

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNIK

8

STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA O JEVREJIMA JUGOSLAVIJE

M. KOLJANIN – DRUGA MISIJA DR DAVIDA ALBALE U SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA 1939-1942 • **B. BOŽOVIĆ** – SPECIJALNA POLICIJA I STRADANJE JEVREJA U OKUPIRANOM BEOGRADU 1941-1944 • **J. SABO** – NASELJAVANJE JEVREJA U TORONTALSKOJ ŽUPANIJI U BANATU TOKOM XVIII VEKA • **A. ŠTULIĆ, I. VUČINA** – JEVREJSKO-ŠPANSKI JEZIK: KOMENTARISANA BIBLIOGRAFIJA LITERATURE I PERIODIKE • **S. NEDIĆ** – SINAGOGA BET JISRAEL – DELO ARHITEKTE MILANA KAPETANOVIĆA • **J. BOŽIĆ** – JEVREJSKI AŠKENASKI HRAM U SARAJEVU • **A. PEJIN** – DARIVANJE TORE U KANJIŽI • **S. DIMITRIJEVIĆ** – MOJA POLITIČKA SARADNJA SA BOROM BARUOHOM U FRANCUSKOJ • **Ž. LEBL** – MOZES LOPEZ PEREIRA • **D. PROĐANOVIĆ** – JEVREJSKO GROBLJE U ŠIKARI KOD SOMBORA I PONEŠTO O SUDBINAMA ŽIVIH • **E. KLAJN** – JEVREJI U SPORTSKOM ŽIVOTU ŠIDA • **R. JAKOVLJEVIĆ** – ELEKTRIČNA CENTRALA JAKOVA R. VARONA U KLADOVU • **M. CVETIĆ** – FRANJA HERCOG I RUŽA ŠULMAN

BEOGRAD

2003

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNİK 8

JEWISH HISTORICAL MUSEUM – BELGRADE

JEWISH STUDIES VIII

STUDIES, ARCHIVAL AND MEMORIAL MATERIALS

Publication was supported by the
Dutch Jewish Humanitarian Fund

Published by the Federation of Jewish Communities in Serbia & Montenegro

Kralja Petra 71a, 11000 Belgrade
muzej@eunet.yu • www.jim-bg.org

Belgrade 2003

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD

ZBORNİK 8

STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA

Objavljivanje ovog broja Zbornika pomogao je
Holandski Jevrejski Humanitarni Fond

Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore

Beograd, 2003

REDAKCIJA

Goran Babić, Milan Koljanin, Milica Mihajlović, Luci Petrović,
Vojislava Radovanović, Dušan Sindik, Nada Šuica,

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Milica Mihajlović

SEKRETAR

Vojislava Radovanović

LEKTOR

Dragiša Kalezić

PREVOD REZIMEA NA ENGLESKI JEZIK

Ana Davičo

KOMPJUTERSKA OBRADA I PRELOM

Željko Hrček, Beograd

TIRAŽ

500 primeraka

ŠTAMPA

LION, Beograd

ISBN 86-903751-0-4

SADRŽAJ

Milan Koljanin

- Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939-1942. 7
Dr. David Albala's Second Mission in The United States of America, 1939-1942. 76

Branislav Božović

- Specijalna policija i stradanja Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944 77
Special Police and the Suffering of Jews in Belgrade Under German Occupation 1941-1944 172

Jožef Sabo

- Naseljavanje Jevreja u Torontalskoj županiji u Banatu tokom XVIII veka 175
The Settling of Jews in the Torontal District in Banat During the 18th Century. 194

Ana Štulić, Ivana Vučina

- Jevrejsko-španski jezik: komentarisana bibliografija literature i periodike 195
Judeo-Spanish Language: An Annotated Bibliography of Literature Periodicals 297

Svetlana V. Nedić

- Sinagoga Bet Jisrael – delo arhitekta Milana Kapetanovića 299
The Beth Israel Synagogue – A Work by Architect Milan Kapetanovic 308

Jelena Božić

- Jevrejski aškenaski hram u Sarajevu 309
Jewish Ashkenazi Temple in Sarajevo 318

Atila Pejin

- Darivanje Tore u Kanjiži 319
The Giving of the Torah in Kanjiza 324

Sergije Dimitrijević

- Moja politička saradnja sa Borom Baruhom u Francuskoj 325
My Political Collaboration with Bora Baruh in France. 335

Ženi Lebl

- Mozes Lopez Pereira – baron Diego D'Aguiar (oko 1700 – London 1759). 337
Moses Lopez Pereira – Baron Diego D'Aguiar (circa 1700 – London 1759) 369

Dragoljub Prodanović

- Jevrejsko groblje u Šikari kod Sombora i ponešto o sudbinama živih 371
Jewish Cemetery in Sikara Near Sombor 398

Emil Klajn

- Jevreji u sportskom životu Šida 401
Jews in the Sporting Life of Sid 409

Ranko Jakovljević

- Električna centrala Jakova R. Varona u Kladovu 411
Jakov R. Varon's Electric Power Plant in Kladovo 421

Miodrag Cvetić

- Franja Hercog i Ruža Šulman, čelnici antifašističke borbe u severnom Banatu 423
Franja Hercog and Ruža Sulman, Leaders of the Anti-Fascist Struggle in North Banat in 1941 438

DRUGA MISIJA DR DAVIDA ALBALE U SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA 1939-1942. GODINE*

Apstrakt. Na osnovu do sada neistraženog, izuzetno vrednog izvora, dnevnika dr Davida Albale, arhivskih fondova Kraljevske jugoslovenske vlade i Jugoslovenskog poslanstva u Vašingtonu, objavljenih britanskih izvora, kao i memoara i literature, u radu je istražena misija dr Albale u SAD-u od 1939. do njegove iznadanke smrti aprila 1942.

Ključne reči: Jevreji, Jugoslavija, Srbija, SAD, politika.

Februara 1939. knez namesnik Pavle umesto Milana Stojadinovića na mesto predsednika vlade postavio je politički beznačajnog Dragišu Cvetkovića stavivši pod svoju neposrednu kontrolu kako spoljnu, tako i unutrašnju politiku zemlje. To se videlo već i prilikom stvaranja Banovine Hrvatske krajem avgusta iste godine. Postavljanje diplomate od karijere Aleksandra Cincar-Markovića za ministra inostranih poslova¹ jasno je ukazivalo da knez namesnik neće ni u spoljnoj politici trpeti nikakva osporavanja svoje autokratske vlasti. U spoljnopolitičkim akcijama knez Pavle se, i pored toga, rado koristio uslugama posebnih emisara bez konsultacija sa vladom i resornim ministrom, što je izazivalo njihovo nezadovoljstvo.²

Među najvažnijim problemima sa kojim se suočavala Jugoslavija bili su zastarelo naoružanje i nedovoljna opremljenost vojske, što je njen međunarodni položaj činilo još ranjivijim. Nestankom Čehoslovačke marta 1939. Jugoslavija je izgubila svog tradicionalnog isporučioaca vojnog materijala, a nove nabavke bile su ili nemoguće, ili jasno politički

* Članak je napisan u okviru projekta Istorija srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti u 20. veku, koji je odobrilo i finansira Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj Republike Srbije (projekat broj 1.194).

1 Konstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili. Tragedije Jugoslavije i pogreška Zapada*. Memoari, Beograd 1995, str. 17–18.

2 Ministar Cincar-Marković požalio se prilikom posete patrijarhu Gavrilu januara 1941. da "takvi delegati imaju više snage da ovo rade, nego ja kao ministar. Ne znam kako onda može da bude dobra naša spoljna politika pod ovakvim uslovima", *Memoari Patrijarha srpskog Gavrila*, Beograd 1990, str. 199-201; Jacob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972, str. 196-197, 214-217.

uslovljene. Jedan od načina za prevazilaženje ovakvog stanja bio je pokušaj vlade da nabavi moderno naoružanje u Sjedinjenim Američkim Državama.

Vašington dugo nije smatran naročito značajnim za jugoslovensku spoljnu politiku.³ Politika neutralnosti i izolacionizma SAD-a tek posle izbijanja rata u Evropi početkom septembra 1939. počela je postepeno da se menja. Pojačano interesovanje SAD-a za Jugoslaviju i njen nezavidan položaj uočljivije je tek od kraja 1940. godine, u sklopu pružanja podrške britanskim nastojanjima da se na Balkanu oformi antiosovinski blok.⁴

Pokušaj jačanja odnosa sa SAD-om, a od proleća 1940. i uspostavljanje privrednih veza sa Sovjetskim Savezom, govorili su o sve težem spoljnopolitičkom položaju Jugoslavije i o njenim naporima da se izvuče iz diplomatske i vojne izolacije. Veze sa SAD-om trebalo je da ojača i misija specijalnog delegata pri Jugoslovenskom kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu dr Davida Albale.⁵

I

Knez Pavle nije slučajno izabrao dr Davida Albalu za misiju koja je tri meseca ostala u punoj diskreciji čak i za njegove najbliže saradnike i prijatelje⁶. David Albala bio je jedan od najistaknutijih jevrejskih javnih delatnika u Srbiji, kao i u jugoslovenskoj državi. Rođen je u Beogradu 1886. godine u siromašnoj sefardskoj porodici. Odlazak na studije medicine u Beču označio je prekretnicu u njegovom životu: postao je vatreni sledbenik osnivača jevrejskog nacionalno-političkog pokreta Teodora Hercla (Theodor Herzl). Njegova cionistička aktivnost skladno se dopunjavala sa srpskim patriotizmom. Svoje rodoljublje i veliku ličnu hrabrost dokazao je u Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu. U njima je učestvovao i kao lekar sa svojom poljskom bolnicom, i kao borac u prvim

3 K. Fotić, *Rat koji smo izgubili, Memoari*, str. 15; Nataša Miličević, *Konstantin Fotić – diplomata od karijere*, Istorija 20. veka, br. 1, 1998, str. 150.

4 Vojislav G. Pavlović, *Od monarhije do republike. SAD i Jugoslavija (1941–1945)*, Beograd – Banja Luka 1998, str. 9.

5 Od dobijanja uputstava za svoju misiju od kneza Pavla 16. novembra 1939. do 18. septembra 1941. godine D. Albala je vodio dnevnik, koji je odskora dostupan istraživačima. Jevrejski istorijski muzej, Beograd (JIM), Zaostavština dr Davida Albale (ZDA). Zaostavština se sastoji iz fascikle sa ličnim dokumentima i sedam svezaka (jednoobraznih, proizvedenih u SAD-u, gde ih je Albala sigurno i kupio) dnevnika naslovljenog sa: "Moj dnevnik Dr David Albala c/o Yugoslav Legation 1520-16th Str. N.W. Washington, D.C." Pisan je ćirilicom, a priloženi su i brojni isečci iz američkih novina, koji dodatno uvećavaju izvornu vrednost dnevnika. Sveske 5, 6 i 7 su oštećene odsecanjem donjih ivica većine stranica, a u 7. svesci pri kraju, izgleda, nedostaje bar jedan list.

6 Jim, ZDA, pismo dr Davida Albale Davidu A. Alkalaju, Vašington 29. marta 1940. U njemu je Albala objasnio razloge svog iznenadnog odlaska i zamolio za kratak izvještaj o radu Opštine. Vrhovni rabin dr Isak Alkalaj mesec dana ranije, 29. februara 1940, javio se pismom D. Albalu; JIM, ZDA.

redovima. Preživio je tešku kontuziju, pegavi tifus i koleru.⁷ U javnoj delatnosti Albali je od velike pomoći bio njegov izuzetan govornički dar; mogao je da govori dugo i bio je veoma ubedljiv u iznošenju argumenata. Već u novembru 1913. godine dr David Albala imao je prvu "zvaničnu" misiju; na poziv srpske vlade, zajedno sa dr Isakom Alkalajem, vrhovnim rabinom Srbije, držao je govore Jevrejima novooslobođenih krajeva i propagirao srpsko rodoljublje preko koga će oni uzdići svoj nacionalni ponos.⁸

Posle tegobnog povlačenja preko Albanije u jesen i zimu 1915/1916, D. Albala je na Krfu predložio predsedniku srpske vlade Nikoli Pašiću da ga uputi u misiju u SAD. Izložio mu je svoju nameru da upozna američku javnost sa ratnim ciljevima Srbije i da zatraži pomoć za njihovo ostvarenje, što je Pašić rado prihvatio. U svojstvu člana Srpske vojne misije u SAD-u 26. novembra 1917. D. Albala stigao je u Njujork, a zatim u Vašington. Nešto više od godinu dana ranije, 14. oktobra 1916, u američkoj prestonici bilo je otvoreno Srpsko poslanstvo a prvi poslanik bio je Ljubomir Mihajlović. Kapetan dr David Albala odmah je započeo intenzivnu delatnost na tri polja: za okupiranu otadžbinu, za pobedu saveznika i za cionističku ideju.⁹

Neposredno pre dolaska D. Albale u SAD, 2. novembra 1917, britanski ministar inostranih poslova lord Artur Balfur (Balfour) uputio je lordu Lajonelu V. Rotšildu (Rothschild) zvanično pismo. U njemu je citirana deklaracija vlade Njegovog veličanstva kojom se priznaje pravo jevrejskom narodu na "narodni dom" ("national home") u Palestini. Za vatreneog cionistu D. Albalu ovo je bila velika radost, ali i prilika da deluje: sugerisao je srpskom opunomoćenom ministru Milenku Vesniću da u ime srpske vlade javno podrži Balfurovu deklaraciju, što je on ubrzo i učinio. U ime Srpske vojne misije u SAD-u Vesnić je 27. decembra 1917. godine uputio Srpskom poslanstvu za kapetana Albalu pismo sa izrazima simpatija srpske vlade i naroda njegovoj jevrejskoj braći "za pravedno nastojanje na uskrsnuću njihove voljene zemlje u Palestini" ("beloved country in Palestine").¹⁰

7 JIM, ZDA, Uverenje pukovnika u penziji Dimitrija Pavlovića rezervnom sanitetskom potpukovniku dr Davidu Albali o učešću u ratu protiv Austro-Ugarske 1914. godine, Beograd, 28. novembra 1939. godine; isto, "Bilten Jugoslovenskog informacionog centra, Njujork, april 1942, Čitulja: Dr David Albala. Pisac čitulje verovatno je Albalin prijatelj, jugoslovenski konzul u Njujorku dr Oskar Gavrilović; vidi i: Paulina Albala, *Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik*, Jevrejski almanah, 1957-1958, str. 95-96; Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, Beograd 1997, str. 191-192; Haniel Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community, Philadelphia 5740/1979*, str. 145-146; Mihailo B. Milošević, *Jevreji za slobodu Srbije 1912-1918*, Beograd 1995.

8 *Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije*, urednik Cvi Loker, Jerusalim 5748/1988 (prevod sa hebrejskog Eugen Verber, rukopis u JIM), str 204-205, 300-302, 926.

9 Supruga i biograf D. Albale, Paulina Albala, navela je da je on upućen u SAD kao "delegat Srbije", P. Albala, n. č, str. 96. U stvari, Albala je upućen kao član Srpske vojne misije u SAD-u pri poslanstvu u Vašingtonu i u tom svojstvu je dobio pismo od Milenka Vesnića, srpskog poslanika u Parizu. To potvrđuje i sam D. Albala u svom dnevniku (sv. 1, str. 11). Vidi i: Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984, str. 189-192.

10 Zoran Pejašinić, *Cionistički pokret od Bazelske do Balfurove deklaracije*, Beograd 1997, str. 100-107.

Tako je vlada malene, okupirane Srbije bila prva koja je posle britanske vlade podržala obnavljanje jevrejske države u Palestini. To je učinjeno sasvim eksplicitno, za razliku od same Balfurove deklaracije, koja je izazvala brojne kontroverze i nedoumice.¹¹

Vesnićevo pismo nije slučajno napisano na engleskom jeziku. Ono je zahvaljujući D. Albali ubrzo objavljeno u svim važnijim američkim novinama, iznoseći Srbiju na glas kao tolerantnu, širokogrudu i demokratsku zemlju, naročito u uticajnim jevrejskim krugovima. Sam Albala smatrao je ovo pismo krajnjim dometom svog političkog rada, i srpskog i jevrejskog, jer je postigao trojak uspeh: pridobio je američko javno mnjenje za Srbiju, od Srbije je dobio izraze blagonaklonosti prema Jevrejima, kao i za srpske Jevreje, a dobio je podršku i za cionističku ideju.¹²

Tokom boravka u SAD-u D. Albala je uspostavio veze i saradnju sa istaknutim jevrejskim javnim ličnostima: rabinom Stivenom Vajsom (Stephen Weis)¹³, Sajrusom Adlerom (Cyrus Adler) i drugima. Među njima je najuticajniji bio član Vrhovnog suda Luis Brandajs (Louis Brandeis) sa kojim se i sprijateljio. Albala je na razne načine pomagao svojoj zemlji: u brojnim javnim istupanjima pred auditorijumom od preko hiljadu ljudi prikazivao je američkoj javnosti žrtve srpskog naroda, stav Srbije i njene zahteve.¹⁴ Njemu su od velike koristi bile novouspostavljene veze koje su se često pokazivale delotvornijim od zvaničnih kanala. Srpskom poslaniku Lj. Mihailoviću nije polazilo za rukom da dobije zajam u SAD-u, ali D. Albala je uspeo preko L. Brandajsa da predsednik Vudro Vilson odobri Srbiji zajam od milion dolara.¹⁵ Istovremeno, on je smatrao svojom dužnošću da pomogne i Jevrejima u okupiranoj Srbiji. Na osnovu njegovog memoranduma američka vlada je preko jevrejske potporne organizacije Zduženi distributivni komitet (Joint Distribution Committee of the American Funds for the Jew War Sufferers) i Srpskog jevrejskog potpornog komiteta u Lozani, uputila Jevrejima u okupiranom Beogradu pomoć od tri hiljade dolara.¹⁶

U isto vreme kada i D. Albala, 1917/1918. godine, na propagandnom zadatku u SAD-u bio je i veliki rabin Srbije dr Isak Alkalaj. Ne zna se kakav je bio njihov međusobni odnos, ali verovatno su saradivali na istom zadatku, kao i 1913. u Južnoj Srbiji (Makedoniji). Ve-

11 JIM, ZDA, kopija Vesnićevog pisma; H. P. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, str. 179-180; Z. Pejašinović, n. d., str. 101-107.

12 P. Albala, n. č., str. 97-98. Prilikom posete Palestini 1935. godine D. Albala je predao ovo pismo Jevrejskom univerzitetu u Jerusalimu.

13 Weis, Stephen Samuel, u: *Encyclopedia of the Holocaust*, ed. Israel Gutman, New York, London, 1990, knj. 4, str. 1655-1656 (Henry L. Feingold).

14 JIM, ZDA, "Bilten Jugoslovenskog informacionog centra", Nju Jork, april 1942, Čitulja: Dr David Albala.

15 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 10, Petak, 1. decembar (1939). Ovo je Albala pomenuo knezu Pavlu prilikom njihovog razgovora tog dana.

16 Ubavka Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914-1918*, Beograd 1994, str. 109-110.

liki rabin Alkalaj je tada uspostavio veze sa pojedinim osobama i organizacijama sa kojima je ostao u vezi i kasnije – što mu je, kao i samom Albali, bilo od velike pomoći tokom njegove druge misije u SAD-u za vreme Drugog svetskog rata.¹⁷

Radi ostvarivanja glavnog cilja jevrejskog nacionalizma, nezavisne države u Palestini, D. Albala se u SAD-u angažovao i na stvaranju dobrovoljačkih jedinica u čijem su sastavu bili američki Jevreji. Verovao je da će zahvaljujući njihovoj borbi protiv Turske, koja je tada vladala Bliskim istokom i bila saveznica Centralnih sila, Antanta dozvoliti stvaranje jevrejske države. Albalina upornost dala je rezultate: njujorškom Petom avenijom marta 1918. u svečanom defileu prošla je prva jevrejska brigada koja je krenula da se bori u Palestini. Predvodili su je srpski kapetan dr David Albala i američki major Vajt (White). Međutim, umesto nezavisne jevrejske države, Palestina je postala britanska mandatna teritorija, a do stvaranja Izraela trebalo je da prođu još tri decenije. U vreme druge misije D. Albale u SAD-u, krajem 1941. godine, u promenjenim okolnostima, obnovljeni su naponi za stvaranje jevrejske vojske pri čemu njegove zasluge nisu bile zaboravljene.¹⁸

Posle završetka Prvog svetskog rata vlada je imenovala D. Albalu za eksperta za jevrejska pitanja na mirovnoj konferenciji u Parizu. Kada se konačno vratio u Beograd u jesen 1919. godine, on je postao jedna od centralnih figura jevrejskog javnog života u jugoslovenskoj državi. Osnovao je cionističko Jevrejsko nacionalno društvo u Beogradu, bio je član Izvršnog odbora Saveza cionista Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavije) od njegovog osnivanja i član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, jedno vreme i njegov potpredsednik. Bio je predsednik Jevrejskog nacionalnog fonda, a 1938. izabran je za predsednika beogradske Sefardske opštine. Dolazak Davida Albale na njeno čelo označio je konačno prevladavanje cionističke ideje i među beogradskim Sefardima. David Albala bio je neumoran i na drugim poljima delovanja: pokrenuo je i uređivao tri jevrejska lista ("Jevrejski glasnik", "Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije" i "Vesnik jevrejske sefardske veroispovedne opštine"), organizovao je brojne akcije, među njima i one koje su jačale veze između jugoslovenskog Jevrejstva i zametka buduće jevrejske države u Palestini. Organizovao je prikupljanje novca za otkup zemljišta za Jevrejski univerzitet u Jerusalimu, za jugoslovensko naselje u Palestini, posle atentata u Marseju inicirao je i organizovao sakuplja-

17 Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond Emigrantske vlade Kraljevine Jugoslavije (oznaka fonda: 103), 93-359, telegram Kraljevskog poslanstva iz Ankare, poslanik Šumenković, vladi u London, Ankara, 26. juna 1941; isto, prvi izveštaj vrhovnog rabina dr Isaka Alkalaja ministru pravde dr Milanu Gavriloviću o svome radu u SAD-u, New York, 19. avgusta 1942. Vidi i: Milan Ristović, *U potrazi za utočištem, Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, str. 293-295.

18 P. Albala, n. č, str. 98-100; "American Weekly Jewish News", March 29, 1918, objavio je na naslovnoj strani prizor sa defilea sa kapetanom Albalom i majorom Vajtom u prvom planu; JIM, ZDA. Posle smrti D. Albale njegova supruga Paulina je umnožila ovu sliku, a jugoslovenski konzul u Njujorku dr Oskar Gavrilović ju je uneo u svoju brošuru koju je objavio u leto 1942. godine u Njujorku; P. Albala, isto.

nje priloga za Šumu kralja Aleksandra u Palestini. U znak počasti prema D. Albali, prvo drvo u ovoj spomen-šumi 1935. godine zasadio je upravo on. U Palestini je već od 1928. postojala spomen-šuma posvećena jednom srpskom, odnosno jugoslovenskom vladaru, kralju Petru Prvom Oslobođiocu.

Cilj D. Albale bio je da približi i okupi Jevreje nove države koji su do tada živeli u raznim (pa i međusobno neprijateljskim i zaraćenim) državama, imali različita shvatanja i mentalitet i govorili različitim jezicima. Smatrao je da bi Jevreji trebalo da izgrađuju tu novu državu, ali da budu i borci za obnovu države u Palestini. Drugim rečima, smatrao je da Jevreji treba da izgrade jugoslovenski nacionalni identitet i, uporedo, jevrejsku nacionalnu svest. I njegov brak sa Paulinom Lebl simbolički je uklanjao jaz između sefardske i aškenaske jevrejske zajednice¹⁹. Bez većih potresa i relativno brzo Jevreji su se snašli u novoj državi koja je prema njima bila blagonaklona, a pružala je podršku i cionističkim težnjama. Međutim, za jevrejsku zajednicu pojavila se nova opasnost – opasnost od asimilacije u obliku jugoslovenskog nacionalizma, koja je zamenila ranije kulturne identifikacije²⁰.

David Albala, osim svoje glavne aktivnosti vezane za život jevrejske zajednice, angažovao se i van nje: od 1919. godine bio je član Radikalne stranke, kao rezervni sanitetski potpukovnik bio je član Centralne uprave Udruženja rezervnih oficira i ratnika kao i Nosilaca Albanske spomenice. Zbog brojnih radova objavljivanih u stručnim časopisima bio je uvažavan i u naučnim krugovima. Njegov veliki rad "Tuberkuloza pluća" nagrađen je od strane Srpske kraljevske akademije, a zatim i objavljen²¹. On je predlagao istaknute Jevreje za državna odlikovanja i bio je blizak Dvoru²². Prilikom audijencije početkom maja 1938, knez Pavle je potpredsedniku Saveza jevrejskih veroispovednih opština D. Albali "izrazio iskrene simpatije za jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji, a nije propustio da izrazi i svoje simpatije za stvaranje jevrejske države i jevrejski narod uopšte".²³ Albala je bio ne samo protivnik nemačkog imperijalizma i nacionalsocijalizma (veoma negativno mišljenje imao je i o celom nemačkom narodu), nego i boljševizma. Delio je veliko knežvo nepoverenje prema sovjetskoj politici na Balkanu, naročito posle sovjetsko-nemačkog sporazuma 23. avgusta 1939. godine. S obzirom na celokupnu aktivnost D. Albale, ne iznenađuje da je knez namesnik smatrao da je član Srpske vojne misije u SAD-u u vreme Prvog svetskog rata, prava ličnost za novu misiju u Vašingtonu u vreme kada su oblaci novog rata počeli da prekrivaju horizont.

19 P. Albala, n. č, str. 100-102, H. Pass Freidenreich, n. d, str. 139-170, poglavlje 8: Crisis of Identity. O delatnosti profesorke Pauline Lebl-Albale vidi: M. B. Milošević, *Jevreji za slobodu Srbije 1912-1918*, str. 122-125.

20 *Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije*, str. 60-64

21 Kao napomena 14.

22 N. Popović, n. d, str. 192.

23 M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 28.

II

Iz prvog zapisa u dnevniku Davida Albale²⁴ vidi se da mu je tokom proleća 1939. godine knez namesnik poverio jednu unutrašnjopolitičku misiju. O njoj nije naveo nikakve pojedinosti, ali može se zaključiti da mu nije bila naročito prijatna. Kada je 16. novembra 1939. godine pozvan od ministra Dvora Milana Antića u audijenciju kod kneza Pavla, D. Albala je u razgovoru sa suprugom Paulinom pretpostavio da se radi o novoj, ali ovog puta "spoljnoj" misiji. *"Mora da Knez ima neku muku, neke neprijatnosti. On rado sluša moje mišljenje po mnogim pitanjima. To mi je mnogo puta rekao."* Iako je već tri puta odlazio knezu Pavlu, ovaj put imao je naročit osećaj odgovornosti.

Na početku audijencije u Belom dvoru, D. Albala je čestitao knezu na sporazumu sa Hrvatima. Knez mu se požalio da ga je zaključenje sporazuma koštalo velikih muka i da je to njegovo delo, a da ga neki ipak kritikuju. U razgovoru o spoljnopolitičkoj situaciji, nasuprot Albalinom zalaganju da se ide sa Italijom kao sa manjim zlom, knez je izneo mišljenje da je celo današnje zlo u Evropi *"delo Musolinija, a ne Hitlera"*. Knez namesnik izložio je dr Albali tešku situaciju u pogledu naoružanja jugoslovenske vojske. Engleska i francuska proizvodnja oružja nedovoljna je i za njih same. Iz SAD-a se ništa nije moglo dobiti ni za 20 meseci, o čemu je poslanik Fotić poslao iscrpan izveštaj²⁵. Nema ni strane valute za plaćanje, a u Americi se ne mogu dobiti zajmovi, jer država nije plaćala svoje ratne dugove ni otplate Blerovog zajma. D. Albala je uveravao kneza da ne treba gubiti nadu i da bi trebalo ponovo pokušati.

Zamolivši D. Albalu za saradnju i punu diskreciju, knez Pavle prešao je zatim na glavnu temu razgovora. Ispostavilo se da je knez namesnik nezavidan jugoslovenski spoljnopolitički položaj nameravao korenito da izmeni oživljavanjem jedne stare ideje zasnovane na slovenskoj, posebno južnoslovenskoj solidarnosti²⁶. Plan kneza Pavla, kako ga je zabeležio D. Albala, sastojao se u sledećem:

"Vidite, doktore, da sve male države sada brzo stradaju. Ukoliko je koja država jača, sigurnija je. Sad saveznici rade na tome da posle rata obrazuju jednu državu, spajajući Čehoslovačku sa Poljskom, kako bi obruč oko Nemačke bio jači. Moja je ideja da se mi spojimo sa Bugarskom, tako da to bude jedna jedina, snažna država, Jugoslavija. Kako Vi mislite o tome?" Albala je svesrdno podržao tu ideju jer je i sam delio takve poglede. Iz daljeg razgovora videlo se da je knez nameravao da ukloni nepopravljivog germanofila kralja Borisa, verovatno i vladu Kjoseivanova, da je već izdao potrebne naloge za izvo-

24 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sveska 1, str. 4, Petak, 1. decembar (1939). Sadržaj razgovora sa knezom Pavlom od 16. novembra Albala je zapisao najverovatnije odmah posle razgovora da bi ga po dolasku u SAD prepisao u dnevnik pod datumom 1. decembar (1939).

25 K. Fotić, *Rat koji smo izgubili*, Memoari, str. 21-23.

26 Šire u: Milan Koljanin, *Jedan pokušaj ujedinjenja Jugoslavije i Bugarske (1939-1940)*, Istorija 20. veka, br. 1, 2001, str. 55-63

đenje državnog udara i da je prethodno dobio saglasnost velikih sila, razume se zapadnih. Albala je na to primetio da bi ostvarenje ovog plana bilo veliki udar nemačkoj osvajačkoj politici na Balkanu, sa čim se i knez složio: "*Mi bismo postali najmoćnija država na Balkanu i sa mnogo više izgleda mogli bismo pružiti otpor osvajačkim prohtevima, ma s koje strane oni dolazili.*" Očigledno je knez Pavle, kao i Britanci, bio zabrinut što je i na Balkanu došlo do podele interesnih sfera između Nemačke i Sovjetskog Saveza. Time ne bi bile ugrožene samo balkanske zemlje, nego i britanski imperijalni interesi u istočnom Sredozemlju i na Bliskom istoku.

Knez je zatim izložio D. Albali šta očekuje od njega: "*Želeo bih da pođete u Ameriku i da tamo postupno pripremite najuticajnije ljude, bez obzira što bi to bio maleni broj, za taj događaj, i uopšte da vršite propagandu za našu zemlju. Ne javno, na zborovima, konferencijama i preko štampe, no od jednog uticajnog čoveka do drugog, u četiri oka.*" Albala se zahvalio knezu na poverenju i obećao je da će učiniti sve što može u najvišem interesu zemlje. Pri tome se pozvao na svoje iskustvo stečeno prilikom misije u SAD-u tokom Prvog svetskog rata, što je bilo poznato i samom knezu. Zbog različitog položaja u kom su se dve zemlje našle, Albala je predviđao da će njegova nova misija biti teža nego pređašnja, ali je obećao da će učiniti koliko god može. Nije prihvatio knežev predlog da sa istim zadatkom otputuje u London i Pariz, smatrajući da može mnogo više da učini u Americi, sa čim se knez složio. Zatim su se dogovorili oko nekih detalja i rastali se posle sat i po razgovora²⁷. Pre odlaska u misiju u SAD još dva puta bio je kod kneza Pavla 21. novembra i 8. decembra 1939. godine, ali o tome je ostavio samo kratku belešku u dnevniku²⁸.

Iako je knez Pavle rekao D. Albali da ima "*prethodni pristanak*" velikih sila za svoju akciju prema Bugarskoj, to se ne bi moglo zaključiti po britanskim diplomatskim izveštajima iz Jugoslavije. Knez namesnik vršio je diplomatske pripreme za akciju u Bugarskoj preko specijalnih delegata u najmanje dve prestonice: u Vašingtonu preko dr Davida Albale i u Londonu preko dr Milana Ćurčina. Njegov prijem u Londonu početkom februara 1940. godine pokazao je da Velika Britanija ne daje podršku kneževim planovima²⁹. Sa sve manjom nadom u uspeh činjeni su pokušaji da se Bugarska uvuče u Balkansku antantu, ali 15. februara 1940. godine, nova vlada u Bugarskoj na čelu sa Bogdanom Filovim još više se orijentisala prema Nemačkoj³⁰.

Pokušaj kneza Pavla da ujedinjenjem sa Bugarskom zaustavi nepovoljan razvoj događaja bio je neuspešan. Nisu poznati nikakvi detalji o sprovođenju njegovog plana i samo

27 JIM, ZDA, *Moj dnevnik*, sv. 1, str 5-11, Petak 1. decembar (1939).

28 Isto, str. 2, Utorak, 21. novembar 1939; isto, str. 3, Petak, 8. decembar (1939).

29 Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, knjiga 3. (1939-1941)*, Beograd 1996, str. 377-388, Službena beleška P. Nichols/a sačinjena u Foreign Officeu o razgovoru sa Milanom Ćurčinom, London, 8. februar 1940.

30 Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934-1940)*, Beograd 1986, str. 340-353.

jedan zapis u dnevniku D. Albale od 13. januara 1940. može se dovesti s njim u vezu³¹. Izostanak podrške velikih sila, pre svega Velike Britanije, verovatno je bio glavni razlog da knez Pavle odustane od njega. U mnogo nepovoljnijim uslovima od onih iz vremena Prvog svetskog rata, druga misija Davida Albale u SAD nije mogla mnogo da utiče na tok događaja u vezi sa ovim planom. Njegov glavni zadatak, povezan za prevrat u Bugarskoj, ubrzo po dolasku u SAD postao je bespredmetan. Tim su više na značaju dobili drugi zadaci njegove misije.

III

U subotu, 23. decembra 1939. dr David Albala, specijalni delegat pri Jugoslovenskom kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu, iskrcao se u njujorškoj luci. Dočekao ga je njegov prijatelj jugoslovenski konzul u Njujorku Oskar Gavrilović. Pokazalo se da je veliki uticaj na Albalu ostavio kontrast između prilika u Evropi i života sa kojim se sreo u SAD-u: "*Njujork je življi no pre 20 godina. I iskreno se zabavlja. Njega rat nije kosnuo. Za njega je rat senzacija. Ali on i dalje živi svojim tempom. Radi i noću se ludo zabavlja; blago njima*"³². Sa velikim razočarenjem 27. decembra 1939. zabeležio je u dnevniku: "**Niko ne želi da Amerika bude uvučena u evropski rat**"³³. Na više mesta u svom dnevniku D. Albala će izražavati nezadovoljstvo, pa i gnev, zbog činjenice da SAD, zbog svoje neutralnosti, ali i interesa, mirno posmatraju širenje ratnog požara i tragediju tolikih država i naroda.

Dva dana po dolasku u SAD, David Albala se sastao sa jugoslovenskim poslanikom u Vašingtonu Konstantinom Fotićem. Poslanik je odmah zatražio od Albale da mu objasni cilj svog, kako se izrazio, "*misterioznog dolaska. Ja sam samo izvešten da ćete doći. Ništa više*". Albala mu je objasnio cilj svoje misije i opisao mu prilike u zemlji. Pri tom, najverovatnije, ništa nije rekao o planu kneza Pavla i glavnom zadatku misije. K. Fotić ga je upoznao sa svojim saradnicima u poslanstvu: savetnikom dr Vladimirom Ribaržem, prvim sekretarom i pesnikom Rastkom Petrovićem³⁴, dr Božidarom Sarićem i Dušanom Sekulićem. D. Albala je zabeležio svoj utisak da ga je poslanik primio dobro. Istog dana

31 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 40, Subota 13. januar (1940): "*Senzacionalno je odjeknula vest da je naš poslanik u Sofiji, Jurišić, smenjen, a tako isto i šef našeg generalštaba Simović na čije je mesto postavljen Kostić, a sve to u vezi sa događajima u Bugarskoj. Ja znam u čemu je stvar.*"

32 Isto, str. 19, Subota, 23. decembar (1939). Konzul dr Oskar Gavrilović poticao je iz ugledne jevrejske porodice Fišer. Kao službenik ministarstva inostranih poslova Oskar je 14. decembra 1936. promenio porodično prezime Fišer u Gavrilović. Od kraja aprila 1938. bio je na dužnosti konzula u Kraljevskom generalnom konzulatu u Njujorku; AJ, fond Ministarstva inostranih poslova (oznaka fonda: 334), Personalna arhiva, Oskar Gavrilović. Više o Oskarovom bratu, Otu Gavriloviću-Fišeru, ekonomisti i političaru, vidi u: M. B. Milošević, *Jevreji za slobodu Srbije 1912-1918*, str. 126-132.

33 Isto, str. 23, Sreda, 27. decembar (1939).

34 O diplomatskoj delatnosti velikog pesnika vidi: Rastko Petrović, *Diplomatski spisi*, Priredio, predgovor i komentare napisao Miladin Milošević, Beograd 1994.

po podne ponovo je razgovarao sa poslanikom o zadacima svoje misije, ali ga je on pret-
hodno, po Albali bezrazložno, pustio da čeka u foajeu na prijem pola sata³⁵.

U svom prvom izveštaju ministru inostranih poslova A. Cincar-Markoviću, 1. februara 1940, Albala je izvestio da se odmah sporazumeo sa poslanikom Fotićem u pogledu na-
čina svoga rada i da je *"u stalnoj vezi i u punoj saglasnosti s njime, a uz to potpomognut
njegovim savetima/..."*³⁶ Odnosi između specijalnog delegata dr Davida Albale i posla-
nika Konstantina Fotića, ubrzo se pokazalo, nisu bili tako skladni. Sudeći po prvom su-
sretu, njega je povredila tajnovitost kojom je bila obavijena Albalina misija. Poslanik je,
čak, smatrao da ova misija čini skoro izlišnim njegovo bavljenje u Vašingtonu. Sam Albala
nije imao visoko mišljenje o metodama diplomatije; nije uvek vodio računa o koordinaciji
rada sa poslanikom i o protokolu i umeo je da ga dovede u nezgodan položaj. Sa svoje
strane, Fotić je odbio da ga stavi na diplomatsku listu pod izgovorom da nije diplomata od
karijere, a nije obaveštavao Albalu ni o vladinim stavovima o važnim pitanjima. Sve ovo
nije moglo da ne ostavi traga na njihove međusobne odnose i na samu Albalinu misiju.

Nepovoljni utisci koje je Albala poneo iz prvog susreta sa poslanikom, ubrzo su se izme-
nili. Bio je to rezultat njegovog rada na obnavljanju starih i stvaranju brojnih novih veza
među američkim zvaničnicima i uticajnim ljudima. *"Osetio sam da je naš poslanik počeo
da ceni moj rad, iako to rečima ne pominje. Ali, očigledno je, da je sad daleko ljubazniji
prema meni, no kad sam došao."*³⁷ Međutim, već mesec dana po dolasku, Albala se prvi
put sukobio sa poslanikom jer mu nije najavio svoju posetu predsedniku "Eksport-Im-
port banke" Vorenu Pirsonu (Warren Peerson). Fotić je zahtevao od Albale da mu ubu-
duće najavljuje svoje korake primetivši uvređeno: *"Vi treba da radite na zajmu, vi treba
da radite na naoružanju, pa šta ću ja tu – šta ja treba da radim?"* Albalin komentar u
dnevniku bio je: *"Ljubomora i zavist"*.³⁸ Nesporazum je izglađen, a D. Albala je otada na-
stojao da o svojim aktivnostima obaveštava poslanika. Međutim, on se nije toga strogo
pridržavao i to će postati razlog ozbiljnjih nesuglasica.

Tokom svog boravka u SAD-u od 1. februara 1940. do 8. februara naredne godine D. Al-
bala je uputio ministru inostranih poslova A. Cincar-Markoviću ukupno dvanaest izvešta-
ja, od toga osam do 10. maja 1940. Svoje izveštaje Albala je preko poslanika upućivao mi-
nistru inostranih poslova, moleći da izveštaji budu dostavljeni knezu Pavlu. U svom dnev-
niku kneza naziva *"moj zaštitnik"*, što je on nesumnjivo i bio. Iako D. Albala o tome nije ni-

35 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 21, Ponedeljak, 25. decembar (1939).

36 Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond Poslanstva (Ambasade) Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu (ozna-
ka fonda: 371), fascikla 190, dosije dr Davida Albale. K. Fotić u svojim memoarima nigde ne pominje ni D.
Albalu ni njegovu misiju.

37 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 40, Subota, 13. januar (1940).

38 Isto, str. 51, Sreda, 24. januar (1940).

šta zabeležio, po svemu sudeći, samo je kneževa intervencija mogla kasnije izmeniti dve odluke ministra A. Cincar-Markovića o prekidu njegove misije i povratku u zemlju.

Odmah po dolasku u Vašington i posle dogovora sa poslanikom K. Fotićem, D. Albala je počeo da obnavlja veze iz vremena svoje prve misije u SAD. Prvo je obnovio vezu sa nekadašnjim članom Vrhovnog suda L. Brandajsom, koji mu je dao preporuke za dalje kontakte. Uspostavio je vezu sa predsedavajućim u komitetu spoljnih poslova Predstavničkog doma Kongresa Solom Blumom (Sol Bloom), sudijom Vrhovnog suda Feliksom Frankfurterom i drugima. Početkom februara 1940. svojim najvećim dotadašnjim uspehom smatrao je razgovor sa ministrom finansija (Secretary of Treasury Department) Henrijem Morgentauom (Henry Morgenthau)³⁹. U dužem razgovoru Albala mu je ukazao na značaj koji SAD i Ruzvelt imaju za male evropske narode, kao i na potrebu Jugoslavije da se naoruža i kreditima potrebnim za to. Morgentau je obećao da će se Jugoslaviji pomoći koliko je to moguće i da će o sadržaju razgovora obavestiti predsednika Ruzvelta. Neposredno pre prijema kod Morgentaua Albala je razgovarao sa visokim činovnikom u Ministarstvu inostranih poslova (Stejt departmentu) Herbertom Fejsom (Feis). Na Fejsovo pitanje uz koga će biti Jugoslavija, Albala je odgovorio: "*Svakako protiv Nemačke i boljševičke Rusije!.../ Mi se nalazimo između klješta: jedan krak je Nemačka, a drugi Italija, da ne govorimo o manjim zupcima: Mađarska i Bugarska.*" I od njega je dobio obećanje da će učiniti sve što može za njegovu zemlju. Albala se najviše uzdao u obećanje da će njegove reči stići do predsednika Ruzvelta u koga je polagao velike nade. Zadovoljan rezultatima postignutim tog dana, zabeležio je u dnevniku: "*Ja sam zadovoljan, što mi se dala prilika da nešto stvarno i korisno postignem za svoju zemlju, a zatim da iznesem pravu sliku evropskih neprilika pred ljude koji će sutra imati takođe da kažu jednu reč pri rešavanju svih tih zamršenih problema.*" O svojim razgovorima odmah je referisao poslaniku Fotiću⁴⁰.

Albala je kasnije uspostavio veze i sa predstavnicima velikih i uticajnih američkih listova i časopisa ("*The New York Times*", "*The New York Herald Tribune*", "*Foreign Affairs*"). Na ručku u Klubu štampe u Njujorku, 5. aprila 1940, Albala nije mogao otvoreno da se zalaže da SAD uđu u rat, ali je apelovao na američku javnost da pomogne onima koji se bore protiv Hitlera ili su ugroženi od njega. Za njega nije bilo dileme o tome da rat koji se vodi neće biti kao dotadašnji ratovi i da nikoga neće mimoići. On se skupu obratio i sledećim rečima: "*Obaveštavajte široke narodne mase da se rat danas u Evropi ne vodi za ovu ili onu pokrajinu, no za održanje morala i reda u celom svetu, za nezavisnost mnogih država, čak i onih koje pogrešno sude da su bezbedne!...*"⁴¹

39 Morgenthau, Henry jr., u: *Encyclopedia of the Holocaust*, knj. 3, str. 989-991 (Henry L. Feingold). Kao sekretar Trezora, odnosno ministar finansija, Morgentau je, posle državnog sekretara Hola, bio drugi po rangu predsednikov saradnik i najviše rangiran Jevrejin u Ruzveltovoj vladi.

40 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 52-53, Četvrtak, 25. januar (1940).

41 Isto, str. 123, Petak, 5. april (1940); AJ, 371-190, Dr David Albala, specijalni delegat, Aleksandru Cincar-Markoviću, Ministru inostranih poslova, Vašington, 12. april 1940, Izveštaj broj 6.

D. Albala je obnovio svoje stare veze i uspostavio nove sa istaknutim jevrejskim ličnostima i organizacijama. Jedan od prvih susreta imao je sa S. Adlerom, članom Odbora trojice, imenovanim od strane predsednika Ruzvelta za uspostavljanje svetskog mira. Od ovog svog starog prijatelja, koji nije bio cionista, saznao je da u Americi antisemitizam podstaknut nemačkom propagandom dobija maha. Adler mu je dao preporuke za istaknute Jevreje u Vašingtonu i Njujorku, a Albala se nadao da će i on njegove reči preneti predsedniku Ruzveltu⁴².

Preko rabina Breslawa D. Albala je ubrzo ušao u uže cionističke krugove u Vašingtonu. Na njegovu veliku žalost, vašingtonski cionisti su delili opšte mišljenje američke javnosti: "*Dobar narod, ali nesvestan svoje sreće i evropske nesreće*"⁴³. To je bio početak njegove cionističke aktivnosti u SAD-u, koja će uporedo sa nesrećnim razvojem prilika u Evropi i svezu, a naročito sa tragedijom jevrejskog naroda, s vremenom dobijati sve veći značaj.

Susret sa prvim čovekom Svetske cionističke organizacije (World Zionist Organization) dr Haimom Vajcmanom (Chaim Weizmann)⁴⁴ početkom februara 1940. godine bio je za Albalu posebno značajan. Od njega je čuo mišljenje da britanska vlada neće praviti teškoće tokom rata i da će pobjeda saveznika u ratu biti od velike koristi za cionističku stvar. U razgovoru je pomenuto i pitanje jugoslovensko-palestinskih odnosa. "*Znate li, Vaša zemlja i balkanske zemlje stoje sa nama u Pal./estini/, Egiptom i Sirijom, u istoj liniji. Imamo istu politiku*". Albala je predložio Vajcmanu da poseti Jugoslaviju i da se vidi sa knezom Pavlom, što je on rado prihvatio. "*Pozdravite ga s moje strane i kažite Mu da Pal./estina/ i Jugosl./avija/ imaju mnoge zajedničke dodirne tačke i da će posle rata ti odnosi nesumnjivo postati prisniji*". Albala je ponudio Vajcmanu da mu bude od koristi u cionističkoj stvari bilo u "*jevr./ejskim/*, bilo u "*nejevr./ejskim/ krugovima*" dok je u Americi⁴⁵. Prvoj sednici Američkog jevrejskog kongresa (American Jewish Congress) 10. februara 1940. prisustvovao je i David Albala. To je bila prilika i za susret sa Nahumom Goldmannom (Goldmann)⁴⁶. Objavljivanje "Bele knjige" britanske vlade, sa ograničenjem kupovine zemlje u Palestini za Jevreje nije pokolebalo Albalinu veru u cionistički pokret i je-

42 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 33, Subota, 6. januar (1940); isto, str. 42, Ponedjeljak, 15. januar (1940); isto, str. 44, Sreda, 17. januar (1940).

43 Isto, str. 62, Nedelja, 4. februar (1940).

44 Weizmann, Chaim, u: *Encyclopedia of the Holocaust*, knj. 4, str. 1641-1643 (Jehuda Reinharz).

45 Isto, str. 64-65, Utorak, 6. februar (1940); AJ, 371-190, Dr David Albala, specijalni delegat, Aleksandru Cincar-Markoviću, Ministru inostranih poslova, Vašington, 7. februar 1940, Izveštaj broj 2.

46 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 68, Subota, 10. februar (1940); Goldmann, Nahum, u: *Encyclopedia of the Holocaust*, knj. 2, str. 594-596 (Elizabeth E. Eppler). Goldman je bio predsedavajući administrativnog komiteta Svetskog jevrejskog kongresa (World Jewish Congress) u čijem sastavu je bio i Američki jevrejski kongres, a predstavljao je i Jevrejsku agenciju (Jewish Agency) u SAD-u.

vrejski narod. Beležio je i proteste američkih Jevreja protiv "Bele knjige" uz komentar: *"sve muke sveta sručile su se na glavu jevr./ejskog/ naroda/..."*⁴⁷

Pomno prateći događaje u svetu i u Jugoslaviji Albala je polagao velike nade u spoljno-političku delatnost kneza namesnika. Ipak, zaključci Beogradske konferencije Balkanske antante 4. februara 1940. godine, nisu bili naročito ohrabrujući. Na osnovu vesti iz američke štampe u svom dnevniku beležio je vesti o nemačkim zverstvima u okupiranoj Poljskoj, nad katolicima i Jevrejima. Osuđivao je i one koji to nemo posmatraju: *"Zverovi! I još ima 'neutralnih', koji samo posmatraju divljaštva 'modernih' i 'civilizovanih' dželata!"*⁴⁸. Istovremeno, divio se borbi Finaca protiv daleko nadmoćnijeg Sovjetskog Saveza, osuđujući zapadne sile što im ne pomažu.

Napori za dobijanje kredita i modernog naoružanja pokazali su se bezuspešnim. Poslanik je 9. februara 1940. obavestio Albalu da je dobio odgovor iz "Eksport-Import banke" da nema ništa od kredita, a i da se Kongres tome protivi. Albala je u svom dnevniku, ipak, primetio da se SAD ne drže principa neutralnosti, jer istovremeno prodaju savremeno oružje Švedskoj⁴⁹. Velika prepreka za dobijanje zajma, čega se i pribojavao knez Pavle, bila je činjenica da Jugoslavija nije otplaćivala svoje ratne dugove SAD-u niti Blerov zajam.

Na zauzimanje H. Vajcmana, Albala se 16. februara 1940. sreo sa savetnikom britanske ambasade u Vašingtonu Batlerom (Butler). Na njegovo pitanje, kakav će biti stav Jugoslavije u slučaju da je Nemačka i Rusija napadnu preko Rumunije, Albala je odgovorio da će se braniti. Albali je bilo jasno da se Britanija pribojavala toga da je između Nemačke i Sovjetskog Saveza došlo do podele sfera interesa na Balkanu, što je iskoristio u svom zahtevu za isporuku modernog naoružanja: *"Kad bismo to oružje mogli dobiti, onda bi situacija u slučaju napada bila mnogo povoljnija po nas, a sledstveno i po vas Engl./eze/ i Franc./uze/, jer bismo Nemc./ima/ i Rus./ima/ sprečili put ka Sredozemnom moru."* Ovaj nezvanični razgovor završio se bez ikakvih rezultata i pored Albaline upornosti i uverljivosti⁵⁰.

Sve ovo nije obeshrabrilo specijalnog delegata pri Jugoslovenskom kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu. Adlerova preporuka pomogla je D. Albali da ga 28. februara 1940. primi Luis Strous (Lewis Strauss) iz bankarske kuće Kun, Leb i ko." (Kuhn, Loeb and Co.). Albala mu je prvo predložio da se izvrši finansijski pritisak na Rumuniju i Ma-

47 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 87-88, Četvrtak, 29. februar (1940); str. 89-90, Subota 2. mart (1940).

48 Isto, str. 56, Ponedeljak, 29. januar (1940); isto, str. 62, Nedelja, 4. februar (1940); str. 95, Petak, 8. mart (1940). U četvrtak, 14. marta, str. 101, zabeležio je: "Papa je branio Jevreje pred Ribentropom. Moralani čovek."

49 Isto, str. 68.

50 Isto, str. 74-76, Petak, 16. februar (1940).

đarsku ne bi li se popravio politički status Jevreja u tim zemljama. "Najzad pitam ga, da li bi zajam uspeo na "Barter" ("Razmena dobara") osnovi. On mi odmah reče: da, i to jedno vrlo odlučno da. On je bio taj koji je na istoj osnovi stvorio ovde Fincima prvi zajam od 10 mil./iona/ dolara. Zatim mi priča šta je on sa Hoover-om još za Fince učinio!.../ Samo neka naša vlada bude elastična i brza u svojim odlukama.⁵¹

Ubrzo po dolasku u SAD Albala se upoznao i sa uglednim Amerikancima jugoslovenskog porekla, nastojeći da i preko njih ostvari ciljeve svoje misije. Njujorški profesor Pavle Radosavljević, u potpunosti posvećen naučnom radu nije mu mogao biti ni od kakve pomoći. Međutim, poznati violinista Zlatko Baloković, "odličan Jugosloven i veliki obožavalac Kneza", čovek sa razgranatim vezama i uticajnim prijateljima, obećao je Albali svu moguću pomoć za njegov projekat o zajmu. Uz Balokovićevo posredovanje Albala se sastao sa veoma uticajnim predsednikom korporacije IBM (International Business Machines), Tomasom Votsonom (Thomas Watson), koji mu je obećao pomoć. Prilikom razgovora sa Albalom 3. marta 1940. godine, Votson je ocenio da su Britanci napravili veliku grešku jer su dopustili Hitlerovo naoružavanje, a da se sami nisu naoružali. Balkanske zemlje bi trebalo da se što bolje naoružaju i da održe svoju neutralnost. Svojevrsan komentar ovakvih ocena bila je Albalina beleška u dnevniku da Votsonova kompanija ima mnogo fabrika a od njih dve velike u Nemačkoj⁵². Posle dva dana šetnji od jednog do drugog činovnika po Votsonovim preporukama, Albala je zaključio: "Dakle, ceo moj trud preko Watson-a: luk i voda."⁵³ Ipak je nastavio da radi na ostvarenju plana o zajmu u čemu, kako je zabeležio u dnevniku, nije imao podršku poslanika⁵⁴.

Bez mnogo iluzija o velikim silama, Albala je u razgovorima sa njihovim predstavnicima uvek isticao da, pomažući Jugoslaviji ili drugim malim zemljama, one pomažu prvenstveno sebi. Pojačano interesovanje velikih sila za Jugoslaviju od početka 1940, što se ogledalo u otvaranju naučnih instituta, kulturnih centara, brojnim predavanjima nije po Albali obećavalo ništa dobro za zemlju: "Svi se otimaju o njenu ljubav!.../ Teško našoj koži!"⁵⁵

51 Isto, str. 86-87, Sreda, 28. februar (1940).

52 Isto, str. 88, 1. mart (1940); str. 90, 3. mart (1940). Ugovor sa IBM-om, na čijem čelu je bio njen osnivač Tomas Votson, omogućio je nacističkoj Nemačkoj snabdevanje moćnim mašinama sa kartonima za identifikaciju, što je veoma olakšalo organizaciju ubijanja miliona Jevreja; Edwin Black, *IBM and the Holocaust. The Strategic Alliance Between Nazy Germany and the America's most Powerfull Corporation*, New York 2001.

53 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 92, Utorak, 5. mart (1940).

54 Isto, str. 105, Ponedeljak, 18. mart (1940); AJ, 371-190, Dr David Albala, specijalni delegat, Aleksandru Cincar-Markoviću, Ministru inostranih poslova, Vašington, 15. mart 1940, Izveštaj broj 4; isto, Vašington, 29. mart 1940, Izveštaj broj 5.

55 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 82, Subota, 24. februar (1940). O kulturnoj borbi velikih sila u proleće 1940. u Jugoslaviji (u štampi nazvanoj "Vagner protiv Molijera") vidi: Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski "satelit")*, Beograd 1985, str. 427.

Albalina cionistička aktivnost odvijala se kako na humanitarnom, tako i na širokom političkom planu u skladu sa njegovim sagledavanjem međunarodne političke situacije. Bio je uveren da se bez velike i hitne pomoći SAD-a evropskim narodima protivnicima Osovine, oni neće moći odupreti nadmoćnoj sili, i da će to značiti propast i za jevrejski narod. Stoga se zalagao ne samo za pomoć progonjenom jevrejskom narodu i veće angažovanje njegovih predstavnika, nego i za svestranu pomoć SAD-a Velikoj Britaniji i Francuskoj, kao i drugim zemljama koje su na Hitlerovom putu, pre svega, razume se, Jugoslaviji. Njegova osnovna ocena bila je pesimistička: SAD neće ući u rat sve dok ne budu neposredno ugroženi njeni životni interesi. Tok događaja pokazao je da je bio u pravu. Osuđivao je držanje SAD-a kao "u punom smislu nekorektno, ako ne i nemoralno". Blokada Nemačke izigravana je uvećavanjem američkog izvoza preko nemačkih suseda, neutralnih zemalja ili preko Sovjetskog Saveza. "Tako saveznici neće dobiti rat. Sramota!" Za godinu dana američki izvoz porastao je preko 30%, tako da su odlični poslovi "sa zaraćenim zemljama takođe jedan od razloga što SAD ne žele da stupe u rat".⁵⁶

Po dolasku u SAD, D. Albala je započeo prepisku sa suprugom Paulinom, koja ga je obavestavala o novostima u porodici i u jevrejskoj zajednici u Beogradu. Od nje je saznao da su u Savezu ljuti na njega jer su u velikom poslu zbog izbeglica, koji kod Prahova provode "čemerne dane na zaleđenom brodu"⁵⁷. Prilikom susreta sa predstavnikom Džointa (Joint Distribution Committee) Bernardom Kanom (Bernhard Kahn) krajem februara 1940. Albala se zauzeo za pomoć jevrejskim izbeglicama u Jugoslaviji. Tom prilikom je saznao da će Džoint iz Pariza uplatiti 11.000 dolara za izbeglice kod Kladova. I kasnije u nekoliko navrata Albala je beležio u dnevniku šta se događa sa ovom grupom izbeglica. Prema njegovim pouzdanim obaveštenjima za poboljšanje njihovog položaja maja 1940. zaslužan je bio knez Pavle⁵⁸.

56 Isto, str. 119, Ponedeljak, 1. april (1940); str. 134, Utorak, 16. april (1940).

57 Isto, str. 46, Petak, 19. januar (1940). Radi se o poznatom "Kladovskom transportu" jevrejskih izbeglica iz srednje Evrope. Albala je prilikom posete Adleru saznao da je jedna jevrejska delegacija iz Jugoslavije sredinom januara došla u Pariz da moli pomoć za 1.000 Jevreja zarobljenih na zaleđenom Dunavu. O izbeglicama kod Kladova Albalu je obavestio vrhovni rabin Alkalaj pismom od 29. februara 1940; JIM, ZDA. Vidi i: Dalia Ofer, *Escaping the Holocaust. Illegal Emigration to the Land of Israel 1939-1944*, New York-Oxford 1990, str. 42-68; Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der juidische "Kladovo-Transport" auf dem Weg nach Palaestina 1939-42*, Wien 1993.

58 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 119, Ponedeljak, 1. april (1940). Albala je predložio predstavnici organizacije "Hadasa" (Hadassah) da velike jevrejske organizacije iz SAD-a pošalju u Beograd svog predstavnika radi organizovanja transporta jevrejskih izbeglica na njihovom putu iz Nemačke i Čehoslovačke ka Crnom moru i Palestini. O "Kladovskom transportu" zabeležio je 24. maja (1940) sledeće: "Kladovske izbeglice najzad su oslobođene apsa na brodovima i nastanili su se u Kladovu i u okolini, na intervenciju Vrhovnog rabina kod Kneza. Knez je krasan kao čovek. Sažalio se na te bednike." Isto, str. 172. O poseti vrhovnog rabina I. Alkalaja knezu Pavlu 25. aprila 1940. kada je bilo reči i o izbeglicama kod Kladova, vidi: M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 52.

Albala je nastojao da humanitarni rad na pomoći progonjenim Jevrejima bude ujedno od koristi i njegovoj zemlji. To je bilo i mišljenje njegovog prijatelja, jugoslovenskog konzula u Njujorku dr Oskara Gavrilovića⁵⁹. On je 5. marta 1940. telefonirao Albali da pokuša sa slanjem paketa Jevrejima u Nemačkoj, a da jevrejske organizacije taj iznos plate u dolarima jugoslovenskim predstavnicima u SAD-u. U skladu sa tim predlogom posle tri dana Albala je pisao Bernardu Kanu iz Džointa "o novom predlogu da Jugosl./avija/ šalje hranu Jevrejima u Nem./ačkoj/ i Poljskoj u paketima, a Com./mittee/ da nam protivvrednost isplati ovde u dolarima. To je ideja dr. Oskara Gavrilovića, našeg konzula u Nj./ujorku/. Radoznao sam šta će odgovoriti"⁶⁰. Ovo je, verovatno, trebalo da bude i put da Jugoslavija u SAD-u obezbedi gotovinu radi eventualnog zaključenja kredita. Do aranžmana slanja hrane u paketima iz Jugoslavije poljskim Jevrejima zaista je i došlo, ali detalji nisu poznati, niti je Albala nešto o tome zabeležio. Prema izveštaju o ciljevima i aktivnostima Svetskog jevrejskog kongresa iz 1941. godine, najveći naponi Kongresa bili su usmereni na pomoć poljskom Jevrejstvu pod nemačkom okupacijom. Poljskim Jevrejima upućeno je na hiljade paketa sa hranom, a ta hrana "kupljena je u Jugoslaviji i Portugaliji i prebačena preko štaba Svetskog jevrejskog kongresa u Ženevi"⁶¹.

Iz zemlje Albala je sa većim zakašnjenjem dobijao i štampu, pa je tako pročitao članak klerikalca i antisemite monsinjora Antona Korošeca u "Politici" od 31. decembra 1939 / 1. januara 1940. godine. U ovom članku on se "obara oštro protiv jevrejskih i svih drugih slobodnih zidara i uopšte protiv stranaca. Moj prijatelj Korošec!"⁶² Unoseći ovo u svoj dnevnik Albala je sigurno bio zabrinut zbog razvoja događaja u zemlji i zbog položaja Jevreja. Krajem leta i početkom jeseni iste godine pokazalo se da je bilo mesta toj zabrinutosti.

Iako prilikom razgovora 16. novembra 1939. Albala nije prihvatio predlog kneza Pavla da u SAD otputuje i njegova porodica, ubrzo je po dolasku promenio mišljenje i pozvao je suprugu Paulinu da mu se sa kćerkom Jelenom pridruži. Na Albalinu molbu, poslanik Fotić je 14. januara 1940. poslao telegram Ministarstvu inostranih poslova sa molbom da se gospođi Albala i kćerci olakša putovanje u Ameriku⁶³. Kada su njegova supruga i kćerka konačno stigle u SAD 29. februara 1940, D. Albala je u svom dnevniku zabeležio da je za povoljne uslove oko njihovog dolaska najzaslužniji bio knez Pavle⁶⁴.

59 Konzul Oskar Gavrilović bio je, inače, član beneberitske lože "Srbija"; Andrija Radenić, *Bene Berit u Srbiji i Jugoslaviji 1911-1940*, Zbornik 7, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1997, str. 62.

60 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 92, Utorak, 5. mart (1940); isto, str. 95, Petak, 8. mart (1940).

61 AJ, 103-139-490, "The World Jewish Congress, Aims and Activities", By Dr. Maurice Laserson, Sidney, N.S.W 1941, str. 17.

62 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 47, Subota, 20. januar (1940).

63 Isto, str. 40, Subota, 13. januar (1940); AJ, 371-192, K-17.

64 Isto, str. 87, Četvrtak, 29. februar (1940).

Prošlo je više od dva meseca od njihovog dolaska u SAD kada je Ministarstvo inostranih poslova poverilo Albali prvi zvanični zadatak. Povod za to bila je misija nadvojvode Ota Habzburškog. Pretendent na presto Dvojne monarhije odmah po dolasku u SAD 6. marta 1940. izjavio je da bi se posle rata federativno uređenje moglo primeniti i u Dunavskom regionu. "*Pominje da bi i deo Jugosl./avije/ ušao u tu državu. Opet neka nova intriga*", zabeležio je Albala u dnevniku. Dva dana po dolasku nadvojvodu Ota primio je predsednik Ruzvelt, a doživeo je i počast u američkom Senatu. Sve ovo veoma je uznemirilo jugoslovensku vladu i obnovilo staru bojazan od obnove države Habzburga. Zbog toga je hitno zatraženo angažovanje jugoslovenskih predstavnika u SAD-u, a u tome se računalo i na D. Albalu i njegove razgranate veze. Ministar A. Cincar-Marković uputio je poslaniku K. Fotiću 9. marta 1940. telegram: "*Molim nastojte kako Vi i ostali tamošnji konsuli i organizacije, tako i preko Albale, da se akcija Otona pretstavi kao skroz neozbiljna i apsurdna*". Poslanik je o tome sutradan obavestio Albalu i zamolio ga da u svome krugu i među svojim ljudima tu akciju spreči. On je u svom dnevniku primetio da se radi o ozbiljnoj političkoj stvari: "*Po tonu depeše vidim da su u Min./istarstvu/ sp./oljnih/ posl./ova/ zbog toga jako iritirani*". Albala je obećao da će učiniti sve što može i da je već preduzeo neke korake kod svojih prijatelja u štampi u tom smislu. Istovremeno, obradovao se ovom zadatku, jer ga je doživeo kao priznanje svom radu⁶⁵. Bolji odnosi D. Albale sa poslanikom K. Fotićem ogledali su se i u tome što ga je on, neuobičajeno, 15. aprila 1940. obavestio da je vlada odlučila da u SAD-u hitno nabavi 1.000 velikih kamiona⁶⁶.

D. Albala je sistematski pratio američke javne medije, pre svega njihovo pisanje o Jugoslaviji. Veliko iznenađenje u američkoj javnosti izazvalo je njeno približavanje Sovjetskom Savezu; Jugoslavija se 20 godina borila protiv boljševizma, a sada traži njegovu političku, možda i vojnu potporu. U američkoj štampi "*ružan odjek*" izazvalo je hapšenje bivšeg predsednika vlade Milana Stojadinovića⁶⁷.

Sa sve većom zabrinutošću Albala je pratio početak velike nemačke ofanzive na zapadnu Evropu u proleće 1940. Nemačka pobeda nad Danskom i Norveškom još više je po-

65 Isto, str. 93. Sreda, 6. mart (1940); isto, str. 97, Nedelja, 10. mart (1940); AJ, 371-190. Albala je i kasnije pratio aktivnosti Otona Habzburškog i njegovog mlađeg brata Feliksa. U vašingtonskom hotelu "Shoreham" 28. februara 1941. Albala je prisustvovao predavanju nadvojvode Feliksa Habzburškog na temu "Jesu li moguće Sjedinjene Države Evrope posle rata?"; JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. 28, Petak, 28. februar (1941). U dnevniku je 4. maja 1941. zabeležio da nadvojvoda Oto Habzburški očekuje da se za neki dan proglase Sjedinjena Države Evrope; isto, sv. 6, str. 43, Sreda, 4. juni (1941).

66 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 133, Ponedeljak, 15. april (1940); o pregovorima poslanika Fotića sa Dženeral motorsom (General Motors) o nabavi 1.000 kamiona nosivosti 3 tone vidi: AJ, 371-190. Vidi i: Velimir Terzić, *Stom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, Ljubljana – Beograd – Titograd, Knj. 2, str. 140-143.

67 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 136, Četvrtak, 18. april (1940); isto, str. 140, Ponedeljak, 22. april (1940); isto, str. 137, Petak, 19. april (1940).

jačala Albalinu bojazan od novih osvajanja u kojima će kasnije stradati i njegova otadžbina i, posebno, Jevreji. Pri tome je imao jako osećanje griže savesti što se ne nalazi u svojoj zemlji da "sa svojim sugrađanima, Jugoslovenima, a naročito sa našim Srbijancima, sa kojima sam se kroz tolike desetine godina zajedničkog života srodio – da sa njima zajednički popijem 'čašu žuči' boreći se za slobodu svoje zemlje"⁶⁸.

Jugoslovenske stavove i svoje viđenje međunarodne situacije D. Albala je više puta pokušavao da predstavi i samom predsedniku Ruzveltu. Zlatko Baloković je preko svojih privatnih veza uredio da Albalu 8. maja 1940. u Beloj kući primi Stiven Erli (Stephen Early), šef političke kancelarije predsednika Ruzvelta. Kada ga je primio, Albala mu je predočio da su Nemci najveći svetski zavojevači, koji su se uspele naoružati zbog grešaka Britanije i Francuske i da će uskoro biti ugrožene i same SAD. One bi trebalo da uđu odmah u rat i svim sredstvima da pomognu saveznike, među njima i one na Balkanu. Erli mu je odgovorio da i on i predsednik dele to mišljenje, ali da imaju jaku opoziciju u Kongresu. Obećao je Albalu da će njegove reči preneti Ruzveltu i uputio ga na to kome bi trebalo da se obrati za audijenciju kod predsednika. Istog dana Albala se video i sa članom Vrhovnog suda F. Frankfurterom, pa je i njega zamolio da upozori Ruzvelta na akutnu opasnost od Hitlera. I od njega je dobio obećanje da će preneti Ruzveltu ovo upozorenje. Albalin komentar u dnevniku bio je: "Nemoralni egoisti! Evropa za njih krvavi, a oni ne hajul!"⁶⁹

Prilikom da svoje stavove iznese u Beloj kući Albala je dobio i 16. maja 1940, ali ne predsedniku, nego njegovoj supruzi, gospođi Eleonori Ruzvelt. Izneo joj je "karakteristiku nem./ačkog/ naroda, njegova svakojaka nasilja nad Jevr./ejima/ i svima do sada porobljenim narodima". Saveznici, Britanci i Francuzi, su slabi i neće se moći odupreti bez velike pomoći. Tako će u Evropi pasti i demokratsko uređenje, "današnja civilizacija, sloboda svih evr./opskih/ naroda. Evropa, Afrika i vel./iki/ deo Azije postaju novo nem./ačko/ carstvo. Nastaje nov preokret u istor./iji/ sveta i najcrnja reakcija". Zatim će na red doći i obe Amerike. Molio je da predsednik Ruzvelt utiče na to da Italija ne uđe u rat, da se saveznicima pošalju svi raspoloživi avioni, a svim narodima koji ih traže, da se daju krediti i zajmovi. Bilo bi najbolje da SAD odmah stupe u rat. Albala je sve ovo iznosio veoma emotivno: "Dok sam govorio, u jednom času toliko sam se bio uzбудio da za desetak sekundi nisam mogao da govorim. Suze su mi bile u očima. Gđa. R./oosevelt/ se takođe uzбудila, naročito kad sam govorio o nem./ačkim/ zverstvima i o opasnosti za SAD". Gospođa Ruzvelt je povlađivala u svemu Albalu obećavajući mu da će njegove reči preneti predsedniku. "Još sam joj rekao kako je za celu Evropu ona-majka, a

68 Isto, str. 148, Utorak, 30. april (1940).

69 Isto, str. 156, Sreda, 8. maj (1940).

Prets./ednik/-mesija, pred čijom slikom se kleči i moli. To ju je silno uzбудilo. Na kraju mi se gđa R./oosevelt/ zahvalila na izveštaju, a ja njoj na časti /.../ Govorili smo ravno pola sata. Duboko verujem da sam nešto dobro uradio za nas i za sav./eznike/"⁷⁰.

Sav radostan, D. Albala je supruzi Paulini opisao svoj razgovor u Beloj kući, a posle toga se najavio u engleskoj ambasadi gde je obradovao Batlera vestima o mogućim brzim isporukama američkih aviona. Zatim je požurio u poslanstvo i podneo Fotiću detaljan izveštaj o svojoj poseti. Umesto očekivane pohvale, poslanik *"odmah osu žestoke reči prekora na mene, izgovorene sa srdžbom i prezirom za moj rad. 'To niste smeli da učinite. Vi ste tražili sastanak i sa Roosevelt-om. Je li to istina?' Jeste"*. Ispostavilo se da je Albala tražio audijenciju kod Ruzvelta bez znanja poslanstva, što je poslanika dovelo u nezgodan položaj pred američkim Ministarstvom spoljnih poslova. Prebacio je Albali da mu radi iza leđa zahtevajući ponovo da ne opšti sa zvaničnim licima budući da je to dužnost i odgovornost poslanika. Albala se branio da je možda formalno pogrešio, ali ne i stvarno, jer je smatrao da bi trebalo iskoristiti svaku priliku da utiče na *"najmerodavnije i najuticajnije faktore u ovoj zemlji, da hitno pomognu nas i saveznike"*. Fotić mu je prebacio da to radi amaterski i da diplomatija ima svoja pravila. Sledila je oštra prepirka u kojoj je Albala prebacio poslaniku da ga ne obaveštava o prilikama u zemlji i da je prinuđen da se bez njegove podrške bori za nju. Na kraju je rekao Fotiću da, ako smatra da nanosi štetu zemlji, može zatražiti od ministarstva da ga smeni i vrati nazad. Fotić mu je rekao da ubuduće radi sa novinarima, a posle toga su se hladno rastali⁷¹.

Iste večeri poslanik je lično ministru inostranih poslova poslao šifrovano pismo u kom mu je objasnio slučaj sa Albalinim zahtevom za audijenciju kod predsednika Ruzvelta bez obaveštavanja poslanstva. Na kraju je predložio sledeće: *"Smatram da rezultati njegove dosadašnje aktivnosti ne pokazuju potrebu njegovog daljeg ostajanja ovde pošto me je i ranije izlagao neprijatnostima svojim izjavama i razgovorima o našoj politici u kojima najblaže rečeno nedostaje odmerenosti"*⁷².

Poslanik ovo nije pominjao Albali, ali on je osećao da je njegov dalji boravak u SAD-u doveden u pitanje. Bio je svestan svoje odgovornosti oko izdržavanja porodice i raspitivao se o mogućnostima vršenja lekarske prakse. Ispostavilo se da je za to potrebno polaganje državnog ispita, čija bi priprema odnela najmanje godinu dana napornog rada, što je u njegovim godinama bilo teško. Istovremeno je sa velikom zabrinutošću pratio nemačke uspehe u Francuskoj⁷³. Pad Francuske i potpisivanje primirja 22. juna 1940. po-

70 Isto, str. 164, Četvrtak, 16. maj (1940).

71 Isto, str. 165.

72 AJ, 371-190

73 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 1, str. 172, Petak, 24. maj (1940).

sebno ga je pogodilo: "Jedan od glavnih stubova demokratije koja se borila protiv sistema sile, srušio se. Tragedija je bez malo potpuna, i kontinentalna Evropa pala je u sramno ropstvo modernih varvara. Ostala je još samo Engleska da se bori protiv totalitarnih država. Na žalost sama, u tragičnoj splendid isolation".⁷⁴

Sredinom jula 1940. vesti iz zemlje nisu slutile ništa dobro. Zaobilaznim putem stigle su vesti o "očaju naših milih, pa i cele zemlje /.../ Svi znaci govore da se naša zemlja sve više i sve brže orijentiše ka Nemačkoj i ka Italiji. To ne sluti na dobro ni za nju kao naciju, a još manje za nas Jevreje. Još pre desetak dana javili su iz naše zemlje, da će vlada izvesti 'ekonomsku reorganizaciju' zemlje. Šta to treba da znači, videćemo, ali da će pri tome po svoj prilici Jevreji stradati više no drugi, to je nesumnjivo. Ne bih se začudio, ako bi me i iz službe izbacili, možda uskoro. Naročito ako vlada zavede totalitarni režim, ili nešto tome slično". Albalina supruga i kćerka želele su da se vrate u zemlju, ali on je bio protiv toga: "Zar da padnu sutra Hitlerovcima u šake u sred Beograda? Na šta da se vratim? Da se sam naturim dželatuz?" Albalina aktivnost i društveni kontakti skoro su zamrli pa su se on i njegova porodica osećali izolovano: "Niko za nas ne haje. Niko nas ne poziva. Niko za zdravlje da upita. Teško je pod takvim prilikama živeti daleko od svoje zemlje u tudini"⁷⁵.

Sve ovo osetilo se i u Albalinom dnevniku: dok je ranije svaki dan unosio beleške, sada je prolazilo i po nekoliko dana da ne unese ništa u dnevnik, a najčešće je samo ulagao isečke iz novina. Ipak, u drugoj polovini jula 1940. došlo je do promene nabolje: popravili su se odnosi između Albale i poslanika Fotića, a stigle su i zaostale plate. "Mnogo sam mirniji kad znam da još nisam izbačen na ulicu od strane mojih pretpostavljenih". Svoj deveti izveštaj za ministra i kneza Pavla predao je 5. avgusta, a sutradan ga je u poslanstvu savetnik dr Ribarž dočekao sa ministrovom depešom da treba da se vrati u Beograd⁷⁶. Sledilo je i nekoliko telegrama poslanika ministarstvu u vezi sa putnim troškovima za Albalin povratak u zemlju.

Iako se pribojavao toga da može biti vraćen u zemlju, ova vest ga je sigurno pogodila. U svoj dnevnik, osim novinskih isečaka, do 11. septembra nije ništa ubeležio, a i posle toga neko vreme samo je povremeno unosio nešto duže beleške. Iz "Njujork Tajmsa" 21. septembra 1940. uneo je isečak sa veću iz Beograda da je donet prvi u nizu propisa kojim se ograničava učešće Jevreja u ekonomskom životu zemlje. Ovim propisom jevrejskim firmama zabranjeno je trgovanje prehrambenim proizvodima, sa izuzećem onih

74 Isto, sv. 2, str. 8, Subota, 15. juni (1940); isto, str. 15, Subota, 22. juni (1940).

75 Isto, str. 36, Subota, 13. juli (1940); isto, str. 37, Nedelja, 14. juli (1940).

76 Isto, str. 36, Subota, 13. juli (1940); isto, str. 41, Četvrtak, 18. juli (1940); isto, str. 59, Ponedeljak, 5. avgust (1940); isto, str. 60, Utorak, 6. avgust (1940). AJ, 371-190, dosije dr Davida Albale, Ministar inostranih poslova A. Cincar-Marković, Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu Vašington, Beograd, 3. avgusta 1940, telegram Str. pov. br. 2461.

koji su bili građani zemlje pre 3. decembra 1918, dakle, pre jugoslovenskog ujedinjenja. Preneti su i napadi na Jevreje iz uvodnika provladinog lista "Vreme" u kom su oni optuženi za povišenje cena, nestašicu namirnica, kao i za to da veliki priliv Jevreja iz susednih zemalja prouzrokuje ozbiljne probleme⁷⁷.

U porodičnom krugu 2. oktobra 1940. D. Albala je proslavio Roš Ašanu, jevrejsku Novu godinu. U svoj dnevnik uneo je i reči svoje supruge Pauline, a takve misli verovatno su i njega samog morile: "*Da li ćemo se mi još ikad vratiti u svoju Otadžbinu i da li ćemo se mi još ikad ponovo sastati sa našim milima i dragima? Često mi izgleda da mi to nećemo više doživeti i onda mi dode teško i mislim da ću da presvisnem od tuge. Već sada živimo kao izbeglice, a to nam možda za ceo život predstoji*"⁷⁸.

Da bi ostao u SAD-u Albala je, pretpostavljamo, intervenisao kod kneza Pavla, verovatno i pre 10. oktobra 1940. kada je poslao svoj deseti izveštaj. U svakom slučaju, najdalje početkom novembra 1940. ministar Cincar-Marković odustao je od svoje odluke o Albalinom povratku u zemlju. Očigledno nezadovoljan time, poslanik Fotić je u pismu ministru 8. novembra 1940, "*ne ulazeći u razloge da li treba da ostane stalno*", izneo mišljenje da bi trebalo smanjiti Albalina primanja sa 1.000 na 400 dolara mesečno. Pošto je zaključio da će Albalina misija biti stalna, Fotić je tražio smanjenje Albalinih primanja da se ne bi izazvalo nezadovoljstvo kod osoblja poslanstva, jer savetnik prima dva puta manje⁷⁹.

Albalina misija u SAD-u posle prvog poslanikovog zahteva za njegovo vraćanje u zemlju sredinom maja 1940, a naročito posle ministrove odluke početkom avgusta iste godine, praktično je prekinuta. Verovatno je tokom oktobra 1940. ministar A. Cincar-Marković promenio odluku, pa je Albalina misija umesto privremene postala stalna. Izveštaji ministru i knezu Pavlu od 10. oktobra (broj 10) i od 11. decembra (broj 11) 1940. godine, kao i raniji izveštaji, bili su iscrpni i pronicljivi, ali Albalini izvori informacija su ipak suženi na američku štampu i na manji broj društvenih veza. Njegov osnovni zaključak i dalje je bio da SAD neće uskoro ući u rat, i pored veće pomoći Britaniji. Od početka februara 1941. Albala je prekinuo da vodi svoj dnevnik u kome nalazimo samo isečke iz novina, tako da se iz njega ne mogu dobiti bliže informacije o njegovom delovanju u tom periodu. Tome je sigurno doprinela i velika briga vezana za nastavak misije i ostanak u SAD-u.

77 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 3, str. 21, Subota, 21. septembar (1940). Vidi: "Vreme", 20. septembar 1940, "Kraljevska vlada odlučno suzbija jevrejsku spekulaciju u zemlji", u: N. Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, str. 227-228.

78 Isto, str. 32, Sreda, 2. oktobar (1940). Naredna, četvrta, sveska dnevnika sastoji se samo iz novinskih isečaka unetih po datumima u periodu od 16. novembra 1940. do 31. januara 1941. godine.

79 AJ, 371-190, dosije dr D. Albale, Poslanik K. Fotić, Ministru Al. Cincar-Markoviću, Vašington, 8. novembra 1940.

Krajem 1940. godine Albala je ponovo doživeo neprijatno iznenađenje: 26. decembra ministar Cincar-Marković uputio je poslanstvu u Vašingtonu sledeći telegram: "*Saglasni smo da se doktor Albala odmah vrati, inače od prvog januara biće reducirana njegova primanja. Izvestite koliko je najmanje potrebno za povratak*"⁸⁰. Novi predlog da se Albala vrati u zemlju, po svemu sudeći kao i prvi, potekao je od poslanika Fotića. Čim je telegram stigao, poslanik je pozvao Albalu i saopštio mu njegov sadržaj. Posle četiri dana, 31. decembra 1940. Albala je preko poslanika uputio ministru molbu da ostane na svojoj dužnosti, makar i sa smanjenom platom. Ako to nije moguće, zamolio je da mu se za povratak sa porodicom u zemlju stavi na raspolaganje dovoljna suma novca, ali i to da se povratak odloži do proleća, zbog nemirnog mora i rizičnog puta avionom⁸¹. Albala je, očigledno, nastojao da dobije na vremenu i da novom intervencijom otkloni opasnost od povratka u zemlju.

IV

Status dr Davida Albale u jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu tokom januara 1941. godine na neki način je regulisan. I druga ministrova odluka je sigurno povučena. Ipak, David Albala je i dalje bio u nedoumici oko trajanja svoje misije u SAD-u. Sa približavanjem sudbonosnih događaja i njegova misija će dobijati novi sadržaj, naročito posle državnog udara 27. marta i agresije na Jugoslaviju aprila 1941. Od 17. februara do druge polovine septembra 1941. ponovo je redovno vodio svoj dnevnik.

Dramatični događaji u Jugoslaviji i na Balkanu tokom marta i aprila 1941. dobijali su na ubrzanju. Američka politika i javnost postali su izuzetno zainteresovani za te događaje, što je kulminiralo u vreme vojnog puča 27. marta i Aprilskog rata 1941⁸². Albalini zapisi u dnevniku imaju veliku vrednost ne samo zbog redovnog praćenja događaja, pronicljivih zapažanja i predviđanja, nego i stoga što je on sada postao mnogo bolje informisan nego ranije. Odnosi između Albale i poslanika Fotića su uglavnom normalizovani, štaviše poslanik ga je često pozivao na razgovore, obaveštavao o najosetljivijim političkim pitanjima i očekivao njegov sud. Ipak, Albala je sredinom februara 1941. bio uveren da poslanstvo njegov rad nipodaštava, da bi nešto kasnije, čak, posumnjao u to da li poslanik

80 Isto, Ministar A. Cincar-Marković, lično za poslanika u Vašingtonu, Beograd, 26. decembra 1940, telegram, Str. pov. br. 3828.

81 Isto, dr David Albala, specijalni delegat pri Kr. Jug. poslanstvu u Vašingtonu, dr. A: Cincar-Markoviću, Ministru inostranih poslova, Beograd, Vašington, 31. decembra 1940; isto, Poslanik Fotić, Min. in. poslova, Vašington, 31. decembra 1940.

82 V. Pavlović, *Od monarhije do republike*, str. 9-13; K. Fotić, *Rat koji smo izgubili. Memoari*, str. 32-56; vidi i: J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, str. 209-243.

uopšte šalje njegove izveštaje u Beograd⁸³. Veoma otvoreno sa njim je sada razgovarao i savetnik Ribarž, a sve to izazivalo je Albalino čuđenje, pa i podozrenje: "*Otkuda tolika otvorenost u njihovom izražavanju naročito u razgovoru sa mnom, kad su oni uvek toliko zakopčani. Na šta oni ciljaju? Šta oni još znaju, što neće da mi kažu? Tek, jedno je sigurno: u nesreći autoritet vlasti i disciplina popuštaju*"⁸⁴.

Poslednji, dvanaesti izveštaj o političkim prilikama i o svom radu u SAD-u, Albala je uputio ministru A. Cincar-Markoviću i knezu Pavlu 8. februara 1941. godine. Njegovo praeenje javnog mnjenja i stavova uticajnih ljudi, dalo mu je povod da iznese procene koje su se razlikovale od ranijih: "*Politički horizont američkih vodećih krugova s pogledom na međunarodnu situaciju, za poslednja dva meseca toliko se proširio i njihova politička svest toliko je sazrela, da se američki političari danas ne bave poglavito držanjem pojedinih velikih sila kao glavnim faktorima koji utiču na današnji ratni sukob, što su do sada činili, no su stali obraćati pažnju i na stav pojedinih manjih država došavši do saznanja, da je neobično važno, da svaka od njih pripomogne svim svojim silama da se osigura krajnja pobjeda demokratije.*" Prenoseći mišljenje više ličnosti "*koje stoje u stalnoj i tesnoj vezi sa najodgovornijim zvaničnim američkim faktorima,*" Albala je posebno istakao princip "*da će pobjedonosne demokratije na budućoj svetskoj konferenciji mira odrediti položaj i utvrditi prava pojedinim narodima prema ulozi koju je dotičan narod igrao u toku rata. /.../ Države, koje će se bez borbe predati, biće tretirane kao elementi koji su izgubili i svoju vitalnost i svoju sposobnost da sobom samostalno upravljaju, i prema tome biće podređene drugim narodima, koji su pokazali više otporne snage, a ujedno i da su dorasli zadatku da umeju da upravljaju sami svojom sudbinom.*"⁸⁵

Albalin izveštaj nije izražavao samo mišljenje američke javnosti i političkih krugova, koji su nastojali da Jugoslaviju uključe u planirani britanski antinemački blok na Balkanu i spreče njeno pristupanje Trojnom paktu⁸⁶. Kao veliki demokrata i protivnik totalitarnih sila, posebno nacističke Nemačke, on je sa velikom zebnjom posmatrao približavanje Jugoslavije Osovini sluteći propast i za zemlju i za jevrejski narod. Izveštaj od 8. februara 1941. treba shvatiti u prvom redu kao njegovo upozorenje da se država ne sme predati

83 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. 17, Ponedjeljak, 17. februar (1941); isto, str. 29, Subota, 1. mart (1941). O odnosima u poslanstvu, pa i o moralnom liku pojedinih osoba, Albala je u dnevniku zabeležio veoma oštre reči, naročito u vreme Aprilskog rata. Krajem februara 1941. zabeležio je sledeće: "Svi u poslanstvu, sem mene, su u stavu potpune lične servilnosti prema njoj /gospođi Fotić/, pa i prema Fotiću. Svi su, u glavnom, njihovi lični potčinjeni, a ne državni činovnici. Ko nije njima u volji, toga oni, pre ili posle, skrhaju". Isto, str. 27, Četvrtak, 27. februar (1941). Vidi i: isto, str. 66, Ponedjeljak, 7. april (1941); isto, str. 68, Sreda, 9. april (1941).

84 Isto, str. 18, Utorak, 18. februar (1941).

85 AJ, 371-190, dosije dr Davida Albale, Dr. David Albala, specijalni delegat pri Kraljevskom Jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu, Izveštaj broj 12, Vašington, 8. februar 1941.

86 V. Pavlović, *Od monarhije do republike*, str. 9.

bez borbe i da će od toga zavisiti njen posleratni položaj, pa i sam opstanak. Tokom istog meseca njegove crne slutnje samo su se pojačale, pa je 25. februara zabeležio sledeće: *"Kad pomislim da će se naša zemlja predati Nemcima bez borbe, a svi znaci govore za to, osim ako se ne desi neko čudo, i kad pomislim da će uskoro Nemci postati neograničenim gospodarima naše zemlje, dođe mi da svisnem od bola. Evo, do čega su nas Englezi i Francuzi doveli, a donekle i Amerikanci. Naši će robovati i skapavati, a mi ovde postaćemo izbeglice, možda i nepovratno. Sve, ako i Englezi uz pomoć Amerikanaca i pobeđe, a to će ići ne samo teško, no će i dugo trajati – nema izgleda da će Jugoslavija ikad više u dosadašnjem obliku uskrsnuti. Prema našem učešću u borbi za slobodu, dodeliće nam se nagrada posle rata. Naša danas prema Hitleru ponizna glava doneće nam ne samo prezir pred licem današnjeg sveta i licem budućih generacija, no će nam potpuno uništiti šanse da po završenom ratu povratimo svoju nezavisnost"*⁸⁷.

Poslanik Fotić je 17. februara upoznao Albala sa političkom situacijom i sa sadržajem razgovora Cvetkovića i Cincar-Markovića sa Hitlerom. U zamenu za pristupanje Osovini i za ustupanje dela Južne Srbije (Makedonije) Bugarskoj, Hitler je Jugoslaviji nudio Solun⁸⁸ i deo severne Albanije. Poslanik je bio pesimista u pogledu daljeg razvoja situacije u zemlji i na Balkanu. Predviđao je da će Nemci preko Bugarske zauzeti Solun, primorati Grke na mir, a da će nas vrlo verovatno razoružati. U slučaju nemačke okupacije bio je uveren da će dinastija napustiti zemlju, a dalmatinska obala biti ustupljena Italiji. Albala je zamolio poslanika da obavesti kneza *"da sam i ja i moji prijatelji za to, da naši ne popuste"*. Nameravao je da i sam pošalje telegram sa takvom porukom, a na kraju zapisa u dnevniku se upitao: *"Da li će naša vojska i naš narod primiti tako ponižavajuće rešenje ili je situacija zaista bezizlazna?"* Iako nije odobravao politički pravac kojim se zemlja kretala, Albala je nalazio opravdanje za postupke kneza namesnika: *"Kod nas postoji velika polit./ička/ pometenost. Knez Pavle, – siromah, on nosi svu odgovornost /..."*⁸⁹

U okviru svojih cionističkih aktivnosti Albala je 18. februara 1941. bio na veoma značajnom, ali slabo posećenom, predavanju jednog od prvaka Svetskog jevrejskog kongresa Nahuma Goldmana. U svom predavanju Goldman je naglasio da su Jevreji kao narod u demokratskim silama dobili moćne saveznike za ostvarenje svojih ciljeva. Evropsko Jevrejstvo je uglavnom propalo i ostala su samo dva jevrejska centra: Palestina i Amerika. Američki Jevreji bi trebalo da preuzmu političko vođstvo u ime celog jevrejskog naroda i za rešenje jevrejskog problema u celini. Svi Jevreji bi morali postati saborci Englezima, i

87 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. 25, Utorak, 25. februar (1941).

88 Istovremeno, Hitler je velikodušno nudio Solun i Bugarskoj o čemu je Jugoslavija obavestena januara 1941; K. Fotić, *Rat koji smo izgubili. Memoari*, str. 37.

89 Kao napomena 74; isto, str. 21, petak, 21. februar (1941). U nedelju, 23. februara 1941, posle šest dana odlaganja, poslao je sledeći telegram: *"Molim hitno saopštite gore da nipošto ne popuste, hvala"*; isto, str. 23.

u što većoj meri pomoći njihovu borbu protiv hitlerizma i pripremiti se za buduću mirovnu konferenciju. Američki Jevreji moraju prestati da jevrejsko pitanje tretiraju kao filantrop-ski problem, što je najveća nesreća za Jevreje. Za leto 1941. najavio je konferenciju svih američkih Jevreja u Južnoj Americi zbog utvrđivanja jedinstvene politike. "*Ne može biti podvojenosti u sudbini j./evrejskog/ naroda. Ili će svima ići dobro, ili svima zlo*", istakao je Goldman na kraju⁹⁰.

Kada ga je poslanik pozvao na razgovor 20. februara 1941, Albala mu je izneo sadržaj Goldmanovog predavanja, a upoznao ga je i sa jevrejskim životom u SAD-u, inostranstvu i u Palestini (Erecu). Poslanik Fotić je bio veoma zainteresovan i oduševljeno je rekao Albali da mora otići na planiranu konferenciju američkih Jevreja kao predstavnik jugoslovenskih Jevreja, o čemu će odmah izvestiti Beograd. Na Albalinu primedbu da bi na toj konferenciji mogao da bude samo posmatrač, poslanik je dodao: "*Važno je da se Vi tamo nadete, da održavate vezu sa tim ljudima, pošto je to Kongres uticajnih ličnosti sa raznih strana. Može nam to docnije trebati. Na moje pitanje da li da o tome izvestim Goldmana, F./otić/ kaže kad imate priliku – da, a ja ću da izvestim Beograd o tome*". Promenjeno držanje poslanika prema njemu i dalje je iznenađivalo Albalu: "*Najnovije F./otićevo/ držanje prema meni je očito prijateljsko. Šta to sve treba da znači – ne znam. Nagadam da su iz Beograda (možda sam Knez) javili Fotiću nešto povoljno o meni, možda će me i duže vremena ovde zadržati. Videćemo*"⁹¹.

Vesti iz zemlje bile su oskudne, ali stanje na Balkanu krajem februara 1941. i početkom marta 1941. bilo je, očigledno, kritično. U američkoj javnosti od Jugoslavije kao da se ništa više nije očekivalo: "*U ovd./ašnji/ štampi našu zemlju skoro potpuno ignorišu. O svima ostalim balkanskim zemljama se svakog dana opširno govori. Ceneći da smo već rešeni da primimo nem./ačku/ dominaciju, simpatije za našu zemlju sve su manje*"⁹². Nadmetanje Nemačke i Velike Britanije oko Jugoslavije Albala je ovako komentarisao: "*Bojim se da se i s nama ne dogodi ono: od silne ljubavi rastrgli zeca*". U poslanstvu je Albala mogao čuti razna mišljenja: "*Sarić mi jutros u posl./anstvu/ kaže, da smatra da se naša zemlja neće dati pokoriti bez otpora. A Sekulić mi naknadno citira Sarićeve reči da bi naša vojska ubila kneza Pavla, ako bi ovaj potpisao trojni pakt*". Albala je u poslanstvu opet osetio zid nepoverenja za šta je krivio Fotića. "*Samo sam im dobar da im dajem lekarske savete. Radi toga sam iz Beogr./ada/ upućen ovamo*"⁹³.

90 Kao napomena 75.

91 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5. str. 20, Četvrtak, 20. februar (1941).

92 Isto, str. 25, Utorak, 25. februar (1941); isto, str. 31, Ponedeljak, 3. mart (1941). Tog dana prema Albalinoj belešci, Fotić i Ribarž su se veoma utučeni vratili iz Stejt departmenta.

93 Isto, str. 33, reda, 5. mart (1941).

Poslanik je, ipak, i dalje sa Albalom vodio poverljive razgovore: 6. marta 1941. Fotić ga je izvestio o pregovorima kneza Pavla sa Ribentropom (uz prisustvo Čana), na Brdu kod Kranja, i o planiranoj kneževoj poseti Hitleru. Obojica su se složila da bi pristup Trojnom paktu i ulazak Nemaca i Italijana u zemlju značio konačni raspad Jugoslavije. Fotić je obavestio Albalu i o svoja dva telegrama upućena u Beograd sa molbom da se ne popusti nemačkim zahtevima i dodao: *"Da Vas obavestim. Mojom inicijativom Rozvelt je već u dva maha preko amer./ičkog/ posl./anstva/ intervenisao kod naše vlade". Ja ga molim da pod mojim potpisom izvesti Min./istra/ i Kneza da sam i ja protiv pristupanja paktu"*. Poslanik to nije prihvatio već mu je savetovao da sam pošalje telegram direktno knezu. U diskreciji, poverio je Albali da će se, u slučaju da Nemci uđu u zemlju, povući sa svog položaja što je u dva maha nagovestio i u Stejt departmentu. Rastali su se veoma deprimirani⁹⁴.

Pisanje američke štampe navodilo je Albalu na uznemirujuće zaključke: *"Ovd./ašnja/ štampa demantuje sinoćne nem./ačke/ vesti da je Roz./velt/ 14. febr./uara/ preko Fotića vršio pritisak na našu državu da /ne/ pride osovini. Međutim, to je istina, jer mi je to i Fotić pričao odmah po polovini febr./uara/ pominjući Welles-a, ali ne i Roz./velta/. Kako su to Nemci doznali? Koji su to špijuni?"* Po Albalinom mišljenju knez Pavle je i dalje pokušavao da održi neutralnost, ali bilo je jasno da to nije moguće i da zemlji predstoje teški dani: *"Zar može danas ma koja, a tek jedna mala država, koja leži na sred puta kojim Nem./ačka/ nadire, da ostane beskonačno "neutralna". Ja se bojim, da će sa ulaskom nem./ačke/ vojske u našu zemlju, otpočeti kod nas građanski rat, a to će biti gore no rat, a ujedno biće i kraj naše nezavisnosti"*. Za osmi mart 1941. bile su, ipak, vezane i velike nade: u američkom Senatu izglasan je "Zakon o zajmu i najmu" ("Land Lease Bill") i Albala je očekivao da će uslediti brza američka pomoć Jugoslaviji⁹⁵.

Tokom dugog razgovora 9. marta 1941. poslanik je, uz ostalo, upoznao Albalu sa velikom neprijatnošću u kojoj se našao zbog američkog demantija u štampi oko Ruzveltove intervencije u Beogradu. Za sadržaj njegovog telegrama upućenog u zemlju, tvrdio je poslanik, Nemci su mogli saznati jedino preko svojih špijuna u našem ministarstvu inostranih poslova. *"Doveli su i mene i Ruzvelta u nezgodan položaj. State Dep./artment/ mi prebacuje kako mi ne umemo da čuvamo tajnu. Pa to je strašno. Juče sam hteo da idem u State Dep./artment/, ali mi rekoše da ne dolazim da moj dolazak ne bi pao štampi u oči, već će mi uputiti jednog svog visokog činovnika. I zaista, on je juče po podne bio*

94 Isto, str. 34, Četvrtak, 6. mart (1941); vidi i: K. Fotić, *Rat koji smo izgubili. Memoari*, str. 41-42. Fotić je zabeležio i da je planirao da, u slučaju potpisivanja Trojnog pakta, podnese ostavku i osnuje Komitet za slobodnu Jugoslaviju, ali mu je Stejt department savetovao uzdržanost. *"U ovom stavu ohrabivala me je prijateljska podrška članova poslanstva, koji su, skoro bez izuzetka, delili moje mišljenje i sledili moj primer."* K. Fotić, n. d, str. 58.

95 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. , Subota, 8. mart (1941); Robert E. Sherwood, *Ratne tajne Bijele kuće*, Zagreb, sv. 1, str. 343-344.

kod mene.' /.../ Dobio sam utisak, da su Ruzveltovu intervenciju ispričali naši najviši činovnici u min./istarstvu/ Sp./oljnih/ Poslova kao nemački špijuni. Zaista strašno. Još je i to F./otić/ dodao: 'Jedino dobro iz cele te Ruzveltove intervencije jeste to, što je i naša javnost u Jug./oslaviji/ doznala da R./uzvelt/ stoji iza naše zemlje.' I pored neslaganja sa kneževom politikom, Albala je smatrao da je on radio u interesu zemlje i da joj je produžio život za nekoliko nedelja⁹⁶.

U analizi nezavidne situacije u kojoj se našla zemlja, Albala nije imao mnogo iluzija, ali je ostavljao i tračak nade: *"Najverovatnija su rešenja, prema tome, ili sramno ropstvo, bez borbe, ili ropstvo posle herojske borbe"*. Smatrao je i da postoji mala mogućnost uspešnog otpora u Srbiji ili Južnoj Srbiji uz pomoć Turske, Grčke i Velike Britanije, ali pod uslovom da bude održana veza sa Grčkom. Ako bi se desilo da se prekine ta veza, *"onda je naš vojni, zatim i politički poraz potpun, i naša je nezavisnost nepovratno izgubljena. /.../ Još ne gubim nadu da će naši odupreti u poslednjem trenutku. Inače predstoji sramno i očajno ropstvo"*⁹⁷.

U Vašington su stizale i vesti o sve većem neraspoloženju u zemlji prema vladi zbog nje-ne odluke da potpiše pakt. Očekivao se i prevrat u kome će glavnu ulogu imati vojska. *"Ali zemlja u svojoj ogromnoj većini je protiv toga što se vidi po naročitom raspoloženju. I mobilisani i nemobilisani piju, pevaju ratne pesme i lumpuju. Drže se vatreni govori na svima stranama, pa i oficiri u uniformi. Vladika Nikolaj raspaljuje masu na viteška dela. Narodna odbrana i četnici pod Kostom Pećancem upisuju nove dobrovoljce i zaklinju se da će braniti zemlju."* Da li vlada pokušava da dobije na vremenu očekujući oružje od Britanije i Amerike, nadajući se iskrcavanju jačih engleskih snaga, pitao se Albala; sigurno je da Nemci neće dati da se odluka odlaže u nedogled. *"S druge strane, ako naši ipak potpišu pakt, ja verujem da će vojska uzeti stvar u svoje ruke i povesti zemlju putem snažne samoodbrane. /.../ Narod je razjaren, jer ga ne samo spoljni događaji dovode do ludila, no i neizvesnost i nepoznavanje unutrašnjih političkih činjenica. Kada očajanje zahvati masu, ona je u stanju da počini mnoga luda dela. Ipak verujem u zdrav instinkt Kneza Pavla i javnoga mišljenja, naročito u Srbiji i u Slovenačkoj."*⁹⁸

Albalu je posebno ohrabrivao promenjen stav SAD-a posle usvajanja Zakona o zajmu i najmu, jer su odmah počele velike američke isporuke oružja Britaniji, a pomoć su očekivale i Grčka i Jugoslavija. Bio je, međutim, svestan skoro bezizlaznog položaja zemlje: *"strategiski skoro sasvim opkoljeni, slabo naoružani, lišeni moćnih saveznika u neposrednom susedstvu i izloženi nasrtajima najjače svetske vojne sile. Nimalo se ne poda-*

96 Isto, str. 37, Nedelja, 9. mart (1941); vidi i: K. Fotić, *Rat koji smo izgubili. Memoari*, str. 39-40.

97 Isto, str. 38, Ponedeljak, 10. mart (1941).

98 Isto, str. 39, Utorak, 11. mart (1941).

*jem nadama, da nećemo biti i mi pregaženi, isto i Poljaci, ali čuda se uvek događaju, pa mogu i sada*⁹⁹.

Fotić je i dalje obavestavao Albalu o stavovima vlade i o svojim kontaktima sa američkim zvaničnicima. Ohrabrivale su i vesti o iskrcavanju britanskih trupa u Grčkoj i, kako se Albali činilo, o čvrstom vladinom odbijanju da potpiše pakt. U nedelju, 16. marta 1941. zabeležio je nepotvrđenu vest sa radija da je predsednik Ruzvelt primio poslanika Fotića u specijalnu audijenciju i da je obećao hitnu pomoć Jugoslaviji, ukoliko se odupre nemačkoj agresiji. Ispostavilo se da ova vest nije bila tačna. Američko javno mnjenje usmeravalo je pažnju na buduće jugoslovenske poteze, pridajući im veliki značaj. Štaviše, američka štampa počela je da piše o njoj sa iznenađujuće velikim simpatijama. Stalno su stizale vesti da se Jugoslavija približava Velikoj Britaniji i njenim saveznicama Grčkoj i Turskoj, a dopisnici su javljali o spremnosti stanovništva da se bori i umre za svoju zemlju.¹⁰⁰

Dok su 20. marta 1941. kolale različite glasine o stavu jugoslovenske vlade, sutradan je potvrđeno da je na sednici vlade doneta odluka o potpisivanju pakta o nenapadanju sa Nemačkom. Rezultati izjašnjavanja na sednici vlade za Albalu su bili indikativni, jer su svi hrvatski ministri bili za potpisivanje pakta. Raspoloženje među Srbima bilo je odlučno protiv, što je zemlju moglo da odvede u građanski rat. Ova vest je izazvala opštu potištenost u poslanstvu. Albala je odlučio da, bez obzira na posledice, u svoje ime pošalje tri telegrama: prvi knezu Pavlu u kome ga moli da u ovom istorijskom času "*radije primi borbu no ropstvo*", jer će samo ona omogućiti vaskrs državne nezavisnosti; drugi telegram predsedniku SAD-a F. Ruzveltu uz preklinjanje da pomogne njegovom narodu u otporu Nemačcima i treći predsedniku britanske vlade V. Čerčilu sa molbom da pomogne jugoslovenski narod u otporu nemačkom pritisku. Poslanik Fotić je posle dva dana pohvalio Albalu zbog ovih telegrama¹⁰¹.

Kako se približavalo očekivano jugoslovensko pristupanje Trojnom paktu, vesti i glasine su sustizale jedna drugu. Albala je, kao i mnogi drugi, očekivao nekakav dramatičan preokret u kome bi vojska imala vodeću ulogu. Postojali su jasni znaci unutrašnjeg otpora proosovinskoj vladi, a njemu se činilo da ceo svet čeka konačnu odluku vlade u Beogradu¹⁰². U nedelju, 23. marta 1941. Albala je u poslanstvu saznao da su knez Pavle i vlada rešili da, verovatno već za dva dana, potpišu pakt. I poslanik Fotić i savetnik Ri-

99 Isto, str. 40, Sreda, 12. mart (1941); isto, str. 41, Četvrtak, 13. mart (1941). Od petka, 14. marta do nedelje, 22. marta, kao i u utorak 24. marta 1941, Albala je vodio dnevnik na engleskom jeziku.

100 Isto, str. 44, Nedelja, 16. mart (1941); isto, Ponedeljak, 17. mart (1941).

101 Isto, str. 48, Četvrtak, 20. mart (1941); isto, str. 49, Petak, 21. mart (1941); isto, str. 51, Nedelja, 23. mart (1941).

102 Isto, str. 50, Subota, 22. mart (1941).

barž osuđivali su kneza i vladu zbog *"mlakog i beskičmenog držanja prema Nemačkoj"*. Fotić je obavestio Albalu o svojoj jučerašnjoj poseti Stejt departmentu i da je državni sekretar Samner Vels (Sumner Welles) odbio njegovu molbu da javno podrži jugoslovenski narod kako u ovom času tako i u budućnosti, na mirovnoj konferenciji. *"F./otić/ ovako tumači držanje Kneza. Knez ne želi rat, jer neće da se lično izlaže neugodnosti izbegličkog života"*. Albala je smatrao da je poslanik trebalo mnogo energičnije da zatraži podršku od američke vlade¹⁰³.

Posle vesti da su predsednik vlade Cvetković i ministar Cincar-Marković otputovali u Beč na potpisivanje pakta 24. marta, u poslanstvu su svi, osim apolitičnog Rastka Petrovića, osuđivali vladin stav. Ubrzo se pojavio Fotić koji je od S. Velsa saznao da su Nemci postavili jugoslovenskoj vladi ultimatum da u roku od 12 časova jasno pristupi Osovini. Svi u poslanstvu su očekivali da će u narednim danima doći do vojne pobune i obrazovanja nove vlade u Skoplju. Nikakva stvarna pomoć saveznika, međutim, nije stizala i Albala je sa žaljenjem zaključio da niko ne shvata veliki značaj slobodne Jugoslavije i Balkanskog poluostrva¹⁰⁴.

Vest da su u Beču 25. marta 1941. jugoslovenski predstavnici potpisali pakt sa Nemačkom, izazvala je veliku pažnju američke javnosti o čemu je Albala između ostalog zabeležio: *"Članci u štampi objavljeni danas pišu sa simpatijama o nama i ističu da se naša država odlično držala kada je tako dugo odolevala nemačkom pritisku /../ Još se ističe kao naš veliki uspeh što smo uspeeli da ne primimo ponižavajuće uslove po nas koje nam je Nemačka postavila, naime da propustimo ne./mačke/ trupe kroz našu zemlju. /../ Naša vlada smatra da je takvim paktom, najboljim koji se mogao dobiti od Nemaca pod ovakvim okolnostima, spašena čast našeg naroda jer je sačuvana naša politička nezavisnost i održan netaknut naš teritorijalni integritet /../ Ipak, jedno je jasno, narodna tragedija je otpočela."*

Albala je bio svestan da ni on, kao ni ostali ne mogu objektivno da analizuju taj događaj o kome su mišljenja bila (i ostala) podeljena. Za jedne bi tako bila sačuvana državna celina za vreme dok traje rat, zemlja pošteđena od rušenja, sačuvani životi celokupnog stanovništva. Za druge, ovim je ukaljano narodna čast, skrhani su narodno dostojanstvo i ponos, izgubljena sloboda i nezavisnost i palo se u sramno ropstvo. *"Ko je u pravu? Teško je reći. Možda oba gledišta sadržavaju veliki deo istine u sebi. Tek će docnije istorija dati za pravo jednom ili drugom shvatanju. Međutim, svi priznaju da su oba rešenja dva zla. Pitanje je samo, koje je zlo veće."*

103 Isto, str. 51, Nedelja, 23. mart (1941).

104 Isto, str. 52, Ponedeljak, 24. mart (1941).

Istog dana Albala je u poslanstvu obavestio Fotića da će sutradan otići u privatnu posetu sudiji Vrhovnog suda F. Frankfurteru i upitao ga da li je potrebno da od njega nešto zatraži. Fotić je odgovorio Albali da mu prenese stav da je Jugoslavija izgubila svoju nezavisnost, ali da je ne bi trebalo gurati dalje u nemačko naručje. Takav stav Fotić je istog dana izneo britanskom ambasadoru u Vašingtonu Halifaksu. Rekao mu je uz to i da može doći do reakcije u narodu, koja bi iz osnove mogla da promeni situaciju. Poslanik je veoma detaljno Albali izneo svoju analizu situacije po kojoj bi najgore bilo da se duhovi u zemlji smire i da Nemačka zatim zatraži demobilizaciju. Odlazak vojnika kućama značio bi brzu nemačku okupaciju. Pomenuo je i mogućnost formiranja nove vlade na jugu zemlje ili postojanje dve paralelne vlade. *"A što se tiče Kneza, sa njim je svršeno. On je potpuno izigrao. On više ne može da bude narodni vođ. S time treba biti načisto."*

Albala je pokušao opravdati kneževu postupanje činjenicom da Grčka ništa nije dobila od SAD-a ni posle tri meseca ratovanja i pored neprekidnog moljakanja. *"A tek šta smo mi dobili za poslednju godinu i po dana u Amer./ici/? Ništa, nego smo zajednički obijali njihove pragove i zapomagali da nam se pomoć pošalje pre nego što bismo bili primorani da uđemo u rat. Šta su nam Amer./ikanci/, a šta su nam Englezi dali? Opet ništa." Oružja i pomoći ni od kuda. "I Rusija nas je prevarila i stalno je samo nas čuškala u rat, a sama se izvlačila, pa i Turska je još pre 4 dana izjavila da nas neće vojnički pomoći, ako nas Nem./ačka/ napadne. Dakle bili smo napušteni od svih /.../ Nisu li možda i to razlozi što se Knez odlučio da sa Nemcima zaključi pakt?"* Albala je Fotiću naglasio da ne govori kao knežev advokat, već na osnovu objektivnih činjenica i sopstvenog iskustva u SAD-u. Vraćajući se na posetu Frankfurteru, Fotić je odobrio Albali da upotrebi jasne i oštre argumente u pokušaju ubeđivanja da se pomogne Jugoslaviji. U veoma otvorenom i iskrenom razgovoru sa Frankfurterom narednog dana, Albala je dobio obećanje da će se kod Ruzvelta i ministra vojske zauzeti za što hitniju pomoć¹⁰⁵.

O događajima povodom državnog udara od 27. marta 1941. Albala je zabeležio i sledeće: *"27/III Jutros radio javlja o ostavci naših namesnika i vlade, o revoluciji, o preuzimanju vlasti od strane gen./erala/ Simovića, o stupanju na presto Kralja Petra Drugog, o bezgraničnom i ludom oduševljenju u Beogr./adu/ i u celoj zemlji, o žestokim antinem./ačkim/ demonstr./acijama/ u Beogr./adu/, o mogućem otkazivanju prekjuče potpisanog pakta. Ludi smo od sreće i Mila¹⁰⁶ i Jela i ja. Poslanstvo takode. Na radiu nas hvale sve samim superlativima. Sram je sram, ali očekujemo rat. On je izgleda neizbežan. Kakav nagli preokret. Zemlja je ujedinjena. /.../ Naređena je puna mobilizacija. Ceo svet je radosno naelektrisan. U poslanstvo neprestano stižu depeše s čestitkama. Fotić je*

105 Isto, str. 53, Utorak, 25. mart (1941); isto, str. 54, Sreda, 26 mart (1941).

106 D. Albala tako u dnevniku naziva svoju suprugu Paulinu Lebl-Albala.

*poslao velike depeše Kralju i generalu Simoviću kao predsedniku vlade". I sutradan je Albala dao maha svom oduševljenju događajima u zemlji, koji su, po njemu, izazvali ogroman utisak u svetskoj javnosti. "Podigli smo iz mrtvila moral demokratskih naroda i ulili svežu krv u već apatične nacije. Lupili smo Hitlera posred lica /.. / Naneli smo diplom./atski/ i psihol./oški/ poraz najvećoj vojničkoj sili sveta, i to ko? Mali David – džinu Golijatu. Svet je zabezegnuto, i svi se pitaju ko je taj narod, ko je ta zemlja – Jugoslavija? Svi govore o 'Turning point of the war'¹⁰⁷, a mi se pitamo, je li to java ili san? Silan je naš narod. Beskrajno hrabri su naši Srbi, **naši Srbi!**" Ushićen preokretom u zemlji, Albala je u svojstvu specijalnog delegata jugoslovenske vlade u Vašingtonu, poslao četiri pozdravna telegrama u Beograd: Njegovom Veličanstvu Kralju Petru Drugom, predsedniku Kraljevske vlade generalu Dušanu Simoviću, ministru spoljnih poslova Momčilu Ninčiću i Savezu jevrejskih opština¹⁰⁸.*

U novim okolnostima D. Albala je dobio i nove zadatke od poslanika. Fotić je sve činio da se veliko interesovanje za Jugoslaviju iskoristi za što brže upućivanje pomoći u zemlju i da se njen glas što više čuje u SAD-u i u svetu. Prilikom razgovora 2. aprila 1941. poslanik je preneo Albali sadržaj svog razgovora sa predsednikom vlade Simovićem. Vrlo optimistički raspoložen, Simović je Fotiću rekao: "*Ne brinite o nama. Mi smo spremni. Ako nas napadnu, branićemo se. Vi tamo u Vašingtonu budite čvrsti. A Vi, g. F./otiću/, šta god radite za nas – dobro je i mi smo zadovoljni.*" Fotić je obavestio Albalu da je prethodnog dana bio u Njujorku zbog osnivanja velikog jugoslovensko-američkog odbora (lige), oko čega su bili angažovani Luj Adamić (Albala je tako pisao njegovo prezime) i mnogi drugi naši ljudi, a zatim se sa njim posavetovao i o rukovodstvu odbora. Fotić mu je rekao i da se osnivaju specijalni odbori za pomoć i propagandu i da će Svetislav Petrović biti angažovan kao stalni spiker radio stanice u Bostonu. Sredinom aprila 1941. Fotić se u Njujorku dogovorio sa nekolicinom istaknutih američkih javnih radnika o njihovom učešću u američko-jugoslovenskoj ligi¹⁰⁹.

107 Prekretnica rata (engl.)

108 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. 55, Četvrtak, 27. mart (1941); isto, str. 56, Petak, 28 mart (1941); o knezu Pavlu Albala je tog dana zabeležio: "*Za Kneza su javili da je pobegao u Grčku, zatim da je ubijen, pa da je uhapšen. Neka samo živi. Mnogi, pa i ja, znamo da je voleo zemlju, da je bio liberalan tip – lično, iako Njegova vladavina na žalost, nije bila liberalna, i da je po duši bio veliki Englez i veliki Francuz.*" Tekst telegrama Savezu jevrejskih opština glasi: "*U sudbonosnom istoriskom času ubeden sam da će jugoslovenski Jevreji i nadalje požrtvovano vršiti dužnost prema našoj miloj Otadžbini.*" Vidi i: Branko Petranović, Nikola Žutić, 27. mart 1941. *Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1990; K. Fotić, *Rat koji smo izgubili. Memoari*, str. 44-75.

109 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. 61, Sreda, 2. april (1941); isto, str. 72, Utorak, 15. april (1941); isto, str. 74, Četvrtak, 17. april (1941). Januara 1941. poslanik je uspeo da se na radio-stanici WRUL u Bostonu organizuje program na srpskom jeziku, koji je emitovan tri puta nedeljno; K. Fotić, *Rat koji smo izgubili. Memoari*, str. 34-35.

Albala je predložio da u američko-jugoslovenski odbor uđe jedan Jevrejin, sa čim se Fotić složio predloživši da to bude ugledni američki bankar Bernard Baruh (Baruch). "F./otić/: 'Vi ćete u moje ime ići k njemu i zamoliti ga da se toga primi. Uopšte Vi ćete održavati vezu sa cij./onističkom/ org./anizacijom/ '.../ Ja mu kažem da su se iz cij./onističke/ org./anizacije/ raspitivali kod mene da li bi F./otić/ primio Vajcmana u posetu. F./otić/ prihvaća i ovlašćuje me da to aranžiram. Još mi govori kako će mi docnije dati druge spec./fijalne/ dužnosti. Ja ga obaveštavam da Mila piše članke o našoj zemlji za amer./ičku/ štampu. Govori mi da će nam Roz./velt/ poslati sad odmah, još pre nego što zaratimo oružje iz amer./ičkoh/ magacina." Albala je nagovarao poslanika da traži i novac za izdržavanje vojske i audijenciju kod Ruzvelta, a ovaj mu je odgovorio da je to već planirao. Istog dana Albala je od predstavnika cionističke organizacije dobio obaveštenje da Vajcman stiže u petak, 4. aprila i da bi želeo da poseti Fotića. "Interesantno je da i Vajc./man/ i ja imamo iste ideje, jer ja sam o tome sa Fot./ićem/ već danas u podne govorio. Nešto se cionisti mnogo o meni i o mome radu interesuju. Vesti o potpunoj mobilizaciji značile su da će Jugoslavija biti napadnuta. Pišu nam da je i 'Židov' zabranjen. Sve crnje i crnje"¹¹⁰.

Svi ovi znaci su govorili Albali da će Jugoslavija ubrzo biti napadnuta. "U poslanstvu je sve veća nervoza. Dolaze mnogi naši iseljenici i raspituju se o političkoj situaciji naše zemlje. I mene lično na telefonu moji poznanici pitaju kako će /se/ dalje događaji razvijati." Američka štampa je "kovala u zvezde" Jugoslaviju, a Albala je bio ispunjen ponosom zbog velikog utiska koji je 27. mart proizveo u svetu: "Naša revolucija, ma koliko značajna po našu zemlju bila, izazvala je u čitavom svetu jednu još snažniju revoluciju, i to revoluciju duhova. Ona je ustalasala sve narode, i pokorene i neutralne, i zaraćene. /.../ Naši u Jugoslaviji i ne slute koliko su svojim junačkim držanjem pokrenuli uspavane demokratske narode da i oni pođu tim putem"¹¹¹.

Predsednik SAD-a Ruzvelt je vrlo predusretljivo primio jugoslovenskog poslanika 3. (ili 4.) aprila 1941. i, prema Fotiću i Albali, rekao sledeće: "Uzmite sve što vam treba iz naših magacina 'rekao mu je' sve vam stoji na raspoloženju. Tovarite odmah i pošljite. Dobićete pored toga i novaca u gotovu. Divim se bezgraničnoj hrabrosti vašeg naroda, koji je rešen da pod najgorim uslovima za sebe prihvati neravnu borbu sa Nemcima. Pomagaćemo u svakom pogledu svima sredstvima koja imamo." Prema Zakonu o zajmu i najmu Jugoslavija je trebalo besplatno da dobije svu potrebnu pomoć i Ruzvelt je Fotiću rekao da se već sutradan američkom ministarstvu finansija dostave spiskovi neophodnog ratnog i sanitetskog materijala. Poslanik je odmah pozvao Albalu u poslanstvo, a ovaj je bez ikakvih priprema vojnom izaslaniku Mirku Burji izdiktirao potrebne količine sanitet-

110 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. 61, Sreda, 2. april (1941). Zagrebački nedeljnik "Židov" bio je glavni cionistički list u Jugoslaviji. O antijevrejskoj atmosferi u Zagrebu dva dana pred rat Albala se izvestio u američkim jevrejskim biltenima 21. aprila 1941; vidi i: str. 67, nap. 140.

111 Isto, str. 62, Četvrtak, 3. april (1941).

skog materijala za jugoslovensku vojsku. Sutradan ujutro Albala je u poslanstvo doneo dopunu spiska, a zatim su Fotić i Burja odneli spiskove u ministarstvo. Kasnije je Fotić saopštio Albali da je sve što je bilo na spisku u ministarstvu umnogostručio. Ovaj materijal trebalo je prebaciti u zemlju jugoslovenskim trgovačkim brodovima¹¹². Posle tri dana Albala je sastavio i treći spisak – spisak potrebnih lekova.

Vest o potpisivanju sovjetsko-jugoslovenskog pakta u Moskvi, koja je stigla 5. aprila 1941. uveče, nije obradovala Albalu jer je smatrao da, u strahu od Nemaca, Rusi podstiču druge da ratuju, a da sami ostaju van sukoba. Iste večeri stigla je i vest o Hitlerovoj proklamaciji vojsci i Ribentropovom objašnjenju. "*Vest me je presekla jer ja znam šta je rat. Dakle, gorka čaša nije ni nas mimoišla. /.../ Slušali smo besprekidno radio. Ja sam legao tek u tri pred zoru. Pojedinsti nema. Ceo je svet uzbuđen. Ministri amer./ički/ već daju izjave. Nova faza rata je otpočela. Hoćemo li izdržati ili ćemo i mi podleći kao i toliki narodi do sada? Hitler nikome nikad ništa ne oprašta, ali verujem da će se naši k'o lavovi boriti. Hoće li nam kogod priskočiti u pomoć? Hoće li se svet najzad probuditi.*"¹¹³

V

Prve vesti o nemačkim napadima i o bombardovanju Beograda 6. aprila 1941. ostavile su težak utisak na Albalu i njegovu suprugu Paulinu¹¹⁴. "*U poslanstvu su svi poraženi. Svi jure iz kancelarije u kancelariju k'o bez glave. Fotić na sve strane telefonira i odat svud ga telefonom traže i zapitkuju. U 9.30 on mi kaže: 'Mi smo bili pristali na pakt i priznali ga, razume se ne na tajne klauzule, i odmah smo o tome obavestili nem./ačku/ vladu, pa prema tome Ribentrop lažno obaveštava svet o nama. Ja ću to amer./ičkoj/ publici dokumentima dokazati'*". Albala je predložio poslaniku da ugovori nastup u Nacionalnom klubu štampe (National Press Club), a ponudio mu se i "*za koji bilo koristan posao*". Uz Albalino posredovanje, Fotić je 10. aprila 1941. održao govor u ovom klubu pred predstavnicima Stejt departmenta, diplomatskog kora i oko 400 novinara, koji su toplo pozdravili poslanika i sve članove poslanstva¹¹⁵.

112 Isto, str. 63, Petak, 4. april (1941); isto, str. 64, Subota, 5. april (1941). Prema Fotićevim memoarima, Ruzevelt ga je primio 3. aprila, a spiskove vojnog i sanitetskog materijala pripremali su jugoslovenski vojni ataše, Mirko Burja, njegov pomoćnik i pomoćnici Harija Hopkinsa, administratora Zakona o zajmu i najmu. Hopkins je već imao listu vojnog materijala koju je jugoslovenski Generalštab dostavio američkom vojnom atašeju u Beogradu, ali bez sanitetskog materijala; K. Fotić, *Rat koji smo izgubili. Memoari*, str. 66-69. Ministar spoljnih poslova M. Ninčić uputio je 6. aprila 1941. u ime Ministarstva vojske i mornarice poslanstvu u Vašington spisak potrebnog naoružanja i ratnog materijala (aviona, tenkova, topova i drugog), ali bez sanitetskog materijala; AJ, 371-210, Str. Pov. br. 885.

113 JIM, ZDA, Moj dnevnik, str. 64, Subota, 5. april (1941).

114 "*Tih deset dana koliko je trajala naša vojna, aprila 1941, mi smo oboje bili izbezumljeni, razdraženi i utučeni do kulminacije*"; P. Albala, *Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik*, str. 106.

115 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. 65, Nedelja, 6. april (1941); isto, str. 69, Četvrtak, 10. april (1941).

Zajedno sa poslanikom Fotićem i drugim osobljem poslanstva, Albala se odmah svesrdno angažovao na organizovanju slanja pomoći u zemlju. Posle predavanja u Klubu štampe 10. aprila, po Fotićevoj želji, članovi poslanstva posetili su Svifta (Swift), načelnika odeljenja u američkom Crvenom krstu "po pitanju skupljanja priloga u zemlji za jugoslov./eng./ski/ fond. To smo povoljno svršili". Na molbu Rastka Petrovića Albala je 17. aprila ponovo posetio Svifta u vezi sa slanjem poručenog sanitetskog materijala u zemlju. Ispostavilo se da sav materijal još nije kupljen, ali da će najdalje početkom naredne nedelje biti upućen brodom u zemlju. Albala se ponudio da radi ma šta u Crvenom krstu i ispričao prijatno iznenađenom Sviftu kako je u SAD-u, još za vreme Prvog svetskog rata, govorio javno i često za Crveni krst. O svom razgovoru Albala je odmah referisao poslaniku¹¹⁶.

Fotić je 19. aprila zamolio predsednika američkog Crvenog krsta Normana Dejvise (Norman Davis) da se u Beograd pošalje pomoć u hrani. Devis je ponudio da se odmah da 25.000 dolara jer nije bilo načina da se pošalje hrana. To je Fotić odbio jer novac nije mogao mnogo da pomogne. Konačno su se dogovorili da se novac pošalje u Bukurešt, a da se hrana u toj vrednosti odande prebaci u Beograd, što je podržao i rumunski otpravnik poslova u Vašingtonu¹¹⁷.

Opasnost koja je zbog nemačkog uspeha na Balkanu i u severnoj Africi zapretila Palestini (Erecu), naime mogućnost propasti ideje o obnovi jevrejske države, skoro opsesivno je zaokupljala cionistu Davida Albalu. Napori da se to spreči ili da se ublaže posledice moguće katastrofe postale su osnovni sadržaj njegovog angažovanja u cionističkom pokretu. Postao je veoma kritičan prema cionističkom vođstvu, pre svih prema najodgovornijem vođi H. Vajcmanu. U svojim dnevničkim zapisima nije štedeo ni široko članstvo američke cionističke organizacije zbog, kako je smatrao, nedovoljnog razumevanja tragične situacije u kojoj se našao jevrejski narod.

Posle velikog javnog predavanja o Palestini prvog čoveka Svetske cionističke organizacije Haima Vajcmana 6. aprila 1941. Albala je zabeležio: "Govorio je bez žara i uverljivosti, skoro mlako, i, manje više, poznate stvari. Ništa novo bez naglašavanja današnje j./jevrejske/ tragike i današnje svetske drame. Očigledno čuva svoje zdravlje i bliži se senilnom stanju. Jasno mi je bilo da je neophodno potrebno da cij./onistička/ org./anizacija/ treba da nađe novog vođu, sa više inicijative, sa više prodorne snage, sa novim idejama, sa više oduševljenja, sa više sposobnosti, sa više mladićskog zanosa."¹¹⁸

116 Isto, str. 74, Četvrtak, 17. april (1941).

117 Isto, str. 76, Subota, 19. april (1941).

118 Isto, str. 56, Nedelja, 6. april (1941).

Na sednici mesne cionističke organizacije u Vašingtonu 8. aprila 1941, na molbu predsednika, D. Albala je upoznao skup sa političkom situacijom. Izneo im je svoje predviđanje da će bez brze američke pomoći doći do propasti balkanskih država, Jugoslavije, Grčke i Turske, što otvara put za propast Palestine (Ereca) i Egipta. "*V. Brit./anija/ nije tako jaka kao što se ovde misli, S.A.D. biće maksimalno ugrožene ako H./itler/ bude dominirao celom Evropom. Po sednici svi su se članovi skupili oko mene tražeći od mene bolja obaveštenja. Bili su jako impresionirani mojim govorom. Rabbi Breslau reče mi da će o tome razgovarati u glavnoj upravi cij./onističke/ organizacije. Još ne znaju na čemu u Evropi žito raste. Još nisu svesni toga da se H./itler/ ne može da sruši samo rečima i izolacionističkom politikom.*"¹¹⁹

Prilikom susreta sa Vajcmanom 10. aprila 1941. Albala mu je prvo ukazao na rđavu političku i vojnu situaciju na Balkanu i na Bliskom istoku, a zatim je izneo predloge koji, po njemu, zahtevaju najhitnije rešavanje. "2) *Usled neposredne ugroženosti Pal./estine/, zamolio sam ga da odmah naredi u Pal./estini/ evakuaciju sve male jevr./ejske/ dece i svih drugih pokretnih stvari od vrednosti, i to za J./užnu/ Afriku.*" Predložio mu je i sledeće: da u saradnji sa britanskom vladom zatraži od SAD-a veći broj aviona, tenkova i drugog materijala i da se to uz hranu, hitno prebaci u Palestinu; da se sa odobrenjem američke i britanske vlade u SAD-a organizuje regrutovanje 100.000 jevrejskih dobrovoljaca za Palestinu; da se organizuje prikupljanje dobrovoljnih priloga u SAD-a za naoružanje Palestine. "6) *Da egzekutiva cij./onističke/ organiz./acije/ napiše jedno lepo pismo jugosl./ovenskoj/ vladi izražavajući joj svoje simpatije za herojsku borbu jug./oslovenskog/ naroda, koji se danas bje jednom delom i za slob./odnu/ j./evrejsku/ Palestinu.* 7) *Predložio sam da Dr. W.leizman/ odloži svoju posetu F./otiću/ za koji docniji, pogodniji termin. V./ajcman/ je bio kao oparen kad sam mu sve to izložio. On nije smatrao da je situacija po P./alestinu/ već sad tako opasna. Ja sam ga opomenuo da ne sme da napusti Amer./iku/, dok sva ta pitanja oko samoodbr./ane/ Pal./estine/ prethodno povoljno ne završi.*" Vajcman je iste večeri obavestio Albalu da je razgovarao sa britanskim ambasadorom Halifaksom i da ima izgleda da se jedan deo njegovih predloga sprovede. Ugovorili su novi sastanak za 15 dana kada Vajcman bude ponovo došao u Vašington. "*Jutros pri rastanku zagrlili smo se i poljubili i poželeo mi svako dobro. – Strašan dan, moja otadžbina izdiše, a Erec u najvećoj opasnosti.*"¹²⁰

119 Isto, str. 67, Utorak, 8. april (1941). O stavu američkih Jevreja prema holokaustu vidi: American Jewry and the Holocaust, *Encyclopedia of the Holocaust*, knj. 1, str. 37-41 (Henry L. Feingold).

120 Isto, str. 69, Četvrtak, 10. april (1941). Prema zapisu u dnevniku od 5. maja 1941, od vremena kada je Vajcmanu izneo svoje predloge, Albala više nije imao duševnog mira; Isto, sv. 6, str. 13, Ponedeljak, 5. maj (1941).

Šture i kontradiktorne vesti o toku ratnih operacija u Jugoslaviji još više su unosile zabrinutost i zbuđenost. "Od naše vlade, niti iz naše zemlje još uvek ne stižu nikakve vesti. Zna se indirektno samo toliko da je vlada još odmah posle bombardovanja napustila Beogr./ad/ i otišla u unutrašnjost. Pre toga od bombi je poginuo ministar Kulovec. Nemci kažu da je Beogr./ad/ sav u plamenu /.. /." Trećeg dana rata, 8. aprila, potvrđene su vesti da su jugoslovenske snage zauzele Skadar, kasnije je stigla i vest da je zauzet i Lješ, ali da su jake nemačke snage prodrle do Strumice. Zbog toga je Solun bio ugrožen i očekivao se njegov skorašnji pad, a Grci su za to bacali krivicu na jugoslovensku vojsku¹²¹. Već 9. aprila, posle vesti o nemačkom prodoru dolinom Vardara i zauzimanju Skoplja i Soluna (ta vest potvrđena je tek 14. aprila), kao i o spajanju nemačkih snaga sa italijanskim jedinicama u Albaniji, Albala je zabeležio: "Slom naše vojske, a s time i katastrofa naše zemlje izgleda da su otpočeli. /.. / U posl./anstvu/ svi su zaprepašćeni."¹²²

Nove i sve crnje vesti stizale su jedna za drugom kao i 10. aprila: "Naši izveštaji neredovno stižu i nepotpuni su. Beograd je sav u ruševinama. U Zagrebu su Hrvati uz pesmu i klicanje dočekali Nemce. Pavelić je odmah preko radija javio da je obrazovao vladu slobodne hrvatske države. /.. / Svojim oklopnim i brzim jedinicama Nemci prodiru moravskom dolinom na sever i sistematski seku veze između naših armija, koje padaju u klopku, bez prethodnih velikih sukoba. Očigledno je da je dezorganizacija naše dične vojske, bar u Srbiji i J./užnoj/ Srbiji, potpuna. Izgledi da se gro vojske može da dočepa bos./anskih/ planina u dobrom stanju, sve su manji. /.. / Ipak, naši se bore herojski. Nedostatak tenkova i snažne avijacije prouzrokovao je naš slom." Uz komentar na američkom radiju prema kome se jugoslovenska armija nije odupirala onoliko koliko su očekivali, Albala je 11. aprila sa gorkom ironijom primetio: "Dakle, nismo sami uspeli da skrhamo nemačku vojnu silu, nismo Hitlera živog uhvatili i nismo dosta ginuli. Amerikanci su računali da ćemo mi sami sigurno poraziti Nemce, kako njihovi sinovi ne bi morali da ginu /.. / Oni su u nas razočarani! Ta, zaboga, eto, šalju nam hitnu pomoć, koja još nije ni pošla, i koja će u najboljem slučaju stići za tri meseca ili koja možda uopšte neće stići, a ako i stigne, to će biti u času, kada već odavna ne bude nijednog slobodnog jugosl./ovenskog/ vojnika." Nešto svetla unosili su izveštaji iz Berna 12. i 13. aprila da otpor jugoslovenskih snaga jača i da se vode uporne borbe kod Kačanika¹²³.

Na vest od 13. aprila 1941. da su nemačke trupe zauzele prestonicu, veliki rodoljub i Beograđanin dr David Albala zabeležio je svoj lament nad voljenim gradom:

121 Isto, str. 66, Ponedeljak, 7. april (1941); isto, str. 67, Utorak, 8. april (1941).

122 Isto, str. 68, Sreda, 9. april (1941).

123 Isto, str. 69, Četvrtak, 10. april (1941); isto, str. 70, Petak, 11. april (1941); isto, str. 69/70a/, Subota, 12. april (1941); isto, str. /70b/, Nedelja, 13. april (1941).

"Jutros u 6.30 posle junačke odbrane Beograd je potpao pod neprijatelja. Moj lepi Beograde! Ni tebe zla sudbina nije poštedela. Bio su duša i nada cele zemlje. Sve što je bilo prožeto ljubavlju za zemljom, hranilo se tvojim mlekom. Potsticao si radene, hrabrio si nevoljne i malodušne, podizao si i štitio slabe, čuvao si i stvarao narodnu tradiciju, čeličio si omladinu, razgaljivao si setne i potištene, svojom veselom pesmom razbijao si brige zabrinutih, radovao si se i klicao kad se narod radovao, tugovao si i suze lio kad je narod tugovao, svojom vedrom pesmom svoje si veselio i dušu stranaca pridobijao. Večiti optimista, svojim gordim i čestitim stavom stajao si vr' Save i Dunava kao orao-zaštitnik za celu zemlju. Tvoja široka krila lebdela su nad celim narodom mazeći ga i grleći ga.

A sad ležiš u ruševinama i zgarištu. Preko 3000 tvoje dece leže mrtva, pritisnuta kame-njem ili raznesena i gola po ulicama tvojim. Pisak i lelek razležu se u svima kutovima tvojim, a bol i očajanje kidaju grudi od straha izbezumljenih i teško ranjenih. Krv sinova i kćeri tvojih obojila je i natopila zemlju tvoju, a senke preživelih nesrećnika uzalud traže svoje mile i drage prevrćući unakažena telesa razbacana kojekude i izložena vranama i gavranima.

Primi u nedra svoja na večiti počinak pre vremena poginule, vidaj rane nebrojenim ranjenicima tvojim, budi milostiv prema živim junacima iskidanih udova, razranjavljenog tela, oslepelima i ogluvelima, golima, beskućnicima i nezaštićenima. I čekaj strpljivo, dok ponovo i tebe ne zahvati sunce slobode i bahat pravde."

Vesti sa više strana o uništenju jugoslovenske vojske i prestanku organizovanog otpora 16. aprila 1941. nisu više mogle da se dovode u sumnju, a najcrnje Albaline slutnje postajale su stvarnost: *"Teško našima, koji su već postali i koji će uskoro postati zarobljenicima Nemaca, dželata. /.../ Sve ogromne žrtve koje su naši podneli za slobodu, bile su uzaludne. Mi smo sve izgubili, sve, – sem časti. Da li su naši živi? Grozim se kad pomislím, da možda nisu više u životu. A ako su živi, šta li im, Bože, tek predstoji u koncentracionim logorima. Pa tek celokupno jevr./ejsko/ i nejevr./ejsko/ stanovništvo, koji su mi podjednako dragi i bliski mome srcu. Zajedno su uživali svoja građ./anska/ prava u zemlji za koju su se borili i koju su žarko voleli i sad zajednički će da pate pod krvnikom, neprijateljem. Da li se mogao ko spasiti?"* 18. april 1941. Albala je označio kao crni dan za Jugoslaviju jer su stigle vesti o bezuslovnoj predaji vojske: *"Naše ropstvo počinje. Raja, prava raja, kao nekad pod Turcima. Ali ovog puta još i gore. Nem./ačka/ metoda mučenja su još pakosnija, ubistvenija i podmuklija. Kakvi im zli časovi samo predstoje! S jugosl./ovenskim/ narodom, a naročito s našim Jevr./ejima/ postupaće nesumnjivo isto tako svirepo kao s Poljacima, sa Česima i dr./ugima/. Voleo bih da dočekam dan kad na svetu neće biti više ni jednog živog Nemca. Pa svi su oni zlikovci, ubice i dželati/..."*¹²⁴.

124 Isto, str. 74, Četvrtak, 17. april (1941); isto, str. 75, Petak, 18. april (1941).

I posle vesti o propasti zemlje, Albala je nastavio redovno da vodi svoj dnevnik beležeći značajnije aktivnosti i događaje. Bez komentara zabeležio je da su vlada i kralj objavili u Atini da će, makar i izvan domovine, nastaviti borbu protiv nacizma i fašizma. O tome je 19. aprila 1941. izašao Fotičev kominike u "Njujork tajmsu", a sutradan je u ovom najvećem američkom listu izašao i opširan Fotičev članak o najnovijim događajima u Jugoslaviji¹²⁵. Tužna vest koja je stigla 19. aprila 1941, lično je i duboko pogodila D. Albalu. Sa izrazima dubokog saučešća, Stiven Vajs je pisao Albali da je bilten JTA (Jewish Telegraph Agency) preneo vest o pogibiji vrhovnog rabina Jugoslavije dr Isaka Alkalaja, uz molbu da se vest proverí. Tek posle mesec i po dana, 9. jula, na veliku Albalinu radost, ispostavilo se da nije bila tačna.

Procenjujući uzroke jugoslovenskog poraza nekoliko dana posle kapitulacije njene vojske, Albala ih je našao u političkoj odluci da se brani svaka tačka državne teritorije. Sa vojničkog stanovišta trebalo je napustiti severne krajeve, koncentrisati snage u Srbiji, "a naročito u Južnoj Srbiji, koja se bezuslovno morala držati kao jedina strategiska otpupnica za celu vojsku kao i jedina veza sa grčko-engl./eskim/ trupama/.../" Osim vojničkog, Jugoslavija je, po Albalinoj oceni, pretrpela i propagandni poraz. Povodom kratke Simovićeve izjave o porazu, zabeležio je: "Izjava nije nimalo spretno sastavljena i ne daje pravu sliku o velikim žrtvama koje je naša zemlja pretrpela, kao god ni o herojskom otporu naše vojske. Uopšte uzevši, naši odgovorni vođi propustili su da na vreme, sistematski i pregledno dadu jasan pregled o događajima koji su prethodili ratu, kao god i razvoj ratnih operacija. Svetsko javno mišljenje je o našem nedavnom ratnom naporu dobilo rdav utisak. Najpre, ono je sasvim mršavo o tom ratu obavestavano, a zatim u koliko je obavesteno, izgleda kao da su se naši ili slabo borili, ili se uopšte nisu borili. Proboj ne tromedi bug./arsko-grčko-jug./oslovenskoj/ je zaista bio fatalan ne samo za celu našu vojsku, no i za ceo grčko-engl./eski/ front. Probijanjem toga fronta još prvog dana rata ceo balkanski rat bio je za Nemce dobijen."¹²⁶

Ratne strahote u Jugoslaviji tokom aprila 1941. izuzetno su teško pogodile Davida Albalu. Na osnovu nemačkog postupanja prema Jevrejima u drugim okupiranim zemljama, bilo mu je potpuno jasno da će i u Jugoslaviji biti posebno Jevreji izloženi velikim progonima. Za njega je izuzetno bolna bila činjenica što se on, predsednik beogradske Sefardske op-

125 Isto, str. 76, Subota, 19. april (1941); isto, str. 77, Nedelja, 20. april (1941); Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrečnosti na političkoj pozornici Drugog svjetskog rata*, Beograd 1982, str. 35. Vest da je kralj u Jerusalimu ("čudna okolnost") Albala je zabeležio 21. aprila; JIM, ZDA, sv. 5, str. 78. O padu interesa SAD-a za događaje u Jugoslaviji posle aprilskog rata vidi: V. Pavlović, *Od morarhije do republike*, str. 18.

126 JIM, ZDA, *Moj dnevnik*, sv. 6, str. 1, Sreda, 23. april (1941). O "razočarenju" saveznika brzim slomom jugoslovenske vojske što se najdublje osetilo u Vašingtonu, vidi: K. Fotić, *Rat koji smo izgubili. Memoari*, str. 77. Vidi i: V. Terzić, *Slom Krajevine Jugoslavije 1941. passim*.

štine i potpredsednik Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, našao daleko od zemlje, na sigurnom, dok su oni kojima je bio predvodnik bili izloženi patnjama i stradanjima. Paulina Albala zabeležila je reči svoga supruga: "*pretsednik sedi u bezbednosti u Americi, a cela naša zajednica propala. Ja se stidim/...!*". Sve to je negativno delovalo na Albalino zdravlje, tako da je, po sećanju supruge Pauline, odjednom oronuo. Crne vesti sustizale su jedna drugu i kao da više nije imalo smisla da se radi i bori¹²⁷.

Zbog prekida veza sa zemljom David i Paulina Albala nisu imali vesti ni o svojim najbližim rođacima i prijateljima, pa su bili veoma zabrinuti zbog njihove sudbine. Tek 25. aprila preko Stejt departmenta stigle su poslaniku Fotiću prve vesti iz zemlje o njegovoj porodici, pa je i Davidu Albali omogućeno da se istim putem pokuša obavestiti o sudbini članova svoje i Paulinine porodice¹²⁸.

I pored svih nedaća, David Albala je, ipak, našao snage da nastavi svoje delovanje kako na političkom polju, tako i na propagandnom i humanitarnom, i u drugim oblastima. Uz ostalo, obavljao je dužnost, izgleda nezvaničnog, lekara jugoslovenskog poslanstva.

Od svog dolaska u SAD krajem 1939. godine D. Albala se zalagao za što veće upućivanje američke pomoći svim protivnicima Osovine, kao i za to da SAD uđu u rat. On je bio ubeđen da samo udružene snage velikih i malih zemalja mogu da stanu Hitleru na put. Posle munjevitih nemačkih pobeda u zapadnoj Evropi 1940. i sasvim izvesne pobede na Balkanu u aprilu 1941. godine, Albala se pribojavao da se ostvaruju njegova najcrnja predviđanja: da sledi brz nemački prodor ka Turskoj i kroz severnu Afriku ka Egiptu, a zatim dalje ka Bliskom i Srednjem istoku i Indiji. Pad Britanskog carstva otvorio bi Hitleru put za gospodarenje svetom, što bi značilo propast i za jevrejski narod, ne samo u Evropi, nego i u Palestini i u celom svetu. Preko cionističkih vođa, u prvom redu preko H. Vajcmana, Albala se zalagao za što veću pomoć Palestini (Erecu). Istovremeno, činio je velike napore da se pomogne i borba usamljene Velike Britanije koja, smatrao je, bez potpune američke pomoći neće moći dugo da se održi. Iznad svega, i dalje se zalagao da SAD uđu u rat, smatrajući da samo to otvara perspektivu za pobedu. Pribojavao se, međutim, za stanje u SAD-u, gde je, po njegovoj oceni, jačao antisemitizam podstican nemačkom propagandom, a štrajkovi miliona radnika nemačkog i italijanskog porekla mogli bi zemlju da odvedu u građanski rat. On je i dalje nastojao da za svoja gledišta pridobije uticajne ljude, bilo Jevreje, bilo nejevreje, naročito one u vrhu američke administracije, koji su mogli najviše da učine.

127 P. Albala, *Dr. David Albala kao jevrejski nacionalni radnik*, str. 107.

128 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 6, str. 3, Petak, 25. april (1941).

Jedan od kanala kojim je Albala pokušavao dopreti do ljudi iz vrha američke administracije bila je i uticajna dobrotvorna organizacija jevrejske elite Nezavisni red Bene Berit (B'nai B'rith). Sa rabinom Polom Ričmenom (Paul Richman), šefom obaveštajnog odseka reda, vodio je duže razgovore 14. aprila 1941¹²⁹. Izneo mu je svoje mišljenje da bez velike američke pomoći Britanci neće izdržati više od nekoliko meseci. Ako SAD ne uđu u rat, Nemci će za godinu-dve postati gospodari sveta. Štrajkovi izuzetno brojnih Amerikanaca nemačkog i italijanskog porekla su početak građanskog rata u SAD-u. "*Pal./estina/, zenica celok./upnog/ jevr./ejstva/, propašće. Nada cel./okupnog/ jevr./ejstva/ nestaće. Neka Jevr./eji/ u Amer./ici/ pod plaštom da pomažu Englesku pošalju sa znanjem amer./ičke/ vlade što više av./iona/, tenk./ova/ i modernog oružja Jevrejima u Pal./estini/. Neka amer./ički/ Jevreji preko hrišć./anskih/ prijatelja utiču i na nadl./ežnel/ i na javno mišljenje da S.A.D. što pre objave rat, inače je potpun poraz svih dem./okrat-skih/ drž./ava/ neizbežan. Bio je Richman zapanjen. Veli, mnoge je stvari znao, ali ne sve. Počinje da i sam gubi nadu u pobjedu. Jevreji u Am./erici/ ne smeju da se ističu mnogo, da im se ne bi prebacilo da su war-monger-i¹³⁰. Ja: preporučite me Harry Hopkins-u, da mu kažem dan./ašnju/ situaciju. R./ichman/ odmah je telefonom govorio sa David K. Niles (Jevr./ejin/), pom./očnikom/ H./arija/ Hopkins-a i on nam je zakazao sastanak za 4 po podne." Nešto kasnije Albala se upoznao i sa sekretarom zemaljske beneberitske organizacije Morisom Bisgajerom (Maurice Bisgyer), koji je Ričmenu rekao da podrži njegovu političku akciju, što će i on sa svoje strane činiti. Albala je u razgovoru naglasio i sledeće: "Ja sam primetio da ja ne želim da ovd./ašnjim/ Jevrejima činim teškoće, ali neka me preporuče uticajnim hrišćanima, kojima ću ja kao Jugosl./oven/ razložiti situaciju."*

Sastanak sa Dejvidom Najlsom tog popodneva bio je za Albalu posebno važan jer je Najls bio desna ruka Harija Hopkinsa, najuticajnijeg savetnika predsednika Ruzvelta¹³¹. Najls se složio sa Albalinim viđenjem stvari, ističući da je to i predsednikovo mišljenje kao i cele njegove administracije, ali da je opozicija jaka, a javno mnjenje još nije dovoljno obavješteno o stvarnoj opasnosti koja pretilo zemlji. Obećao je Albali da će mu ugovoriti sastanak sa Harijem Hopkinsom (on je sutradan bio naimenovan administratorom Zakona o zajmu i najmu). Preko Ričmena naknadno je ugovorio i susret sa američkim mini-

129 Isto, sv. 5, str. 71, Ponedeljak, 14. april (1941). Davida Albale nije bilo među članovima beneberitskih loža u Srbiji, odnosno Jugoslaviji; A. Radenić, *Bene Berit u Srbiji i Jugoslaviji 1911-1940*, str. 3-71. Za cionistu D. Albalu obnavljanje države u Palestini (Erecu) sigurno je bilo mnogo veći prioritet od dobrotvornog rada na kome je Red zasnovao svoj rad. Beneberitski odnos prema cionizmu evoluirao je od protivljenja, preko razumevanja do simpatija, ali cionisti ipak nisu stekli prevagu u beneberitskim ložama, barem ne u loži "Srbija" u Beogradu; N. Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, str. 84-91. Najveći deo priloga jugoslovenskih Jevreja za Palestinu poticao je od beneberitskih loža; A. Radenić, n. č., str. 56-60. U svom dnevniku D. Albala je kritikovao jednu akciju američkih beneberitskih loža, što se pominje u daljem izlaganju.

130 war monger (engl.) – ratni huškač.

131 R. Sherwood, *Ratne tajne Bijele kuće*, sv. 1, str. 19-60 i passim.

strom unutrašnjih poslova (Secretary of the Interior) Haroldom Ajksom (Ickes). Zadovoljan svojim delovanjem tog dana, Albala je zabeležio u dnevniku: "*Danas sam uložio sve svoje sile da ova zemlja u punoj meri pomogne Engl./esku/ i balk./anske/ zemlje. Nastaviću i nadalje da najenergičnije delam u tom pravcu. Za to sam ovde.*"

Na dan kapitulacije jugoslovenske vojske, 18. aprila, Albala je dugo razgovarao sa ministrom Ajksom. Izložio mu je svoje poglede na događaje, insistirajući na američkoj "*bezgraničnoj indolentnosti prema patnjama evr./opskih/ naroda*". Ukazao mu je na opasnost od štrajkova u SAD-u, na mogućnost da Čerčil padne i da Britanija zaključi mir sa Nemačkom i zajedno s njom krene protiv Amerike budući da je potpuno razočarana njenom politikom. Ajks se u svemu složio sa Albalom, u prvom redu sa njegovom ocenom da narod u SAD-u "*i sad još nije svestan katastrof./alne/ nesreće u Evr./opi/ i da smo mi u najvećoj opasnosti*". Za svu sporost i nepripremljenost najviše je okrivio Stejt department na čelu sa državnim sekretarom Kordelom Holom (Cordell Hull). Ajks je naglasio da je i on za to da SAD odmah objave rat i da u vezi s tim stalno dosađuje predsedniku. Međutim, postoji velika opozicija u Kongresu koji, kao i veliki deo javnog njenja, ne razume međunarodnu političku situaciju. Albala je bio ohrabren Najlsovim stavom, insistirajući na tome da SAD što pre uđu u rat. "*Vi imate veliki uticaj na Prets./ednika/, govorite mu, i stupite u akciju što pre, dok još nije dockan./.../ A ja sam sav svoj jug./oslovenski/, evr./opski/, svetski i jevr./ejski/ bol, koji me je razdirao – izlio u oštre i gorke reči koje sam kazao tom čestitom čoveku, Ickes-u¹³².*"

O svom delovanju u cionističkim organizacijama i u organizaciji loža Albala je 25. aprila 1941. referisao poslaniku. Fotić mu je rekao da bude što aktivniji, da ide na predavanja, te da i on i njegova supruga pišu članke da se */glas naše zemlje?/ što češće čuje*. Istog dana Albala je imao razgovor sa jednim od cionističkih vođa L. Brandajksom kome je izneo teške optužbe na račun američke politike. Istovremeno, on nije bio zadovoljan ni stavom američkih cionista: "*Jevreji, a još su slepci i ne vide da je Hitler u stvari i na svoj način već zakoračio na američko tlo.*"¹³³

Na banketu Američko-palestinskog komiteta (American Palestine Committee) 30. aprila 1941. umesto jugoslovenskog poslanika prisustvovao je Albala i doživeo je veliko razočarenje. Banket je trebalo da bude kruna dotadašnjeg cionističkog rada u SAD-u, ali

132 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. 75, Petak, 18. april (1941). I u kasnijim beleškama Albala je oštrim rečima osuđivao stav SAD-a. "*Čine iste greške kao i mi u Evropi što smo činili do nedavna. Naše opomene ne znače ništa za njih. Ili su idioti ili su vrlo pokvareni, ali normalni nisu./.../ Žalosna im majka. A teško Evropi i svima nama, koji smo u Americi gledali svoj jedini spas. I ovi šupljoglavci i pokvarenjakovići pretenduju na naziv: vodi čovečanstva! Jest, ali imaju veliku zemlju i do nemoralnosti prepuni su para. A ko ima para, taj ima i pamet i vidik i autoritet*". Isto, sv. 6, str. 2, Četvrtak, 24. april (1941).

133 Isto, sv. 6, str. 3, Petak, 25. april (1941).

umesto 200 bilo je svega 100 gostiju. Jasno su istaknuti cionistički ciljevi, ali je atmosfera ostala hladna, dok je Vajcmanov nastup bio "bez vatre, nasumice, iako ne rdav./.../ U jednom momentu, kad smo bili sami, još pre večere, i kad sam upitao W./eizman/-a, šta je uradio po mojim predlozima od 10. aprila, on mi reče: Nešto će se uraditi", očito izbegavajući jasan odgovor. Zatim me je potapšao po ramenu i uverljivim i autoritativnim tonom dodao je: "You know, Doctor Albala, I am told that there is no danger for Palestine"¹³⁴. I udaljio se. I to je danas vođ jevr./ejskog/ naroda! To je vođ cij./onističke/ organizacije!".

Novo razočarenje Albala je doživeo iste večeri: njegovo izlaganje o opasnosti koja pretila Palestini u krugu istaknutih cionista primljeno je kao suviše pesimistično. Ipak, iskoristio je ovu priliku da zamoli gospođu Tamaru de Sola Pul (Pool) da podupre njegovu molbu koju je nameravao da uputi Džointu (American Jewish Joint Distribution Committee) "da se hitno pošalje pomoć jugosl./ovenskim/ i grčkim Jevrejima. Obećala je. Moj večerašnji utisak: ni najbolji amer./ički/ cij./onisti/ ne vide Hitlerovu opasnost, ni po Pal./estinu/, ni po ostali svet. Weizman ni u jednom od svojih govora ne pominje tu opasnost. Neće, očigledno, da plaši Jevreje i Amerikance. Glavu u pesak... Niti shvataju šta se danas događa, niti preduzimaju na vreme potrebne mere. A kad se nesreće dogode, podižu ramena i – bleje. Tako danas, tako su i prošle godine, i pre dve, i četiri, i deset godina postupali, a tako će i sutra, i do godine, i ko zna još kad ponova postupati"¹³⁵.

Ponovni susret sa H. Vajcmanom 30. aprila i njegov negativan stav prema predlozima za spasavanje Palestine, konačno su ubedili D. Albalu u potrebu da preduzme neki odlučan korak. Njemu je "postalo jasno, da taj čovek nema dalekovidosti u pol./itici/ i da je potrebno što pre oboriti ga s položaja prets./ednika/ cij./onističke/ org./anizacije/ i Jewish Agency./.../ Ja sam odlučio da učinim kraj s takvim opšurnim položajem u kome sam se našao. Moja savest mi je imperativno nalagala, posle 25 dana strpljivog ćutanja kao disciplinovnog cioniste da svoje mišljenje hitno dostavim drugim cionist./ičkim/ telima i ličnostima, ne bi li, najzad, pokrenuo odgovorne cij./onističke/ amer./ičke/ vođe na energičniju politiku koja bi odgovarala krajnje kritičnoj situaciju u kojoj se danas Pal./estina/ nalazi. Kad sam to u sebi prekrhao i odbacio cij./onističku/ disciplinu, seo sam da napišem dokumentovan kratak izveštaj o današnjem stanju, kao i o merama koje treba odmah preduzeti radi spasavanja Palestine. Od večeras pišem taj izveštaj."¹³⁶

134 "Znate, doktore Albala, rečeno mi je da nema opasnosti za Palestinu." (engl.)

135 Isto, sv. 5, str. 76, Subota, 19. april (1941); AJ, 371-205, C. Fotitch, Minister of Yugoslavia, to Emanuel Neuman, American Palestine Committee, April, 21, 1941; JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 6, str. 8, Sreda, 30. april (1941). Albalino mišljenje o Vajcmanu nije bilo usamljeno; delio ga je i profesor Jehuda, sa kojim je razgovarao 30. jula 1941; isto, sv. 7, str. 16, Sreda, 16. juli (1941).

136 Isto, str. 13, Ponedeljak, 5. maj (1941).

Svoj izveštaj (memorandum) Albala je završio sutradan i u njemu je izneo sledeće predloge: "1) hitna evakuacija j./evrejske/ dece do 15 god./ina/ iz Palestine do Capetown-a kopnenim putem, a docnije odatle brodovima ovamo u Amer./iku/, gde treba da ostanu u j./evrejskim/ domovima do kraja rata, 2) sredstva za to daće sve vel./ike/ j./evrejske/ amer./ičke/ org./anizacije/ i imućni ljudi, 3) evak./uacija/ knjiga, rukopisa i dr./ugih/ vrednosti, koje se ne bi mogle ponova zameniti, 4) j./evrejske/ amer./ičke/ org./anizacije/ doznačiće odmah još jednu vel./iku/ sumu Jišuvu radi ciljeva nar./odne/ odbrane, budući da nema izgleda da će se odavde ili iz Engl./eske/ moći prebaciti u Pal./estinu/ na vreme sav potreban mater./ijal/ za nar./odnu/ odbranu, 5) ipak poželjno bi bilo uputiti odavde u Pal./estinu/ veći broj j./evrejskih/ dobrovoljaca, moderni ratni mater./ijal/ i hranu, iako je možda vremenski momenat za to propušten. Namerno nisam u izveštaju vršio nikakve prekore ni prema mlitavom vodstvu cij./onističke/ org./anizacije/, ni prema engl./eskoj/ vladi zločinački nedorasloj za pametnu palest./insku/ politiku, ni prema amer./ičkoj/ vladi, koja sedi tako reći skrštenih ruku, dok se pola zemljine kugle u krvi guši, ni prema amer./ičkim/ Jevrejima indiferentnim za sudbinu Palestine".

Iste večeri Albala je svoj izveštaj sa propratnim pismom poslao egzekutivi američke cionističke organizacije, H. Vajcmanu, L. Brandajsu, S. Vajsu i gospođi De Sola Pul. "Korak koji sam preduzeo malo je smeo s moje strane naročito stoga što bar s formalne strane krnjim 'visoki' autoritet cij./onističkog/ vodstva, naročito Weizman-a, a drugo jer sam stranac u zemlji". Smatrao je da u tako tragičnim okolnostima ima pravo da ruši jevrejske autoritete, ako je to u interesu održanja Ereca. Odgovori na pismo i izveštaji počeli su da pristižu već 10. maja, ali ga nisu ohrabрили. Ubrzo je obavešten o tome da njegov izveštaj (memorandum) proučava jedan specijalni pododbor i da je za 26. maj zakazan sastanak egzekutive cionističke organizacije, kada će se i razmotriti taj dokument. To je bio i povod da S. Vajs doputuje u Vašington. "Iz svega zaključujem da su moji predlozi izazvali senzaciju u amer./ičkim/ visokim cij./onističkim/ krugovima, premda se već nazire opozicija protiv njih", zabeležio je Albala 14. maja 1941. Posle dugog razgovora uz puno gorkih reči, Breslau ga je 22. maja pozvao na sednicu egzekutive cionističke organizacije četiri dana kasnije."¹³⁷

137 Isto, str. 14, Utorak, 6. maj (1941); isto, str. 18, Subota, 10. maj (1941); isto, str. 21, Utorak, 13. maj (1941); isto, str. 22, Sreda, 14. maj (1941). Breslau je 22. maja 1941. izneo Albali političke razloge protiv evakuacije dece iz Palestine (obzir prema Englezima), na šta mu je on odgovorio: "mi smo već milij./on/ Jevr./eja/ žrtvovali do sada po raznim evr./opskim/ drž./avama/, najviše engl./eskom/ greškom, pa imamo prava da spasavamo sad ono što se može spasti. A Jišuv je naša zenica". Breslau je predložio Albali da svoje predloge dostavi Ruzveltu preko neke političke ličnosti, može da preko svog poslanika, na šta mu je on odgovorio: "moj min./istar/ ne dolazi u obzir jer nije za to pozvan, a nije ni veliki prijatelj Jevreja". Albala je smatrao da to treba da učine američki Jevreji, mada je bio spreman i sam da se založi, kao što je to već i učinio u razgovoru sa Ajksom. I ovom prilikom Albala je ukazao na konformizam američkih Jevreja; isto, str. 30, Četvrtak, 22. maj (1941).

Pošto je tokom razgovora sa američkim cionističkim vođama 30. aprila dobio obećanje da će njegova akcija biti podržana, Albala je 3. maja 1941. pisao Džointu moleći da se dostavi pomoć jugoslovenskim i grčkim Jevrejima¹³⁸. Nedelju dana kasnije, 10. maja, dobio je opširan odgovor od sekretara Džointa Mozesa Levita (Moses A. Leavitt) koji se svodio na sledeće: "*Postoje prethodne teškoće dok se organizacija ne sprovede. Vesti iz tih krajeva vrlo su oskudne. Učiniću sve što mogu u vezi s Am./eričkim/ Crv./enim/ Kr-stom i drugim organizacijama.*"¹³⁹ Kasnije delovanje Džointa potvrdilo je ovo obećanje.

Vesti o događajima u Jugoslaviji, a među njima i o stradanjima Jevreja, stizale su od dopisnika američkih listova iz susednih zemalja, ili posredno iz neutralnih ili osovinskih izvora. Uz ove stizale su i vesti iz američkih diplomatskih izvora. Sve one potvrđivale su Albalina crna predviđanja o početku besprimernih stradanja kojima će i Jevreji u njegovoj zemlji biti izloženi, što ga je dovodilo do očajanja. Prve vesti o stradanjima Jevreja u raznim delovima Jugoslavije Albala je našao u američkim jevrejskim listovima i biltenima 21. aprila 1941. "*Veli se samo da su mnogi J./evreji/ u Beogr./adu/ stradali, da je J./evrejim/-ima u Zagrebu priprećeno na dan-dva pred rat, da će biti 'očišćeni', da su se 5.000 j./evrejskih/ izb./eglica/ u Jugosl./aviji/ javili za jugosl./ovenske/ dobrovoljce, da su ovih 50000 J./evreja/ u Solunu pali u nem./ačke/ ruke, i slične žalosne vesti. Oko 5 popodne telef./onom/ me je jedan drugi čin./ovnik/ cij./onističke/ org./anizacije/ izvestio da je stigla vest da je naš hram Bet Jisrael u Uroševoj ulici razrušen od bomba, i da je tom prilikom poginulo 700 naših ljudi, koji su se sklonili u božjoj kući. Tom prilikom poginuo je i naš vrhovni, koji je došao u hram da teši svoju pastvu./.../ **Moja opština, moja crna opština. Ja sam tobož došao ovamo da potražim pomoć mojoj zemlji, da ta pomoć stigne na vreme, ali, avaj, sav moj trud bio je uzaludan. Ovi su ljudi ovde k'o od kamena, a narodi u Evropi ginu pod bombama i topovima./.../ Nastao je sumrak ljudskog uma. Zli dusi dobijaju prevlast svugde po svetu, a vodi demokratije otkrivaju svoju punu nesposobnost da narode povedu energično i na vreme u sveti rat protiv zlotvora čovečanstva**"¹⁴⁰.*

Vesti o pogibiji 700 Jevreja i vrhovnog rabina Alkalaja u beogradskoj sefardskoj sinagogi u nedelju 6. aprila Albala je pronašao u novinama od 22. aprila. "*Nesumnjivo je da je posle ere bombardovanja nastala era ubijanja i klanja po domovima uz običajeno pljačkanje i svakojako mučenje stanovništva. Da pri tome najviše stradaju Jevreji i Srbi, jasno je. Ipak nije preterano reći, da će najviše stradati Beogradani. Šta li tek njima pretstoji. Uostalom, beda je nekad namerljiva*"¹⁴¹.

138 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 6, str. 11, Subota, 3. maj (1941).

139 Isto, str. 18. Subota, 10. maj (1941).

140 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 5, str. 78, Ponedeljak, 21. april (1941).

141 Isto, str. 79, Utorak, 22. april (1941).

Jedan od načina na koji je D. Albala delovao bilo je i upoznavanje američke javnosti, između ostalog i cionističke, sa jugoslovensko-jevrejskim vezama i događajima u Jugoslaviji. Na tome se zdušno angažovala i njegova supruga Paulina, a ponekad im je pomagala i njihova kćerka Jelena, srednjoškolka. Dobar povod za to bio je dolazak kralja Petra Drugog u Jerusalem u izbeglištvo. Paulina Albala napisala je kraći članak o veza- ma između jugoslovenskog i jevrejskog naroda, David Albala ga je dopunio, a kćer Jele- na je pomogla oko prevoda članka na engleski jezik. Članak je bio namenjen centralnom američkom cionističkom listu "*Nju Pelistajn*" ("*New Palestine*"). Urednik lista je 24. aprila 1941. obećao da će, uz dopune, članak biti štampan pod Albalinim imenom. Sutradan je preko konzula u Njujorku Oskara Gavrilovića stigla vest da je u Zagrebu izvršen veliki pokolj Jevreja. Svestan da su vesti u ratu nesigurne i mogućih političkih implikacija, Al- bala je zamolio urednika da vest unese u njegov članak, ali "*uz ogradu, da te pogrome nesumnjivo organizuju i vrše Nemci, a ne Jugosloveni, specijalno ne Srbi, koji su kao narod od vankada bili izvanredno prijateljski raspoloženi prema Jevrejima. Nemamo si- gurnih podataka na osnovu kojih bismo mogli da utvrdimo da se zaista pogromi vrše ši- rom naše zemlje, ali na osnovu opštih gorkih iskustava o nemačkom postupanju sa dru- gim, pokorenim narodima, a naročito sa Jevr./ejima/ ne može se pretpostaviti da će spe- cijalno sa jugoslov./enskim/ Jevr./ejima/, na koje su kao na Jugoslovene strašno ljuti zbog pretrpljenog političkog predratnog poraza, drukčije, t.j. bolje postupati. Ubistva, pljačke, odvođenje u koncentracione logore, stvaranje geta, mučenje isključenjem iz privrednog života, svakojake oskudice, poniženja i sl./ično/, to su 'blagodeti' koje pret- stoje i našim Jevrejima, i kada ih u svojoj fantaziji vidim primenjene na neka meni pozna- ta i draga lica, dođe mi da svisnem.*" Ova Albalina strahovanja potvrđena su iz ne- mačkog izvora po kome će nakon završetka vojnog udara na Grčku svi balkanski Jevreji "*biti uzeti na odgovornost, jer oni su krivi što je došlo do posl./ednjeg/ balk./anskog/ ra- ta*"¹⁴².

Sredinom juna 1941. Albalina inicijativa (za koju je već pripremio teren) da na ame- ričkom radiju na srpskom jeziku govori o situaciji u Jugoslaviji nije naišla na Fotićevu po- dršku¹⁴³.

Posle jevrejske štampe u Americi i poznati američki listovi počeli su donositi članke o progonima Jevreja u Jugoslaviji. "*Njujork herald tribjun*" od 1. maja 1941. objavio je vest o antijevrejskim merama nemačkog okupatora u Beogradu: Jevreji su se morali prijaviti pod pretnjom smrtne kazne, morali su nositi žutu traku oko leve ruke i čistiti ulice¹⁴⁴. Po-

142 Isto, sv. 6, str. 2, Četvrtak, 24. april (1941); isto, str. 3, Petak, 25. april (1941); isto, str. 5, Nedelja, 27. april (1941). Urednik je 1. maja predao Albalu primerak lista sa njegovim člankom pod naslovom "Royalty in Pal- estine"; isto, str. 9, Četvrtak, 1. maj (1941).

143 Isto, str. 52, Petak, 13. juni (1941); isto, str. 53, Subota, 14. juni (1941).

144 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 6, str. 12, Nedelja, 4. maj (1941).

tvrdi ovih vesti Albala je dobio 9. maja 1941. u jugoslovenskom poslanstvu: *"Ribarž mi saopšti da je Lane javio iz Beograda, da se s tamošnjim Jevr./ejima/ vrlo rdavo postupa. Pod pretnjom smrti svi J./evreji/ morali su se sami prijaviti. Primorani su da nose žutu traku na rukavu, ne smeju izlaziti na ulicu od 7 uveče do 10 ujutro, a posle toga kad izadu, ne mogu da nađu hranu. Slika mora da je još i gora, samo mi je sada još ne znamo"*¹⁴⁵.

Vesti o stanju u Beogradu i nemačkim progonima Jevreja stigle su u poslanstvo u Vašingtonu već 3. maja 1941, ali su Albali saopštene, kao što se vidi, tek posle šest dana. Jugoslovenska vlada, tada u Palestini, tražila je od poslanika Fotića 2. maja 1941. da preko američkog ministarstva inostranih poslova sazna od njihovog poslanika u Beogradu *"kakvi su njegovi izveštaji o stanju u okupiranoj zemlji"*¹⁴⁶. Već narednog dana Fotić je javio vladi da je američki poslanik u Beogradu Artur Blis Lejn (Arthur Bliss Lane) izvestio preko Budimpešte da je okupacioni komandant imenovao u Beogradu administrativni savet, da je poboljšano snabdevanje grada životnim namenicama i da jedino još centar grada nema vodu. *"Jevrejima naredeno prijaviti se odmah policiji pod pretnjom smrtne kazne; tamo dobijaju žute trake i raspoređeni su u radne bataljone da čiste grad. Zabranjeno im je da kupuju hranu do 10 časova ujutru, a posle toga, Lane dodaje, hrana se uopšte više nigde ne može dobiti. O situaciji u unutrašnjosti nema nikakvih vesti"*¹⁴⁷.

Počevši od 11. maja 1941. *"Njujork tajms"* je donosio članke svog beogradskog dopisnika Reja Broka (Ray Brock), koji je iz Budimpešte izveštavao o prilikama u okupiranoj Srbiji. Na prvoj strani najvećeg američkog dnevnog lista Brok je tog dana izvestio o nemačkim planovima da slome srpsku gerilu i Jevreje. Tu su detaljno opisane mere protiv Jevreja u Beogradu, pri čemu je citirao Nemce da se radi tek o početku. Ove vesti teško su pogađale Davida Albalu i njegovu suprugu: *"Golgota Srba i Jevreja već je otpočela i po svim znacima nastaviće se u budućnosti sa sve većim varvarstvom. Mila i ja jako smo zabrinuti zbog naših milih i dragih, najpre najbližih članova naših porodica, a zatim svih ostalih prijatelja i poznanika, i najzad celog našeg naroda u domovini./.../ Nemci su, uz to, i sadisti, gori no opisani u stručnim knjigama, i to, svi, bez razlike, ceo narod/.../"*¹⁴⁸.

145 Isto, str. 17, Petak, 9. maj (1941). Tog dana je u jugoslovenskom poslanstvu održano američko-jugoslovensko veče sa oko 200 gostiju. Prikupljeno je oko 2.500\$ za Jugoslovenski Crveni krst.

146 AJ, 371-199, Telegram ministra inostranih poslova Ninčića u ime Vlade poslanstvu u Vašingtonu, Jerusalem, 2. maja 1941, Pov. br. 119.

147 AJ, 103-27-180, Telegram Fotića Kraljevskom generalnom konzulatu Jerusalem, Vašington, 3. maja 1941, Pov. br. 229. Poslanik Lejn povučen je iz Beograda u Budimpeštu 21. aprila 1941; V. Pavlović, *Od monarhije do republike*, str. 18.

148 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 6, str. 19, Nedelja, 11. maj (1941); *"The New York Times"*, May 11th, 1941, "Nazis Held Ready to Crush Serb Guerrillas and Jews". Uz ostalo tu se pominje i *"početak okrutnog antijevrejskog pogroma širom Srbije, Bosne i Makedonije"*. U članku od 12. maja Brok je izveštavao o nemačkoj masovnoj konfiskaciji i pljački, koja je pogodila i Srbe i diplomatski kor: *"The New York Times"* May 11th, 1941, "Nazis Loot Serbia; Americans Suffer". Kasnije je Brok o događajima u Jugoslaviji izveštavao iz Turske (Ankare); Slobodan Nešović, *Svet o nama 1941-1945*, Beograd 1983, tom 1, str. 144-145.

Preko američkog poslanika A. Blisa Lejna iz Stejt departmenta 13. maja stigla je kratka, ali radosna vest, da je porodica Pauline Albala bezbedna. David je ovo, ipak, primio sa dosta opreza¹⁴⁹.

Albala i dalje nije bio zadovoljan situacijom u poslanstvu i veoma je oštro ocenjivao rad diplomatskog osoblja u njemu. Nije bio zadovoljan ni svojim položajem smatrajući da može učiniti mnogo više nego što mu je povereno. *"Cela atmosfera u poslanstvu je nesnosna, izveštačena. Niko ne zna šta drugi rade osim patentiranih 'diplomata'. A oni se međusobno drže samo stoga, da njihov smrad ne bi izašao na svetlost dana. Mi, ostali članovi poslanstva, koji nismo 'diplomati', nismo dostojni da ta uobražena i šupljoglava bagra s nama razgovara na ravnoj nozi. Pokvarenjakovići i ližipete*¹⁵⁰. Početkom maja 1941. poslanik je nekim službenicima smanjio plate i pre nego što je vlada prihvatila njegov predlog od 9. maja da se celom personalu poslanstva smanje plate. U takvoj situaciji Albala se uplašio da ga poslanik ne otpusti, imavši sigurno u vidu i dva ranija opoziva svoje misije. To se, ipak, nije dogodilo, ali Albala je u jednom razgovoru krajem istog meseca izneo mišljenje da Fotić *"nije veliki prijatelj Jevreja"*¹⁵¹.

Poslanik Fotić se i dalje povremeno savetovao sa Albalom, a on je koristio ove prilike da iznese neke predloge i da zatraži da bude više angažovan u korist svoje zemlje. Prilikom razgovora 19. maja 1941. Albala je predložio poslaniku *"da se što pre pristupi obrazovanju jednog našeg dobrovolj./ačkog/ odreda odavde, jer bez vojske naša vlada nema nikakav autoritet"*. Poslanik mu je odgovorio da su on i vojni izaslanik Burja već bili u Kanadi ne bi li regrutovali barem avijatičare jugoslovenskog porekla, ali da to teško ide. Na Albalino hrabrenje, Fotić je odgovorio: *"Ali zaboga, doktore, zar ne vidite da to nije više onaj jugosl./ovenski/ elemenat koji ste Vi poznavali iz prošlog svetskog rata. Ovo novo jug./oslovensko/ pokoljenje rođeno ovde, nema skoro nikakvog interesa za jugosl./ovenske/ ideale. Oni ništa ne znaju o nama, pa ništa i ne osećaju za nas."* Isto mišljenje Fotić je izneo Albali i posle puta u Kaliforniju početkom juna 1941. gde je bio po istom poslu¹⁵².

149 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 6, str. 21, Utorak, 13. maj (1941).

150 Isto, str. 20, Ponedeljak 12. maj (1941).

151 Isto, str. 12, Nedelja, 4. maj (1941); AJ, 371-202, Poslanik Fotić, Kraljevskoj jugoslovenskoj vladi, Jerusalem, Vašington, 9. maj 1941. Poslanik je predložio da se njemu samom plata smanji za 30%, slabije plaćenima 20%, a najslabije 10%. Albali je, u januaru 1941. smanjena plata sa 1.000 na 400 dolara mesečno, a početkom jula poslanik nije dozvolio da mu se kao ostalima smanji plata za 20%, na 320 dolara; JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 6, str. 45, Petak, 6. juni (1941). Vidi i: AJ, 371-202, Isplate na kasi Kraljevskog poslanstva, Vašington, 14. avgusta 1941. Vlada je, inače, 20. maja 1941. prihvatila Fotićev predlog od 9. maja; AJ, 371-202. Ovakvo mišljenje o Fotićevom stavu prema Jevrejima Albala je izneo prilikom razgovora sa Breslauom 22. maja 1941; JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 6, str. 30, Četvrtak, 22. maj (1941).

152 Isto, str. 27, Ponedeljak, 19. maj (1941); isto, str. 45, Petak, 6. juni (1941).

Albala je bio svestan da su za obnovu jugoslovenske, kao i za uspostavljanje jevrejske države neophodne sopstvene vojne jedinice. Zalaganje za formiranje jugoslovenskih dobrovoljačkih jedinica za rodoljuba i cionistu Davida Albalu bilo je isto tako važno kao i formiranje jevrejskih dobrovoljačkih jedinica u SAD-u. One bi u Palestini pomogle britanski ratni napor, ali pri tome je verovatno računao na to da će one biti i jezgro oružanih snaga buduće jevrejske države. Njegovo iskustvo iz Prvog svetskog rata, i pored uspešnog formiranja jevrejske dobrovoljačke jedinice u SAD-u, nije bilo ohrabrujuće. Na ovom polju kasnije se angažovao i jugoslovenski konzul u Njujorku Oskar Gavrilović. Pokušaji formiranja jugoslovenskih dobrovoljačkih jedinica u SAD-u i Kanadi, prema tadašnjim Fotičevim iskustvima, su bili neuspešni. Ipak, Albala je očekivao da i na ovom polju bude od koristi za svoju zemlju.

Sa velikim nestrpljenjem dočekao je 26. maj 1941. i sednicu egzekutive cionističke organizacije u Njujorku. Mada je bio pesimista pretpostavljajući da njegov predlog o evakuaciji jevrejske dece iz Palestine neće biti prihvaćen, rezultati sednice bili su gori nego što je očekivao. Zbog toga je veoma oštrim rečima ocenio rad američkih cionista i njihovih vođa. *"Na toj sednici doživeo sam svoje do sada najveće cionističko razočarenje. Video sam i uverio sam se da je cionizam ovde u glavnom u rukama nekolicine dobro plaćenih činovnika i još nekolicine dobronamernih ljudi, većinom rabina, ali da to vodstvo cij./onističkog/pokreta u Americi ni iz daleka ne shvata ozbiljno svoju dužnost, da plaćeni činovnici gledaju primarno na svoje interese, da su bezosećajni prema stradanjima j./evrejskog/naroda danas, da se i ne trude da ma kakve ozbiljne mere preduzmu za spasavanje Jišuva, da su kriminalno indiferentni prema današnjoj opasnoj i krajnje kritičnoj situaciji u Palestini, i da sa časnim izuzetkom neznatne manjine cionizam smatraju kao svoj "Hobby". Većina egzekutive je delom besvesna masa ili svesni nevaljalci koji se igraju sa najvećim osećanjima i idealima j./evrejskog/naroda zloupotrebljavajući njegovu sentimentalnost i njegovu bedu. Njihov "rad" na sednici koja je trajala pet sati (do 6.20 po podne) nesumnjivo i najjasnije je pokazao da su nedostojni svoga položaja 'najodgovornijeg' dela cionist./ičke/organizacije u svetu, položaja koji zauzimaju usled nesrećnih prilika pod kojima Jevreji u svetu žive".*

Ispostavilo se da je glavni cilj sazivanja sednice hitno pokrivanje deficita cionističke organizacije u iznosu od 50.000 dolara, jer su poverioci pretili sudom, što se moglo izroditi u veliki javni skandal. Rešenje je nađeno tako što se deficit pokrio novcem iz Jevrejskog nacionalnog fonda, koji je bio namenjen Jevrejima u Palestini! Albala se nije mogao načuditi ovakvoj, kako je smatrao, nemoralnoj odluci u času najveće opasnosti za Jevreje u Palestini.

Uzroke ovakvog stanja Albala je video u malom broju cionista-idealista koji su se izgubili u masi "biznis-cionista", zatim u rascepanosti na nekoliko nezavisnih cionističkih organizacija i u nedostatku jedinstvene akcije svih jevrejskih američkih cionističkih organizacija. Iako je postojao "United Jewish Appeal" sastavljen od četiri jevrejske organizacije (među njima "American Joint Distribution Committee" i "National Refugee Service"), po njemu, to je bilo jedinstvo samo u prikupljanju novca. *"Postoje između najvećih j./evrejskih/org./anizacija/ takve intrige i takav jaz, kao i suprotnosti pogleda da nema izgleda da će amer./ičko/ jevr./ejstvo/ moći u dogledno vreme da se ujedini."*

Albala je u dnevniku detaljno prikazao tok sednice na kojoj je dobio priliku da u 10 minuta iznese svoje predloge. Ali, oni nisu naišli na onakvo interesovanje kakvo je očekivao. Na kraju izlaganja predložio je da se od svih Jevreja /u svetu?/ formira jedan privremeni središnji odbor za odbranu. Na ovo se nije reagovalo već se odmah prešlo na prvu tačku dnevnog reda, u kojoj su rešavana goruća finansijska pitanja. Po raspravi o Albalinom izveštaju kao i predlogu videlo se da ih praktično niko ne podržava, a protiv njih je posebno bio Nahum Goldman. On je, kao i još neki, tvrdio da nemaju pravo da traže evakuaciju jevrejske dece, ako to već ne traže sami Jevreji iz Palestine, a protiv toga su i politički razlozi (zapravo Englezi). Albalini protivargumenti nisu imali dejstva i on je javno izrazio svoje razočarenje¹⁵³.

Izveštaji o novim nemačkim ratnim uspesima kao da su potvrđivali Albalina predviđanja. Vesti o nemačkom zauzimanju Sirije i bombardovanju Aleksandrije prvih dana juna 1941. navele su ga da u dnevniku zaključi: *"Palestinska tragedija tek što nije počela"*. Ovo je verovatno bio jedan od razloga zbog kojih je ponovo Fotiću predložio da ga više angažuje. Nakon poslanikovog povratka iz Kalifornije, gde je bezuspešno radio na organizovanju jugoslovenskih iseljenika u dobrovoljački odred, Albala mu je 6. juna predložio sledeće: *"U vezi s time ja bih želeo da Vam u pogledu svog rada ovde predložim sledeće dve mogućnosti. Vi znate da ja ovde činim što mogu u pogledu održavanja veza s uticajnim Jevrejima. Ali ja bih želeo da budem aktivniji i da budem od što veće koristi našoj državi. Ako bi došlo do vrbovanja kandidata za avijaciju, molio bih Vas da i mene uzmete u obzir za takav rad. A drugo, ja sam lekar potpuk./ovnik/, možda već i puk./ovnik/, pa kao jedini naš lekar u Amer./ici/ mogao bih biti lekar u odredu u Komandi, ili /sani-tetski?/ referent, ili što slično."* Fotić je, međutim, od njega očekivao da ostane u Vašing-

153 Isto, str. 33-37, Ponedeljak, 26. maj; Utorak, 27. maj; Sreda, 28. maj; Četvrtak, 29. maj (1941). Ne bez ponosa, Albala je zabeležio da u SAD-u ima 35.000 cionista, odnosno jedan na 150 Jevreja, dok je u Jugoslaviji bilo 10.500 cionista, odnosno po njegovoj računici, jedan cionista na deset Jevreja. O potrebi da se američki Jevreji ujedine i da stvore svoju "vladu" priznatu od V. Britanije i SAD-a, Albali je govorio pukovnik Vedžvud (Wedgwood), član britanskog parlamenta, posle predavanja u Nacionalnom klubu štampe 12. juna 1941. To je Albala doživeo kao potvrdu ispravnosti svoje ideje iznete u Njujorku 26. maja na sednici cionističke egzekutive; isto, str. 51, Četvrtak, 12. juni (1941).

tonu i da održava svoje veze smatrajući da će se korist od toga pokazati docnije. Albala mu je izložio i svoje stavove o cionističkim aktivnostima i političkim događajima. Poslanik je tokom razgovora prema njemu bio "vrlo ljubazan, rekao bih, iskren i srdačan"¹⁵⁴.

Tih dana preko jugoslovenskog konzula u Ženevi Mileta Petrovića, Paulina i David Albalala primili su obaveštenje da je sedmoro njihovih najbližih rođaka stiglo u Split, dok su dva muška člana porodice dospela u ratno zarobljeništvo¹⁵⁵.

Za Albalu je jedno od najvažnijih poznanstava bilo ono sa Bendžaminom Koenom (Benjamin Cohen) iz ministarstva unutrašnjih poslova. On je kasnije prešao u američku diplomatsku službu u Londonu. Međutim, razgovor sa njim 19. juna 1941. bilo je novo razočaranje. Od Koena nije dobio određen odgovor ni na jedno pitanje. Ipak, iskoristio je ovaj razgovor da Koena upozna sa jugoslovenskim prilikama. "Pričam mu o propasti svoje zemlje, o pogibiji našeg vrhovnog rabina i mnogih stotina jug./oslovenskih/ Jevreja, o njihovim patnjama pod Nemcima. O četničkoj akciji danas u Jugosl./aviji/, o mogućem vrbovanju jugosl./ovenskih/ dobrovoljaca u S.A.D. i još nekim aktuelnim polit./ičkim/ prilikama." Koen ga je nezainteresovano saslušao pa je Albala razočarano zabeležio: "Ni reči simpatije za moju propalu zemlju, za balk./anske/ Jevreje. Nije me pitao ni šta ja radim. Mi, mali narodi, propali i bez zemlje, bez vojske i bez novaca, i bez ikakvog autoriteta, ne značimo formalno ništa za njih. Naduvene tikve!" O ovom razgovoru Albala je sutradan referisao poslaniku.¹⁵⁶

Kada je uveče 22. juna 1941. čuo na radiju vest o nemačkom napadu na Sovjetski Savez, Albalalina predviđanja su bila pesimistička. Očekivao je brzu pobedu Nemačke, kojoj će ogromna bogatstva i neiscrpni izvori sirovina omogućiti da godinama vodi rat protiv V. Britanije i, eventualno, SAD-a. Predviđao je i velike političke obrte: "Ovaj najnoviji rat izazvaće neverovatne apsurdne situacije u svetu. Englezi, kapitalistička zemlja, verovatno će se naći pobuđenim da brani i pomaže boljševičku Rusiju, jer se ova sad bori protiv Nemačke." Osvajanjem Sibira Nemci bi stvorili preduslove za osvajanje Azije,

154 Isto, str. 45-46, Petak, 6. juni (1941). Posle Fotičevog saopštenja da mu plata neće biti smanjena, Albala je za "United Jewish Appeal" uplatio 100 dolara, jer je već ranije namerio da da svoj prilog.

155 Isto, str. 51, Četvrtak, 12. juni (1941). Sutradan, 13. juna 1941, D. Albala je imao saobraćajnu nezgodu sa automobilom koji je nedavno kupio, ali je prošao sa lakšim povredama; isto, str. 52, Petak, 13. juni (1941). Nove vesti o rođacima izbeglim u Split Albala je saznao od gospode Rabinović, koja je direktno odande doputovala u SAD 19. juna 1941; isto, str. 62, Ponedeljak, 23. juni (1941); isto, str. 63, Utorak, 24. juni (1941). Albala je zabeležio da je gospođa Rabinović veoma uporno i nametljivo nastojala da se u SAD iz Splita prebaci i njen suprug dr Leo Rabinović, poznati lekar, koji je bio na službi u Ministarstvu spoljnih poslova, a zatim i na Dvoru. Na molbu njegovog sina Petra, Albala je 10. jula 1941. napisao za dr Rabinovića uverenje neophodno za ulazak u SAD; isto, sv. 7, str. 6, Četvrtak, 10. juli (1941). Kada je stigla vest da se dr Rabinović u Bilbau ukrcava na brod za Kubu, odao je priznanje i njegovoj ženi na upornosti; isto, str. 26, Utorak, 19. avgust (1941).

156 Isto, sv. 6, str. 58, Četvrtak, 19. juni (1941); isto, Petak, 20. juni (1941).

spojivši se sa Japancima opasno bi ugrozili SAD. *"Moguća je i unutrašnja revolucija u Rusiji, zbacivanje boljševičkog režima, rasparčavanje Rusije na manje države koje će se međusobno uništavati i t.d. Sve u svemu, rat će se produžiti u nedoglednost u korist Nemačke i njenih saveznika, a na štetu svih ostalih naroda u svetu./.../ Za dva meseca mogu do nogu potući Nemci boljševike."* Albala je uočio uzdržanost u američkim reaganjima i ovako je komentarisao takvu politiku: *"Ovde štampa osuđuje oba režima, Hitlerov i Staljinov, jer su oba režima bila zasnovana na lažima, prevarama i perfidijama. Ipak se jače osuđuje nacizam kao – u ovom času – veće zlo. Ali i pored svega toga još se nije čuo glas sa zvanične strane da treba pomoći Rusiju u njejoj borbi s Nemačkom. Vele treba im još vremena da se reše, da li da pomognu Rusiju ili ne. Idioti i pokvareni! Istorija i nedavna prošlost još ih ničem pametnom nisu naučile. I dok se Amerika odlučuje šta joj valja činiti, dotle će Rusija verovatno biti do nogu potučena."*

Za razliku od njega, u poslanstvu su sa dosta optimizma gledali na nemačko-ruski rat.¹⁵⁷ Izveštaji o ratnim operacijama davali su Albali za pravo, pa je taj optimizam posle nekoliko dana nestao. On je bio svestan toga da se sukobom između Nemačke i Sovjetskog Saveza, najvećem ratu u istoriji, rešava budućnost čovečanstva, a prema beleškama u dnevniku vidi se da su ratne operacije na istoku Evrope najviše zaokupljale njegovu pažnju.

Iako je bio protivnik boljševizma, za Albalu je postojala samo jedna i smrtna opasnost za celi svet: Hitlerov nacionalsocijalizam i nemački imperijalizam. Svi koji su doprinosili njihovom porazu morali su dobiti svesrdnu pomoć i podršku. Događaji su davali za pravo njegovom pesimizmu, ali nada je još uvek postojala: *"Sve žalosniji dani nastaju za Rusiju, što me do srca boli./.../ Nem./ačka/ konačna pobeda nad Rusijom ocrtava se sve reljefnije./.../ Velika ruska tragedija počinje, a time istovremeno tragedija čovečanstva nastavlja se sa sve većom verovatnošću da će ona još dugo, možda vrlo dugo trajati. Tako razum govori. Međutim, u duši još ima nade da će se nešto izvanredno povoljno desiti u bližoj ili daljoj budućnosti, što će spasti čovečanstvo od najveće tiranije u istoriji. To je neki predosećaj, ali ni sam ne znam na čemu se osniva. Ali, on u meni postoji, i iz iskustva znam, da me predosećaj skoro nikad ne prevari."*¹⁵⁸

Iz Jugoslavije su i tokom jula stizale sve brojnije vesti o masovnim zločinima, uglavnom nad Srbima u hrvatskoj fašističkoj državi (Nezavisnoj Državi Hrvatskoj). Fotić i Sarić pokazali su Albali 7. jula 1941. u poslanstvu 4 fotografije na kojima su se videli obešeni u

157 Isto, str. 60-61, Subota, 21. juni (1941); isto, str. 61, Nedelja, 22. juni (1941); isto, str. 62, Ponedeljak, 23. juni (1941).

158 JIM, ZDA, sv. 7, str. 2, Utorak, 1. juli (1941).

Jugoslaviji, a među njima su bile i žene. O masovnim zločinima članak je prethodnog dana objavio i poznati novinar Sulzberger (Sulzberger). Fotić je zbog toga bio jako potišten. *"Zamolio me je da poradim kod amer. J./evreja/ da prilože u znak simpatija za Jugoslaviju 1.000 paketa za jugoslov./enske/ zarobljenike (svaki paket staje Crveni Krst \$ 2.75. – Ja ću se u tom smislu potruditi. Reče mi da ima 163.000 naših zarobljenika. Još primeti da i mi članovi posl./anstva/ treba mesečno da prilažemo za slanje paketa našim zarobljenicima. Rekao sam mu da i mene uvrsti u darivaoce."*¹⁵⁹

Sastanak sa prijateljem dr Morisom Perlcvajgom (Maurice L. Perlzweig), rabinom u Londonu i članom rukovodstva Svetskog jevrejskog kongresa (World Jewish Congress) 9. jula 1941, pružio je Albali priliku da prenese molbu poslanika za slanje paketa našim ratnim zarobljenicima. *"On je na službi u engleskoj ambasadi, iako vrlo često putuje, i ima sličnu, možda istovetnu misiju za svoju državu kao i ja za svoju. /.../ dr Perlcvajg radi na tome da se stvori zajednički odbor Jevreja za pomoć narodima svih pokorenih zemalja. Sad se radi na osnivanju obdaništa za holandsku siročad u Londonu, pod imenom Kraljice Vilhelmine. Da li bi se nešto slično moglo uraditi i za Jugoslaviju pod imenom Kralja /.../ Razume se, odgovaram /.../"* Sporazumeli su se da Perlcvajg poseti poslanika Fotića, i sa njim utanači slanje paketa jugoslovenskim ratnim zarobljenicima, kao i to da se dogovore o daljoj saradnji. Albala se ponudio *"za svaki saveznički rad u Americi. Pričao sam mu o svom dosadašnjem ovdašnjem radu. On je veliki optimista. Inače čovek širokih vidika, rutiniran cionista, a uz to pun humora. Pre 2 god. bio je u Jugoslaviji. Bio je i kod Cvetkovića i drugih političara"*. Taj dan bio je za Albalu radostan zbog još jednog razloga: *"Naš vrhovni nije poginuo, eno ga živ i zdrav sa ženom i kćerkom u Istanbulu. Kolosalno. Depeša o njegovoj smrti bila je netačna. Svašta za vreme rata čovek doživi. Mi smo vrhovnog do Boga ovde oplakivali."*¹⁶⁰

O svom razgovoru sa Perlcvajgom i o njegovim predlozima Albala je sutradan, 10. jula 1941. obavestio poslanika. Pošto nije bilo naših siročića u inostranstvu, Fotić je predložio da se, umesto obdaništa, za 12 jugoslovenskih studenata u Lisabonu osnuje studentski dom pod imenom kralja Petra Drugog. Dogovorili su se da Fotić primi Perlcvajga, a poslanik je izvestio Albalu da tog dana ide u posetu predsedniku Ruzveltu. Istog

159 Isto, str. 5, Ponedeljak, 7. juli (1941); vidi i: S. Nešović, *Svet o nama 1941-1945*, knj. 1, str. 142-143; Milan Koljanin, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja*, Istorija 20. veka, br. 2, 1998, str. 87-102.

160 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 7, str. 6, 9. juli (1941). Moris Perlcvajg bio je na čelu političkog odeljenja Svetskog jevrejskog kongresa; AJ, 371-218. Albala je 10. jula 1941. citirao vest JTA od 7. jula iz Londona, prema dopisniku "Tajmsa" ("The Times"), da je dr I. Alkalaj sa porodicom napustio Beograd 7. aprila i uglavnom peške stigao do Istanbula; isto, str. 6. Albala je 29. jula 1941. saznao da je vrhovni rabin stigao u Palestinu; isto, str. 16, Utorak, 29. juli (1941). Na osnovu odluke vlade vrhovni rabin dr Isak Alkalaj stigao je 30. juna 1942. u SAD u svoju novu misiju; vidi napomenu 16. Vidi i: M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 165, 293-295.

dana Albala je primio i drugo pismo od Ota Hajnriha (Otto Heinrich), potpredsednika zagrebačke jevrejske opštine koji je dve nedelje ranije doputovao u SAD.¹⁶¹

VI

Angažovanje oko dolaska dr Lea Rabinovića¹⁶² iz Splita u SAD i prepiska sa Otom Hajnrihom označili su početak još jednog vida delovanja Davida Albale: Organizovanjem pomoći izbeglim jugoslovenskim Jevrejima u zemlji i onima koji pokušavaju da nađu spasenje. I pored svega što je činio, jedno osećanje ga nije napuštalo: "Često me je stid, što ja ovdje plandujem, dok se oni onde bore za koru hleba i za svoje živote".¹⁶³ Vremenom će rad D. Albale na pomoći jugoslovenskim Jevrejima sve više dobijati na značaju, tim pre što njegov izlet u "visoku" cionističku politiku nije doneo nikakve rezultate. Sklanjajući se od progona koji su ubrzo prerasli u sistematsko i potpuno uništenje celog naroda, pre svega u hrvatskoj fašističkoj državi i u nemačkom okupacionom području u Srbiji, sve veći broj Jevreja tražio je spas u bekstvu. Najčešće odredište bila im je jadranska obala pod italijanskom okupacijom, koja je pružala egzistencijalnu sigurnost i mogućnost za dalje bekstvo. Najpoželjnija, ali i najnedostižnija destinacija bile su prekomorske zemlje, osobito SAD, koje su nizom ograničenja, "papirnim zidovima", nastojale da na minimum svedu priliv jevrejskih izbeglica.¹⁶⁴ Ipak, broj jevrejskih izbeglica iz Jugoslavije u SAD-u je rastao, ali je mnogo veći bio broj onih koji su, izloženi uništenju ili onih koji su na raznim stanicama na putu spasenja, očekivali pomoć. Na ovom poslu Albala je saradivao sa jugoslovenskim konzulom u Njujorku Oskarom Gavrilovićem što je bio nastavak njihove prethodne saradnje.¹⁶⁵

Novе vesti o rodbini i o prilikama u Jugoslaviji Davidu i Paulini Albala stigle su 16. jula 1941. iz Splita iz pisma Paulininih sestara Hermine i Ruže. U dnevniku je navedeno celo

161 Isto, str. 6, Četvrtak, 10. juli (1941), K. Fotić, *Rat koji smo izgubili*, Memoari, str. 88-89. O jugoslovenskom studentskom domu u Lisabonu drugi izvori ništa ne govore; vidi: Žorž P. Santuš Karvalju, *Prilike među jugoslovenskim izbeglicama u Portugaliji (1941-1945)*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1985, str. 93-129. Albala nije zabeležio da li je došlo do susreta Fotića i Pericvajga, ali ovo je, izgleda, bio prvi kontakt predstavnika Svetskog jevrejskog kongresa i predstavnika jugoslovenske vlade. O novim kontaktima tokom septembra 1941. vidi u daljem izlaganju. M. Ristović prvi kontakt SJK i jugoslovenske vlade vezuje za 18. februar 1942, *U potrazi za utočištem*, str. 279.

162 Vidi nap. 148. O angažovanju jugoslovenskog poslanstva za dr Lea Rabinovića vidi pismo savetnika Poslanstva V. Ribarža ambasadoru Kube u Vašingtonu dr Aureliu Conchesou, Vašington, 19. avgust 1941; AJ, 371-207. Vidi i: M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 298.

163 JIM, Moj dnevnik, sv. 7, str. 13, Četvrtak, 24. juli (1941); isto, str. 33, Ponedeljak, 1. septembar (1941).

164 M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, passim.

165 Brat Oskara Gavrilovića, Oto Gavrilović-Fišer već 12. aprila 1941. bio je u Atini. Istog dana sam poslanik Fotić intervenisao je da mu se dodeli viza za SAD, gde je posle nekog vremena i doputovao; AJ, 371-203, B.

pismo sa opisom bekstva iz Beograda, preko Arandelovca, Herceg-Novog i Dubrovnika u Split među prijatelje (Zlatko Neumann). "Jedan broj naših ljudi voljno je došao u Italiju, gde je hvala Bogu dobar, čovečanski postupak prema svima. Oni koji su ostali kod kuće teško žive, a mnogi – kao naš jedini brat – odvedeni su. Šime, Mile, Dale, Mika¹⁶⁶ su tamo, i to je jedino telo naše. Ako možete da za njih što brinite, učinite. Hvala Gospodu da ste tamo, iako naša sestra sigurno po neku noć nije probdila. Ali sačuvali ste se i možete svakako nama i drugima biti od pomoći." Sutradan, 17. jula stigla je nova radosna vest preko konzula u Ženevi Mila Petrovića. U pismu je dostavio i adrese dvojice Davidovih rođaka u nemačkim zarobljeničkim logorima, pa je on odlučio da im što pre pošalje pakete sa hranom preko američkog Crvenog krsta. "Piše nam još u opštim crtama, kako stanovništvo u našoj zemlji pati pod nemačkim terorom, naročito u Srbiji. Najviše su proganjani Srbi i Jevreji./.../ Tvrdi se da Nemci ubijaju po 100 Srba za svakog poginulog nemačkog vojnika."¹⁶⁷

Albala i dalje od poslanika nije dobijao očekivana zaduženja, a Fotićev postupak prema njemu bio je ponekad, kao 28. jula 1941, i uvredljiv. "Bio sam u poslanstvu i govorio s Fotićem, Fotićkom i svima ostalima. Takođe i sa gospođama Burja i Radica. Ništa naročito novo nisam saznao, niti mi je Fotić dao neke naloge, osim da docnije pred Kraljev roden-dan 'prodajem jugoslovenske značke' izrađene proletos. To je bio odgovor na moju ponudu, učinjenu ko zna već koliko puta, da me zaposli na nekom naročitom poslu bilo u poslanstvu ili izvan njega. Ja sam ućutao kad sam čuo njegov odgovor. Dakle, da prodajem značke, kao da sam nekakav 'plac-agent', a ne neki vajni specijalni delegat pri poslanstvu. Rda jedna. Ali, valjda će jednom i njegovo carstvo proći."¹⁶⁸

I pored svih razočarenja, Albala je nastavio cionističku aktivnost. 29. jula 1941. ponovo je izabran u upravu mesne cionističke organizacije u Vašingtonu, kao i za zamenika de-

166 Šime je Sima-Šime Špicer, generalni sekretar Saveza jevrejskih veroispovednih opština; Dale je David Levi Dale, sekretar SJVO.

167 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 7, str. 9, Sreda, 16. juli (1941); isto, str. 11, Subota, 19. juli (1941). Albala je 28. jula preko američkog Crvenog krsta poslao pakete Rajku i Pavlu u zarobljeničke logore. Tada je saznao da je to bio prvi nalog predat u Vašingtonu za slanje paketa jugoslovenskim ratnim zarobljenicima; isto, str. 15, Ponedeljak, 28. juli (1941). Preko konzula Petrovića nastavljena je prepiska sa Splitom; isto, str. 21, Subota, 9. avgust (1941).

168 Isto, str. 15, Ponedeljak, 28. juli (1941). Albali se nije sviđalo ni što se Fotićevi, po njegovom mišljenju, razbacuju novcem o čijem su poreklu kružile razne priče; isto, str. 23, Sreda, 13. avgust (1941). Istovremeno, porodice Albala i Fotić su se donekle i zbližile, a njihove su kćeri zajedno otišle na letovanje. Paulina Albala, sem što je pisala članke za "Amerikanski Srbobran" i druge listove, bila je, po oceni njenog supruga, nezvanična sekretarica gospođe Fotić; isto, str. 6, Petak, 12. septembar (1941). Uz ostalo, gospođa Albala je za nju svakodnevno vodila i korespondenciju sa našom kolonijom po pitanju pletenja za naše ratne zarobljenike; isto, str. 7, Nedelja, 14. septembar (1941). Gospođa Fotić se nije obazirala na loše zdravstveno stanje gospođe Albala. I pored osornosti i zapovedničkog tona poslanikove supruge, David Albala se, ipak, trudio da izbegne konflikt sa Fotićevima; isto, str. 8, Utorak, 16. septembar (1941).

legata na predstojećoj cionističkoj konvenciji, koja je trebalo da se održi od 6. do 9. septembra iste godine u Sinsinatiju. O tome je desetak dana kasnije obavestio poslanika, koji se složio sa njegovim predlogom da u Sinsinati otputuje tek uveče šestog septembra, da bi mogao prisustvovati blagodarenju u crkvi za kraljev rođendan.¹⁶⁹ Albala je i dalje bio veoma kritičan prema nekim akcijama jevrejskih organizacija. Plan beneberitskih loža u SAD-u da se kulturnom i sportskom akcijom pomognu najsiromašniji slojevi u južnoameričkim republikama ovako je komentarisao: *"Ložina pomoć obuhvatila bi sve stanovništvo bez razlike na rasu i veru. Idioti! Sve su Jevreje u svetu koji su u najvećoj nevolji zbrinuli, pa sad žele da kulturno podižu južnoameričke siromašne građane. Mišlim se: ništa još Jevreji nisu naučili iz istorije."*¹⁷⁰

Nove vesti o zločinima u Jugoslaviji i dalje su pristizale američkim diplomatskim kanalima krajem jula 1941: *"Fotić je jako utučen zbog terora i ubistava u masama nad našim stanovništvom od strane Nemaca. Neke pojedinosti pričao mu američki konzul koji se pre neki dan vratio iz Jugoslavije. Svirepstva koja se od strane vlasti vrši nad građanstvom dostigla su takvu meru da se sam nadbiskup Šarić iz Sarajeva, koji je poznat kao srbofob, digao u odbranu Srba intervenirajući kod nadležnih. Četnička akcija, uprkos svemu, razvija se nadalje i u Srbiji, i u Bosni i Hercegovini."* Nove vesti o sve većim borbama četnika i naroda, o širenju pobune i novim žrtvama stizale su i tokom avgusta 1941; one su ponovo skrenule pažnju američke političke javnosti na događaje u Jugoslaviji.¹⁷¹

Od novog vojnog izaslanika u Vašingtonu puk. Živojina Radojičića, koji mu je izgledao kao simpatičan vojnik bez ičeg "diplomatskog" u sebi, Albala je saznao za njegovu odisaju tokom aprila 1941. Pri obaranju njegovog aviona poginuo je ministar Marko Daković, zatim je bombardovan i brod na kome je plovio, da bi najzad stigao u Jerusalem. U Palestini je obišao spomen-šume kralja Petra i kralja Aleksandra, a zatim i kibuc jugoslovenskih Jevreja Šaar Haamakim, gde je bio zadivljen jevrejskim radom.¹⁷² Krajem avgusta 1941. konzul iz Njujorka Oskar Gavrilović ponovo se javio Albali. *"Hteo bi da preduzme skoro neku akciju kod uglednih Jevreja u korist naše države, pa mi predlaže da saradujem na tome. Kad ću doći u Njujork. On, Oskar, insistira da je dr. Pops ubijen, a takođe i dr. Leon Kojen. Čuli su da je streljan i Geca Kon."*¹⁷³ Poseta gospođe Simović, supruge predsednika vlade, Vašingtonu dala je Albali ideju za intervju o njenim utiscima

169 Isto, str. 16, Utorak, 29. juli (1941); isto, str. 21, Subota, 9. avgust (1941).

170 Isto, str. 22, Ponedeljak, 11. avgust (1941).

171 Isto, str. 17, Četvrtak, 31. juli (1941); isto, str. 22, Ponedeljak, 11. avgust (1941); V. Pavlović, *Od monarhije do republike*, str. 19. Imenom "četnik" Albala je, po svemu sudeći, označavao sve ustanike u Jugoslaviji.

172 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 7, str. 28, Subota, 23. avgust (1941).

173 Isto, str. 30, Utorak, 26. avgust (1941). Od njih trojice samo je Geca Kon bio ubijen.

iz Palestine, kojom je bila oduševljena. Tome je po njemu trebalo dati najveći publicitet u cionističkoj i drugoj jevrejskoj štampi što bi koristilo i Jugoslovenima i Jevrejima, posebno cionistima. Od svega nije ispalo ništa: "Američka jevrejska indiferentnost"¹⁷⁴

Albala je već neko vreme bio u prepisci sa jugoslovenskim Jevrejima u SAD-u kojima je izložio svoj plan o organizovanju jevrejskih izbeglica iz Jugoslavije. Krajem avgusta 1941. u vezi s tim su izvršene i neophodne pripreme. Verovatno da je to bio plod njegove lične inicijative i da je tek naknadno obavestio poslanika o tome. "Dobio sam odgovor i od Otta Heinricha i Alfreda Bondy-a, da su prihvatili moju ideju o zajedničkom sastanku u Njujorku 4. sept./embra/ u 8 uveče. Zakupili su jednu sobu u hotelu "Astor" i pozvali na sastanak oko 30 naših jugosl./ovenskih/ Jevreja, izbeglica. Moj je plan da tom prilikom ne samo razgovaramo o prilikama u Jugosl./aviji/, no i da osnujemo društvo jugosl./ovenskih/ Jevreja u Americi sa sledećim ciljevima: 1) raditi na jačanju jugoslov./enske/ političke ideje u Americi, 2) pomagati jugoslov./enske/ Jevreje u Jugosl./aviji/ i ovde. Mislim da za prets./ednika/ toga društva izaberemo Heinrich-a."¹⁷⁵

O toku osnivačkog sastanka Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Sjedinjenim Državama Amerike (Association of the Yugoslav Jews in the United States)¹⁷⁶ 4. septembra 1941. u Njujorku, pa i o Albalinom učešću na cionističkom skupu u Sinsinatiju ne može se mnogo saznati iz njegovog dnevnika, jer u njemu, izgleda, nedostaju listovi sa beleškama o tim danima. Prema beleškama od 5. septembra vidi se da je osnivački sastanak Društva (Udruženja) održan prethodnog dana i da su za predsednika i potpredsednika izabrane ličnosti koje je on predvideo i, verovatno, predložio. Iz toga se može zaključiti da je David Albala, *spiritus movens* celog poduhvata, vodio glavnu reč na sastanku i da su u skladu sa njegovim predlozima prihvaćeni i zadaci Udruženja. Nije poznato da li je na sastanku bio i konzul Oskar Gavrilović, koji je krajem avgusta iste godine Albali predložio zajedničku akciju kod uglednih Jevreja u korist Jugoslavije.

Već sutradan posle osnivačkog sastanka, 5. septembra 1941, otpočeo je rad na ostvarenju ciljeva Udruženja: "U 11 pre podne u zajednici s Heinrich-om i Bondy-em bio sam u **Joint Distribution Committee, 100 East 42nd** kod dr Kahn-a, kome sam predstavio Heinrich-a kao pretsednika i Bondy-a kao p./ot/pretsednika novo osnovanog 'Društva jugo-

174 Isto, str. 31, Petak, 29. avgust (1941).

175 Isto, str. 32, Subota, 30. avgust (1941). Alfred Bondy, direktor fabrike iz Zagreba; Otto Heinrich, generalni direktor preduzeća "Traversa d.d.". Obojica su bili članovi beneberitske lože "Zagreb"; A. Radenić, *Beneberit u Srbiji i Jugoslaviji 1911-1940*, str. 18, map. 28.

176 David Albala je koristio naziv "Društvo jugoslovenskih Jevreja u SAD", ali zvaničan naziv na memorandumu i u prepisci je bio "Udruženje (ili: Savez) jugoslovenskih (ili: jugoslavenskih) Jevreja u Sjedinjenim Državama Amerike", odnosno "Association of Yugoslav Jews in the United States". Sedište Udruženja od osnivanja bilo je u Njujorku. Vidi više dokumenata u AJ, fondovi 103 i 371. Vidi i: Dr Pavle Neiberger, *Jugoslovenski Jevreji u SAD*, Jevrejski almanah 1955/6, str. 208-211.

slov./enskih/ Jevr./eja/ u S.A.D.' On nam je dao neka važna obaveštenja o aktivnosti Joint-a u Jugoslaviji, kao i o stanju Jevreja tamo. U Beogr./adu/ ima sad 7.000 Jevreja (od ranijih 10.000), od kojih 4.000 se hrane kazanskom hranom koju sprema Joint. Šime Špicer i Aleksa Klajn, sekr./etar/ Zagreb./ačke/ Jevr./ejske/ opštine su lišeni slobode. U Zagrebu Joint je izabrat za svoga pretstavnika s odobrenjem vlasti dra Draga Rozenberga, b./ivšeg/ Sekr./etara/ Cijon./ističke/ Organizacije. Joint troši 10.000.– dolara mesečno za ishranu Jevreja u Jugoslaviji. Druge podatke dr. Kon nije nam dao – ili nije znao ili namerno nije hteo da nam da. O dru Popsu, dru Lihtu i drugim videnim Jevr./ejima/ u Jug./oslaviji/ postoje verzije da su ili u Gracu internirani ili da su ubijeni. Dr. Kon nas je zamolio neka novo društvo ne skuplja priloge, kako ne bi kvario akciju United Jewish Appeal-a. Mi smo obećali da ćemo uvek raditi u sporazumu sa Joint-om."

Istog popodneva Albala se sastao sa M. Perlcvajgom i s njim razgovarao o političkim pitanjima. On mu je pokazao telegram iz Londona u kome se mole američki Jevreji da intervenišu kod jugoslovenskog i češkog poslanstva u Vašingtonu za 5.000 jugoslovenskih i čeških Jevreja koji su, kako je navedeno, upućeni na peskovitu dalmatinsku obalu. Albala je obećao da će to /preneti?/ Fotiću.¹⁷⁷ Iz ove Albaline beleške u dnevniku vidi se da je Svetski jevrejski kongres već početkom septembra 1941. imao informacije o prisilnom upućivanju Jevreja na dalmatinsku obalu i da je preko Perlcvajga molio za intervenciju jugoslovensko i češko poslanstvo u Vašingtonu. Reč je, očigledno, bila o jugoslovenskim Jevrejima i jevrejskim izbeglicama iz Čehoslovačke.

Najdalje do sredine istog meseca informacija o ovom stigla je i do jugoslovenske vlade u Londonu o čemu je ministarstvo inostranih poslova obavestilo poslanstvo u Vašingtonu 18. septembra 1941.¹⁷⁸ Iz ovog akta mogu se saznati još neki detalji o celom slučaju: Svetski jevrejski kongres sa sedištem u Londonu obratio se Kraljevskoj vladi sa "*mol-bom da se ukaže preko Crvenog krsta hitna pomoć Jevrejima iz Hrvatske, koji se sad nalaze prisilno zaposleni na Pagu i u Karlobagu*". Iz daljeg teksta vidi se načelan stav jugoslovenske vlade po ovom pitanju, kao i izvesno nerazumevanje karaktera i uloge

177 Isto, str. 3, Subota, 6. septembar (1941). Beleška pod ovim datumom odnosi se na petak, 5. septembar, kako je Albala sam naznačio. Sulradan, 6. septembra, Albala je sa Fotićem, gospođom Simović i drugim jugoslovenskim i američkim predstavnicima prisustvovao svečanoj službi u ruskoj crkvi u čast kraljevog rođendana. "*Ruski prota održao je tom prilikom oduševljenu propoved o slovenskoj, bratskoj solidarnosti. Bilo je dosta sveta.*" Zatim je sa Hajrihom i Bondijem otišao na svečani banket na kojem je povodom kraljevog rođendana bilo oko 500 uglednih zvanica. Tu je čuo da su prethodnog dana u Njujork stigli jugoslovenski ministri. Istog popodneva otpulovao je na cionističku konvenciju u Sinsinati; isto, str. 2, Petak, 5. septembar; beleška se odnosi na subotu, 6. septembar.

178 AJ, 371-208, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije, Kraljevskom poslanstvu Vašington. London, 18. septembra 1941, Pov. br. 6355. Nije poznat izvor iz kog je Svetski jevrejski kongres dobio ovu informaciju. Vidi i: World Jewish Congress, u: *Encyclopedia of the Holocaust*, knj. 4, str. 1659-1660 (Ariel Hurwitz).

Svetskog jevrejskog kongresa: *"Sa naše strane je odgovoreno Kongresu da Kraljevska vlada preduzima mere da se pomogne svim našim državljanima bez razlike na veroispovest, i da stoga ne vidi potrebu da preko verskih organizacija direktno pomažemo izvesne kategorije jugoslovenskih državljana. Ministarstvu inostranih poslova čast je obavestiti o prednjem Kraljevsko poslanstvo za slučaj da mu se neko po ovom predmetu direktno obrati."* Albala se, bez sumnje, obratio poslaniku u vezi sa ovim, a Fotičev odgovor Albali i Perlcvajgu sigurno je bio u skladu sa ovim uputstvom Ministarstva. To, naravno, nije isključivalo buduće napore oko pomoći jugoslovenskim Jevrejima. Zbog italijanske reokupacije Druge zone, koja je obuhvatala i ostrvo Pag (tu su bili ustaški logori smrti za Srbe i Jevreje Slana i Metajna) i Karlobag, krajem avgusta 1941, eventualna intervencija više i ne bi bila aktuelna.

Osnivanje Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD-u u Njujorku 4. septembra 1941. bilo je kruna Albalinih napora da se pomoć jugoslovenskim Jevrejima institucionalizuje. On je bio zadovoljan svojim delom i posle povratka u Vašington, 10. septembra ovako je ocenio svoj put: *"Kad rezimiram rezultate svoga puta u Njujork i Sinsinati, mislim da mogu reći, da je put bio koristan. U Njuj./orku/ osnovao sam 'Društvo jugosl./ovenskih/ Jevr./eja/ u S.A.D.' i ujedno video sam se s mnogim svojim amer./ičkim/ i jugosl./ovenskim/ prijateljima, a u Sinsinati-u upoznao sam sve vodeće cijen./ističke/ vođe, u koliko ih nisam poznao, i ujedno pratio sam iz bliza rad na konvenciji. Cijen./istički/ vođi u S.A.D., s malobrojnim izuzetcima, nisu na visini svojih dužnosti i nisu svesni svojih odgovornosti."*¹⁷⁹

I pored nezadovoljstva američkim cionističkim vođstvom, odlazak na skup u Sinsinaciju dao je nov podsticaj Albalinoj cionističkoj aktivnosti u vreme kada je nazirao odlučujuću promenu u držanju SAD-a. Sa mnogo nade zabeležio je da Ruzveltov govor od 11. septembra 1941. jasno znači sledeće: *"Amerika je rešila da ide do kraja, t.j. do potpunog uništenja hitlerizma i fašizma."* Istovremeno, čuli su se i glasovi američkih fašista i antisemita, velikih Ruzveltovih protivnika između ostalih i čuvenog pilota Lindberga.¹⁸⁰ O narastanju antisemitizma u SAD-u Albala je čuo i od Eduarda Kaufmana (Kaufmann), doskorašnjeg predsednika cionističke organizacije, prilikom njihovog susreta 13. septembra 1941. Ovo je za Albalu bila prilika da se ponovo založi za ideju stvaranja privre-

179 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 7, str. 5, Sreda, 10. septembar (1941). U njegovom odsustvu u Vašington su stigli jugoslovenski ministri Bogoljub Jevtić, dr Božidar Marković, dr Sava Kosanović, Franc Snaj i ban Hrvatske dr Ivan Šubašić. U njihovu čast i u čast gospođe Simović u jugoslovenskom poslanstvu 10. septembra 1941. Fotić je priredio veliki prijem na kojem su bili i David i Paulina Albala. Na prijemu je izbio incident, jer Fotić nije dozvolio Šubašiću da odgovori na zdravicu sovjetskog ambasadora Umanskog, uz obrazloženje da u Vašingtonu samo on predstavlja zemlju; isto, str. 5, Četvrtak, 11. septembar (1941). Vidi i: V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, str. 18, 25, 48, 63; Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, 1983, str. 27-31.

180 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 7, str. 5, Četvrtak, 11. septembar (1941).

mene jevrejske vlade: "Ja sam s velikom energijom govorio o potrebi jedinstvenog političkog/fronta svih američkih/ Jevreja u cilju obrazovanja jednog odbora koji bi bio priznat od strane američke/ i engl./eske/ vlade, kao privremena jevr./ejska/ vlada, a koji bi imao da priprema zahteve koji bi se tražili za ceo jevr./ejski/ narod na konferenciji mira. Ta privremena jevr./ejska/ vlada valjalo bi da igra sličnu ulogu kao vlade svih podjarmljenih savezničkih zemalja. Inače postoji opasnost da na budućoj konferenciji mira prava Jevreja, pa i cijonistički/ zahtevi neće biti priznati./.../ 'Sazovite jednu malu konferenciju ne- i anti-cijonističkih/ američkih/ prvaka, pa pozovite i mene da im obrazložim svoj predlog.' On veli da danas nema velikih vođa među američkim/ Jevrejima, ali prihvaća moju ideju kao korisnu i radiće na njenom ostvarenju. Pozvaće me opet na odgovor. Imam utisak da Kaufmann želi da igra ulogu velikog jevr./ejskog/ vođe, iako je on u osnovi skroman."¹⁸¹

U dnevniku je Albala i dalje beležio vesti koje su se odnosile na Jugoslaviju ili je prilagao isečke iz američke štampe. U najvećem američkom nedeljniku "Lajfu" ("Life") u prvoj polovini septembra 1941. izašao je opširan članak bivšeg američkog poslanika u Beogradu A. Blisa Lejna, koji je detaljno opisao prilike u zemlji tokom marta i aprila 1941. do svog povlačenja u Budimpeštu. Citirajući nemačke izvore on je naveo da je u bombardovanju stradalo 15.000 Beograđana. O položaju Jevreja uglavnom je izneo već poznate činjenice: "Za Jevreje veli da su bili izloženi specijalnom mučenju. 16. aprila (sreda) pod pretnjom smrti morali su se svi Jevreji skupiti na Taš-Majdanu, gde im je data žuta traka koju su morali otada stalno nositi oko rukava. Ujedno naređeno im je da rasčiste Beograd od ruševina i da pokopaju mrtve."

U međuvremenu, veza sa rođacima u izbeglištvu skoro je normalizovana: direktno iz Splita 16. septembra stiglo je pismo Paulinine sestre Hermine sa vestima da su svi dobro.¹⁸²

I posle povratka u Vašington iz Njujorka i Sinsinatija, Albala je ostao u uskoj vezi sa novoosnovanim Udruženjem jugoslovenskih Jevreja u SAD u Njujorku. Predsednik Oto Hajnrh 16. septembra 1941. javio je Albali da su u toku formalnosti oko legalizovanja Udruženja, ali da to ide sporo.¹⁸³ Osnivanje Udruženja sigurno je jedan od najznačajnijih

181 Isto, str. 6, Subota, 13. septembar (1941). Albala je smatrao da poslanik radi na tome da se grupa ministara prebaci u Kanadu jer ne želi njihovu kontrolu ni konkurenciju. Do tada su svi sem Jevtića i Markovića otputovali, a očekivao se i njihov odlazak. Krajem oktobra vratili su se iz Kanade u SAD. Vidi i: V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, str. 18, 25.

182 Isto, str. 7, Nedelja, 14. septembar (1941); isto, str. 8, Utorak, 16. septembar (1941). Još 3. jula 1942. Fotić je javio vladi u Londonu: "Na preporuku Welles-a Lane sprema članak o ratnim danima i trpljenju naše zemlje za najraspostranjeniji američki časopis Life" AJ, 371-199, Pov. br. 401.

183 JIM, Moj dnevnik, sv. 7, str. 8, Utorak, 16. septembar (1941).

humanitarnih poduhvata Davida Albale tokom njegove druge misije u SAD-u. No i pored postojanja Udruženja, jevrejske izbeglice i dalje su se obraćale direktno njemu za pomoć. On je, očigledno, još neko vreme bio nezvanični zastupnik interesa jugoslovenskih jevrejskih izbeglica koje su stigle u SAD ili su bile na putu spasenja. Prema Paulininom kazivanju, ko god bi dobio vesti iz otadžbine dostavljao bi ih Davidu.¹⁸⁴ Na osnovu izveštaja koji su stizali do njega, on se kod predstavnika jugoslovenske vlade zalagao za preduzimanje mera da se zločini prekinu. Istovremeno, on se zalagao i za pomoć drugim jugoslovenskim građanima, koji su se, bežeći od terora, našli u teškoj situaciji.

U svojoj poslednjoj belešci u dnevniku, 17. septembra 1941. Albala je naveo i sledeće: *"Schmutzer, zagreb./ački/ Jevr./ejin/, javio mi se večeras telefonom iz Njuj./orka/. Moli me za intervenciju za njegovu porodicu koja ima sve potrebne vize, a koja je zadržana u Rimu i Lisabonu."*¹⁸⁵ Na Albalinu preporuku Fotić je primio Romana Šmucera, koji se pismom od 4. oktobra 1941. zahvalio poslaniku za učinjenu uslugu. U istom pismu Šmucera je naveo da je u međuvremenu obavешten *"da je konzul naše Kraljevi/n/e u Lisabonu gospodin Koić poduzeo sve shodne korake da mojoj porodici pomogne a imade nade da će biti i od uspeha"*.¹⁸⁶

Na osnovu svedočenja grupe jugoslovenskih Jevreja nedavno pristiglih u Njujork, Albala je 18. oktobra 1941. obavestio poslanika Fotića o teškim prilikama u kojima žive izbeglice u Splitu i u drugim dalmatinskim gradovima. Njih je *"najmanje dve do tri hiljade /.../ većinom Srba i Hrvata iz Banovine i Srba iz Srbije – vrlo ugledni naši ljudi i, po saznanju do rata bili na visokim državnim položajima koji kao izbeglice teško žive/.../"* Ovim putem oni su molili vladu da im dostavi pasoše kako bi mogli da se prebace *"s razloga lične sigurnosti, u neutralne, eventualno prekomorske zemlje."* Oni su u teškom stanju jer su pri bekstvu izgubili svoje pasoše i legitimacije, *"a uz to žive u velikom strahu od političkih proganjanja. U Dalmaciji nalazi se veliki deo naše inteligencije."* Na kraju svoje predstave poslaniku Albala je napisao da je ovaj predmet hitan.¹⁸⁷

184 P. Albala, *Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik*, str. 107.

185 JIM, ZDA, Moj dnevnik, sv. 7, str. 8, sreda, 17. septembar (1941). Poslednja beleška u Albalinom dnevniku je od 18. septembra kada je, iz nepoznatih razloga, prestao dalje da ga vodi; isto, str. 9, Četvrtak, 18. septembar (1941). Jedina beleška na ovoj strani je Albalin pregled sopstvenog finansijskog stanja koji je on svakodnevno vodio u dnevniku. I pored toga što nedostaje njegovo lično svedočenje, dalji tok Albaline misije u SAD-u može u osnovnim crtama da se rekonstruiše na osnovu arhivskih izvora. Dragoceno je i svedočenje njegove supruge i biografa Pauline Albale.

186 AJ, 371-208. Roman Šmucera, Poslaniku Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu g. Konstantinu Fotiću, Njujork, 4. oktobra 1941. Roman Šmucera, industrijalac iz Zagreba, kasnije je postao aktivan u rukovodstvu Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD-u, a u tom svojstvu postaće i član Svetskog jevrejskog kongresa: M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str.212, nap.262. "Koić" je Slavko Kojić, otpravnik poslova jugoslovenskog poslanstva u Lisabonu.

187 AJ, 103-27-180, Dr David Albala, specijalni delegat pri Kraljevskom Jugoslovenskom Poslanstvu u Vašingtonu, Konstantinu Fotiću, kraljevskom Ministru Vašington, Vašington, 18. oktobra 1941.

Na italijanskom okupacionom području, uglavnom u Splitu, spas su nalazili i Jevreji koji su uspjeli da izbegnu uništenje u hrvatskoj fašističkoj državi. Grupa zagrebačkih Jevreja izbeglih u Split zamolila je jednog pouzdanog čoveka, koji je krajem septembra krenuo za Argentinu, da obavesti dr Albalu "o katastrofalnoj sudbini Jevreja zatečenih u takozvanoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj". Ovaj "nejevrej, arijevac, no čovek", čije ime Albala nije naveo jer mu je porodica ostala u zemlji, uputio mu je 28. oktobra 1941. iz Lisabona izveštaj na osnovu činjenica "iz potpuno autentičnih izvora. /.../ Momente koje sad proživljuje hrvatsko Jevrejstvo, ne možemo ni iz daleka usporediti sa prilikama u Nemačkoj ili Poljskoj, gde se išlo samo ka materijalnom upropašćenju Jevreja./.../ U Hrvatskoj se očigledno ide za tim da se Jevreji sasvim istrebe." U ovom izveštaju su navedeni podaci o sistematskom uništenju Jevreja u logorima na Pagu, u Karlobagu i u Gospiću, a posle italijanske reokupacije cele jadranske obale sa zaleđem, u Jasenovcu i Krušćici. Izvestilac je molio Albalu da o tim grozotama obavesti "sve javne krugove i nadležne faktore". Molio ga je da zainteresuje predsednika Ruzvelta i vladu da intervenišu kod hrvatske vlade. "Ako Vam ne veruju, zadobite ih za **momentalno** odašiljanje komisije Crvenog Krsta! Znajte da SVAKODNEVNO umiru 20-30 ljudi, nesretnika, žena i dece! Poduzmite sve, činite sve! Neka zaprete Hrvatima da će isto tako nečovečno postupati sa tamošnjim Hrvatima. Ovde se ne traži naročita simpatija prema Jevrejstvu već samo: SPASITE GOLE ŽIVOTE, NIŠTA DRUGO! Svaki minut je skup i ostavlja neizbrisive tragove u istoriji jednog nesrećnog naroda."

Albala se obratio poslaniku Fotiću 10. novembra 1941. prilažući kopiju ovog izveštaja, čijeg sastavljača je nazvao svojim prijateljem iz Hrvatske. "Kopiju tog istog izveštaja priposlao sam i Banu Hrvatske, g. Dru. Ivanu Šubašiću." Albala je zamolio poslanika da o celom slučaju obavesti vladu u Londonu "kako bi ona sa svoje strane preduzela sve mere, da se tim svirepstvima i sistematskom uništavanju hrvatskih Jevreja, koji su u Hrvatskoj i Bosni potpuno nezaštićeni, stane na put. Velike jevrejske organizacije u Sjedinjenim Državama Amerike prate te žalosne događaje i tešku sudbinu Jevreja u Hrvatskoj sa velikim bolom."¹⁸⁸

Obaveštenja o uništenju Jevreja u hrvatskoj državi velike američke jevrejske organizacije dobijale su sigurno od samoga Davida Albale, a verovatno i iz još nekog izvora. Davidova supruga Paulina svedoči o raznim intervencijama koje je on preduzimao posle izveštaja koje je primao o masovnim zločinima: preko zajednice crkvenih poglavara u

188 AJ, 103-27-180, Dr David Albala, Ministru Konstantinu Fotiću, Vašington, 10. novembra 1941; N.N, Dr Davidu Albali, Jugoslovensko poslanstvo, Vašington, Lisabon, 28. oktobar 1941. Verovatno ovim povodom, Paulina Albala je zabeležila da je David intervenisao "preko hrvatskog bana Ivana Šubašića, da bi ovaj opomenuo Hrvate u našoj zemlji da prekinu užasna mučenja Jevreja i slično", P. Albala, *Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik*, str. 107. O drugim izveštajima koji su vladi stizali iz zemlje vidi: M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 291-317 (glava: "Glasnici s lošim vestima")

Dr David Albala, Beograd 1939.

SAD-u tražio je njihovu kolektivnu intervenciju kod pape, preko jevrejskih ustanova u Švajcarskoj tražio je da pošalju bilo kakvu pomoć, a intervenisao je i preko Bele kuće upozoravajući na opasnost od Hitlerove pobeđe.¹⁸⁹ Sigurno je o svojim saznanjima obavestavao i velike jevrejske organizacije – Svetski jevrejski kongres i Američki jevrejski kongres. U svakom slučaju, tokom prve polovine novembra 1941. jugoslovenski poslanik u Vašingtonu, ban Hrvatske Šubašić a, sigurno, i velike jevrejske organizacije, bili su obavješteni o sistematskom uništenju svih Jevreja u NDH, kao i o logorima gde se to zbi-

¹⁸⁹ P. Albala, isto.

valo. U drugoj polovini istog meseca o tome je obavještena i jugoslovenska vlada u Londonu. Ovo je jedna od prvih, ako ne i prva, informacija o najvećem logoru smrti hrvatske fašističke države, Jasenovcu, koja je dospela na Zapad. To je, ujedno, bila i jedna od prvih vesti da se u jednoj od zemalja "Novog evropskog poretka", čak i pre no u samoj Nemačkoj ili u Poljskoj, sprovodi plansko i sistematsko uništenje celog jevrejskog naroda.

Poslanik Fotić je 18. novembra 1941. uputio Ministru inostranih poslova u Londonu Albaline predstavke od 18. oktobra i 10. novembra i izveštaj iz Lisabona od 28. oktobra 1941. Iako se u prvoj predstavi Albala zalagao za pomoć svim izbeglicama u Splitu, većinom Srbima i Hrvatima, Fotić je naveo da dostavlja Ministarstvu dve predstavke koje mu je uputio dr David Albala "*po pitanju položaja Jevreja u okupiranoj Jugoslaviji*".¹⁹⁰ Dokumente dobijene od poslanstva u Vašingtonu Ministarstvo inostranih poslova je tek 6. januara 1942. dostavilo Ministarstvu unutrašnjih poslova, koje je mnogo ažurnije postupilo i već posle tri dana izvestilo sedište jugoslovenske diplomatije o učinjenom u ovom slučaju. Posle referisanja predsedniku Ministarskog saveta, naređeno je delegatu Ministarstva unutrašnjih poslova u Lisabonu "*da prouči ovaj predlog o izvlačenju naših ljudi iz zemlje, dok su preduzeti i drugi koraci preko Kralj. poslanstva u Bernu, što je Ministarstvu dobro poznato. Što se tiče progonojenja Jevreja, koji su istovremeno progonjeni sa našima, ovo će se pitanje jedino moći pokrenuti preko naše propagande ukazujući svetu na ova strašna zverstva. U ovom smislu Gospodin Predsednik, Ministarstvo unutrašnjih poslova daće uputstva našoj propagandi*".¹⁹¹

Ovakvo delovanje jugoslovenske kraljevske vlade u najvećoj meri bilo je uslovljeno njenim položajem u kojem se našla posle Aprilskog rata 1941. godine. Njena situacija bila je paradoksalna: i sama u izbeglištvu, suočila se sa izbegličkim problemom, a u tom okviru i sa pitanjem spasavanja jevrejskih izbeglica. Uz sve nevolje s kojima se suočavala, razdirana unutrašnjim sukobima i sa sve manjim uticajem i ugledom kod britanskog domaćina i drugih saveznika, jugoslovenska vlada sa svojim diplomatskim aparatom odigrala je izuzetno važnu ulogu u spasavanju velikog broja jugoslovenskih Jevreja.¹⁹² Njen uticaj na užasnu situaciju u kojoj su se našli Jevreji u Jugoslaviji bio je veoma mali. Neku pomoć mogli su da očekuju samo oni koji su se sklonili na područja pod itali-

190 AJ, 103-27-180, Poslanik Konstantin Fotić, Ministarstvu inostranih poslova London, Vašington, 18. novembra 1941, Br. 257.

191 Isto, Ministarstvo inostranih poslova, Ministarstvu unutrašnjih poslova, London, 6. januara 1942. Pov. br. 8700; isto, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvu inostranih poslova, London, 9. januar 1942, Pov. br. 36/42. Na poledini ovog akta, koji je 16. januara 1942. primljen u Ministarstvu inostranih poslova, zabeleženo je: "*Po naredbi Gospodina Pretsednika Min. Saveta dostavljen je prepis pisma o progono Jevreja Direkciji za informativnu službu radi upotrebe.*" U međuvremenu, vladu generala Dušana Simovića zamenila je vlada profesora Slobodana Jovanovića.

192 M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 341-342; vidi i: V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, passim; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, knjiga prva, Beograd 1983, str. 99-116.

Paulina Albala, Beograd 1939.

janskom kontrolom ili u samu Italiju, a tek je odlazak u neutralne ili savezničke zemlje omogućavao efikasnije zbrinjavanje izbeglica. Pomoć stanovništvu u zemlji bila je onemogućena i načelnim stavom Velike Britanije i SAD-a da bi slanje pomoći na okupirane teritorije bilo faktički pomaganje neprijatelja.¹⁹³ Sve ovo veoma je ograničavalo domašaj delovanja jugoslovenske vlade po pitanju pomoći jugoslovenskom Jevrejstvu izloženom potpunom uništenju.

Istovremeno, David Albala nastojao je da pomogne i porodici svoje supruge, koja je bila u izbeglištvu u Splitu. Sudeći po dobijenim pismima, to se od njega i očekivalo. Svojim pismom od 17. novembra 1941. David je Paulininu porodicu uputio kako i kojim putem

193 AJ, 371-199. Poslanik, K. Fotić, Ministarstvu inostranih poslova London, Vašington, 27. septembar 1941, Pov. br. 651. Stav vlade SAD bio je da bi "ishranom okupiranih krajeva Evrope ustvari osvajači bili pomognuti u svojoj borbi protiv Velike Britanije i njenih saveznika." Vidi i: M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 187.

da potraži spas. On je, očigledno, smatrao da dalmatinska obala pod italijanskom okupacijom nije dovoljno bezbedna i da moraju da potraže sigurno utočište. Uputio ih je na Rim kao najbolju poziciju za dalje bekstvo.¹⁹⁴

Osim na pomoći izbeglicama, prvenstveno jevrejskim, misija Davida Albale obuhvatala je i druge humanitarne aktivnosti. U jesen 1941. godine u Njujorku je obrazovana "Delegacija za pitanje Crvenog krsta u Americi" na čelu sa doskorašnjim jugoslovenskim poslanikom u Londonu dr Ivanom Subbotićem. Njen glavni zadatak bile su nabavke za potrebe jugoslovenskih ratnih zarobljenika, između ostalog lekova, na čemu se angažovao i dr Albala. On je 18. novembra 1941. izvestio poslanika Fotića da je po želji dr Subbotića sastavio *"dva spiska potrebnog sanitetskog materijala i potrebnih lekova za naše ratne zarobljenike /.../ da bi se na osnovi njih mogao tražiti od Američke Vlade nužan materijal. Po ukazanoj potrebi te spiskove koje sam dostavio g. Ministru Dru. Subbotiću trebalo bi docnije dopuniti"*.¹⁹⁵

Krajem 1941. godine u SAD-u je pokrenuta inicijativa za stvaranje jevrejske vojske, što je u novim uslovima podsećalo na akciju u kojoj se, tokom Prvog svetskog rata, angažovao D. Albala. Novi pokušaj organizovanja jevrejskih vojnih jedinica prošao je bez učešća D. Albale, ali ne i bez njegovog prisustva. Stvaranje jevrejskih dobrovoljnih jedinica u SAD-u bio je, uostalom, jedan od Albalinih zahteva H. Vajcmanu i rukovodstvu američkih cionista. Ovim povodom došlo je do sukoba između jugoslovenskih predstavnika u SAD-u, kao i do britanske diplomatske intervencije.

Sredinom oktobra 1941. osnovan je "Komitet za jevrejsku vojsku" ("Committee for a Jewish Army of Stateless and Palestinian Jews") sa sedištem u Njujorku. Za člana Komiteta izabran je jugoslovenski konzul u Njujorku Oskar Gavrilović, Albalin prijatelj i saradnik. Gavrilović je, po instrukcijama ministra bez portfelja Bogoljuba Jevtića, učestvovao na skupovima ove organizacije u Filadelfiji 25. novembra i u Vašingtonu 4. decembra 1941. godine. Jevtić je o tome 16. decembra 1941. izvestio predsednika vlade Dušana Simovića, ističući da će se ovaj rad nastaviti *"u skladu sa našim nacionalnim interesom"*.¹⁹⁶

Na oba skupa nastupao je konzul O. Gavrilović što je, po njegovoj sopstvenoj oceni, bilo izuzetno uspelo, a dobilo je i veliki publicitet. Na skupu u Vašingtonu bio je i D. Albala, ali kao posmatrač. O daljem toku događaja svedočenje je ostavila njegova supruga Pauluna: *"Međutim, naš konzul dr. O. Gavrilović, koji je bio jedan od govornika na tom skupu u*

194 JIM, ZDA, pismo Davida Albale, Vašington, 17. novembar 1941.

195 AJ, 371-202, Dr David Albala, specijalni delegat, Ministru Fotiću, Vašington, 18. novembar 1941.

196 AJ, 103-4, Ministar bez portfelja B. Jevtić, Armijskom generalu Dušanu Simoviću, Predsedniku Ministarskog saveta, London, Njujork, 16. decembra 1941; prilog: izveštaj konsula Oskara Gavrilovića Ministru B. Jevtiću, 13. decembra 1941.

*svojoj reči pozdravio je dr Albalu, jednog od inicijatora i prvog pobornika za organizaciju jevrejske vojske. Vid¹⁹⁷ je bio silno iznenađen burnim aplauzom kojim je namah pozdravljen i, vrativši se kući, pričao mi je u svojoj skromnosti kako je u tom času bio zbunjen, ali razdragan videvši da su njegove reči i dela uhvatili duboka korena, mada još nisu ploda doneli.*¹⁹⁸ Iznenadna smrt 4. aprila 1942. pošteditela je Davida Albalu novih razočarenja i na ovom polju.

Pokazalo se da učešće konzula Oskara Gavrilovića na skupovima "Komiteta za jevrejsku vojsku" nije prošlo nezapaženo od Britanaca. Iz političkih razloga (obziri prema arapskom stanovništvu Palestine) britanska vlada bila je protiv organizovanja i slanja jevrejskih dobrovoljaca iz SAD-a na Bliski istok. Poslanik Fotić izvestio je 23. aprila 1942. generalnog konzula u Njujorku Dragišu Stanojevića da ga je britanska ambasada u Vašingtonu obavestila da će na mitingu "Komiteta za organizovanje jevrejske vojske" za tri dana u Filadelfiji učestvovati i konzul Oskar Gavrilović. "Ovaj komitet ima političke svrhe i u svojoj akciji je u opreci sa Britanskom politikom upravljanja Britanskim posedi-ma na Bliskom Istoku. Učešće našeg konsula može dati utisak kao da je sa znanjem i željom Kraljevske Vlade te prema tome da bi se ovo izbeglo, molim vas saopštite g. Gavriloviću da je potrebno da se uzdrži od učešća na spomenutom meeting-u /.../" Generalni konzul iz Njujorka već sutradan odgovorio je poslaniku i objasnio mu celi slučaj. Pri tome nije krio svoje nezadovoljstvo što ministar Jevtić izdaje naređenja konzulu Oskaru Gavriloviću bez konsultacija sa njim, konzulovim pretpostavljenim. Kako se to ponovilo i pri odlasku konzula O. Gavrilovića na konvenciju cionističke organizacije u Njujorku 21. februara 1942, došlo je do oštrog sukoba Stanojevića sa Jevtićem. Generalni konzul je ovim povodom preko Fotića od ministra zatražio premeštaj Oskara Gavrilovića.¹⁹⁹

O poslednjim mesecima misije Davida Albale, prekinute njegovom smrću 4. aprila 1942. godine, ne može mnogo da se sazna iz raspoloživih izvora.²⁰⁰ Realno je pretpostaviti da su do njega i dalje pristizale vesti o stradanjima u zemlji, što je na čoveka sa tako izraženim osećanjem odgovornosti i narušenim zdravljem imalo izuzetno negativan uticaj. Davidova supruga i biograf Paulina Albala ostavila je dragoceno i, bez sumnje,

197 Tako su Davida Albalu zvali u porodici.

198 P. Albala, *Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik*, str. 99-100.

199 AJ, 371-218, Poslanik K. Fotić, K. Generalnom konzulu D. Stanojeviću, Vašington, 23. aprila 1942, Br. A 346; isto, Generalni konzul D. Stanojević, poslaniku K. Fotiću, Njujork, 24. aprila 1942; prilog: Obračun troškova konsula O. Gavrilovića, Njujork, 5. marta 1942. Stanojević je saznao da su članovi "Komiteta za jevrejsku vojsku", osim Oskara Gavrilovića, i njegov brat Oto Gavrilović i Svetislav Petrović. "Udruženje jugoslovenskih Jevreja u SAD-u" sredinom 1944. godine skrenulo je pažnju jugoslovenskoj ambasadi da je "Komitet za jevrejsku vojsku" mala grupa "neodgovornih lica" preporučujući izbegavanje bilo kakvih veza s njima; M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 289.

200 Poslednji pronađeni dokument sa potpisom D. Albale je od sredine marta 1942; AJ, 371-214, Royal Yugoslav Legation Washington, Pov. br. 190, 15. III. 1942.

verodostojno svedočenje o njegovom kraju: *"Ja sam ubeđena da ga je to saznanje o njegovoj nemoći da pomogne ubilo. To mu je skrhalo njegov i inače nežan organizam, koji je on tako bezobzorno i neštedimice izlagao krajnjim iznurenostima. I doista mogu reći da je on pao, kao borac na polju časti, vojujući za svoj narod. Srce mu je prepuklo od žalosti zbog propadanja njegovog naroda."* Slično je bilo i mišljenje pisca Albaline čitulje u *"Biltenu jugoslovenskog informacionog centra"* u Njujorku, verovatno njegovog prijatelja Oskara Gavrilovića: *"Pateći teško usled očajnih prilika u Evropi, a specijalno posle propasti njegove drage domovine Jugoslavije, njegove snage koje je on razmetao ne misleći nikada na sebe, izdale su ga, i on je na prečac umro. Izdahnuo je od bola za izgubljenom domovinom i za svojom nastradalom braćom."*²⁰¹

Poslanik Fotić 5. aprila 1942. obavestio je Ministarstvo inostranih poslova u Londonu da je *"četvrtog u tri časa umro doktor David Albala iznenada od izliva krvi u mozak"*. Ujedno, poslanik je zamolio da se uputi novac za troškove sahrane. Upravo na godišnjicu nemačkog bombardovanja Beograda i početka osovinske agresije na Jugoslaviju, 6. aprila 1942, održano je opelo dr Davidu Albali u prisustvu članova jugoslovenskog poslanstva i jugoslovenske kolonije, kao i predstavnika jevrejskih organizacija u Vašingtonu, a zatim je kremiran. Pepeo je trebalo posle rata da bude prenet *"u njegov beskrajno voljeni Beograd."*²⁰²

Povodom smrti Davida Albale jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu i njegovoj porodici sa raznih strana stizali su izrazi saučešća. Kako je njegov rad i u zemlji i u SAD-u bio veoma dobro poznat širokom krugu prijatelja i poznanika, ovo saučešće uglavnom nije bilo izraz puke kurtoazije, nego iskrenog osećanja gubitka. Predstavnici Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD-u, osnovanog zahvaljujući upravo Albali, uputili su poslaniku Fotiću 11. aprila 1942. izreze dubokog saučešća navodeći i sledeće: *"Gubitak je velik za cijelo Jevrejstvo, kao i za našu domovinu, jer je Dr. Albala bio ne samo dobar Jevrejin, već i pravi patriota koji se je žrtvovao toli za interese Židovstva koli za interese svoje domovine."*²⁰³ Povodom smrti D. Albale jugoslovenska kolonija u Havani održala je 14. aprila pomen u hramu, a S. Goldberg i Z. Rozenberg uputili su preko Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD izreze saučešća poslanstvu u Vašingtonu. Uz ostalo, tu su naveli i sledeće: *"Jevrejskoj zajednici Jugoslavije zadat je smrću Dra. Albale još jedan teški udarac, jer je u pokojniku imala najboljeg svog pretstavnika i najomiljenijeg zago-*

201 P. Albala, *Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik*, str. 107.108; JIM, ZDA, *"Bilten Jugoslovenskog informacionog centra"*, Nju Jork, april 1942, Čitulja: Dr David Albala.

202 AJ, 371-216, Fotić, *Etrangeres yougoslaves London*, april, 5, 1942; JIM, ZDA, *"Bilten Jugoslovenskog informacionog centra"*, Nju Jork, april, 1942, Čitulja: Dr David Albala.

203 Predstavnici Udruženja zakasnili su na Albalin pogreb zbog, kako su naveli, pogrešne informacije o vremenu kada će se obaviti. Govor koji je tada trebalo da održe priložili su uz pismo poslaniku Fotiću od 11. aprila 1942; AJ, 371-216.

vornika u času, kad se ta zajednica nalazi u smrtnoj agoniji.²⁰⁴ Iz sedišta američke diplomatije od zamenika državnog sekretara Samnera Velsa 25. aprila 1942. poslaniku Fotiću stigla je potvrda o prijemu njegovog obaveštenja o smrti D. Albale od 7. aprila sa izrazima iskrenog saučešća Albalinim kolegama i članovima porodice.²⁰⁵

Nije potrebno posebno naglašavati koliki je gubitak smrt Davida Albale bila za njegove najbliže, koliki je to bol bio za suprugu Paulinu i kćerku Jelenu. Njegov dnevnik otkriva ga i kao izuzetno pažljivog supruga i nežnog oca, neobično privrženog svojoj porodici. Daleko od otadžbine, u izbeglištvu, svesne tragične sudbine jevrejskog naroda u Jugoslaviji, Paulina i Jelena odjednom su izgubile svoj oslonac i našle se u neizvesnosti. Trebalo je naći novu snagu, a u tome najbolji uzor mogao je da im bude sam David Albala.

Vlada je ubrzo regulisala status porodice Davida Albale: njegova supruga dobila je penziju, a kćerka stipendiju za nastavak školovanja. Do početka maja 1943. Paulina Albala je delovala u vladinoj propagandnoj službi u Kraljevskom jugoslovenskom informacionom centru u Njujorku, a i kasnije se povremeno angažovala u vladinoj propagandnoj delatnosti.²⁰⁶

ZAKLJUČAK

Druga misija dr Davida Albale u SAD-a, od kraja decembra 1939. do početka aprila 1942. godine, pokazala je da se suštinski u njegovim uverenjima i njegovom delovanju nije mnogo promenilo u odnosu na misiju u vreme Prvog svetskog rata. Međutim, međunarodne okolnosti u kojima je delovao tokom Drugog svetskog rata dramatično su se pogoršale. Za razliku od mnogih državnika i političara, za njega nije bilo dileme o tome da se novi rat razlikuje od nekadašnjih ratova, da nemački nacionalsocijalizam i Hitler ne prete samo svojim imperijalizmom, nego i novim varvarstvom, suprotstavljenim načelima demokratije i pravde. Bili su, dakle, ugroženi pored fizičkog opstanka celih naroda, u prvom redu jevrejskog, i svi osnovni humanistički principi.

204 AJ, 371-216, Savez jugoslovenskih Jevreja u Sjedinjenim Državama, gospodinu Konstantinu Fotiću, New York, 6. maja 1942; prilog: pismo predstavnika jugoslovenske kolonije u Havani, Havana, 14. april 1942; vidi i: M. Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 247.

205 AJ, 371-216, JIM, ZDA; ovde se čuvaju telegrami saučešća upućeni Paulini Albali od raznih ličnosti (ministra Miloša Trifunovića, bana Ivana Šubašića i drugih), kao i obaveštenja o smrti D. Albale objavljena u novinama.

206 Zbog zadocnjenja u isplati za troškove sahrane, poslanik je intervenisao u Ministarstvu inostranih poslova: AJ, 371-216, Konstantin Fotić, *Etrangeres yougoslaves* London, april 23, 1942; AJ, 371-214, Telegram Ministarstva inostranih poslova London, Kraljevskom poslanstvu Vašington, London, 11. juli 1942; Paulina Albala primala je penziju od 180 dolara. AJ, 371-242, I-1, Spisak lica koja u ambasadi primaju pomoć; AJ, 371-224, šef Kraljevskog jugoslovenskog informacionog centra O. Gavrilović, savetniku ambasade Vladimiru Ribaržu, Njujork, 2. avgust 1943, Pov. br. 996.

Tokom svoje prve misije u SAD-u 1917. i 1918. godine David Albala se borio za stvar okupirane Srbije i za njene ratne ciljeve, kao i za pobjedu saveznika i obnovu jevrejske države u Palestini. Početak njegove druge misije u SAD-u protekao je u zaludnim naporima da se obezbedi američka pomoć sve usamljenijoj Jugoslaviji. Istovremeno, zalagao se za puno angažovanje SAD-a u ratu, ubjeđen da bez toga ni mali ni veliki protivnici Osovine neće moći efikasno da se suprotstave nadmoćnoj sili. Aprila 1941. ni Jugoslavija ni Grčka nisu mogle ozbiljnije da zaustave nemačku invaziju Balkana, koja je dovela do uništenja jugoslovenske države, velikih stradanja njenih naroda, posebno Srba, i uništavanja celog jevrejskog naroda. Nastavak Albaline misije u SAD-u protekao je u naporima da se barem ublaže posledice ove tragedije koju je on veoma teško preživljavao.

Albalino delovanje na organizovanju pomoći okupiranoj zemlji i, posebno, stradalnom jevrejskom narodu preplitalo se sa njegovim cionističkim radom i naporima da se pomogne svim protivnicima nacizma. Ova tri vida njegove delatnosti teško je posmatrati odvojeno, jer su proisticala iz njegovog najdubljeg uverenja da je nužno ujedinjenje svih snaga da bi se pobedio nacizam, do tada neviđeno zlo u istoriji. On je bio svedok velikih patnji, razaranja i masovne smrti, i znao je da će "Novi poredak", ako bude zavladao, doneti potpuno uništenje upravo njegovom, jevrejskom narodu. Ako se protivnici nacizma što pre ne ujedine i SAD ne uđu u rat, bio je ubjeđen Albala, ništa neće stajati na putu osovinskim osvajanjima i uništenju celog jevrejskog naroda. Veoma oštrim rečima osuđivao je sve one koji to nisu uviđali, pre svega najodgovornije. Na udaru njegove oštre kritike posebno su bile jevrejske vođe, za koje je smatrao da nisu dorasle vremenu i užasu koji je pogodio jevrejski narod u Evropi.

I pored svih napora koje je ulagao, Albala je bio svestan koliko je to malo u odnosu na veličinu nesreće. Smatrao je da može da učini mnogo više nego što mu je poveravano od jugoslovenskog poslanika. Međusobni odnosi poslanika Fotića i Davida Albale prolazili su kroz uspone i padove i imali su značajan odraz na tok i rezultate njegove misije. Organizovanje jugoslovenskih Jevreja izbeglih u SAD bio je, verovatno, najznačajniji Albalin humanitarni poduhvat tokom njegove druge misije.

Osećanje odgovornosti za narod koji propada, dok je on, jedan od njegovih vođa, na sigurnom, mešalo se kod Albale sa osećanjem nemoći i klonulosti. Kod jedne tako emotivne osobe, uz to, narušenog zdravlja, to je moralo dovesti do iznenadne i prevremene smrti. David Albala je, kako je već rečeno, sahranjen 6. aprila 1942, na prvu godišnjicu varvarskog razaranja Beograda, grada u kojem je rođen, koji je toliko voleo i za kojim je toliko patio. On je umro baš u vreme kada je nemački okupator dovršavao užasan poduhvat uništenja Jevreja na nemačkom okupacionom području u Srbiji.

Milan Koljanin

**Dr. David Albala's Second Mission in
The United States of America, 1939-1942**

S u m m a r y

In late 1939, the Yugoslav Regent, Duke Pavle, sent dr. David Albala, one of Belgrade's most prominent Jewish public figures, to a confidential mission in the U.S. Dr. Albala's task was to obtain the assistance of the U.S. government for Yugoslavia's efforts to snap out of a growing international isolation. His first mission of that kind, when the Serbian government sent him to the U.S. in 1917, had been a success. In the completely changed international circumstances, marked above all with America's policy of isolation, his second mission was a failure. After the German aggression on Yugoslavia in 1941 and amid the persecution of Jews in the occupied and divided country, Albala took up the task of assisting and organizing Jewish refugees in the U.S. He was also fairly active in other major Jewish organizations, but his proposals mostly fell on deaf ears. Overwhelmed with hard work and worries, Albala died unexpectedly as the German occupiers finalized the annihilation of the Jewish community in Serbia.

SPECIJALNA POLICIJA I STRADANJE JEVREJA U OKUPIRANOM BEOGRADU 1941-1944.*

Apstrakt. U stradanju Jevreja u okupiranom Beogradu odgovarajući udeo imala je i domaća politička, odnosno specijalna policija, o čemu govore mnogobrojni, ranije nedostupni policijski podaci i dokumenti. Pronađeni su dragoceni spisi, koji su omogućili da se kompleksno sagleda taj problem, odnosno da se raščisti pitanje u čemu se sastojalo učešće kvislinškog policijskog aparata u proganjanju i stradanju Jevreja 1941-1944. godine.

Ključne reči: Jevreji, specijalna policija, Jugoslavija, holokaust.

PREDGOVOR

O progonu i stradanju Jevreja tokom okupacije u Srbiji i njenom glavnom gradu (Beogradu) dosta je pisano. Osvetljena su mnoga dramatična zbivanja, razjašnjene pojedine nejasnoće, opisane ljudske sudbine, otkriveno kada su i kako hapšeni i likvidirani pojedinci i grupe, utvrđeno kako je sprovedeno "konačno rešenje jevrejskog pitanja". Poznato je i koji su izvorni materijali korišćeni u objavljenim radovima na tu temu, odnosno koji fondovi arhivske građe su istraživani u Muzeju Jevrejske opštine i u istorijsko-arhivskim institucijama u zemlji i inostranstvu. Tako obiman rad, međutim, ne isključuje, nego još više naglašava potrebu za daljim istraživanjem u cilju što potpunijeg prikupljanja podataka i činjenica, kako bi se do kraja sagledalo šta se sve događalo sa Jevrejima u jednom od najtežih perioda u istoriji Srbije i, posebno, Beograda.

Među aktuelne teme iz ove oblasti o kojima se dosta govori i iznose različita mišljenja, ali je do sada malo i oskudno pisano, svakako spada pitanje mesta i uloge kolaboracionističke vlasti u sprovođenju poznatih mera protiv Jevreja – u njihovom progonu i stradanju. Odgovor na ovo pitanje omogućava da se sagleda kolika je bila odgovornost te vlasti za ono što se dešavalo sa Jevrejima za vreme okupacije 1941-1944. godine. Prirodno je, s obzirom na njenu nadležnost i delokrug rada, što je među domaćim organima vlasti glav-

* Ovaj rad je dobio prvu nagradu 2001. godine, na 45. Nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

na uloga pripadala specijalnoj policiji (pa je iz tog razloga ona istaknuta u naslovu ovog teksta). Naime, specijalna policija je bila domaći pandan nemačkom Gestapou.

Izvorni materijal za obradu ove teme nađen je prevashodno u arhivskom fondu Odeljenja specijalne policije Uprave grada Beograda. U pitanju je veoma obimna arhivska građa iz perioda okupacije od preko 15.000 dosijea, koja je predugo bila nedostupna istraživačima (nalazila se u Republičkom ministarstvu unutrašnjih poslova Srbije). Glavnina te građe predata je Istorijskom arhivu Beograda (preko 13.000 ličnih dosijea), a manji delovi se nalaze u Vojnoistorijskom institutu, Arhivu Srbije i Arhivu Jugoslavije. Ona predstavlja bogat i dragocen izvor autentičnih podataka o događajima i ličnostima iz perioda okupacije. Ovaj tekst je i nastao prevashodno na osnovu korišćenja podataka koje sadrži ova, do sada samo sporadično korišćena građa.

Pri oblikovanju ove monografije dužna pažnja je poklonjena opštim okvirima, razmerama i posledicama poznatog postupka prema Jevrejima. Početni, koncizni pregled sačinjen je radi podsećanja na ukupne posledice "konačnog rešenja pitanja Jevreja" u Beogradu i unutrašnjosti Srbije, kako bi poslužio kao osnova da se jasno sagleda kakav je i koliki bio udeo kvislinških vlasti uopšte, a posebno Uprave grada Beograda, odnosno njenog Odeljenja specijalne policije.

Pre prelaska na tu temu trebalo je dati opšti prikaz delovanja organizatora i glavnog nosioca svih mera protiv Jevreja – beogradske centrale Gestapoa, kao i njenih odseka i referata koji su bili zaduženi za sprovođenje tih mera. Oni su neposredno izdavali naloge odgovarajućim domaćim vlastima, kontrolisali njihov rad i redovno primali njihove dnevne i periodične izveštaje. Reč je o kontinuiranoj saradnji od prvih dana okupacije, pri čemu je Gestapo bio naredbodavac koji je držao sve konce u svojim rukama, a organima domaćih vlasti, pre svega specijalnoj policiji, poveravao je samo određene poslove. Ti poslovi razjašnjavaju karakter "usluga" specijalne policije i drugih organa kvislinške vlasti, tj. jasno pokazuju u čemu se sastojalo učešće tih vlasti u okviru sprovođenja ukupnih mera protiv Jevreja.

Podrobna obrada osnovne teme podeljena je, kao što se vidi iz sadržaja, na odgovarajuća poglavlja (shodno stvarnom stanju stvari) primenom tematsko-hronološkog metoda prikazivanja. U tim poglavljima razjašnjeno je koji organi domaće vlasti, odnosno njihovi funkcioneri i pripadnici, snose odgovornost za svoj "učinak" u progonu Jevreja. Među takve spadaju ličnosti proglašene za ratne zločince: ministri unutrašnjih poslova, šef Srpske državne bezbednosti i upravnik grada Beograda, šef specijalne policije, šefovi III, IV i VII odseka te policije i drugi.

Ukratko su opisani progoni i stradanja Cigana. Pri tom je obrađeno pitanje šta je bilo zajedničko, a šta različito u "tretmanu" Jevreja i Cigana.

Ukazano je i na zajedničko stradanje i solidarnost Srba i Jevreja pod tiranijom nacističkog okupatora, a posebno na zajedničko učešće u antifašističkom otporu i oružanoj oslobodilačkoj borbi.

U tekstu nisu menjani izvorni nazivi iz perioda okupacije; na primer za Rome: tadašnji naziv Cigani, Odsek za Jevreje i Cigane, Naredba koja se odnosi na Jevreje i Cigane; za Narodnooslobodilački pokret: komunistički pokret itd.

Na kraju je (u poglavlju "Prilozi") izvršen izbor karakterističnih dokumenata za ovu temu.

STRADANJE JEVREJA

S obzirom na brojno stanje Jevreja u okupiranoj Srbiji – teritoriji pod nemačkim vojnim zapovedništvom – koje je (računajući i jevrejske izbeglice iz drugih zemalja) iznosilo oko 18.000, u odnosu na višemilionsko srpsko stanovništvo pitanje Jevreja nije trebalo da predstavlja značajan problem za nemačku okupacionu upravu i Gestapo. Međutim, tom pitanju su odgovorni nemački faktori poklanjali veliku pažnju, koja je bila u potpunoj neraszeri sa pomenutim brojčanim stanjem. To je naročito došlo do izraza u Beogradu, u kome je inače živeo najveći deo Jevreja nastanjenih u Srbiji. Očigledno je da je bila reč o specifičnom problemu.

Uz rešavanje "jevrejskog pitanja", Nemci su se, na gotovo istovetan tačin, "bavili" i pitanjem Cigana (Roma), čija je koncentracija u Beogradu takođe bila velika, a na koje su se primenjivale naredbe i mere propisane za Jevreje.

Pre aprilskog rata, u Jugoslaviji je živelo oko 75.000 Jevreja, kao i blizu 6.000 jevrejskih izbeglica iz Nemačke, Austrije, Čehoslovačke i Poljske. Na teritoriji Srbije pod nemačkim vojnim zapovedništvom živelo je, prema podacima jevrejskih verskih opština iz 1940. godine, 14.320 Jevreja, od toga u Beogradu 10.388. Prema drugim podacima, od 11. januara 1941, u Beogradu je bilo 11.780 Jevreja. A prema novijim istraživanjima na pomenutoj teritoriji, pred okupaciju, bilo je ukupno 16.600 stalno nastanjenih Jevreja i oko 1.200 jevrejskih izbeglica.¹ Policijski izvori govore da je početkom okupacije registrovano oko 9.500 u Beogradu, a na čitavoj teritoriji okupirane Srbije oko 15.000 Jevreja.² Nije utvrđen tačan broj Jevreja koji se početkom okupacije nisu prijavili vlastima, od-

1 Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992, str. 20, 23, 130.

2 Broj prijavljenih i registrovanih Jevreja menjao se u toku prvih meseci okupacije, kao što se vidi iz policijskih izveštaja o kojima će još biti govora.

Odgovorni za "konačno rešenje" jevrejskog pitanja. Oni su, po Hitlerovom nalogu, odlučivali o sudbini Jevreja u Evropi: vođa SS-a Rajha i šef nemačke policije Hajnrih Himler (Heinrich Himmler) i šef Glavnog ureda bezbednosti Rajha (RSHA) Rajnhard Hajdrih (Reinhard Heydrich).

nosno koji su pobjegli ili se prikrili uz pomoć srpskog stanovništva. Pominje se 2.345 odnosno 3.816 Jevreja koji su izbegli sudbinu svojih sunarodnika.³

Pitanje Jevreja u okupiranoj Srbiji rešavano je u okviru dobro poznate politike nacističke Nemačke i programa interniranja i likvidacije Jevreja, kako u Rajhu, tako i u okupiranim zemljama. Međutim, ni u samoj Nemačkoj, niti u okupiranim zemljama, "konačno rešenje jevrejskog pitanja" 1941-1942. godine nije sprovedeno na tako radikalan način kao na "zaposednutoj" teritoriji Srbije. Totalno istrebljenje Jevreja, koje su Nemci izvršili u okupiranoj Srbiji za samo godinu dana, predstavljalo je primer efikasnosti uništavanja Jevreja.⁴

3 Podatak o 3.816 Jevreja pobjeglih iz Beograda potiče iz gestapovske evidencije, kao i podatak da je do avgusta 1943. streljano 62.184 Srbina i 13.862 Jevrejina. AJ, DK-110, inv. br. 14.951.

4 N.O.S. IV, str. 716. Poređenja radi, navodi se dalje: "U vreme kad je u okupiranoj Srbiji već bio učinjen ili iz nje deportiran i poslednji Jevrej - izuzev malog broja koji je uspeo da se sakrije i Jevrejki udatih za Srbe - u Berlinu se još nalazio manji broj Jevreja, istina obeleženih žutom zvezdom i ograničenih u pogledu kretanja, lišenih svojih zaposlenja, odnosno izbačenih iz svojih redovnih profesija. Štaviše, u raznim nemačkim gradovima neki od njih su se zadržali čak do kraja rata. U drugim okupiranim zemljama je, mahom, nacističkim merama bio zahvaćen samo određeni deo Jevreja.

Poslanik g. Feliks Bencler

Franc Nojhauzen

Nosilac Hitlerove politike rasnog progona i “eliminisanja” Jevreja u okupiranoj Srbiji bio je opunomoćenik nemačkog Ministarstva inostranih poslova u Beogradu Feliks Bencler (Felix Benzler) – snimak iz “Novog vremena”, maja 1941. godine – a organizator pljačke jevrejske imovine – generalni opunomoćenik za privredu Franc Nojhauzen (Franz Neuhausen).

Krajnji bilans “konačnog rešenja jevrejskog pitanja” u Srbiji pokazuje poraznu sliku: od oko 17.800 Jevreja likvidirano je njih 14.800 (uključujući i 1.200 jevrejskih izbeglica iz drugih zemalja), tj. preko 83 %, dok je samo petina Jevreja uspela da se spasi bekstvom i prikrićanjem. Opljačkana je sva jevrejska imovina: pokretna je bila – plen Gestapoa, a nepokretna – Privrednog štaba generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji Franca Nojhauzena (Franz Neuhausen).⁵

Takav ishod postupka protiv Jevreja rezultat je procesa koji je započeo uobičajenim pripremnim radnjama, da bi se zatim, u pogoršanoj situaciji za Nemce zbog oružanog ustanka protiv njih, preduzele najefikasnije mere da se konačno rešenje jevrejskog pita-

5 M. Koljanin, n.d., str. 131, 25. Posle oslobođenja, popisom iz 1947. godine, utvrđeno je da u Jugoslaviji živi 11.934 Jevreja ili 17,8 % evidentiranih 1940. godine. U Gestapou (Ajnzacgrupi) se o pokretnoj imovini starao referat II A 5, a u Nojhauzenovom štabu Komesarijat za jevrejsku (nepokretnu) imovinu.

nja neuobičajeno brzo sprovede. Na početku okupacije preduzete su prethodne pripreme po već utvrđenom redosledu: pozivanje svih Jevreja da se prijave policiji radi registracije; propisivanje poznatih mera oduzimanja ili ograničavanja njihovih prava, kao i ponižavajućih odredbi o nošenju određenih jevrejskih oznaka na odeći; upućivanje na prisilan rad pod najtežim uslovima (uklanjanje leševa i raščišćavanje ruševina od bombardovanja Beograda).

Sledio je period streljanja Jevreja kao talaca u znak odmazde za ustaničke akcije širom Srbije. U pitanju su bila streljanja velikih razmera, u kojima su pored Srba stradali i Jevreji – po famoznom ključu 100 za jednog ubijenog, odnosno 50 za jednog ranjenog Nemca, drastično je smanjen broj Jevreja u Srbiji. U tom periodu došla je do izražaja još jedna specifičnost u istrebljenju Jevreja u Srbiji. Dok je u drugim zemljama egzekutor bio Gestapo, u Srbiji je streljanje Jevreja (u okviru mera odmazde 1941. godine) vršila nemačka vojska – Vermaht.⁶

Posle pojedinačnih i grupnih hapšenja Jevreja kao saučesnika u akcijama komunista, "smeštenih" po zatvorima i logorima (Banjica i dr.), Nemci su pristupili planskom interniranju Jevreja u posebne logore. U Beogradu je, po naređenju šefa Ajnzacgrupe (Operativne grupe), SS-pukovnika Vilhelma Fuksa (Wilhelm Fuchs) i šefa Upravnog štaba nemačkog vojnog zapovednika Haralda Turnera, obrazovan "prolazini" logor za Jevreje na Autokomandi (u vojnom objektu Topovske šupe), u kome su do tada bili smešteni Srbi izbeglice. Tu su od 22. avgusta (tj. od hapšenja svih Jevreja iznad 14. godina) do 20. oktobra 1941. (kada su ta hapšenja završena), internirani Jevreji i Cigani, od kojih je znatan deo streljan u ime odmazde (manji broj uhapšenih Jevreja držan je u logoru Banjici). Novembra 1941. privodilo se kraju i prebacivanje ranije interniranih Jevreja i Cigana u novoobrazovani Jevrejski logor Zemun u objektima Sajmišta.⁷

Logor na Sajmištu postao je poprište pogroma Jevreja iz cele Srbije, sprovedenog krajem 1941. i prvih meseci 1942. godine. U odlučivanju o njihovoj sudbini u Berlinu i u Beogradu, presudnu ulogu su igrali: bezbednosno-policijski aparat (Gestapo), nemačka oružana sila – Vermaht (jedinice i vojna uprava) i predstavnici Ministarstva spoljnih poslova. Tako su, oktobra 1941, iz Berlina doputovali u Beograd predstavnici Gestapoa i

6 Podrobno o postupanju sa Jevrejima od aprila do kraja avgusta 1941: Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1998, str. 53-55, 138-140, 173-174, 258-262, 343-348. Streljanja Jevreja i Cigana za odmazdu vršena su između Pančeva i Jabuke, u Jajincima, Rakovici, Kumodražu, kod Kovina i drugih mesta.

7 *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, str. 27, 31, 34-36. O Jevrejima u logoru *Banjica* vidi: IAB, UGB, Banjičke knjige pritvorenika, a o logoru na Autokomandi: pisma Predstavništva jevrejske zajednice predsedniku opštine Beograd od 21. i 22. 8. 1941, IAB, OGB, inv. br. 2. Logor na Autokomandi, na žalost, nije još celovito obrađen.

Ministarstva spoljnih poslova (Rademaher), kako bi sa nadležnim nemačkim zvaničnicima u Beogradu odlučili da se privede kraju likvidacija muških interniraca – Jevreja i da se, u narednom periodu, interniraju preostali članovi jevrejskih porodica: žene, deca i starci.⁸

Već do početka novembra 1941. ubijeno je oko 5.000 Jevreja (interniranih muškaraca starijih od 14 godina) i oko 2.500 Cigana (muškaraca). Za kratko vreme dovršena je likvidacija gotovo celokupnog jevrejskog muškog stanovništva. U decembru 1941. došao je red na ostale članove jevrejskih porodica (žene, decu, starce). Njima je bilo naređeno da se 12. decembra prijave policiji u Džordža Vašingtona 21, odakle su ih prebacili u logor na Sajmištu. Marta 1942. u Berlinu je doneta odluka o njihovoj likvidaciji, koju je beogradski Gestapo spremno dočekao i efikasno sproveo u delo (upotrebom specijalnog kamiona sa otrovnim gasom – “dušegupke”, upućenog iz Berlina marta 1942). Do polovine maja iste godine završeno je istrebljenje jevrejskih porodica u logoru, interniranih posle 12. decembra 1941. (oko 6.400 zatočenih Jevreja i oko 600 Cigana).⁹

Genocid nad Jevrejima u Srbiji je okončan.¹⁰

Posle fizičke likvidacije Jevreja, okupatorske i kvislinške vlasti nisu sasvim prestale da se bave “jevrejskim pitanjem”. Nastavljena je policijska potraga za Jevrejima koji su izbegli prijavljivanje i internaciju, odnosno koji su pobjegli ili se prikriili kod srpskih porodica i promenili imena, tj. dobavili lažne isprave. Traganje za preostalim pojedincima i obaveze u rešavanju još neokončanih pitanja jevrejske imovine iziskivali su nastavljanje rada odseka (referata) za Jevreje i Cigane u Gestapou i specijalnoj policiji, istina u znatno smanjenom obimu, sve do 1943. godine.

Po istoj osnovi kao Jevreji, tretirani su i Cigani, tj. “u duhu” ideologije nacifašista, po kojoj su Jevreji i Cigani “nearijevci niže rase” – kako se navodi u saopštenju zemaljske komisije Srbije za ratne zločine.¹¹ U naredbi vojnog zapovednika u Srbiji o Jevrejima i Ciganima, objavljenoj 31. maja 1941, precizno je određeno da se “Cigani izjednačuju sa

8 AVII, Na, London, mikrofilm r. 1., s. 297108, izveštaj Frica Rademahera, 25. 10. 1941.

9 *Saopštenja br. 66-93* Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1946, str. 787-802), saopštenje 87: Sajmište – mučilište naroda Jugoslavije. N. Koljanin, n.d., str. 36-37, 39-40, 62: brojno stanje 6.2. 1942: ukupno 5.654, od toga 76 odojčadi, 1.136 dece ispod 16 godina i 4.442 osobe preko 16 godina; u jeku masovnog uništavanja Jevreja, tj. 27. 4. 1942: ukupno 1.884 zatočenika, od toga 68 muškaraca, 1.429 žena i 387 dece. U logoru na Sajmištu izgubilo je život oko 6.320 Jevreja (preko 42 % od ukupno ubijenih). Za sve Jevreje u logoru Sajmište, ugušene gasom, Gestapo je na njihove kartone stavljao oznaku “LS”.

10 Retki su bili slučajevi da je ko od Jevreja “izvukao živu glavu” iz logora, a to su mahom bile žene iz mešovitih brakova: Jevrejke udate za Srbe, nejevrejke udate za Jevreje i sl. Bolje su prošli zatočeni Cigani, jer su mnogi pušteni iz logora.

11 AJ, DK-110, inv. broj 16.362 (613-539-541).

Jevrejima" i da "za njih važe odgovarajuće odredbe Naredbe" (član 18). U narednom, 19. članu Naredbe, koja se inače smatra temeljnim pravnim aktom okupatora o tretiranju Jevreja i Cigana, data je definicija:

"Ciganom se smatra ono lice koje vodi poreklo od najmanje tri ciganska pretka. Sa Ciganima se izjednačuju i ciganski melezi koji vode poreklo od jednog ili dva ciganska pretka i koji su oženjeni Cigankom ili stupe u brak sa Cigankom."

I Cigani su obeležavani, poput Jevreja. Naredbom je to jasno određeno: "Za obeležavanje Cigana nose se trake koje moraju isto tako biti žute i nositi natpis 'Ciganin'". Oni su se posebno prijavljivali, registrovali i uvodili u odvojene spiskove i evidencije Cigana.

Iako su pomenutom naredbom Cigani izjednačeni sa Jevrejima, u praksi mere protiv Cigana nisu tako dosledno i rigorozno sprovedene kao prema Jevrejima, ni u pogledu hapšenja i interniranja, niti u pogledu fizičke likvidacije. Pre svega, već juna 1941, na inicijativu beogradskih Cigana, podržanih od domaćih vlasti, napravljena je razlika između Cigana "čergara" (skitnica) i starosedelaca (stalno nastanjenih lojalnih građana).¹² Dok su prvi potpadali pod udar nemačkih kaznenih mera i istrebljenja, drugi su uglavnom bili izuzeti od primene tih mera.

Na osnovu prijavljivanja Cigana u Beogradu, započetog 7. juna 1941, registrovano je ukupno 3.044 žitelja. Među njima je bilo 2.080 preko 14 godina, a 964 ispod 14 godina. Od 1.081 odraslog muškarca bilo je zemljoradnika i radnika 326, muzikanata 261, zanatlija 71, lica raznih zanimanja 407, bez zanimanja 16.¹³ Ukupan broj je, tokom jula i avgusta porastao za samo 6 novoregistrovanih, pa se ustalio na 3050 lica. U Beogradu je, dakle, u leto 1941. godine, registrovano tri puta manje Cigana nego Jevreja.¹⁴

Kao i u slučaju Jevreja, najpre su bili uhapšeni Cigani muškarci, internirani u logor na Autokomandi i po grupama streljani kao taoci u okviru nemačkih mera odmazde.¹⁵ Preostali Cigani su, zajedno sa Jevrejima prebacivani u logor na Sajmištu, gde su takođe stradali kao žrtve okupatorovih represalija. Decembra 1941. u isti logor su internirani

12 AVII, Nda, reg. br. 34, f. 1, k. 19. Okupacione vlasti (Upravni štab vojnog zapovednika) prihvatile su stav kvilinske uprave i 11. jula 1941. dale zvanično tumačenje da se mere propisane 31. maja ne odnose na stalno nastanjene Cigane "časnog zanimanja".

13 Polumesečni izveštaj Odseka za Jevreje i Cigane specijalne policije, 26. 6. 1941, IAB, UGB SP, k. 589, inventarski broj 2771, str. 176.

14 Tačan odnos broja registrovanih Jevreja i Cigana – juna: 9.400:3044; jula: 9.435:3.050; avgusta 1941: 9.561:3.050 (podaci iz polumesečnih izveštaja specijalne policije).

15 Kada je nemački okupator u leto 1941. pristupio sprovođenju masovnih mera odmazde, šef Ajnzacgrupe dr Fuks je u tome video efikasan način da se oslobodi Jevreja u Srbiji. Šef Upravnog štaba vojnog zapovednika dr Turner izdao je naređenje, 21. 7. 1941, da se kao taoci odmazde prvenstveno određuju Jevreji i Cigani. AVII, Na, reg. br. 10, f. 1, k. 41 B.

članovi ciganskih porodica, žene i deca, njih oko 600, koji su u logoru tavorili i umirali pod još težim uslovima od Jevreja (radili su bosu po snegu, svirepo tučeni umirali su od batina, gladi i bolesti).

Mada je svojevremeno bilo određeno da interniranje i egzodus pogode samo Cigane čergare (skitnice, besposličare), a ne i stalno nastanjene Cigane koji su redovno obavljali određene poslove, ipak se o tome malo vodilo računa. Tako su izgubili živote mnogi Cigani iz te, druge, kategorije "lojalnih žitelja" Srbije. Ipak, prema preostalim Ciganima je, na kraju njihove internacije u logoru na Sajmištu, primenjen blaži kriterijum i uvažena su pomenuta ograničenja u pogledu likvidacije, pa je tokom prva tri meseca 1942. godi- ne pušten iz logora veći broj Cigana.¹⁶

Oni su izašli iz logora "iznureni i bolesni, da i dalje tavori i muče se progonjeni i zlostavljeni kao pripadnici niže rase' za vreme okupacije", kaže se u izveštaju Komisije za ratne zločine. Iako su izbegli ono najgore – smrt u logoru, beogradski Cigani, dakle, nisu prestali da budu meta policijskih vlasti, njihovog sumnjičenja, maltretiranja, pojedinačnih i grupnih hapšenja i likvidacija.

"Sličnu sudbinu", kaže se dalje u izveštaju, "imali su Cigani i u ostalim krajevima Srbije. Tako je streljano 11. decembra 1941. u Leskovcu oko 300 Cigana, na Bubnju kod NIša početkom februara 1942. streljano je 23 Ciganina, od 29 dovedenih iz Leskovca, a od, u jesen 1942. uhapšenih oko 200, streljano je 23. februara 1943. godine 43 Ciganina, dok su ostali iz te grupe još više meseci držani u logoru pod nehumanim životnim prilikama. U Okrugu zaječarskom više stotina Cigana držano je u logoru pod nehumanim uslovima nekoliko meseci. Iste sudbine bili su oko 300 Cigana iz Okruga moravskog. U Kruševcu je uhapšeno i streljano 70 Cigana. U Šapcu je kaznena ekspedicija streljala oko 150 Cigana i zatvorila u lager oko 250. Ovi su izvedeni iz lagera i u Zasavici streljani 12. oktobra 1941. U Kragujevcu je 21. oktobra 1941. streljano oko 250 Cigana, od kojih veliki broj maloletnih. I u ostalim mestima Srbije Cigani su bili sistematski i nemilosrdno progonjeni."¹⁷

Komisija za ratne zločine utvrdila je da su, pored najviših nacističkih političkih i vojnih funkcionera, za masovne i pojedinačne zločine protiv Cigana u Srbiji odgovorni kao rat-

16 Izveštaj Zemaljske komisije NR Srbije za ratne zločine: "Rasni progon Cigana iz Beograda i bliže okoline, sa opštim osvrtom na progon Cigana u Srbiji", AJ, DK – 110, inv. br. 16362. Već tada, odmah po oslobode- nju zemlje, ova komisija je utvrdila 237 slučajeva puštanja na slobodu Cigana za koje je potvrđeno da su stalno nastanjeni žitelji Beograda; odnosno, "pošto su dokazali da nisu skitnice i da su u Srbiji sa precima nastanjenim pre 1850. godine, posle tri meseca pušteni su kućama" – kako stoji u izveštaju. Na osnovu do- tadašnjih (nedovršenih) istraživanja, komisija je bila prikupila podatke o 839 Cigana iz Beograda i okoline – streljanih, pomrlih i lišenih slobode.

17 Isto, str. 3. Pitanje progona i likvidacije Cigana (Roma) nije temeljito istraženo i obrađeno (kao jevrejsko pi- tanje).

ni zločinci pre svega: nemački vojni zapovednik Hajnrih Dankelman, šef Gestapoa (Ajnzackomande Beograd) Karl Kraus, predsednik vlade Milan Nedić, ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović, upravnik grada Beograda Dragi Jovanović i šef specijalne policije Ilija Paranos.

To su, naravno, samo neki od mnogih zločinaca i saučesnika koji snose odgovornost za tragičnu sudbinu Cigana, za poniženja kojima su oni bili izloženi, za progone i masovno uništavanje u ime nacističke rasne teorije i Hitlerove politike etničkog čišćenja "nižih" rasa.

O udelu specijalne policije biće posebno reči, a za to su, pored njenog šefa Paranosa, odgovorni i drugi njeni funkcioneri i pripadnici.

ODLUČUJUĆA ULOGA I ODGOVORNOST GESTAPOA

Organizator progona i uništavanja Jevreja

U odlučivanju o sudbini Jevreja u Hitlerovoj Nemačkoj i u okupiranim zemljama učestvovalo je više nemačkih faktora, ali je organizovanje i neposredno sprovođenje progona i egzodusa jevrejskog stanovništva bilo delo Gestapoa. Sticajem okolnosti je u okupiranoj Srbiji, u drugoj polovini 1941. godine, streljanje Jevreja i Cigana vršila pretežno nemačka vojska, i to u okviru mera odmazde preduzetih u cilju slamanja oružanog otpora protiv okupatora (među žrtve odmazde ubrajani su i hapšenici koje je pobio Gestapo). Međutim, i kada ih je izručivao Vermahtu, žrtve pogroma je određivao i "liferovao" Gestapo, nadležan za rešavanje "jevrejskog pitanja". On je, počev od aprila 1941. pa do završetka likvidacije Jevreja i Cigana, preduzimao sve planirane "operativne radnje": organizovanje pozivanja i registrovanja prijavljenih, hapšenje i interniranje u logore, ubijanje po logorima i zatvorima, izručivanje talaca za streljanje prilikom represalija itd., a u završnoj fazi istrebljenja vršio je usmrćivaje žrtava gasom u specijalnom vozilu.

U glavnoj centrali Gestapoa u Berlinu (RSHA, Amt IV) celokupnom antijevrejskom delatnošću rukovodio je Adolf Ajhman (Eichmann), referent IV B 4. U Beogradu je tom aktivnošću rukovodila Ajnzacgrupa, ali su operativni poslovi spadali u nadležnost Ajnzackomande za Beograd, tj. njenog referata IV D, na čijem čelu su bili SS potporučnik (kasnije poručnik) Fric Štrake (Fritz Stracke) i njegov zamenik SS potporučnik (poručnik) Hans Šlut (Schlutt).¹⁸ Po neposrednom učešću u sprovođenju prvih mera protiv Jevreja i

18 Ajhman je 1962. godine osuđen na smrtu kaznu u Tel Avivu. Štrake je stalno obilazio posebne jevrejske logore i određivao broj Jevreja koje treba streljati u znak odmazde. On i Šlut su kao rukovodioci referata neposredno odgovorni za sprovođenje mera protiv Jevreja i Cigana, za njihova stradanja i genocid izvršen nad njima. Štrake je bio rukovodilac referata za Jevreje u Ajnzackomandi, Ajnzacgrupi i BdS-u Beograd do

Cigana u Beogradu na početku okupacije, poznati su bili pripadnici Judenreferata Ajnzackomande: podoficir SS-a Oto (Otto) Vincent iz Vicburga i njegov kolega Egon Zabukošek (Sabukoschek) iz Graca, predratni nemački agenti u Beogradu.¹⁹ Oktobra 1941. su se dve pomenute ustanove spojile u Ajnzacgrupu i rad protiv Jevreja i Cigana je objedinjen u jednom referatu.²⁰ U njemu su radili SS potporučnik Herbert Andorfer i SS podoficir Edgar Enge, koji su postavljeni za komandanta, odnosno zamenika komandanta logora za Jevreje i Cigane na Sajmištu.²¹

Februara 1942, umesto dotadašnje Ajnzacgrupe obrazovana je nova centrala SD-a i Gestapoa pod nazivom Zapovednik policije bezbednosti i službe bezbednosti, poznata po zvaničnoj skraćenici BdS Beograd. U novoj ustanovi, u okviru gestapovskog odeljenja, Štrake je opet na čelu Judenreferata, ovog puta pod oznakom IV B4 (a istovremeno i referata za masone IV B3). Godine 1943. poslove referata vodio je najpre Hans Šlut, a zatim SS podoficir Vili (Willy) Boden – do septembra iste godine, kada je odlučeno da poslove preuzme referat IV D.²² Zajedno sa pomenutim rukovodiocima radilo je dosta drugih pripadnika gestapovskih referata za Jevreje i Cigane.²³

novembra 1942. Otada pa do kraja iste godine vršio je dužnost šefa ispostave BdS-a u Kraljevu, a od 1943. do septembra 1944. godine bio šef ispostave u Požarevcu.

- 19 Oto Vincent i Egon Zabukošek, zapamćeni su kao "komesari za Jevreje" na Tašmajdanu, kao "nadzornici" prisilnog rada Jevreja na ulicama razorenog Beograda, kao nosioci lošeg postupanja sa grupama i pojedincima obeleženim žutom trakom. O njima postoji dosta podataka u nemačkim arhivama, u spisima Državne komisije za ratne zločine, u iskazima svedoka i dr. Zabukošek je, istina tek devedesetih godina, izveden pred sud u Austriji kao ratni zločinac. Otto Vincent, SS-Oberscharführer (narednik), pripadnik Judenreferata Ajnzackomande Beograda, rođen 6. 1. 1913. u Vicburgu, nemački je državljanin, u Beogradu od 21. 3. 1940. Egon Zabukošek, student medicine, predstavljao se kao emigrant iz Austrije, došao u Beograd 27. 10. 1939, rođen 14. 10. 1918. u Celju, radio za SD, Gestapo i Abver.
- 20 Do oktobra 1941. Ajnzacgrupa uglavnom nije obavljala neposredne egzekutivne poslove (nije imala ljudstvo za to), već je vršila rukovodeću funkciju (preko Fuksa i Helma). Otada je referat (u Ajnzacgrupi) radio operativno i u punom sastavu pod rukovodstvom Frica Štrakea. Uporedo sa ovim referatom Gestapoa, jevrejskim pitanjem se bavio i referat III D partijske obaveštajne službe SD. Međutim, SD je vršio samo obaveštajnu obradu jevrejskog pitanja sa ideološkog i privrednog stanovišta i nije imao izvršnu funkciju. Prikupljeni podaci, prepiska, zapažanja i analize slagani su (već 1941. godine) u opšti dosije "Uklanjanje Jevreja u užoj Srbiji". Gestapo, pak, vodio je četiri opšta dosijea: "Potraga za Jevrejima, zaplena imovine i hapšenje", "Jevrejski emigrantski logori", "Formiranje jevrejske zajednice u Srbiji" i "Jevrejska zajednica u Beogradu".
- 21 S obzirom na funkcije koje su vršili, Andorfer i Enge su neposredno odgovorni za stradanje i uništavanje Jevreja i Cigana u logoru na Sajmištu.
- 22 Netačna je bila vest koju je 18. 1. 1943. objavio C. S. Sulcberger (kao dopisnik iz Londona) u "Njujork Tajmsu" da je "krajem prošle (1942) godine zatvoreno Jevrejsko odeljenje Gestapoa u Srbiji" (n. d., *Do konačnog rešenja*, str. 332).
- 23 Podaci se nalaze u arhivi BdS-a Beograda (Istorijski arhiv Beograda), fondu građe Državne komisije za ratne zločine (Arhiv Jugoslavije), istražnim predmetima gestapovaca – ratnih zločinaca (Vilhelm Fuks, Hans Helm i dr.) i u drugim izvornim materijalima. Judenreferat se nalazio na III spratu zgrade Ratnički dom, u Braće Jugovića ulici, br. 19.

Još dve radne jedinice u II odeljenju BdS-a bavile su se određenim poslovima u vezi sa Jevrejima: II A5 je upravljao celokupnom pokretnom imovinom zaplenjenom od Jevreja, dok je referat II C1 vodio kartoteku jevrejskih stanova i nameštaja.²⁴

Posle popisa Jevreja usledilo je njihovo interniranje, najpre u poseban logor u Topovskim šupama (Autokomanda), a zatim u nemački logor na beogradskom Sajmištu, koji je postao mesto fizičke likvidacije celokupnog jevrejskog stanovništva. Poznato je šta se sve događalo u tom logoru i kakva je bila sudbina njegovih zatočenika, uključujući žene i decu.²⁵ To je u svemu bilo delo Gestapoa, jer u tom masovnom zločinu nisu imale udela domaće vlasti. Što se, pak, tiče logora Banjica, stvari stoje drugačije, pošto je deo jevrejskih zatočenika u taj logor dospelo "zaslugom" specijalne policije. Zato ćemo o tome posebno govoriti.

Gestapo je od samog početka podsticao propagandnu kampanju protiv Jevreja, koja je dobila široke razmere posle napada Nemačke na Sovjetski Savez i izbijanja oružanog ustanka protiv okupatora. Jevreji su označavani kao krivci za organizovano delovanje jevrejskog kapitala u stvaranju fronta savezničkih zemalja protiv Trećeg rajha, za vodeću ulogu u antinemačkoj aktivnosti tajnog pokreta slobodnih zidara – masonerije, ali pre svega za učešće u komunističkom pokretu. Ovo poslednje je predstavljalo temelj antijevrejske propagande od leta 1941. godine u Srbiji.²⁶ Oštrica snažne i kontinuirane kampanje bila je okrenuta protiv Jevreja, prvenstveno kao aktivnih boraca i rukovodilaca u redovima partizana i kao aktivista i pomagača ilegalne Komunističke partije i Narodnooslobodilačkog pokreta. Pri tome nisu bile od značaja činjenice o njihovom stvarnom učešću u tom pokretu i njegovoj aktivnosti. Jevreji su krivci za sve, kolektivno su odgovorni za zblivanja za koja se terete, bez obzira na faktičko stanje, pa se nije ni nastojalo da se utvrdi i obrazloži pojedinačna ili grupna krivica. Bitno je bilo da se javnosti servira takva slika koja je trebalo da opravda dobro poznate postupke protiv Jevreja i Cigana.²⁷

Zločini gestapovskih starešina

Pojedini nemački rukovodioci, iz Gestapoa i okupacione vojne uprave pre svega, odgovorni najpre za sprovođenje represivnih mera protiv Jevreja i Cigana na rasnoj osnovi, a zatim za njihovo usmrćivanje, izvedeni su po završetku Drugog svetskog rata pred sud kao ratni zločinci. Pred Vojnim sudom za grad Beograd je, krajem 1946. godine, polaga-

24 Arhiv Jugoslavije, DK-110, fond Državne komisije za ratne zločine, inv. br. 14.951.

25 Podrobno o tome u monografiji Milana Koljanina "Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944", str. 45-150.

26 Videti *Novo vreme*, *Obnovu* i druge listove iz perioda okupacije.

27 IAB, kutija "Plakati", antimasonska i druge izložbe.

la račune za počinjena zlodela u okupiranoj Srbiji grupa od 21 ratnog zločinca, na čelu sa rukovodiocem centrale SD-a i Gestapoa (šefom Ajnzacgrupe), SS-pukovnikom Vilhelmom Fuksom. Oni su na glavnom pretresu, održanom 9. decembra 1946. davali iskaze i o genocidnom obračunu sa Jevrejima i Ciganima.²⁸ Devetog marta 1947. godine, pred Vojnim sudom III armije u Beogradu, završeno je suđenje drugoj velikoj grupi nemačkih ratnih zločinaca sastavljenoj od 12 krivaca, uglavnom funkcionera okupacione vojne uprave u Srbiji (sa šefom Upravnog štaba dr Turnerom i njegovim zamenikom dr Kiselom na čelu), koji su odgovarali i za masovni egzodus Jevreja i Cigana.²⁹ Glavni ratni zločinci iz ove dve grupe (policijske i vojnoupravne) proglašeni su krivim i osuđeni na najteže kazne.

Najodgovorniji funkcioneri su pred islednikom i sudom dali iskaze i o svojoj odgovornosti za progon i usmrćivanje Jevreja i Cigana u Srbiji. Uz razumljivo nastojanje da prikriju mnoge činjenice i umanje sopstvenu odgovornost, oni ipak nisu mogli da poreknu svoju krivicu.

Viši vođa SS-a i policije u Srbiji, generallajtnant August Mejsner, izjavio je na glavnom pretresu da mu je poznat "slučaj Jevreja", tj. da su muškarci streljani za odmazdu, a žene i deca ugušeni gasom u specijalnom automobilu. U vreme njegovog službovanja u Beogradu, prvih meseci 1942, završeno je usmrćivanje preostalih Jevreja gušenjem otrovnim gasom, ali je za to bio nadležan Gestapo, odnosno njegov starešina Šefer.³⁰

Šef Ajnzacgrupe SS-pukovnik Vilhelm Fuks izjavio je da je naređenja iz Berlina o postupku sa Jevrejima slao Adolf Ajhman i z RSHA (Glavnog ureda bezbednosti Rajha), pa je nastavio: "Isto tako je stiglo iz Berlina naređenje ... da se Jevreji imaju getoizirati. Ja sam ovo naređenje sproveo svojim potčinjenim organima i srpskoj policiji da se prikupe Jevreji i smeste na određeno mesto, a to je bio logor na Sajmištu. Cenim da je u moje vreme prikupljeno u logor na Sajmištu 5.000 – 6.000 Jevreja ... Poznato mi je da je u ne-

28 Presuda je izrečena 22. 12. 1946. Reč je o tzv. Policijskoj grupi u čijem sastavu su bile i najodgovornije nemačke policijske starešine, a među njima (pored pomenutog dr Fuksa) August Majsner (Meyszner), najviši rukovodilac SS-a i policije u Srbiji (general-lajtnant) i SS-major (kasnije potpukovnik) Hans Helm, načelnik Odeljenja Gestapoa; zamenici šefa Ajnzacgrupe Polte Fridrih (Friedrich) i Ludvig Tajhman (Ludwig Teichmann); oficiri za vezu sa vojnim komandama i vojnom upravom Ernst Vajnman (Weinmann) i Fric Ginter Miler (Fritz Günther* Müller), kao i još 14 pripadnika nemačke policije.

29 Među starešinama okupacione vojne uprave, u grupi se našao i Adolf Josten, komandant zloglasnog 64. policijskog bataljona koji je vršio masovne egzekucije.

30 Zapisnik o glavnom pretresu pred Vojnim sudom za grad Beograd, održanom 9. 12. 1946. (sudski predmet). Jasna je linija odbrane SS-general Majsnera: Jevreji muškarci streljani su u okviru mera odmazde 1941. godine – kada on nije bio u Srbiji (došao je januara 1942); Jevreje – žene i decu ugušila je specijalna jedinica iz Berlina koja nije bila pod njegovom komandom. Videti i: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, glava V, str. 23-35.

Majšner (2) i Šefer (1)

Hans Helm

Najviši nemački policijski rukovodioci, neposredni naredbodavci fizičke likvidacije jevrejskog stanovništva u Srbiji: viši vođa SS-a i policije, SS-general August Meyszner i zapovednik policije bezbednosti (Gestapoa) i SD-a, SS-pukovnik Emanuel Schaefer; šef Odeljenja Gestapoa SS-major Hans Helm.

koliko prilika od Jevreja smeštenih na Sajmištu odvajano ljudstvo za streljanje kod sprovođenja odmazdi. Kod ovih mera odmazde učestvovala je liferovanjem (podvukao B.B.) ljudi Ajnzackomanda kojoj se na čelu nalazio Kraus.”

Fuks je, na glavnom pretresu pred Vojnim sudom za Beograd, dodao: “Gestapo je davao ljude (Jevreje) za streljanje ... Kada smo njih (Jevreje iz logora na Autokomandi – prim. B.B.) poubijali, ja sam izvestio zapovednika (vojnog zapovednika u Srbiji) da više nema Jevreja (u logoru na Autokomandi) i da treba ubijati (ljude) sa Sajmišta, našto se zapovednik složio.”³¹

31 Zapisnik sa saslušanja u Vojnom tužilaštvu JA od 4. 9. 1946. i zapisnik o glavnom pretresu pred Vojnim sudom za Beograd od 9. 12. 1946 (sudski predmet). Na saslušanju 8. 9. 1945. je izjavio: “Za vreme mog boravka u Beogradu dobio sam naređenje iz Berlina da se Jevreji getoiziraju. Ja sam ovo naređenje izvršio ...” U stvari, umesto da stvori geto u delu Beograda, pri čemu bi se kako se ispostavilo, suočio sa nizom teškoća i problema, Fuks je našao efikasnije rešenje: obrazovao je poseban logor za Jevreje na Sajmištu u Zemunu.

Zamenik dr Fuksa, SS-potpukovnik Ludvig Tajhman, izjavio je pred sudom da se ne oseća krivim, ali je dodao: "Ja bih izvršio naređenje o ubijanju Jevreja da sam ja lično ovakvu naredbu dobio ... Cenim da je broj pogušenih Jevreja u logoru Sajmište 7.000 ljudi."³²

Načelnik odeljenja Gestapoa u Ajnzacgrupi, SS-major Hans Helm, izjavio je na saslušanju u Vojnom tužilaštvu Jugoslovenske armije 18. septembra 1946:

"Za getoiziranje Jevreja došlo je naređenje iz Berlina Ajnzacgrupi, s tim da ona to sprovede u dogovoru sa Vojnom upravom ... Jevreji su bili smešteni jedno vreme kod Auto-komande, a potom u logoru na Sajmištu. Logor na Sajmištu spadao je pod Ajnzacgrupu, a prema naređenju Vojne uprave. Poznato mi je bilo teško stanje u logoru na Sajmištu u pogledu ishrane i higijene i o tome je razgovarano prilikom jutarnjih referata ... Primitio sam da je smeštaj bio vrlo gust, ali nisam ništa preduzeo za bolji smeštaj, jer sam bio ubeđen da nema mogućnosti za tako štogod."

Na glavnom pretresu pred sudom, međutim, šef Gestapoa je dao drugačiji (odbranaški) iskaz u pogledu nadležnosti nad jevrejskim logorom Sajmište:

"Mi smo u logoru Sajmište smestili Jevreje ... Dr Fuks je dobio nalog za ubijanje Jevreja. Ubio je oko 3.000 muških Jevreja. Zavladao je epidemija u logoru i veliki broj je umro. Logor je bio pod upravom Ajnzackomande. Ja sam bio šef egzekutive Ajnzacgrupe. Čuo sam da je kasnije uništen i ostali deo Jevreja, sa gasnim automobilima. Moglo je biti oko 10.000 Jevreja koji su ugušeni. Osećam odgovornost za ovo ugušenje i kajem se što nisam otišao."³³

Šef Ajnzackomande Beograd, Karl Kraus, nije izručen Jugoslaviji, iako je proglašen za ratnog zločinca odlukom F broj 965.

Među najteže zločince, neposredno odgovorne za usmrćivanje jevrejskog stanovništva, spadaju gestapovske starešine Herbert Andorfer i Edgar Enge, pripadnici Judenreferata u Gestapou, koji su postavljeni za komandanta i zamenika komandanta posebnog logora za Jevreje na beogradskom Sajmištu (Judenlager Semlin). Oni, međutim, nisu bili izručeni Jugoslaviji kao ratni zločinci.

Austrijanac, SS-potporučnik Andorfer, bio je stari nacist (član nacističke partije NSDAP od 1932) i SS-ovac (od 1933. godine), odlikovan Hitlerovim ordenima. Kao komandant

32 Iskazi pred Vojnim sudom 9. 12. 1946. i pred Vojnim tužilaštvom Jugoslovenske armije 17. 9. 1946.

33 Iskazi u Vojnom tužilaštvu JA 18. 9. 1946. i pred Vojnim sudom 9. 12. 1946. Činjenica je da je logor Sajmište bio u nadležnosti Helmove Ajnzacgrupe, jer krajem 1941. više i nije postojala Krausova Ajnzackomanda (oktobra 1941. priključena je Ajnzacgrupi).

logora rukovodio akcijom totalnog istrebljenja interniranog jevrejskog stanovništva. Posle rata (1967. godine) odgovarao pred sudom u Austriji i osuđen na dve i po godine.³⁴

SS-podoficir (SS-Hauptscharführer) Edgar Enge učestvovao je najpre u likvidaciji Jevreja iz logora Topovske šupe (prisustvovao je streljanjima pod komandom poručnika Valtera), a potom iz logora Sajmište. Zbog neobuzdane surovosti dobio je nadimak "Dželat". Godinu dana posle Andorfera (1968) izveden je pred sud, ali je oslobođen optužbe.³⁵

Pored navedenih funkcionera Gestapoa odgovornih za progon i uništavanje Jevreja uopšte, a posebno za sudbinu Jevreja u Beogradu, druge gestapovske starešine u unutrašnjosti vinovnici su stradanja Jevreja u pojedinim krajevima Srbije.

Kao što je poznato, u Šapcu je likvidiran veliki broj Jevreja. Aprilski rat je u tom gradu zatekao veću grupu Jevreja iz Austrije, Čehoslovačke i Poljske, koji su tu čekali sređivanje papira za prebacivanje u Palestinu. Tu su bili i Jevreji koji su živeli i radili u Šapcu. Pored toga, u Šabački logor je sproveden deo Jevreja uhapšenih u drugim mestima Srbije. Svi su oni pobijeni. Odgovoran gestapovac za takvu sudbinu Jevreja u Šapcu bio je SS-major Vili (Willy) Paul, šef Ajnzackomande Šabac 1941. godine. Od početka 1942. ispostavom Gestapoa (BdS-a) u Šapcu rukovodio je SS-potporučnik Macker (Matzker).

Organizator srpovođenja mera protiv Jevreja u Banatu bio je šef Ajnzackomande u Zrenjaninu SS-poručnik Celer (Zoeller), a posle njega šef ispostave BdS-a u istom gradu SS-poručnik Karl Pamer.

Niški Jevreji, muškarci, strpani su u tamošnji logor na Crvenom krstu, a streljani su na brdu Bubanj, dok su žene i deca oterani u Jevrejski logor Sajmište i tamo likvidirani. Odgovorni gestapovski funkcioner u Nišu bio je najpre SS-kapetan Hamer (Hammer), a zatim SS-poručnik Erich Vineke (Erich Wienecke).³⁶

Rukovodilac centralne ustanove SD-a i Gestapoa za Srbiju (BdS), SS-pukovnik Emanuel Šefer (Schaefer) svakako je po funkciji i činjenju jedan od najodgovornijih za stradanje Jevreja i Cigana počev od 1942. godine pa nadalje. Kada su specijalci za upotrebu vozila sa gasnom komorom ("Saurer") okončali usmrćivanje otrovnim gasom jevrejskih zatočenika logora na Sajmištu (žena i dece), Šefer je, 9. juna 1942, izvestio Berlin:

34 AJ, DK-110, F br. 7162, odluka o proglašenju za ratnog zločinca. Milan Koljanin, n.d., str. 467; *Do "konačnog rešenja"*, str. 452 (AJV, TR-10/900, str. 18).

35 Isto, Milan Koljanin, str. 470; Ženi Lebl, str. 340, 455. AJ DK-110, inv. br. 14951, "Augustov" izveštaj iz 1943. godine.

36 N.O.S. IV, str. 439-443. i dalje; Nikola Nikolić, *Ajhmačani pipci u Jugoslaviji*, Borba, 10-26. 2. 1961.

"... Šoferi, SS-podoficiri (Wilhelm) Götz i (Ervin) Meyer ispunili su svoju specijalnu misiju, tako da se imenovani sa gore označenim kolima mogu vratiti. Zbog loma zadnjeg dela osovine ova kola se ne mogu vratiti sopstvenom snagom. Stoga sam naredio da se vozilo utovari i preveze železnicom do Berlina. Dolazak verovatno između 11. i 12. VI 1942. godine. Šoferi prate automobil ..."

Dan pre toga, na skupu najviših vojnih starešina (Kunce, Bader i drugi), Šefer je zvanično izjavio da više ne postoji jevrejski problem, dok je drugom prilikom rekao da je Beograd jedini veliki grad u Evropi koji se oslobodio Jevreja.³⁷

Iako je proglašen za ratnog zličinca zbog nedela koja je, kao šef BdS-a, počinio u okupiranoj Srbiji 1942-1944. godine, pa i za uništenje Jevreja, Šefer nije isporučen Jugoslaviji, već je od nje zatražen optužni materijal radi korišćenja na suđenju u Nemačkoj, gde je optužen za usmrćivnaje gasom 6.280 žena i dece.³⁸

POMOĆNA ULOGA KVISLINŠKIH VLASTI I NJIHOVA ODGOVORNOST

Da bi se tačno utvrdili i pravilno ocenili uloga i stepen odgovornosti kvislinških vlasti u okviru nacističkog rasnog progona i fizičke likvidacije Jevreja i Cigana u okupiranoj Srbiji, posebno u Beogradu, neophodno je iscrpno prikazati u čemu se sastojala saradnja tih vlasti sa okupatorom i jasno razlučiti njihov učinak od onoga što su, isključivo same, učinile okupacione snage. Istražena arhivska i druga građa nesumnjivo to moguće.

Potrebno je dati odgovore, pre svega, na sledeća pitanja: koje obaveze je u tom pogledu okupator dodelio domaćim vlastima; kakvog karaktera su bili poslovi koje su te vlasti bile dužne da obavljaju; zavisno od toga utvrditi u čemu se sastojala odgovornost tih vlasti; koje je organe kvislinške vlasti, za ovu svrhu, angažovao nemački okupator; u čemu se sastojalo učešće specijalne policije u celini i kakvi su bili delokrug rada i učinak pojedinih njenih odseka.

U prvoj, pripreмноj fazi rešavanja jevrejskog pitanja okupator je sproveo niz mera koje su prvih meseci okupacije prethodile interniranju Jevreja. Reč je o poslovima prikupljanja podataka i registrovanju Jevreja i Cigana, a u isto vreme i o određivanju i sprovođenju represivnih mera sračunatih na ograničavanje ili oduzimanje njihovih prava, kao i na

37 *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, glava V, str. 35; Nikola Nikolić, n.d., *Borba*, 19. 2. 1961; NOKW-926, Ženi Lebl, n.d., str. 332.

38 O stepenu učešća i odgovornosti Vermahta (vojni zapovednici i komandanti, rukovodioci okupacione vojne uprave) i ostalih nemačkih faktora u uništavanju Jevreja u okupiranoj Srbiji biće posebno reči (u narednom radu) posle završenog istraživanja.

pljačku njihove imovine. Sve te mere precizirane su u Naredbi nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji, objavljenoj 31. maja 1941. u Beogradu. Vojni zapovednik je bio izričit u pogledu dužnosti srpskih vlasti: one su odgovorne za izvršenje naređenja sadržanih u njegovoj naredbi. Propisane su kaznene mere: "Ko se usprotivi odredbama Naredbe biće kažnjen zatvorom i novčanom kaznom, ili jednom od ove dve kazne. U teškim slučajevima kazniće se robijom ili smrću."³⁹

Posle uobičajenih prethodnih mera, primenjenih u početnom periodu okupacije, došlo je na red interniranje najpre mušskog, a zatim i preostalog jevrejskog življa (staraca, žena i dece). Uporedo sa sprovođenjem tog posebnog postupka prema Jevrejima, okupator je, tokom leta i jeseni, streljao mnoštvo Jevreja u okviru mera odmazde kao aktivne protivnike i taoce – zajedno sa Srbima. "Konačna faza rešavanja jevrejskog pitanja" označila je potpuno uništavanje logorisanih Jevreja u okupiranoj Srbiji krajem 1941. i početkom 1942. godine. Do kraja okupacije preostala je još samo potraga za Jevrejima koji su na bilo koji način izbegli sudbinu svojih sunarodnika.

Već je istaknuto da su odlučivanje o životu i smrti uhapšenih i interniranih Jevreja i sam čin njihove fizičke likvidacije bili rezervisani isključivo za okupatorsku policiju i vojsku, a da su kvislinške vlasti učestvovala u primeni uobičajenih pomoćnih represivnih mera protiv Jevreja, preduzetih na rasnoj osnovi. Neophodno je, međutim, tu uopštenu i pojednostavljenu predstavu podrobnije objasniti, radi dobijanja svestranijeg uvida u pravo stanje stvari, tj. radi kompleksnijeg sagledavanja svih činjenica o stvarnoj ulozi organa domaćih vlasti u primeni poznatih nacističkih mera protiv Jevreja u okupiranoj Srbiji.

Polaznu osnovu za razmatranje ovog pitanja predstavlja karakter okupacionog režima i njegov odnos prema domaćoj vlasti u njegovoj službi. To je bio opšti okvir, presudan za tok svega što se događalo u okupiranoj Srbiji. Kao što je poznato, Hitlerov Treći rajh⁴⁰ je na zaposednutoj teritoriji Srbije uspostavio sveobuhvatni okupacioni sistem, koji je kontrolisao sve oblasti rada i života. Nadležnost srpske civilne vlasti, pak, svedena je na minimum, za razliku od uobičajenog delokruga rada i nadležnosti u drugim okupiranim ze-

39 List uredba vojnog zapovednika u Srbiji br. 8 od 31. maja 1941. (naredba doneta 30, a objavljena 31. 5. 1941), arhiva Državne komisije za ratne zločine, inv. br. 11291.

Kasnije, krajem jula, vojni zapovednik je doneo dopunsku uredbu, kojom je regulisao pitanje raspolaganja jevrejskom imovinom (Isto, br. 16, uredba doneta 22, a objavljena 25. 7. 1941), a 22. decembra iste godine uredbu, koja se odnosi na primanje na konak Jevreja, uz pretnju smrtnom kaznom (isto, br. 27 od 24. 12. 1941). Tekst naredbe i pomenutih uredbi u celini videti u poglavlju *Prilozi*.

40 Prvi rajh stvorili su nemački srednjovekovni carevi, a Drugi rajh "gvozdeni kancelar" Oto Bizmark (Otto von Bismarck), dok je Hitler svoju državnu tvorevinu nazvao Trećim rajhom. Nacisti su pojam rajha tumačili u značenju imperije, što se vidi iz upotrebe naziva Velikonemački rajh. Zvaničan naziv, pak, bio je Nemački rajh. Nemačke oružane snage Hitler je nazvao Vermahtom (Wehrmacht), u značenju Vojna *sila*, što je zvučalo agresivnije od prethodnog naziva Rajhsver (Reichswehr) kojim se isticala odbrambena funkcija oružanih snaga.

mljama. U Srbiji je okupacioni režim bio do krajnosti rigorozan prema stanovništvu, pre svega zbog poznatog nemačkog stava prema satanizovanim Srbima i Jevrejima, proglašenim već početkom okupacije "krivcima za sve".

Sam Hitler je proklamovao princip kažnjavanja Srba, proglašivši ih za balkanske zaverenike koji su šovinistički i na podmukao način izveli verolomni puč od 27. marta 1941, zadali Nemačkoj udarac u leđa i uz to predstavljaju stalni faktor nemira, nesigurnosti i razorne delatnosti, pa zato moraju da iskuse posledice: da budu strogo kažnjeni.⁴¹ Firerova reč bila je zapovest za sve okupacione starešine u Srbiji, osnova za sprovođenje politike gvozdene pesnice prema srpskom narodu, oličene u neobuzdanom teroru, masovnim pokoljima, hapšenjima, upućivanju u logore, odmazdama, streljanjima i vešanjima.

Drugi satanizovani narod, na koji se sručio bes okupatora i koji je postao žrtva nemilosrdnog obračuna, odnosno totalnog istrebljenja, bili su Jevreji. U sklopu žestoke propagandne kampanje, Jevreji su optuživani za sva moguća zla, žigosani kao najopasniji neprijatelj – ruku pod ruku sa komunistima. Uz drastične mere protiv Jevreja, koje su usloville njihovo stradanje po rasnom osnovu (samo zato što su Jevreji), znatan deo njih je pao kao žrtva odmazdi izvršenih u početku okupacije (pre opšteg logorisanja), na osnovu optužbi za pružanje otpora i učešće u borbi protiv okupatora – zajedno sa komunistima (u saopštenjima je objavljivano: "U znak odmazde streljano je ... komunist i Jevreja").

Iz mnogobrojnih nemačkih i kvislinških dokumenata jasno se vidi da su domaće vlasti bile najviše angažovane u početnom periodu okupacije, kada je trebalo izvršavati obaveze koje su odredili nemački vojni zapovednik, njegov Upravni štab, Gestapo i drugi merodavni organi.⁴² Obim poslova kvislinga se naglo smanjio sa interniranjem Jevreja u posebne logore do kraja 1941, a pogotovo od proleća 1942. godine kada je završena fizička likvidacija logorisanog jevrejskog stanovništva.

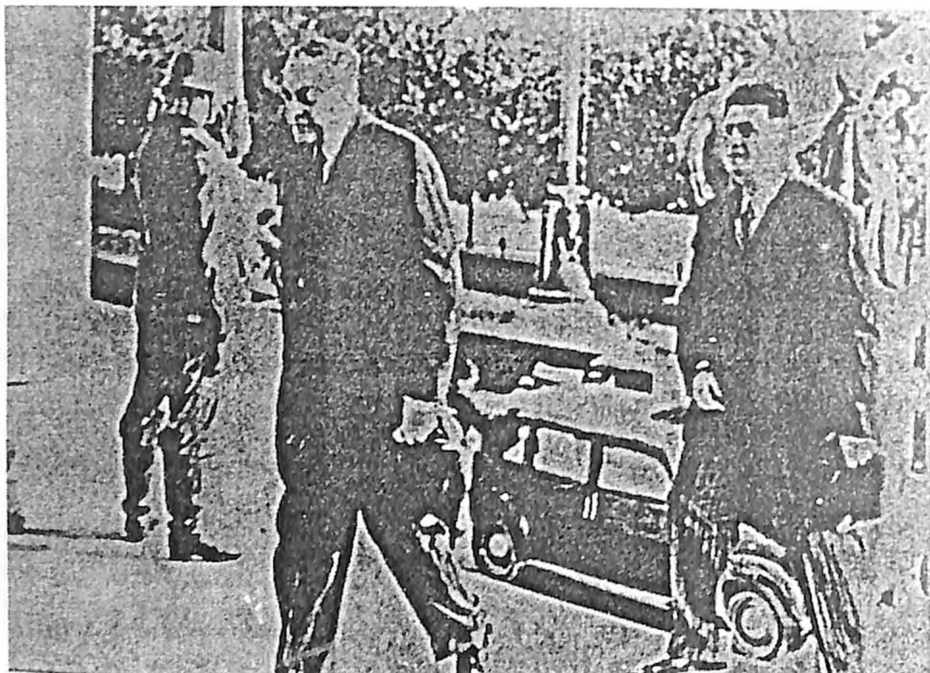
Obaveza srpskih vlasti sastojala se, pored ostalog, i u tome da učestvuju u sprovođenju određenih mera protiv Jevreja od početka okupacije, a pomenutom naredbom vojnog zapovednika su, sa najvišeg mesta i u formi pravnog akta, propisane odgovarajuće mere i određeni zadaci organa domaće vlasti i obaveze jevrejskih predstavnika. Saradnja srpskih vlasti na tom planu odvijala se na svim nivoima i u praksi se svodila na izvršavanje okupatorovih naloga – od vrha kvislinškog režima do okružnih, sreskih i lokalnih organa.

41 Hitlerov "veliki govor" u Rajhstagu, 4. maja 1941, prenošen preko radija i razglasnih stanica, kao i štampe u Nemačkoj i u okupiranim zemljama.

42 Podrobnije o tome u poglavlju "Sprovođenje određenih mera protiv Jevreja".

Ministarstvo unutrašnjih poslova i područni organi

Na čelu upravno-policijskog aparata stajalo je Ministarstvo unutrašnjih poslova, koje je po potrebi izdavalo odgovarajuća uputstva i naloge podređenim organima u Beogradu i unutrašnjosti. Na primer, u izveštaju o radu Ministarstva unutrašnjih poslova i situaciji u junu 1941.⁴³ kaže se da je upravama banovina i Opštini grada Beograda naređeno da se iz službe uklone sva lica jevrejskog porekla (kao i Cigani). Uvid u ukupnu delatnost Ministarstva po pitanju Jevreja pružaju sačuvani izveštaji, uputstva i raspisi u arhivskom fondu Ministarstva unutrašnjih poslova i Uprave grada Beograda.⁴⁴

Milan Nedić (Levo), predsednik vlade i poslednji ministar unutrašnjih poslova i Milan Aćimović, prvi ministar unutrašnjih poslova

O sadržaju celokupnog rada MInistarstva, pa i delovanju protiv Jevreja i Cigana, odlučivali su ministri unutrašnjih poslova.

U prvom, najintenzivnijem periodu rada, ministar unutrašnjih poslova bio je Milan Aćimović. Posle njega je, novembra 1942. tu funkciju preuzeo Tanasije Dinić, do tada za-

43 Izveštaj podnet 1. jula 1941, AVii, Nda, reg. br. 37/1-5, k. 19.

44 Fondovi MUP i UGB 1941-1944; AJ; AS; AVII, Nda; IAB, UGB SP.

menik ministra, koji je na tom položaju ostao godinu dana, tj. do novembra 1943. To je vreme kada su službe podeljene na Ministarstvo unutrašnjih poslova i novoobrazovanu ustanovu Srpsku državnu bezbednost, na čije čelo je postavljen Dragi Jovanović. On je od Ministarstva preuzeo odeljenja javne i državne bezbednosti. Poslednji ministar unutrašnjih poslova okupirane Srbije bio je general Milan Nedić, koji je kao predsednik vlade vršio tu funkciju (posle Dinića) sve do 1. oktobra 1944. godine.⁴⁵

Sva četiri ministra su proglašena za ratne zločince.⁴⁶ Aćimović je nesumnjivo odgovoran za postupke organa unutrašnjih poslova u najkritičnijem periodu progona i stradanja Jevreja i Cigana.

Pored ministarske odgovornosti, on snosi odgovornost i kao prvi čovek komesarske uprave (na čelu Saveta komesara) od 29. aprila do 29. avgusta 1941. godine. Nedić je takođe odgovoran ne samo kao ministar unutrašnjih poslova,⁴⁷ nego i kao predsednik vlade od 29. avgusta 1941. godine.

Pregled 1

Ministri unutrašnjih poslova

Milan Aćimović, od 29. 4. 1941. do 8. 11. 1942.

(Poginuo maja 1945. na Zelengori u Bosni.)

Tanasije Dinić, od 8. 11. 1942. do 5. 11. 1943.

(Osuđen na smrtnu kaznu 15. 7. 1946. kao ratni zločinac.)

Milan Nedić, od 5. 11. 1943. do 1. 10. 1944.

(Izvršio samoubistvo 4. 2. 1946. tokom istrage zbog ratnih zločina.)

Šef Srpske državne bezbednosti (u rangu ministra)

Jovanović Dragomir Dragi, od 25. 8. 1942. do 5. 11. 1943.

(Osuđen na smrtnu kaznu 15. 7. 1946. kao ratni zločinac.)

45 Postavljenja i razrešenja objavljena u Službenim novinama.

46 Državna komisija za ratne zločine proglasila je ratnim zločincima: Milana Aćimovića odlukom F br. 2.300, Tanasija Dinića F br. 2.308, Dragomira Jovanovića F br. 804 i Milana Nedića F br. 802.

47 Nedić je i krajem 1941. godine vršio i dužnost ministra unutrašnjih poslova u vreme Aćimovićeve odsustvovanja zbog bolesti.

Referat za Jevreje i Cigane

Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odeljenje za državnu zaštitu

- II odsek – specijalni:

1. referat: komunizam

2. referat: Jevreji, Cigani, masoni i druge internacionalne organizacije.

- Sastav referata:

Bujišić Dušan, pristav VII grupe,

Šapinac Sava, viši pristav VII grupe,

Janković Svetozar, nadničar.

Zapaženu aktivnost, ulogu i odgovornost u vezi sa jevrejskim pitanjem imao je Cvetan Đorđević Ceka, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova, nadležan za državnu bezbednost. Njega su 18. maja 1944. godine ubili četnici Draže Mihailovića.⁴⁸

U Ministarstvu je postojao poseban referat Specijalnog odseka Odeljenja za državnu zaštitu, nadležan za obradu Jevreja i Cigana. Referat su vodili pristavi Dušan Bujišić i Sava Šapinac.⁴⁹ (Videti gornji prilog: Ministri unutrašnjih poslova i Referat za Jevreje i Cigane).

Ministri unutrašnjih poslova bili su pouzdani saradnici u službi nemačkog okupatora. Njihovu ulogu ilustruje dokument u kome Nedić ne samo što pruža podršku okupacionim vlastima, nego i inicira preduzimanje mera protiv Jevreja. U pismu koje je, 22. juna 1942. uputio nemačkom vojnom zapovedniku, generalu Baderu, on kaže:

“... U zarobljeničkom logoru u Osnabriku nalazi se oko 340 Jevreja i izvestan broj rezervnih i aktivnih oficira koji su komunistički nastrojani. Prema verodostojnim podacima ova lica šire u logoru bezobziru komunističku propagandu .. Teško zabrinutoj zbog ove destruktivne akcije, srpskoj vladi je čast da prednje stavi do znanja i ona bi bila naročito zahvalna da se protiv jevrejskih i levičarskih elemenata preduzmu mere ...”⁵⁰

48 Elaborat Državne komisije za ratne zločine “Jevreji u Beogradu i u drugim gradovima Srbije”, inv. br. 16.189, str. 3, 22. O atentatu na Cvetana Ceku Đorđevića: *Novo vreme*, 19. 5. 1944 (o sahrani 21. i 22. 5. 1944). AVII, Nda, br. reg. 2/7-24a, k. 59. Proglašen za ratnog zločinca odlukom F br. 1.855.

49 AVII, Nda, br. reg. 2/7-24a, k. 59; IAB, VII, NA, inv. br. 106.

50 Pismo Milana Nedića Baderu (broj 1.059 od 22. 6. 1942) priloženo je i registrovano kao dokazni dokument pod brojem 19 uz odluku o proglašenju za ratnog zločinca F 802/II, AJ, DK-110, inv. br. 9141; N.O.S. IV, str. 809; Nikola Nikolić, “Ajhmanovi pipci u Jugoslaviji”, *Borba*, 20.2. 1961. U odluci o proglašenju generala Nedića za ratnog zločinca, Državna komisija za ratne zločine navodi i Nedićevu Uredbu o pripadanju imovine Jevreja Srbiji, objavljenu 30. 8. 1942. u *Novom vremenu* (AJ, DK -110, F 802/II, prilog 2). Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, Kvislinška uprava 1941-1942, Sloboda, Beograd 1979, str. 305-306.

Ministar unutrašnjih poslova
Tasa Dinić

Šef Srpske državne bezbednosti
Dragomir Dragi Jovanović

Trojici ministara unutrašnjih poslova treba dodati Dragog Jovanovića, koji se posebno isticao podržavanjem i sprovođenjem propisanih mera protiv Jevreja i Cigana. U svojstvu šefa Srpske državne bezbednosti (1942-1943) snosio je deo odgovornosti kao naredbodavac potrage za prikrivenim Jevrejima. Međutim, znatno je veća njegova odgovornost kao upravnika grada Beograda, pod čijim je aktivnim rukovodstvom delovala specijalna policija. Na toj dužnosti Jovanović je bio sve vreme okupacije, a što je naročito važno, i tokom 1941. do polovine 1942. godine, kada se rešavala sudbina Jevreja u Srbiji.

S obzirom na Jovanovićeve funkcije i nadležnosti, pažnju privlače njegovi iskazi o rešavanju jevrejskog pitanja u Srbiji. Nastojeći da prikrije stvarnu ulogu, Uprave grada i sopstvenu, u izvršavanju zadataka u vezi sa proganjanjem Jevreja, on ipak nije mogao da negira notorne činjenice. U iskazu datom isledniku Državne komisije za ratne zločine 22. oktobra 1945. priznao je da je on odredio policijskog komesara Jovana Jocu Nikolića da rukovodi poslovima u vezi sa Jevrejima. Međutim, pokušao je da stvari prikaže tako kao da je Nikolića delegirao u gestapovski odsek za Jevreje, krijući da ga je lično postavio za šefa posebne radne jedinice za Jevreje – VII odseka specijalne policije. Navodeći

redosled mera protiv Jevreja, on ih prikazuje samo kao delo Gestapoa, prećutkujući deo učešća specijalne policije u njihovom sprovođenju.

Jovanović je uglavnom govorio o postupcima Gestapoa: hapšenju i interniranju u logore, usmrćivanju jevrejskih zatočenika, pljački njihove imovine itd. "Po verzijama iz tog doba", izjavio je, "samo u nakitu Gestapo je našao kod beogradskih Jevreja vrednosti od 800.000.000 predratnih dinara. Izneo je podatke i o naporima beogradske opštine da organizuje snabdevanje Jevreja u posebnim logorima, što je u svojstvu predsednika opštine poverio direktoru Upravnog odeljenja Dragom Petroviću. I Nikolić i Petrović su ga redovno obavestavali o svom radu. Jovanović je dodao:

"Znam da su tokom 1942. i 1943. godine izvesni Jevreji, koji su živeli ilegalno po unutrašnjosti zemlje, dovođeni u logor Banjica i otuda streljani od strane Nemaca. Jevreji su smeštani na Banjici u nemački deo logora, koji je stajao pod isključivim nadzorom i upravom Gestapoa."⁵¹

Okupacione vlasti su dodeljivale određene zadatke upravno-policijskom aparatu kvilinskog režima na svim nivoima: preko vrha domaće vlasti, ali i preko njenih organa neposredno na terenu. U Beogradu, pak, kao sedištu akvinosti protiv glavne koncentracije Jevreja i Cigana, izvršavanje propisanih obaveza palo je u dužnost specijalnoj policiji, uz učešće i drugih službi Uprave grada. U unutrašnjosti zemlje te obaveze su prenete na banske uprave, okružna i sreska načelstva sa područnim organima. Oni su bili dužni da sprovode određene mere kontrole, hapšenja, raspisivanja poternica i traganja za odbeglim Jevrejima. Tako je, na primer, krajem 1941. godine, Banska uprava Moravske banovine, na traženje Načelstva sreza prokupačkog, raspisala poternicu za članovima dve jevrejske porodice: Mandilović (Avram, David i Marija) i Berah (Bora, Alkalaj, Matilda i dvoje dece: Sarika od 5 i Žanina od 6 godina).⁵² Specijalna policija je poternicu prosledila svojim organima, ali je traganje u Beogradu bilo uzaludno. Što se tiče poternica koje je raspisivala specijalna policija, one su upućivane okružnim načelstvima u unutrašnjosti.

U Beogradu je Nemcima stajao na raspolaganju razgranati mehanizam domaćih vlasti, pre svega Uprava grada Beograda sa policijom i žandarmerijom, a za određene poslove i Opština grada Beograda. One su, po naređenjima okupacionih vlasti, sprovodile određene mere protiv Jevreja – do njihove fizičke izolacije. Prilikom "getoizacije", odnsono interniranja Jevreja i Cigana u posebne logore (Topovske šupe, Sajmište), pomoć specijalne policije završavala se činom njihove predaje nemačkim vlastima. Ona, inače, nije

51 Arhiva Državne komisije za ratne zločine, inv. br. 12637. Ceo zapisnik od 22. 10. 1945. odnosio se na postupanje sa Jevrejima tokom okupacije Srbije (tri gusto kucane strane).

52 IAB, UGB SP; III-8/1. Poternicu je 18. 12. 1941. prosledio kvartovima i komesarijatima Uprave grada Beograda šef III odseka specijalne policije Nikola Gubarev.

imala pristupa posebnim logorima, pošto je njima upravljao Gestapo, kao što nije imala nikakvog učešća ni uticaja prilikom odlučivanja o sudbini zatočenih Jevreja iz prvog i drugog talasa (muškarci, pa žene i deca).

U periodu zatočenja u posebnim logorima – sve do završetka istrebljenja Jevreja maja 1942. godine – Opština grada Beograda se starala o ishrani i snabdevanju zatočenika, odnosno o tehničkom održavanju logorskih objekata. Preciznije rečeno, ona je bila dužna da za logor obezbeđuje životne namirnice, kuhinjsku opremu, sanitetski materijal, drva za ogrev, opremu za zanatske radionice, popravke vodovodnih i kanalizacijskih instalacija i sl., što je predstavljalo minimum sredstava za goli opstanak u inače nesnošnim uslovima života u logoru.⁵³

Jednako ili slično, postupano je prema Ciganima. Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača sačinila je o tome referat pod naslovom "Rasni progon Cigana iz Beograda i bliže okoline sa opštim osvrtom na progon Cigana u Srbiji". U tom dokumentu se konstatuje da je utvrđeno da su za masovne i pojedinačne zločine protiv Cigana, pored najviših nacističkih funkcionera i okupatorskih činilaca u Srbiji, odgovorni i domaći pomagači.⁵⁴

Razgranati upravno-policijski aparat kvislinškog režima bio je sve vreme na usluzi okupatoru za sve tekuće potrebe, pa i za sprovođenje aktuelnih mera protiv Jevreja i Cigana. U prvoj godini okupacije, Ministarstvo unutrašnjih poslova zadržalo je predratnu organizaciju banovinskih uprava na teritoriji okupirane Srbije (Moravska, Dunavska i Drinska banovina) i Uprave grada Beograda, tako da su u banovinama funkcionisala sreska načelstva (95), a u Beogradu kvartovi (16), dok su Banat i područje Kosovske Mitrovice dobile posebne statute. Nova administrativna podela Srbije uvodi se 26. decembra 1941. Tada se ukidaju banovine, a obrazuju okruzi (njih 14) i takva struktura domaće vlasti ostaje do kraja okupacije. (Videti pregled 2: Upravno-policijski aparat u okupiranoj Srbiji.)

53 Podrobnije o učešću Opštine grada Beograda u snabdevanju i tehničkom održavanju logora za Jevreje u Beogradu: M. Koljanin, n.d., str. 72-96. U Istorijskom arhivu Beograda, u fondu Opštine grada Beograda, sažuvani su mnogi spisi o obavezama i aktivnostima Opštine u vezi sa Jevrejima (nalozi, prepiska, izveštaji).

54 Arhiva Državne komisije za ratne zločine, inv. br. 16.362.

Upravno-policijski aparat u okupiranoj Srbiji

Odeljenja: I – za državnu zaštitu II – javne bezbednosti III – upravno IV – žandarmerije V – opšte statistike	Odseci: Računovodstvo Veza sa nemačkim vlastima
---	--

Područne vlasti

April – decembar 1941. <i>Banovine:</i> Dunavska, Smederevo, 19 srezova Moravska, Niš, 39 srezova Drinska, Valjevo ¹ , 22 sreza <i>Posebni statusi:</i> Uprava grada Beograda, 16 kvartova Banat, 11 srezova ² . Kosovo, 4 sreza. ³ Ukupno 95 srezova i 16 kvartova Napomene: 1. Od 23. 6. 1941. Užice. 2. Uredba o unutrašnjoj upravi u Banatu (27. 6. 1941). 3. Uredba o uređenju i upravi u oblasti Kosova (8. 8. 1941)	Decembar 1941 – oktobar 1944.⁴ <i>Okruzi:</i> Banatski, Petrovgrad, 11 srezova Beogradski, 9 srezova Valjevski, 5 srezova Zaječarski, 9 srezova Kragujevački, 7 srezova Kraljevački, 5 srezova Kruševački, 6 srezova Mitrovački, Kos. Mitrovica, 5 srezova Moravski, Čuprija, 7 srezova Niški, 7 srezova Požarevački, 7 srezova Užički, 6 srezova Šabački, 9 srezova <hr/> Ukupno: 14 okruga, 96 srezova <i>Poseban status:</i> Uprava grada Beograda Napomena 4: Uredba o administrativnoj podeli zemlje (26. 12. 1941.).
--	--

Što se tiče Beograda neophodno je posebno obraditi organizaciju, rad i odgovornost Uprave grada Beograda i njenog Odeljenja specijalne policije. Opština grada, pak, vršila je "usluge" iz delokruga svoga rada i nadležnosti. Za razliku od Uprave grada kao dr-

žavne, policijske i upravne vlasti, opština je predstavljala samoupravno telo čiji je administrativno-operativni (izvršni) organ bilo Gradsko poglavarstvo sa svojim odeljenjima, direkcijama i službama.⁵⁵ Uprava grada i Gradsko poglavarstvo su tesno saradivali. To je olakšano činjenicom da je Dragi Jovanović, pored toga što je bio upravnik grada (sve vreme okupacije), istovremeno vršio i dužnost predsednika Beogradske opštine (tokom dužeg razdoblja).

Indikativan primer saradnje

Kako je u praksi izgledalo funkcionisanje okupatorskih i kvislinških organa vlasti u sprovođenju mera protiv Jevreja, najbolje se vidi iz sledećeg primera koji pokazuje na koji način se odvijala saradnja nadzorne službe na lokacijama prinudnog rada, granične straže, sreskog načelstva, specijalne policije (IV i VII odseka), uprave Koncentracionog logora Banjica, uprave jevrejskog logora Topovske šupe (Autokomanda) i Gestapoa.

U logor Topovske šupe su sredinom otkobra 1941, zajedno sa mnoštvom sunarodnika, dospela i dva brata Revesa, Dušan i Hinko, sa zetom Ladislavom Grinskim. Stariji brat, dvadesetosmogodišnji Dušan Reves, bio je krojač, a mlađi, dvadesetogodišnji Hinko kuvar, obojica neoženjeni. Rodom iz Donje Lendave, obojica su došli u Beograd 1939. godine. Zet Ladislav, oženjen njihovom sestrom Katicom Reves, otac šestogodišnje kćerke, po zanimanju muzičar, imao je 36 godina i živeo u Beogradu od 1932. Sva trojica jugoslovenski državljani, zajedno su stanovali u Kralja Petra ulici 54 i pored maternjeg, govorili srpski i mađarski, a Grinski još i nemački jezik.⁵⁶

Šta se dogodilo 5. novembra opisao je kasnije Ladislav Grinski:

“Na dan 5. o.m. naređeno je nama trojici, meni, Reves Dušanu i Hinku, da nosimo neke cigle u blizini logora. Mi smo izašli iz logora i radili jedno vreme, pa kad nam se ukazala zgodna prilika mi smo pobjegli ... Nas trojica dogovorili smo se još u logoru da pobjegne-

55 Gradsko poglavarstvo Beograda imalo je sledeću organizacionu strukturu: odeljenja: opšte (upravno), sudsko (pravno), privredno-finansijsko, socijalno i zdravstveno staranje, snabdevanje; direkcije: tehnička, tramvaja i osvetljenja; služba za vezu sa gradskom opštinom i Feldkomandanturom 599 u Beogradu (Oblasna vojna komandantura); požarna (vatrogasna) komanda; vozni park. Podrobnije o tome: *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, str. 71-73.

56 Proverom u kartoteci Centralne prijavnice Uprave grada Beograda pronađeni su predratni kartoni sve trojice. Tom prilikom je utvrđeno da je u Beogradu pre rata živelo 36 lica sa prezimenom Reves. Prema podacima Centralne prijavnice Dušan Reves je rođen 12. 10. 1913, od oca Ljudevita i majke Hedvige (kasnije je u knjizi zatočenika logora na Banjici zabeležen drugi datum: 12. 9. 1913). Brat Hinko je, prema kartonu Centralne prijavnice, rođen 27. 9. 1922, a prema kasnije sačinjenom zapisniku sa saslušanja u specijalnoj policiji, 27. 11. 1921, kako je zabeleženo u knjizi evidencije zatočenika logora na Banjici. Ladislav Grinski, rođen 12. 9. 1904. u Sombotelihu u Mađarskoj, završio je muzičku akademiju.

mo čim nam se ukaže zgodna prilika, pa smo zato najpotrebnije stvari i novac držali uza se."⁵⁷

Bilo je pola četiri po podne. Uputili su se prema Čukarici. Predveče su stigli do Makiša i tu prenoćili. U rano jutro, oko 6 sati, nastavili su bekstvo – u pravcu Umke. Došli su u Ostružnicu i tu, kao i u Makišu, svoj dolazak objasnili namerom da kupe drva za ogrev. Kada su ih meštani obavestili da u selu ne mogu nabaviti drva, raspitivali su se da li ih mogu kupiti preko Save. Naime, nameravali su, kako je docnije izjavio Grinski, da prebegnu u Hrvatsku. Pošto se nije smelo prelaziti preko Save, to raspitivanje je pobudilo sumnju jednog graničara koji je čuo njihov razgovor, pa ih je legitimisao i priveo u Načelstvo sreza posavskog u Umci.

Istog dana su saslušani u sreskom načelstvu i tom prilikom su sva trojica ispričala istu, dogovorenu priču: da su na Čukarici, Makišu i u Ostružnici tražili da kupe drva za ogrev. Sedmog novembra su, kao Jevreji, sprovedeni u specijalnu policiju u Beogradu. Narednog dana su saslušavani u IV odseku, koji ih je teretio za bekstvo u šumu, k partizanima. Podvrgnuti teškim batinama, morali su da kažu istinu o bekstvu iz logora. Zapisnici sa saslušanja bili su istovetni i kratki, na pola strane, jer je to bilo dovoljno za preduzimanje daljeg postupka protiv trojice begunaca. Radi toga ih je, 9. novembra, IV odsek uputio Odseku za Jevreje i Cigane.⁵⁸

O prijemu trojice hapšenika u Odseku za Jevreje (9. novembra) govori se u izveštaju Državne komisije za ratne zločine:

"... prema iskazu Solomona Altarca, koji je radio u jevrejskoj policiji u Beogradu na kartonima, jednog dana agent specijalne policije doveo je tri mlada Jevrejina, dva brata i njihovog zeta, koji su uhvaćeni u bekstvu na Umci. U razgovoru sa njima saznao je da su pobjegli iz logora kod Topovskih šupa i da su bili uhvaćeni kod Umke prilikom pokušaja da pređu Savu, a zatim odvedeni u specijalnu policiju, gde su tučeni u užasno mučeni. Jedan od njih mu je pokazao svoje grudi koje su bile potpuno modre od batina."⁵⁹

Komesar Jovan Nikolić, međutim, već narednog dana (10. novembra) vraća hapšenike IV odseku, "s tim da se sprovedu od strane toga odseka u koncentracioni logor, pa predmet dostave ovom Odseku radi podnošenja izveštaja Gestapou". Četvrti odsek je istog

57 IAB, UGB SP, IV – 43/8, str. 5.

58 IAB, UGB SP, IV-43/8, listovi 1-5: saslušanje u Načelstvu sreza Umka, dopis o sprovođenju iz Umke u Beograd, zapisnik o saslušanju u specijalnoj policiji, dopis Odseku za Jevreje o sprovođenju tri begunca "koji su od strane srpskih graničara uhvaćeni u selu Ostružnici."

59 Fond Državne komisije za ratne zločine, inv. br. 16.189: "Jevreji u Beogradu", str. 6. Dalji podatak nije tačan: da su trojicu hapšenika "iz jevrejske policije odveli kamionima natrag u logor kod Topovskih šupa", pošto su već 10. novembra vraćeni specijalnoj policiji, IV odseku.

dana doneo rešenje o upućivanju sva tri hapšenika u logor Banjica. Pri tome, Odsek je postupio u skladu sa svojom nadležnošću, pošto ih je uputio u logor ne kao Jevreje, nego kao krivce po komunističkoj liniji, što se vidi iz obrazloženja takvog rešenja:

“ ... da su pobjegli u pravcu Srbije u cilju da se stave u službu partizanskim odredima što se dokazuje činjenicom da je kod njih pronađena veća količina joda, fate, zavojnog materijala i drugog sanitetskog materijala.

Pošto su imenovani, ovakvim nedozvoljenim radom opasni po javnu bezbednost i poredak u državi, to je odlučeno da se stave u koncentracioni logor ...”⁶⁰

Završni akt IV odseka Odeljenja specijalne policije o Ladislavu Grinskom i braći Reves bilo je obaveštavanje (17. novembra) Odseka za Jevreje i Cigane da ih je “svojim rešenjem od 10. novembra 1941. god. uputilo u koncentracioni logor Banjica.”

U logoru Banjica, u knjizi zatočenika zabeleženo je da su 10. novembra 1941. godine primljena u logor tri hapšenika upućena iz Uprave grada Beograda, u stvari njenog Odeljenja specijalne policije. Dušan Reves je u logorsku knjigu uveden pod brojem 1.082, Hinko Reves – 1.083, a Ladislav Grinski – 1087, uz navođenje njihovih (ranije pomenu-tih) ličnih podataka.⁶¹

Poslednji čin drame režirao je Gestapo – u svom stilu. Grinski i braća Reves prebačeni su iz koncentracionog logora Banjica u Jevrejski logor kod Topovskih šupa. Tu, u logoru, pred internircima okupljenim za ovu priliku, gestapovci su izvršili javno vešanje trojice izmučenih hapšenika. Umesto posmrtnog slova, sledio je zastrašujući govor gestapovskog oficira Štrakea, koji je, pokazujući na obešene Jevreje, rekao da će ista sudbina snaći sve one koji pokušaju da beže.⁶²

O trojici stanara beogradske Ulice kralja Petra 54 ostala je samo naknadno uneta zabeleška (istovetna za svakog od njih) u knjizi zatočenika Banjičkog logora: “Obešen 18. nov. 1941. u Jevrejskom logoru od Gestapoa.”⁶³

60 Rešenje su 10. novembra potpisali šef Odeljenja specijalne policije Ilija Paranos i šef IV odseka Božidar Bečarević. U njemu se pogrešno navodi da su hapšenici pobjegli iz koncentracionog logora na Dedinju. IAB, UGB SP, IV – 43/8, list 7. U tom ličnom dosijeu, na ime Ladislava Grinskog, kompletirani su svi spisi (zapisnici sa saslušanja i prepiska), dok se u dva ostala lična dosijea (Dušan Reves – 43/8a i Hinko Reves – 43/8b) nalazi samo po jedan zapisnik sa njihovog saslušanja u specijalnoj policiji. Očigledno su i u sreskom načelstvu u Umci i u specijalnoj policiji najstarijeg begunca Grinskog tretirali kao najodgovornijeg krivca.

61 IAB, UGB SP, II knjiga zatočenika logora Banjice.

62 Fond Državne komisije za ratne zločine inv. br. 16.189.

63 U sačuvanom delu gestapovske arhive (BdS Beograd) u Istorijskom arhivu Beograda nisu pronađeni spisi ni podaci o Ladislavu Grinskom, Dušanu i Hinku Revesu.

SPECIJALNA POLICIJA

Kao glavni grad Srbije, Beograd je bio sedište mnogih organa domaćih vlasti, od lokalnih do najviših, koji su, svaki u svom opsegu rada i nadležnosti, delovali na području grada. To je važno i za njihove aktivnosti u pogledu Jevreja i Cigana. Među njima je posebno mesto i ulogu imala Uprava grada Beograda, nadležna za gradsko područje i neposrednu okolinu.

Uprava grada je i u uslovima okupacije zadržala staru organizacionu strukturu, prilagodivši je novonastaloj situaciji po završetku aprilskog rata. Ona je funkcionisala kao državna policijska vlast i kao opšta upravna vlast. Policijsku funkciju vršila su odeljenja, odseci i područni organi u gradu (kvartovi, komesarijati i dr.), a upravnu odeljenja za poslove: tehničke, poslove kontrole cena, nadzora nad radnjama, socijalne politike i narodnog zdravlja. (Videti pregled 3: Uprava grada Beograda 1941-1944.)

U sklopu tog glomaznog aparata, odgovarajuće službe su izvršavale obaveze koje su okupacione vlasti nametnule domaćim vlastima – u vezi sa Jevrejima i Ciganima. Centralno mesto i uloga pripadali su Odeljenju specijalne policije. Pošto je vršilo funkciju političke policije, prirodno je da je najviše obaveza spadalo u njegov opseg rada. Drugim rečima: u sprovođenju određenih mera protiv Jevreja i Cigana najviše je bila angažovana specijalna policija.

U odsudnom razdoblju 1941-1942. godine, počev od preduzimanja početnih mera protiv Jevreja do njihove izolacije i fizičkog uništenja, na čelu specijalne policije bili su: najpre policijski inspektor Milivoje Jovanović, potom policijski savetnik Miodrag Petrović, pa policijski inspektor Ilija Paranos, koji je na tom položaju ostao do kraja okupacije.⁶⁴ Milivoje Jovanović je bio na čelu specijalne policije u vreme sprovođenja početnih nemačkih mera protiv Jevreja i Cigana, Miodrag Petrović u periodu zaoštavanja tih mera i početka interniranja i represalija, a Ilija Paranos u jeku totalnog nemačkog obračuna sa jevrejskim stanovništvom tokom druge polovine 1941. i prve polovine 1942. godine.

64 Milivoje Jovanović, rođ. 5. 2. 1905. u Krupnju, pravnik, imao je u vreme dolaska na čelo specijalne policije (aprila 1941.) 16 godina policijskog službovanja u Ministarstvu unutrašnjih poslova i u Upravi grada Beograda. (Oktobra 1944. godine nije pobjegao sa kolegama, već je ostao u Beogradu, gde je umro 18. maja 1984.) Miodrag Petrović, rođ. 15. 2. 1900. u Kruševcu, takođe pravnik, službovao je tokom proteklih 14 godina u raznim mestima do jula 1941. godine, kada je postavljen za šefa Odeljenja specijalne policije. Ilija K. Paranos, rođen 1. 12. 1902. u Šapcu, pravnik sa 17 godina službe, postavljen je za šefa specijalne policije 5. septembra 1941. (Postojao je još jedan Ilija Paranos, direktor Odeljenja za snabdevanje u Gradskom poglavarstvu Opštine grada Beograda.) Podaci iz ličnih dokumenata i drugih spisa specijalne policije.

UPRAVA GRADA BEOGRADA (1941-1944)

Odeljenja: Administrativno Specijalna policija Krivična policija Saobraćajna policija Policijska straža Zbor policijskih agenata	Zatvori: "Mansarda", Obilićev venac 6 (1941-1944); Centralni zatvor, Đušina 5 (jul 1942 – oktobar 1944) Pritvori ("Kućni zatvori") u kvartovima (16)
Odseci: Inspektorski Finansijski Čuvanje morala Tehnička policija Centralna prijavnica.	Upravna vlast
Područni organi: Kwartovi (16) komesarijati železničke i parobrodarske policije	
	Odeljenja: Tehničko Za radnje Socijalna politika i narodno zdravlje Nadzor nad cenama.

Najuticajniji i najodgovorniji šef, Paranos, bio je na glasu kao sposoban i obrazovan policajac. Pod njegovim rukovodstvom specijalna policija je izvršavala obaveze i konkretne naloge u vezi sa Jevrejima koje su propisale i zahtevale okupacione vlasti. Zbog odgovornosti za počinjena nedela specijalne policije, Državna komisija za ratne zločine proglasila ga je za ratnog zločinca. Međutim, kada je iz Italije trebalo da bude izručen Jugoslaviji, 1945. godine, radi izvođenja pred sud, izabrao je drugačiji kraj – izvršio je samoubistvo skočivši kroz prozor brzog voza kojim su ga sprovodili Englezi.⁶⁵

Saradnja specijalne policije sa Gestapoom bila je svakodnevna. Šef specijalne policije održavao je stalnu vezu sa šefom Gestapoa, a njihovi bliski saradnici (šefovi odseka, referenti) bili su i neposredno povezani – svaki u okviru svog delokruga rada. Ipak, kada su bili u pitanju Jevreji i Cigani, kontinuiranu zvaničnu vezu u ime specijalne policije održa-

65 AJ, DK - 110, F. broj 2.202. Paranos se početkom oktobra 1944. godine povukao iz Beograda sa starešinama i ostalim pripadnicima specijalne policije. Neko vreme se zadržao u Beču, zatim u Postojni (u Sloveniji), pa su ga na tom području uhapsili italijanski partizani i predali Englezima. Sa severa je prešao na jug Italije i boravio u logoru Santa Čezariji dok Englezi nisu odlučili da ga izruče Jugoslaviji. Oni su ga sprovodili vozom iz koga je iznenada iskočio kroz otvoren prozor i poginuo.

Milivoje Jovanović

Ilija Paranos

Šefovi specijalne policije Uprave grada Beograda: prvi šef, inspektor Milivoje Jovanović; šef od septembra 1941. do oktobra 1944. godine Ilija Paranos.

vao je njen VII odsek. Pored toga, Gestapo je u specijalnoj policiji imao svog predstavnika za vezu, koji je neprekidno ostvarivao uvid u tekuća pitanja međusobne saradnje.

S obzirom na revnost i efikasnost specijalne policije, ocene Gestapoa o njenom opštem radu bile su vrlo povoljne. Tako je SS-pukovnik Šefer isticao da srpska specijalna policija odlično radi, a izrečena su i druga zvanična priznanja (Turner, Kisel, Kajzenberg i dr.).⁶⁶ Istina, bilo je i drugačijih reagovanja pojedinih gestapovskih starešina, kao što su zamerke koje je na rad specijalne policije uputio šef antikomunističkog odseka (referat) SS-kapetan Karl Beno Ditges (Carl Benno Ditges) 1943. godine. U suštini bio je to odnos naredbodavca prema poslušniku, koga je po ličnom nahodjenju hvalio ili kudilo. Sudeći prema rukopisnim primedbama gestapovskih starešina na marginama pojedinih izveštaja specijalne policije, njihova reagovanja su bila arogantna i cinična.

66 Ernst-Moritz von Kaysenberg bio je nemački komandant Beograda, istovremeno i prvi komandant (beogradske) Oblasne komandanture (Feldkommandantur) 599.

Radi većeg angažovanja specijalne policije protiv glavne opasnosti, Gestapo je odlučio da je i novčano pomogne. Na osnovu naređenja SS-majora Krausa, Gestapo je, počev od 1. juna 1941. svakog meseca dostavljao specijalnoj policiji po 16.000 dinara radi suzbijanja "jevrejsko-komunističke akcije".⁶⁷ U pitanju je bio novac opljačkani ("prikupljen") od Jevreja, a namenjen njihovom progonu.

Nalozi Gestapoa specijalnoj policiji za pronalaženje i hapšenje Jevreja imali su dva osnova: što su Jevreji – radi sprovođenja rasnog postupka (na temelju nacističke rasne teorije i politike) i što su antifašisti – koje treba eliminisati u sklopu uništavanja protivnika okupatora. Pri tome se precizno naglašavalo da je reč o narodnooslobodilačkom (komunističkom) pokretu. Ovo drugo bilo je razumljivo s obzirom na znatno učešće Jevreja u tom pokretu i njegovim oružanim odredima. Izuzetak predstavlja slučaj iz 1942. godine, kada je SS-major Hajnrih Brant (Heinrich Brandt), rukovodilac gestapovskog referata za obradu četničkog pokreta Draže Mihailovića, tražio od specijalne policije da uhapsi Jevrejina Emila Piskara kao četničkog kurira.⁶⁸

Progon i likvidaciju Jevreja pratila je nametljiva propagandna kampanja kojom je dirigovao okupator, a sprovodio je kolaboracionistički tabor. U tome je istaknutu ulogu imao pronacistički pokret "Zbor" Dimitrija Ljotića, a posebno mesto pripadalo je specijalnoj policiji i njenim specifičnim načinima delovanja. Dnevna i periodična štampa ("Novo vreme", "Obnova" i dr.) i publicistika, radio, plakati, izložbe, odisali su antisemitskom propagandom, koja je trebalo da opravda nemački progon i proces uništavanja jevrejske zajednice. Proklamovano je da ne može biti mira dok se "zlokobni uticaj jevrejstva ne onemoguću za sva vremena".⁶⁹

Obim i značaj udela specijalne policije u propagandnom delovanju pokazao se na primeru "antimasonske izložbe". U Beogradu je 22. oktobra 1941. otvorena izložba rada masona, jevreja⁷⁰ i komunista, na koju su građani pozivani tokom tri meseca (zatvorena 18. januara 1942). Osnovni materijal za ovu dugo i pažljivo pripremanu izložbu obezbedila je specijalna policija, stavljajući organizatorima na raspolaganje dokumenta, fotografije i podatke iz svoje bogate policijske arhive, kao i prigodne tekstove i objašnjenja.

67 IAB, BdS Beograd, lični dosije Dragomira Jovanovića J-55.

68 Zahtev SS-majora Branta upućen specijalnoj policiji 20.6. 1942. U aktu se navodi Piskarevo lažno ime (Milan Grubin) i skreće pažnja da je dobro naoružan. Specijalna policija (III odsek, nadležan za suzbijanje akcije Draže Mihailovića) odgovorila je (26. 7. 1942) da su Piskara, septembra 1941. godine odveli organi vlasti, da mu se otada gubi svaki trag i da je za njim raspisana poternica. IAB, UGB SP, III-144, dosije 29.

69 "Novo vreme", 22. 10. 1941. Kvislinška propaganda je tvrdila da jevrejska razorna akcija na teritoriji Srbije "potresa i rastočava naš državni i narodni život još od prvog ustanka pa do najnovijeg doba" ("Novo vreme", 7. 8. 1941).

70 Reč Jevreji(n) je pisana malim slovom j.

Glavni cilj propagandnog delovanja koje je pratilo izložbu bio je: voditi neprekidnu kampanju protiv "tri velika zla", odnosno "hidre sa tri glave" – komunizma, jevrejstva i masonerije.⁷¹

Držanje specijalne policije prema Predstavništvu jevrejske zajednice bilo je određeno naređenjima Gestapoa. Već je pomenuto kako se Gestapo odnosio prema tom predstavništvu, a specijalnu policiju je upućivao da se i ona koristi njime za dobijanje potrebnih podataka, spiskova, raznih evidencija i pregleda, kako bi što efikasnije izvršavala dodeljene joj obaveze i konkretne nemačke naloge. Specijalna policija je, dakle, bila orijentisana da se oslanja na određeno učešće Predstavništva jevrejske zajednice u sprovođenju mera koje je naređivao okupator.

U Upravi grada Beograda specijalna policija je predstavljala najjače i najefikasnije odeljenje. O organizacionoj strukturi, nadležnosti i delokrugu rada Odeljenja donet je, oktobra 1941. godine, poseban pravilnik kojim je ozvaničena već postojeća organizacija.⁷² Odeljenje specijalne policije sastojalo se od 7 odseka, Zbora policijskih agenata i kartoteke. Prvi odsek bio je administrativno-iskledni, drugi – za unutrašnju politiku i suzbijanje sabotaze, treći – za strance i pograničnu službu, četvrti – za suzbijanje komunističke akcije, peti – za udruženja i štampu, šesti je bila Centralna prijavnica i sedmi – za Jevreje i Cigane.

Kada je reč o angažovanju specijalne policije u sprovođenju određenih mera protiv Jevreja, u pitanju je u prvom redu delovanje tri odseka: VII, IV i III. Sedmi odsek je i formiran u tu svrhu, kao poseban odsek za Jevreje i Cigane (pre rata nije postojao), koji je po tom pitanju predstavljao specijalnu policiju u saradnji sa Gestapoom i drugim vlastima. Četvrti odsek (antikomunistički) hapsio je Jevreje osumnjičene da su učesnici i pristalice ilegalne i oružane borbe protiv okupatora, a III odsek tragao je za nestalim Jevrejima koji su se krili pod tuđim (srpskim) imenima. O radu svakog od ova tri odseka biće posebno reči.

(Videti pregled 4: Odeljenje specijalne policije)

71 Bila je to, u stvari, stalna usmerenost okupatorske i kvislinske propagande, jer se kampanja protiv "tri velika zla" vodila i kasnije, 1943. i 1944. godine, kada Jevreja više i nije bilo.

72 IAB, UGB SP, dosije fonda I/1: Pravilnik o organizaciji i radu Odeljenja specijalne policije, Uprava grada Beograda, str. pov. II br. 33 od 20. 10. 1941. U stvari, to je bio predratni pravilnik o organizaciji i radu Odeljenja opšte policije Uprave grada Beograda, nešto prerađen i prilagođen uslovima okupacije.

Odeljenje specijalne policije i mere protiv Jevreja

Uprava grada Beograda

Jovanović Dragomir Dragi, upravnik od 8. 5. 1941. do 5. 10. 1944.

Odeljenje specijalne policije

Šefovi specijalne policije:

Jovanović M. Milivoje, od aprila do jula 1941.

Petrović M. Miodrag, od jula do 5. septembra 1941.

Paranos K. Ilija Ika, od 5. 9. 1941. do 4. 10. 1944.

VII odsek: za Jevreje i Cigane, od aprila 1941. do proleća 1943.

Šef odseka:

Nikolić P. Jovan Joca, policijski komesar.

IV odsek: za suzbijanje komunističke akcije.

Šef Bećarević Božidar Boško, policijski komesar.

III odsek: za strance i pograničnu službu.

Šef Gubarev Nikola, policijski komesar.

SPROVOĐENJE ODREĐENIH MERA PROTIV JEVREJA

Rad VII odseka

Nemačka vojska je ušla u Beograd 12. aprila, a već posle četiri dana Gestapo je objavio naredbu da se svi Jevreji jave 19. aprila **gradskoj policiji** na Tašmajdanu. "Jevreji koji se ne odazovu ovom pozivu biće streljani", obznanio je Gestapo. Bilo je to prvog dana posle kapitulacije Jugoslavije. Usledila je naredba komandanta Beograda pukovnika fon Kajzenberga (od 25. aprila), kojom se Jevreji izdvajaju od ostalih građana arijevaca, te samo posle njih i samo u određeno vreme (tek od 10,30 časova) mogu kupovati namirnice i drugu robu u radnjama. Za nepoštovanje te naredbe zaprećeno je novčanom kaznom ili koncentracionim logorom, a za izricanje kazni (ne i onih najtežih) "nadležna je **Policija u Beogradu**, odnosno njeni kvartovi". Tri dana kasnije izrečena je zabrana da se Jevreji voze tramvajem, a 30. aprila opet se oglasio Gestapo naređenjem da se na određenim mestima prijave svi Jevreji muškog pola, počev od 16 godina.⁷³

73 IAB, posebna kulija "Plakati". Naredbe su lepljene kao plakati na javnim mestima i objavljivane u "Opštinskim novinama", jedinom dnevnom listu na srpskom jeziku koji je izlazio u Beogradu aprila 1941. godine.

Bile su to prve, aprilske mere, koje je preduzeo okupator i koje su označile njegove početne poteze u inače dobro poznatom načinu nacističkog rešavanja jevrejskog pitanja. Kako su okupacione vlasti za kontrolu sprovođenja propisanih mera zadužile beogradsku policiju, ona je morala da obezbedi organizovano ispunjavanje novih obaveza. To je nametalo potrebu za obrazovanjem nove organizacione jedinice koja bi se bavila pitanjem Jevreja, pošto domaća policija pre rata takvu jedinicu nije imala. Tako se u sastavu specijalne policije pojavila posebna radna grupa, koja je pristupila izvršavanju zadataka određenih naredbama Gestapoa i vojnoupavnih vlasti. U početku su tu ekipu nazivali jevrejskom policijom i komesarijatom za Jevreje, da bi nešto kasnije dobila ustaljeni organizacioni oblik kao VII odsek Odeljenja specijalne policije, odnosno kao Odsek za Jevreje i Cigane (na ove druge su se proširile mere koje su se odnosile na Jevreje).

Maja meseca je šef specijalne policije Milivoje Jovanović doneo akt o rasporedu rada u Odeljenju specijalne policije, u kome je poseban (III) odeljak posvetio zadacima koji su proizišli iz nemačkih naredbi o Jevrejima. Donet u početnoj fazi organizovanja i obnavljanja rada beogradske policije, ovaj privremeni propis (preteča kasnije donetog pravilnika) prvi put u toj formi tretira pitanje rada specijalne policije prema Jevrejima, određuje odgovorne rukovodioce i nabraja poslove koji će se obavljati. S obzirom na to, treba ga citirati u celini:

Policijski komesar Jovan P. Nikolić, šef VII odseka specijalne policije – za Jevreje i Cigane, od početka okupacije do proleća 1943. godine kada je Odsek rasformiran

“1. – Nikolić Jovan, polic(iski) komesar U.g.B., vršiče opštu kontrolu nad Jevrejima: upisivati ih u registre, voditi kartoteku Jevreja i sređivati kartone kako Jevreja, tako i jevrejskih radnji. U pogledu određivanja Jevreja na zajedničke radove, dozvoljavanja da mogu obavljati specijalne poslove, odnosno oslobađavanja Jevreja od rada zbog starosti ili bolesti, vodiće računa da se striktno izvršavaju postojeća naređenja. Naročito će kontrolisati Jevreje da li se pridržavaju propisa o nošenju jevrejskog znaka, o dozvoli ili zabrani vođenja radnje, o isticanju tabli na jevrejskim radnjama i o stavljanju oznake da je radnja zaplenjena, ako je zaplenjena itd. Staraće se da preduzme sve što treba da se naredbe o Jevrejima najtačnije izvršavaju, pa će u vezi s time svršavati i razne administrativne poslove koji se tiču opšte kontrole nad Jevrejima. Isto tako obavljace naređenja o kontroli Cigana.

2. Nikolić Nikola, pisar U.g.B, radiće sve poslove koje mu dodeli komesar Nikolić iz svoga delokruga rada.”⁷⁴

Ovako nabrojani i zvanično formulisani zadaci specijalne policije u početku okupacije dopunjavani su novim obavezama iz kasnije izdanih nemačkih naredbi. Mesec maj je bio naročito značajan u pogledu proširivanja mera protiv Jevreja i ubrzavanja toka događaja koji su prethodili njihovoj likvidaciji. Drugog maja objavljena je “poslednja opomena” Jevrejima da nose žute trake,⁷⁵ zatim je usledio niz zabrana, lišavanja ili ograničavanja građanskih prava i sloboda (nisu mogli da vode preduzeća, nisu se smela prikazivati dela jevrejskih autora, oduzeti su im telefoni, radio-aparati itd.). No, najobuhvatniji, “temeljni” dokument o merama protiv Jevreja svakako je bila Naredba vojnog zapovednika u Srbiji, koja se odnosila na Jevreje,⁷⁶ Njene odredbe ozvaničuju upotrebu svih vidova obespravljanja jevrejske zajednice i daju ukupan pregled mera koje su primenjivane protiv Jevreja u Beogradu i celoj Srbiji.⁷⁷ S obzirom da je kontrola primene tih mera poverena srpskim vlastima, pre svega specijalnoj policiji, one su postale zadaci te policije, u prvom redu njenog VII odseka.

Poznato je kako su Jevreji korišćeni za prinudni rad i pod kojim su uslovima uklanjali leševe i raščišćavali ruševine razorenog Beograda. Sačuvano je mnoštvo dnevnih raporta (Tagesrapport. Evidenz der Judischen Arbeiter), koje je, na osnovu primljenih izveštaja od kvartova, Tehničke direkcije Opštine grada Beograda i drugih, redovno dosta-

74 IAB, UGB SP, k. 589, str. 173-175. Raspored rada propisan je na osnovu predratne Uredbe o ustrojstvu i delokrugu Uprave grada Beograda i Pravičnika o organizaciji Odeljenja opšte policije.

75 “Opštinske novine”, Beograd, 2. 5. 1941.

76 AVII, Nda, reg. br. 8/2, k. 1. “Novo vreme”, 3. 6. 1941.

77 Tekst Naredbe u celini dat je u Prilozima kao dokument broj 1, a pripremljen je u Upravnom štabu (Turner, Kisel) vojnog zapovednika.

vljao Gestapou VII odsek specijalne policije.⁷⁸

Pošto se dosta Jevreja nije odazvalo pozivu da se prijave vlastima, obnovljene su naredbe o obaveznom prijavljivanju. U nastojanje da se to postigne, pored nemačkih, uključivale su se i domaće vlasti. Aćimovićevo Ministarstvo unutrašnjih poslova uputilo je 22. maja raspis upravno-policijskim organima u Srbiji da se, u roku od 5 dana svi Jevreji vrate u Beograd i u mesta svog ranijeg boravka.⁷⁹ Organizovana je i potraga za nestalim Jevrejima, u kojoj su učestvovalе upravne i policijske strukture vlasti. Uporedo s tim nastojalo se da se što potpunije obavi pljačka jevrejske imovine. Upravnik grada Beograda Dragi Jovanović izdao je, po nalogu Nemaca, naređenje građanima koji su na bilo koji način prisvojili ili prikrili jevrejsku imovinu (ili znaju nešto o tome) da se, u roku od 5 dana, jave specijalnoj policiji, vrate imovinu i izbegnu propisanu kaznu.⁸⁰

Maja meseca je specijalna policija počela da podnosi polumesečne izveštaje o svom radu. Prvi takav izveštaj odnosio se na vreme od 13. do 26. maja 1941. godine.⁸¹ U njemu se o Jevrejima kaže sledeće:

“Odeljenje je do danas registrovalo ukupno 8.968 Jevreja, od kojih odraslih 7.441, a dece 1.527. Kontrola Jevreja u Beogradu vrši se putem naročito za to određenih organa, kao i preko organa cele Uprave grada Beograda. Izvesni Jevreji naknadno se prijavljuju, jer se kao izbeglice postepeno vraćaju u Beograd. Kartoteka registrovanih Jevreja potpuno je sređena. Iz kartoteke se jasno vidi pregled Jevreja koji su određeni na zajedničke radove, kojima je odobren specijalan rad i koji su po starosti ili bolesti oslobođeni od rada. Do danas je prijavljeno 670 jevrejskih radnji, od kojih je zaplenjeno 435. Razlika u broju pojavljuje se usled toga što su Jevreji prijavili i one radnje koje su izgorele, opljačkane ili porušene.

Na zahtev raznih vlasti i ustanova, svakodnevno dostavljaju se razni spiskovi Jevreja, kao i uhapšenih lica.”⁸²

78 AVII, Nda, kutije 36, 38 i dr. IAB, fond Opštine grada Beograda (Tehnička direkcija i dr.). IAB, fond monografije “Beograd u ratu i revoluciji”, kutije 23-26, spisi o prinudnom radu Jevreja.

79 IAB, UGB SP, k. 144, III-8/a.

80 “Novo vreme”, 26. 5. 1941.

81 IAB, UGB SP, k. 589, str. 217: izveštaj Odeljenja specijalne policije II br. 44.

82 Pre ovog izveštaja specijalne policije, Ministarstvo unutrašnjih poslova podnelo je (22. 5. 1941.) “Izveštaj o opštoj situaciji u zemlji”, u kome se kaže da su mnogi Jevreji napustili Beograd i veće gradove u zemlji i da su skriveni po banjama i raznim mestima, odakle pomažu komunističku akciju i šire alarmantne vesti. Pored toga, najavljuje se da se pripremaju mere protiv Cigana. *Već tada se reči Jevreji i Cigani pišu malim slovima.*

Izveštaj o Jevrejima je, u stvari, obuhvatio vreme od aprila do 26. maja 1941, jer je tako zahtevalo Ministarstvo unutrašnjih poslova, a to je period kada je obavljen najveći deo poslova na uspostavljanju evidencije i registrovanju Jevreja u Beogradu.

Tokom juna nastavljen je rad specijalne policije u vezi sa Jevrejima i Ciganima. U periodičnom izveštaju od 26. juna navodi se:

"Do danas registrovano je ukupno 9.400 Jevreja i 678 jevrejskih radnji. U vremenu od 10 do 26 o.m. prijavilo se 218 odraslih Jevreja, 37 jevrejske dece i 3 jevrejske radnje. Izvršen je i popis svih Jevreja stranih državljana nastanjenih za poslednjih 10 godina u Beogradu, kao i onih koji su za poslednjih 10 godina stekli državljanstvo. Takvih se do danas prijavilo ukupno 147.

U vezi sa radom na registrovanju Cigana po kvartovima, do sada je ukupno registrovano 3.044, od kojih 2.080 starijih od 14 godina, a 964 ispod 14 godina. Među odraslim Ciganima ima 1.081 muškarac, od kojih 326 zemljoradnika i radnika, 261 muzikant, 71 zanatlija, 407 raznih zanimanja i 16 bez zanimanja ...⁸³

Ustanovljeni su naročiti spiskovi Jevreja koji su napustili Beograd po odobrenju nemačkih vlasti. Takvih do sada ima 116. Preko za to određenih organa, **kao i preko organa cele Uprave grada Beograda**, vodi se stalan nadzor nad Jevrejima, a naročito se obraća pažnja da li svi nose propisane trake, da li ih ima neprijavljenih i.t.d. **Svi Jevreji koji se ogreše o postojeće propise predaju se Gestapou.**" (Podvukao autor.)⁸⁴

Ovaj izveštaj dao je sažeti pregled rada na osnovu izvornog, opširnijeg prikaza koji je podneo Odsek za Jevreje i Cigane.⁸⁵

U izveštaju VII odseka od 26. jula konstatuje se da je registrovano 9.523 Jevrejina i 679 jevrejskih radnji, kao i da se tokom poslednjih 15 dana prijavilo 68 odraslih i 20-oro dece jevrejskog porekla. Vršiti se stalan nadzor nad Jevrejima i Ciganima, kaže se dalje, kontroliše se da li nose žute trake, da li se kriju neprijavljeni, da li posećuju mesta za razonodu, da li upražnjavaju bavljenje profesijama koje su im zabranjene itd. Prilikom kontrole Jevreja na beogradskim ulicama, izvršene zajedno sa nemačkim vlastima, uhvaćeno je

83 Registrovanje Cigana počelo je 7. juna. Brojke registrovanih Cigana date su radi upoređivanja sa navedenim brojkama registrovanih Jevreja.

84 IAB, UGB SP, k. 589, str. 209-210, inv. br. 2771: izveštaj Odeljenja specijalne policije II br. 44/41 od 26. 6. 1941. Poslednja, podvučena rečenica pokazuje dokle su dosezale nadležnosti specijalne policije. Ovaj izveštaj Odeljenja predstavlja sažetiju verziju izvornog izveštaja Odseka za Jevreje i Cigane (nije identičan sa izveštajem Odseka koji se navodi u "Prilozima").

85 Izveštaj VII odseka specijalne policije od 26. 6. 1941. dat je u celini u "Prilozima".

20 Jevreja i Jevrejki koji nisu nosili žutu traku i pronađena su dva neprijavljena lica. Zatvorom od dve do tri nedelje kažnjena su četiri lica, dok su ostali ukoreni strogom opomenom.

Odsek se bavio i utvrđivanjem rasnog porekla, odnosno stepena jevrejskog porekla.⁸⁶ Gestapo je neprestano tražio provere za Jevreje o kojima je dobijao dostave. "Ovaj odsek", izveštavao je njegov šef Jovan Nikolić, "svakodnevno dobija po 4-6 dostava od Gestapoa podnešene protiv Jevreja, da ne nose traku, da nisu prijavljeni i da se kao takvi kriju. Za svaku ovakvu dostavu koja se utvrdi da odgovara istini, nemačke vlasti postupaju najstrožije sa ovakvim licima."⁸⁷

Na osnovu ovog izveštaja sačinjeni su sažeti pregledi specijalne policije i Ministarstva unutrašnjih poslova.⁸⁸

U prvom polumesečnom izveštaju za avgust, šef VII odseka navodi da je do 10. avgusta registrovan 9.561 Jevrejin i 679 jevrejskih radnji (dok je Cigana bilo 3050). Na ponovljene naredbe o javljanju Jevreja koji se još nisu prijavili vlastima, odazvalo se tokom proteklih 15 dana svega 38 odraslih, a niko od Cigana. Po odobrenju ili naređenju nemačkih vlasti Beograd je napustilo 12 Jevreja (strani državljani i sl.). Odsek je i dalje vršio svakodnevni raspored pritvorenika Uprave grada Beograda kažnjenih prisilnim radom, koji su upućivani na rad po reonima – prema ukazanoj potrebi. Naređenju Ministarstva unutrašnjih poslova od 25. jula o povratku u Beograd odazvala su se samo dva Jevrejina iz Vrnjačke Banje (srpski državljani) i jedan iz Umke (češki državljanin).⁸⁹

Očevidno je da je prijavljivanje i registrovanje beogradskih jevreja privedeno kraju. Za razliku od ranije navođenih petnaestodnevni izveštaja od 26. maja, juna i jula, za avgust je naveden izveštaj od 10. tekućeg meseca, zato što je nešto kasnije počelo interniranje. Naime, Gestapo je 22. avgusta preduzeo veliku akciju interniranja svih Jevreja muškog roda iznad 14 godina u logor Topovske šupe na Autokomandi. Uporedni uvid u proces registrovanja Jevreja u prvih pet meseci okupacije pokazuje da je taj posao

86 Za bivšeg ministra dr Kostu Kumanudija policija je dobila anonimnu dostavu da je Jevrejin. Saslušan je u Odseku 11. jula, pa je ustanovljeno da nije Jevrejin. Žena bivšeg ministra Vojislava Vojka Čvrkića bila je Jevrejka, navodi se u aktu specijalne policije (IAB, UGB SP, III-147).

87 IAB, UGB SP, k. 589, f. 1, str. 207: polumesečni izveštaj VII odseka upućen šefu specijalne policije za vreme od 10. do 26. 7. 1941. (dat u celini u "Prilozima").

88 AVII, Nda br. reg. 1/2-1, k. 19. Uopštavajući podatke iz izvornih izveštaja, Ministarstvo je izvelo tri konstatacije: 1. da su ustrojene tri kartoteke za Jevreje: opšta, imovinska i kartotetka supružnika Jevreja koji su bili u javnoj službi; 2. da je izdato naređenje da se svi Jevreji u roku od pet dana vrate u svoja mesta stanovanja, kako bi se efikasnije sprovelo suzbijanje njihove eventualne razorne akcije; 3. da se primenjuju kriterijumi o izuzimanju jednog dela Cigana (stalno nastanjenih) od sprovođenja predviđenih propisa, a na osnovu nove naredbe vojnog zapovednika u Srbiji (br. 2051-2142/41 od 11. 7. 1941).

89 IAB, UGB, SP, k. 589, str. 194, inv. br. 2771.

uglavnom obavljen tokom aprila i maja, donekle i juna, dok je u julu i avgustu učinak bio minimalan.

(Videti pregled 5: Brojno stanje registrovanih Jevreja u Beogradu u prvih pet meseci okupacije)

Pregled 5

Brojno stanje registrovanih Jevreja u Beogradu u prvih pet meseci okupacije¹

<p>26. maja 1941: – Ukupno 8.968 Jevreja (od toga 1.527-oro dece) i 675 jevrejskih radnji.²</p>
<p>26. juna 1941: – Ukupno 9.400 Jevreja i 678 jevrejskih radnji. Cigana 3.044 (od toga 964 ispod 14 godina).³</p>
<p>26. jula 1941: – Ukupno 9.523 Jevrejina i 679 jevrejskih radnji. Cigana 3.050.⁴</p>
<p>10. avgusta 1941: – Ukupno 9.561 Jevrejina i 679 radnji. Cigana 3.050.</p>
<p>Napomene: 1. Na osnovu polumesečnih izveštaja specijalne policije. 2. U aprilu nije bilo petnaestodnevni izveštaja, ni registrovanja Cigana. 3. Prijavljivanje i registrovanje Cigana počelo 7. juna 1941. godine. 4. Za avgust je izuzetno uzet datum 10. t.m., zato što je 22. avgusta počelo interniranje Jevreja muškaraca iznad 14 godina.</p>

Interniranje Jevreja u privremeni logor na Autokomandi nije prekinulo njihovo upućivanje na prisilni rad u Beogradu. Oni su, po utvrđenom rasporedu, upućivani na određena radilišta, a po završenom radu vraćani u logor.

Zatočenici tog logora, kao i onog na Banjici predstavljali su "rezervoar" žrtava za sve češće odmazde koje je vršio okupator. Žrtve je odabirao Gestapo.

Uporedo sa tim privodilo se kraju konfiskovanje jevrejske imovine. Jevrejska pokretna imovina postajala je plen Gestapoa, a nepoketnu je oduzimala ili, kako su to Nemci zvanično formulisali, "preuzimala na upravljanje" ustanova generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji Franca Nojhauzena.

Kraj avgusta 1941. označio je završetak rada komesarske uprave u okupiranoj Srbiji, pošto je Savet komesara, na čelu sa Milanom Aćimovićem, podneo ostavku, a Nemci su 29. avgusta "ustoličili" novu vladu generala Milana Nedića. Ta izmena na vrhu kvistlinške garniture nije donela nikakve promene u pogledu učešća domaćih vlasti u sprovođenju određenih mera protiv Jevreja. Aćimović je i dalje ostao ministar unutrašnjih poslova i nastavio da rukovodi upravnim i policijskim aparatom, a u Upravi grada Beograda i u specijalnoj policiji je sve ostalo po starom.

Bila je to početna, pripremna faza – do interniranja Jevreja u logore, kada je policija bila dužna da obavlja planirane pomoćne poslove i nadzire kako se u praksi sprovode mere koje su propisali Nemci. U pitanju su bile sledeće obaveze: ažuriranje postojeće policijske evidencije o Jevrejima (uz pomoć Predstavništva jevrejske zajednice u Beogradu) i Ciganima; prenošenje poziva nemačkih vlasti da se svi Jevreji i Cigani prijave, kao i registrovanje prijavljenih; izvršavanje zadataka koji su proizlazili iz obaveze prisilnog rada Jevreja: raspoređivanje na radna mesta i policijska kontrola njihovog rada na raščišćavanju ruševina od bombardovanja i na uklanjanju leševa; proveravanje da li Jevreji poštuju ograničenja u pogledu snabdevanja životnim namirnicama; kontrola sprovođenja mera o uklanjanju iz javnih službi, iz opšte prakse advokata, lekara, zubnih lekara, veterinarar i apotekara, iz vaspitnih i zabavnih ustanova; nadgledanje primene mera o zabrani posećivanja pozorišta, bioskopa, mesta za razonodu, javnih kupatila, sportskih priredaba, javnih vašara, gostiona; proveravanje pridržavanja obaveze nošenja žute trake (na levoj ruci) sa natpisom "Jevrejin" (Jude); kontrola toka prijavljivanja celokupne pokretne i nepokretne imovine; nadzor nad sprovođenjem ostalih ograničenja i zabrana za Jevreje, propisanih nemačkim naredbama.

Pobrojani poslovi predstavljali su, pre svega, obavezu Odseka za Jevreje i Cigane specijalne policije, ali i drugih policijskih i žandarmerijskih organa i službi.⁹⁰

U izveštajima specijalne policije i njenog VII odseka od septembra do decembra 1941. godine malo se govori o provođenju mera protiv Jevreja. Muškaraca starijih od 14 godina više nije bilo na slobodi, pošto su postali zatočnici gestapovskih logora. Preostali deo Jevreja (žene, deca, starci) doživeli su istu sudbinu tokom decembra. Njih 5.281, kako piše u nemačkom izveštaju,⁹¹ sprovedeno je polovinom decembra u jevrejski logor Sajmište u Zemunu. U takvoj situaciji otpale su ranije obaveze domaće vlasti o kontroli

90 Podrobnije o tome: tri naredbe i uredbе nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji (u "Prilozima"); polumešćni izveštaji VII odseka i Odeljenja specijalne policije i Uprave grada Beograda; Periodični izveštaji Ministarstva unutrašnjih poslova i dr. (IAB, UGB SP, k. 589).

91 Zbornik tom XII, knj. 1, str. 797: izveštaj nemačkog opunomoćenog i komandujućeg generala u Srbiji od 20. 12. 1941.

jevrejske zajednice. Preostali su uglavnom poslovi traganja za nestalim Jevrejima, utvrđivanje stepena jevrejskog porekla pojedinaca koji su to zatajili (iz mešovitih brakova, onih koji su ranije prešli u pravoslavnu veru i uzeli srpska imena i t. sl.), potraga za Jevrejima koji su se uključili u ilegalne organizacije otpora i borbe protiv okupatora, otkrivanje slučajeva prikrivanja jevrejske imovine.

O traganju za nestalim Jevrejima, koje je počelo već aprilskih dana 1941, pa se nastavilo i posle interniranja i fizičke likvidacije jevrejskog stanovništva, biće reći kao o posebnom vidu progona Jevreja tokom cele okupacije. Biće posebno govora i o potrazi za Jevrejima antifašistima, osumnjičenim da su aktivisti otpora i borci partizanskih odreda.

Odsek za Jevreje i Cigane nastavio je rad – do proleća 1943. godine, kada je ukinut.⁹² Za sve vreme postojanja i funkcionisanja Odseka, na njegovom čelu je bio (viši) policijski komesar Jovan P. Nikolić Joca. On je u Kraljevini Jugoslaviji radio kao policijski funkcioner u Zagrebu, a za sve vreme okupacije u specijalnoj policiji u Beogradu. O njemu i Odseku je policijski kolega Sergije Golubjev zapisao:

“Ovaj odsek je prestao da funkcioniše negde 1943. godine, jer se više nije imalo šta raditi, pošto je u to vreme već došlo do likvidacije Jevreja na području Beograda. On (Nikolić) je i dalje vršio funkcije u specijalnoj policiji i ponekada je odlazio na teren radi hapšenja i vršenja istraga. Pobegao je zajedno sa specijalnom policijom i bio uhapšen od engleskih vlasti zajedno sa Paranosom i Bećarevićem, ali je pušten na slobodu, te se navodno zaposlio negde u Engleskoj.”⁹³

Zanimljivo je da Jovan Nikolić nije proglašen za ratnog zločinca, uprkos činjenici da je od prvih dana okupacije, u svojstvu šefa VII odseka bio organizator kontrole sprovođenja onih mera protiv Jevreja i Cigana koje im je stavio u nadležnost okupator. On je održavao svakodnevnu vezu sa Gestapoom, radio zajedno sa poznatim gestapovcima zaduženim za pripremne mere koje su prethodile interniranju Jevreja, redovno (dnevno) izveštavao o svemu Gestapo i izvršavao njegove naloge, regulisao predaju pronađenih Jevreja Gestapou. Posle interniranja Jevreja produžio je da radi protiv njih organizovanjem potrage za onima koji su se prikriili, otkrivanjem Jevrejskog porekla onih koji su se pritajili, pronalaženjem ostataka sakrivene jevrejske imovine i obavljanjem sličnih poslova. S obzirom na ulogu koju je imao i dela koja je počinio, Nikolić snosi svoj deo odgo-

92 U izveštaju specijalne policije strogo pov. II br. 38/4 od 5. marta 1943. navodi se da je jedno lice sprovedeno Jevrejskom odseku (IAB, UGB SP, IV – 107, str. 81). Sa ovom činjenicom nije u saglasnosti tvrđenje o postojanju jevrejske policije (samo) do likvidacije Jevreja sredinom 1942. godine (Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Beograd, 1979, str. 96). U *Vodiču Istorijskog arhiva Beograda*, str. 33, potvrđuje se da je Jevrejski odsek specijalne policije radio do proleća 1943. godine.

93 IAB, 4224/MG – 626, str. 125.

vornosti za sudbinu Jevreja u Beogradu. Međutim, u spisku ratnih zločinaca jugoslovenskih državljana, koji je sačinila Državna komisija za ratne zločine, nema imena Jovana P. Nikolića.⁹⁴

Jovan Nikolić je stupio u policijsku službu pošto je završio pravnih fakultet, tj. 1931. godine. Počeo je da radi kao političko-upravni pripravnik, potom je postao pristav, pa unapređen najpre za policijskog komesara, a zatim marta 1942., kao šef VII odseka, u zvanje višeg policijskog komesara. Do 1935. službovao je u više mesta u Srbiji, potom u Zagrebu do 1939. godine, a otada u Beogradu do kraja okupacije. Po zvanju i funkciji bio je izjednačen sa šefovima III i IV odseka, Gubarevim i Bečarevićem.⁹⁵

Pomoćnik šefa Odseka za Jevreje i Cigane bio je Nikola Đ. Nikolić, po zvanju pisar. U tom svojstvu je potpisivao pojedine dokumente, među kojima i dnevne i periodične izveštaje. Kao drugi čovek po rangu u Odseku, glavni pomagač šefa i u njegovom odsustvu rukovodilac Odseka, odgovoran je za ono što je činio protiv Jevreja i Cigana 1941-1943. godine.

U Odseku su još radili Ivan Božičević, Stevan Martinović i Milivoje Ž. Ljubinković. Posle oslobođenja Beograda, nove vlasti su pronašle i uhapsile Ljubinkovića (20. januara 1945. godine).⁹⁶

(Videti pregled 6: Referati za Jevreje i Cigane u domaćoj policiji)

94 Miodrag Zečević, Jovan P. Nikolić, Dokumenti iz istorije Jugoslavije, II tom, Saopštenja, odluke i spisak jugoslovenskih građana za koje je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača utvrdila da su ratni zločinci; *Arhiv Jugoslavije*, Beograd 1998.

95 Jovan P. Nikolić, rođen je 5. 9. 1907. u Negotinu. Opširni podaci o njemu i njegovoj policijskoj karijeri nalaze se u Službenom listu sa dokumentima Ministarstva unutrašnjih poslova i Uprave grada Beograda (AJ, IAB).

96 Tridesetpetogodišnji policijski agent i nadzornik agenata krio se kraće vreme u okolini Čačka. Ljubinković je terećen za zlostavljanje i pljačku Jevreja, kao i za druga zlodela izvršena u okupiranom Beogradu.

Referati za Jevreje i Cigane u domaćoj policiji

Ministarstvo unutrašnjih poslova Odeljenje za državnu zaštitu	
– II odsek – specijalni:	
1. referat: komunizam ...	
2. referat: Jevreji, Cigani, masoni i druge internacionalne organizacije.	
<i>Sastav referata:</i>	
Bujišić Dušan, pristav VII grupe.	
Šapinac Sava, viši pristav VII grupe.	
Janković Svetozar, nadničar.	
Uprava grada Beograda Odeljenje specijalne policije	
Naredbodavci:	Jovanović Dragomir Dragi, upravnik grada Beograda Paranos Ilija Ika, šef Odeljenja specijalne policije.
- VII odsek: za Jevreje i Cigane (do 1943. godine).	
<i>Sastav odseka:</i>	
Nikolić P. Jovan Joca, policijski komesar, šef.	
Nikolić Đ. Nikola, pisar, pomoćnik.	
Božičević Ivan	
Martinović Stevan	
Ljubinković Milivoje	

POTRAGA ZA NESTALIM JEVREJIMA

– Aktivnosti III odseka –

Potruga za nestalim Jevrejima predstavljala je poseban vid progona Jevreja u Srbiji, u kome su učestvovala i domaće vlasti, pre svega policija. Vodeću ulogu u tome imao je Gestapo, a u sklopu kvislinškog režima specijalna policija u Beogradu.

Hajka za nestalim Jevrejima, koji se nisu odazvali obavezi prijavljivanja i registrovanja, počela je već prvih dana okupacije i trajala do povlačenja okupacionih i kvislinških vlasti 1944. godine. Njen intenzitet bio je najjači u prvom naletu (1941), blago je popustio to-

kom naredne godine, da bi se potom, 1943. toliko smanjio da su i Gestapo i specijalna policija ukinuli posebne referate – odseke za Jevreje i Cigane. Ipak, i poslednje godine okupacije bilo je slučajeva otkrivanja manjih grupa, porodica i pojedinaca koji su se do tada uspešno krili, da bi na kraju doživeli sudbinu nastradalih sunarodnika.

Početnu osnovu za preduzimanje potrage za nestalim Jevrejima predstavljali su spiskovi. Gestapo i specijalna policija imali su na raspolaganju ranije spiskove jevrejske zajednice u Beogradu dobijene od jevrejskih verskih opština, odnosno preuzete iz predratne evidencije beogradske policije. Upoređivanje tih spiskova sa spiskovima sačinjenim posle prijavljivanja i registrovanja Jevreja na početku okupacije omogućilo je policijskim vlastima da utvrde koja se lica nisu prijavila i da počnu traganje za njima. Oni "begunci" koji su uspeali da se prebace u područja pod italijanskom okupacijom, u susedne i druge zemlje, bili su van domašaja vlasti u Srbiji, pa je policija potragu usmerila na nestale Jevreje koji su na razne načine uspeali da se prikriju u Beogradu i unutrašnjosti Srbije.

Za razliku od većine Jevreja koji su se disciplinovano odazivali najpre pozivima za prijavljivanje, registrovanje i pridržavanje diskriminatorских mera kojima su obespravljani, a zatim i interniranju u posebne logore, manji deo njih se izborio da ne doživi tragičnu sudbinu svoje sabraće. Među njima su bili oni koji su se svrstali u redove antifašističkih boraca (partizana) i tako postali učesnici oružanog ustanka protiv okupatora, kao i oni koji su pripadali ilegalnim organizacijama Narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima. Drugi deo Jevreja uspeo je da se blagovremeno prebaci u druge krajeve i tako sačuva svoj život. Treći deo potražio je utočište u domovima Srba, koji su ih prihvatili i skrivali uprkos tome što su okupatorske vlasti za takvo delo propisale smrtnu kaznu. Oni su na razne načine, uglavnom uz pomoć Srba, uspevali da se domognu ličnih isprava sa srpskim imenima.

U traganju specijalne policije za preostalim Jevrejima, najviše su se angažovali Odsek za Jevreje i Cigane, III odsek i IV odsek, svaki u okviru svog delokruga rada. Pošto je o VII odseku već bilo reči, a o delovanju IV odseka (na antikomunističkoj osnovi) biće govora u narednom poglavlju, u ovom, opštem prikazu potrage izneće se u prvom redu traganje III odseka.

U organizacionoj strukturi Odeljenja specijalne policije III odsek je zvanično slovio kao Odsek za strance i pograničnu službu.⁹⁷ Taj naziv ukazuje na osnovni sektor rada odseka, ali ne i na ostale poslove koje je odsek obavljao, a u sklopu kojih su spadala i traganja za nestalim Jevrejima.

97 Pravilnik o organizaciji i radu Odeljenja specijalne policije Uprave grada Beograda, str. pov. II, br. 33 od 20. 10. 1941., IAB, UGB SP, Dosije I/1.

Angažovanje III odseka u potrazi za Jevrejima imalo je više osnova. Pošto su Nemci razbili jugoslovensku državu, za okupiranu Srbiju su ostali regioni podeljene zamlje predstavljali inostranstvo. Zato je taj odsek vodio opšte (problemske) dosijee o stanju i prilikama u Crnoj Gori, u delovima Srbije pod bugarskom okupacijom, na Kosovu i Metohiji itd.⁹⁸ Po tom osnovu Odseku je pripadalo traganje za Jevrejima koji su nameravali da se ilegalno prebace ili su se već prebacili u ostale delove Jugoslavije ili u susedne zemlje, kao i preuzimanje Jevreja koji su iz njih vraćeni, odnosno proterani u Srbiju.

Takav je, na primer, bio slučaj beogradske Jevrejke Rašele Alfandari, supruge lekara Jaše Alfandarija. Ona je živela u Beogradu od 1922. do avgusta 1941. godine, kada joj se gubi svaki trag. Uspela je da se, sa svojim desetogodišnjim sinom Armandom, prebaci u italijansku okupacionu zonu i od italijanskih vlasti dobije dozvolu boravka (rođena je u Milanu). Živeli su neko vreme u Skoplju, pa je dospela u Sofiju, odakle su je bugarske vlasti proterale u Srbiju. U Beogradu je, 26. juna 1942. saslušana u III odseku i odmah sprovedena Gestapou zajedno sa detetom.⁹⁹

Među Jevrejima u Beogradu bilo je i stranih državljana koje je kontrolisao III odsek. Njima je dozvole za odlazak iz Srbije davao Gestapo, a III odsek je vodio posebnu evidenciju o tome. Zato su Jevreji rođeni u inostranstvu tražili spas u dobijanju stranog državljanstva, što bi im pružilo mogućnost da napuste Srbiju. O jednom od takvih slučajeva govori se u ličnom dosijeu Benjamina Flajšera. Gestapo je o njemu tražio podatke od specijalne policije, a izveštaj III odseka je glasio: "Da bi se spasao kao Jevrejin, primio italijansko državljanstvo i kao takav sad slobodno živi u Beogradu."¹⁰⁰

Godine 1941, pre nego što su Jevrejke internirane u logor, III odsek ih je hapsio zbog širenja alarmantnih vesti, levičarske nastrojenosti i sl. U decembru, na primer, neposredno pre interniranja Jevrejki, III odsek je uhapsio tri Jevrejke. Šestog decembra u zatvor je dovedena Johana Mosbaher "zbog širenja alarmantnih vesti i sumnje da je levičarski orijentisana".¹⁰¹ Elza Kovač je uhapšena tri dana kasnije zbog širenja alarmantnih vesti i nepridržavanja postojećih propisa o Jevrejima.¹⁰² Na dan 12. decembra policijski agenti su priveli Elviru Kolb zbog istih "grehova", ali i kao Jevrejku koja je prilikom udaje za Srbi-

98 IAB, UGB SP, k. 591, f. 6 i 7.

99 IAB, UGB SP, III - 8/23. Bugarske vlasti su je predale srpskom pograničnom organu u Vladičinom Hanu, odakle je sprovedena u Beograd. Na omotu njenog ličnog dosijea zapisano je: "Kao Jevrejka proterana iz Bugarske u Srbiju, predata Gestapou u Beogradu" (27. juna 1942). Feliksa Benfelda, koji se bio sklonio u Zemun (NDH), ustaška policija je (15. 6. 1942) sprovedla Upravi grada Beograda "pošto je isti zavičajan u Beogradu". IAB, UGB SP, III-144/27.

100 IAB, UGB SP, III-144/32. Izveštaj III odseka poslat Gestapou 30. 9. 1942.

101 IAB, UGB SP, III-8/4, k. 144.

102 Isto, 8/3, k. 144.

na promenila ime i prihvatila muževljevju veru. Posle saslušanja u III odseku, islednik je zapisao: "Kao pokrštena Jevrejka širila alarmantne vesti i unosila zabunu i nespokojstvo u građanstvu, a pored toga i levičarski orijentisana."¹⁰³ Šef III odseka, Nikola Gubarrev, uputio ih je posle saslušanja Odseku za Jevreje i Cigane, a ovaj ih predao Gestapou.

Kada su bile u pitanju poternice, onda su se u traganje uključivali i oni odseci i organi u čiji delokrug rada to nije spadalo. Treći odsek se, na primer, angažovao i u potrazi za pomagačima Narodnooslobodilačkog pokreta (nadležnost IV odseka) na osnovu poternica specijalne policije. Traži se Albert Farhi, kaže se u dosijeu III odseka, koji održava veze sa partizanima i novčano ih pomaže.¹⁰⁴ Za Majerom Šamijem raspisana je poternica (27. 12. 1941) zato što je, pored ostalog, osumnjičen da je komunist.¹⁰⁵

Poznata je praksa Gestapoa i specijalne policije da Jevreje sumnjiče i okrivljuju za povezanost sa komunistima. Ipak, desio se i slučaj da se Jevrejin optužuje kao pripadnik četničkih odreda Draže Mihailovića (u početku u nadležnosti II, potom III odseka specijalne policije). Iz ličnog dosijea Emila Piskara u III odseku vidi se da je potraga za njim počela na zahtev Gestapoa, tj. SS-majora Hajnirha Branta (Heinrich Brandt), referenta za obaveštajno-policijsku obradu pokreta Draže Mihailovića. On je, 20. juna 1942. uputio specijalnoj policiji zahtev da uhapsi i sprovede Gestapou dobro naoružanog četničkog kuringa Emila Piskara, koji se krije pod lažnim imenom Milan Grubin. Specijalna policija je izvršila proveru i utvrdila da je Piskar septembra 1941. "odveden od organa vlasti i od tada mu se gubi svaki trag", pa je raspisala poternicu i, 16. jula 1942, obavestila Gestapo o tome.¹⁰⁶

Posle prvih okupatorovih naredbi o prijavljivanju Jevreja, okupacione i kvislinške vlasti su tokom 1941. i 1942. godine objavljivale nove pozive odbeglim Jevrejima, koji su se na razne načine prikrivali u Beogradu i u unutrašnjosti Srbije, da se prijave policiji. Takve naredbe i pozivi praćeni su pretnjama da će svi Srbi koji prihvate Jevreje i pomognu im u prikrivanju biti najstrože kažnjeni. General Bader je 22. decembra 1941. objavio Uredbu o zabrani primanja Jevreja na konak, pod pretnjom smrtne kazne.¹⁰⁷ Krajem marta 1942. izdate su dve naredbe: 22. marta ponovljena je zabrana primanja na konak Jevreja i Cigana, a tri dana kasnije opet je oglašena obaveza prijave jevrejske imovine. Upo-

103 Elvira Kolb se udala za Nikolu Popovića, promenila ime (Milica Popović) i prešla u pravoslavnu veru. IAB, UGB SP, III- 8/2, k. 144.

104 IAB, UGB SP, III - 8/9.

105 Isto, lični dosije 8/10.

106 Isto, III - 8/27.

107 Zbornik, tom XII, knj. 1, str. 797.

redo sa tim preduzimane su policijske potrage u cilju pronalaženja sakrivenih Jevreja i kažnjavanja Srba koji su im u tome pomogli.

Ilija Paranos, šef specijalne policije, izdao je (31. oktobra 1941) naređenje da policijski agenti prekontrolišu beogradske bolnice radi otkrivanja sakrivenih Jevreja.¹⁰⁸ Njega je Gestapo upozorio da su preostali Jevreji u Beogradu dobavili lažne legitimacije na srpska imena, te da treba u tom pravcu organizovati policijska traganja. Paranos je taj zahtev prosledio Nikoli Gubarevu, šefu III odseka. Gubarevu je prosleđen i akt Predsedništva Ministarskog saveta, dostavljen 26. decembra 1941. upravniku grada Beograda. Na osnovu toga on je, u ime specijalne policije, 31. decembra uputio raspis svim kvartovima i komesarijatima, u kome se najpre predočava da se u Beogradu krije veliki broj Jevreja sa ličnim ispravama pod lažnim srpskim imenima ("uglavnom na Voždovcu, Čuburi i Đermu"), a zatim daje nalog da se preduzmu "sve potrebne mere da se onemoguću izdavanje legitimacija Jevrejima."¹⁰⁹

U Beogradu i u unutrašnjosti Srbije policija je tokom 1941. i 1942. godine otkrivala i hapсила Jevreje koji su imali lične isprave na srpska imena. Roza Bahar je živela pod lažnim imenom Roksanda Žunić. Uhapšena je, zajedno sa sestrom, 6. novembra 1941, saslušana u III odseku, pa sprovedena Odseku za Jevreje i Cigane.¹¹⁰ Berta Flatović je na dan 11. novembra dovedena u zatvor, a zatim sprovedena u koncentracioni logor Banjica. Ona je prethodno uspela da dobije lične isprave u centralnoj prijavnici Uprave grada Beograda.¹¹¹ Nisim Konfino (lažno ime Aleksandar Đ. Stanković) imao je više sreće. Njega je policija uhapsila 4. decembra i predala III odseku gde je saslušan, ali je, "s obzirom da je rođen u Sarajevu, po narodnosti Hrvat", rešeno da se protera preko granice u Nezavisnu Državu Hrvatsku.¹¹² Samuilo Pijade, koji je imao lične isprave na ime Nikole Jovanovića, lišen je slobode 26. decembra, a potom sproveden VII odseku, pa Gestapou.¹¹³ Na izmaku prve godine okupacije (30. decembra) u zatvor je dospela Rajna Mandil (Rajna Mandić), zajedno sa mužem Markom Mandilom. Saslušani su u III odseku i po uobičajenom postupku sprovedeni Odseku za Jevreje i Cigane.¹¹⁴

Sa nesmanjenim angažovanjem policija je nastavila rad i tokom 1942. godine, a pojedinih slučajeva bilo je i kasnije. Primera radi, navešćemo dva slučaja. Posle saslušanja beogradskog Jevrejina Eugenija Polačeka, izvršenog 26. jula 1942. Nikola Gubarev je

108 IAB, fond monografije Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, k. 23.

109 IAB, UGB SP, III-144/8.

110 IAB, UGB SP, III – 8/6.

111 Isto, III – 8.

112 Isto, III – 8/7.

113 Isto, III – 8/5.

114 Isto, III-8/8.

zabeležio: "Kao Jevrejin krio se pod lažnim imenom Andrejević Andrija, kao takav sproveden Jevrejskom odseku na nadležnost." Raspolagao je ličnom kartom izdatom od Centralne prijavnice Uprave grada Beograda.¹¹⁵

Prilikom overavanja ličnih isprava, u Jagodini je 1942. otkrivena porodica beogradskih Jevreja koja se tamo sklonila aprila 1941. godine. Reč je o porodici Rubenović, koja je posedovala lične karte na srpska imena: Ješe Rubenovića (Ješa Obrenović), njegovoj majci Rifki Rubenović (Gina Janković) i sestri Olgi Rubenović (Olga Đorđević). U policijskom izveštaju iz Jagodine o tom slučaju navedeni su i podaci o skrivanju druge jevrejske porodice sa lažnim legitimacijama, koja živi u Beogradu. Na osnovu tih podataka III odsek je, 6. avgusta 1942, uhapsio Evgena Koena (Evgenije Kosić) i njegovu ženu Žinetu Koen, rođenu Rubenović (Božana Kosić) i uputio ih VII odseku.¹¹⁶

U određenim slučajevima je III odsek neposredno upućivao pronađene Jevreje u koncentracioni logor Banjica, a ne propisanim putem – preko Odseka za Jevreje i Cigane. Desilo se to, na primer, u slučaju dve sestre: Vere Davidovac i Magdalene Fučudžić. One su otkrivene u Užicu i kao Jevrejke iz Beograda sprovedene specijalnoj policiji. Čim su stigle, 10. maja 1942., odmah su upućene u logor Banjica.¹¹⁷

Oduzimanje jevrejske imovine sprovedeno je u prvoj godini okupacije, ali se i posle toga tragalo za slučajevima sakrivanja te imovine. Na dan 18. februara 1942. otkrivene su , uhapšene i saslušane Tereza Fišer Šljivić i njena majka Ernestina Fišer. "Imenovane su se krile od vlasti kao Jevrejke i krile jevrejsku imovinu, a samim tim ogrešile se o postojeće propise i naredbe." Upućene su u logor Banjica.¹¹⁸

Sasvim se smanjilo pronalaženje pojedinaca kao prekrštenih Jevreja ili sumnjivih zbog jevrejskog porekla. Vjera S. Ković uhapšena je i saslušana u specijalnoj policiji 24. septembra 1942, kada je III odsek zaključio "da je imenovana jevrejskog porekla, ali je potrebno ispitati procenat" – što je bio posao VII odseka. Proverom u Centralnoj prijavnici utvrđeno je da je reč o Veri Kaufman, mojsijeve vere.¹¹⁹ Za Aleksandra Đurića, uhapšenog decembra 1942, ustanovljeno je da je to u stvari pokršteni Jevrejin Albert Finci. Upućen je Gestapou 9. januara 1943. godine.¹²⁰

115 IAB, UGB SP, III-8/29.

116 Isto, III – 144/32.

117 Isto, III – 144/21.

118 IAB, UGB SP, III-144/20.

119 Isto, III – 144/35.

120 Isto, III – 144/36.

Istraga specijalne policije pokazala je na koje načine su Jevreji dolazili do ličnih isprava na lažna imena. Reč je o nelegalnom dobavljanju isprava na različite načine. Jevrejima koji su bili povezani sa ilegalnim organizacijama Narodnooslobodilačkog pokreta ukazivala se mogućnost da preko njih dođu do legitimacija sa srpskim imenima, pošto je ovaj pokret raspolagao sa nepopunjenim formularima i ispravama overenim pečatima. Neki su uspevali da obmanu vlasti davanjem lažnih podataka i tako dobiju željena lična dokumenta. Nemali broj Jevreja došao je do isprava podmičivanjem, a bilo je i slučajeva falsifikovanja dokumenata.

Prilikom otkrivanja Jevreja u domovima Srba i slučajeva pronalaska legitimacija sa lažnim imenima, policija je redovno pozivala na odgovornost Srbe koji su im pružili utočište i pomogli im u dobijanju ličnih isprava radi skrivanja jevrejskog porekla.¹²¹

U izveštaju Državne komisije za ratne zločine "Jevreji u Beogradu" kaže se: "Tada više u Beogradu u legalnosti nije bilo Jevreja, ali živio je još uvek jedan mali broj u ilegalnosti krijući se lažnim ispravama kod dobrih prijatelja, koji su bili izloženi smrtnoj opasnosti što čuvaju Jevreje, jer su Nemci izdali naredbu da će biti streljani svi oni koji kriju Jevreje."¹²²

U arhivi III odseka specijalne policije pronađena su 34 lična dosijea Jevreja koje je taj odsek otkrio i saslušao ili pak organizovao potragu za njima.¹²³ Broj Jevreja je, pak, veći pošto se pojedini dosijeji odnose i na ostale članove porodice ili grupe nosilaca ličnog dosijea.

Osnovni zadaci III odseka bili su: kontrola i evidencija stranaca, pogranična služba, nadzor nad izbeglicama koji su došli u Srbiju, policijska obrada "akcije" Draže Mihailovića. Tome treba dodati niz drugih poslova, kao što se to vidi iz njegovih opštih i ličnih dosijea.¹²⁴ Vidljivo je to i iz iznetog pregleda konkretnih primera delovanja protiv Jevreja, koji

121 Poznati su mnogi slučajevi skrivanja jevrejskih porodica i pojedinaca u domovima Srba, o čemu postoje izjave preživelih i dokumenti u arhivama nemačkih i kvistlinških vlasti, pre svega Gestapoa i specijalne policije.

122 AJ, DK-110, inv. br. 16.189, str. 11.

123 Godine 1941. oformljeno je 12, a 1942. 22 dosijea. Pored toga, postoji još poneki dosije van zbirke o Jevrejima, tako da je ukupan broj dosijea III odseka o Jevrejima nešto veći.

124 Treći odsek je vršio policijsku obradu, hapsio, saslušavao, upućivao u logor i preduzimao druge mere u slučajevima kao što su: neprijateljska propaganda i širenje alarmantnih vesti (vređanje Hitlera i Nedića, okupacionih i domaćih vlasti – uključujući i specijalnu policiju, pozivanje na odlazak u šumu, anglofili, rusofili, levičari itd.); bekstva iz logora i sa rada u Nemačkoj, sa prinudnog rada u Srbiji, iz organa domaćih vlasti; upućivanje prestupnika na prinudni rad u rudnike Bor i Kostolac; postupanje po nalogima Gestapoa, Ministarstva unutrašnjih poslova i dr. (traženje podataka, provere, zahtevi za hapšenja i potragu, poternice); prestupnici razne vrste itd.

pokazuju raznovrsne osnove za angažovanje III odseka (u sklopu svog delokruga) u opštem radu specijalne policije po jevrejskom pitanju.

Ratni zločinac Nikola Gubarev pred sudom u Beogradu. Snimak od 30. oktobra 1949. godine

Najveću odgovornost za takav "doprinos" III odseka specijalne policije rešavanju jevrejskog pitanja u okupiranoj Srbiji snosi njegov šef Nikola Gubarev. Reč je o policajcu od karijere, sa dugogodišnjom praksom. Izuzevši kraće vreme, Gubarev je bio neprestano u službi beogradske policije – počev od 1925. godine.¹²⁵ U Kraljevini Jugoslaviji bio je

125 Nikolaj Gubarev, rođen 2. 6. 1905. u Dnjepropetrovsku, došao je kao šesnaestogodišnji ruski emigrant u Beograd 1921. godine. Studirao je na Pravnom fakultetu, ali je prekinuo studije i 1925. zaposlio se u Odeljenju opšte policije Uprave grada Beograda. Godinu dana kasnije morao je, kao strani državljanin, da napusti policijsku službu, ali je 1928. ponovo primljen i raspoređen u odsek za kontrolu stranaca (III odsek) i zadužen za nadzor nad ruskom emigracijom. Naredne godine dobio je jugoslovensko državljanstvo (tom prilikom Nikolaj je postao Nikola) i raspoređen je na drugi posao i u drugoj radnoj jedinici – u IV odsek beogradske policije. Više od decenije radio je na otkrivanju i suzbijanju ilegalne akcije i propagande Komunističke partije Jugoslavije.

agent nemačke obaveštajne službe u Upravi grada Beograda, zbog čega je aprila 1940, degradiran i po kazni premešten u varošicu Krupanj. Tu ga je zatekao aprilski rat, pa se ubrzo vratio u okupirani Beograd i uz podršku Gestapoa nastavio da radi kao šef odseka u specijalnoj policiji: od jula 1941. kao šef IV (antikomunističkog), a od novembra iste godine – III odseka.

Viši policijski komesar Gubarev bio je prvi funkcioner specijalne policije koji je pred kraj okupacije pobjegao iz Beograda – već sredinom maja 1944. godine. Gestapo ga je blagovremeno prebacio u Beč (na rad u tamošnjem Gestapou), kako bi ga spasio od osвете četnika Draže Mihailovića, protiv kojih je radio po nalogu Gestapoa. Kraj Drugog svetskog rata zatekao ga je u Salcburgu, gde ga je uhapsila američka vojna policija i držala u logoru do oktobra 1946, kada je rešeno da se kao ratni zločinac izruči Jugoslaviji. Osuđen je na smrtnu kaznu novembra 1949. godine u Beogradu.¹²⁶

OBRAČUN SA JEVREJIMA KAO ANTIFAŠISTIMA

– Delovanje IV odseka –

Osim što je izvršavao neke opšte obaveze u rasnom proganjanju Jevreja (traganje za nestalima, postupanje po poternicama i sl.), IV odsek se u prvom redu angažovao na otkrivanju i hapšenju Jevreja antifašista. To je bio značajan udeo domaćih vlasti u ukupnom preduzimanju represivnih mera protiv Jevreja. S obzirom na to da je sve vreme vođena kampanja o povezanosti Jevreja i komunista, oštrica delovanja IV odseka bila je okrenuta protiv njih, sa ciljem da se i jedni i drugi eliminišu kao ozbiljna pretnja za okupatorsko-kvinslinški poredak. Zahvaljujući revnosti rada antikomunističkog odseka po tom osnovu, mnogi Jevreji su, bez obzira na činjenično stanje, okrivljeni kao protivnici okupatora i sprovedeni u Koncentracioni logor Banjica, a o njihovoj daljoj sudbini je, na poznati način, odlučivao Gestapo.

Takvo činjenično stanje pokušao je da prikrije i negira šef odseka Božidar Bećarević, viši policijski komesar, kada je po završetku rata izručen Jugoslaviji kao ratni zločinac. Na pitanje islednika o radu IV odseka protiv Jevreja, odgovorio je: "Gestapo je imao svoj specijalni odsek za Jevreje, a Uprava grada Beograda, koliko je meni poznato, *nije imala ništa sa Jevrejima*" (podvukao autor).¹²⁷

¹²⁶ Gubarev je, zajedno sa šefom IV odseka specijalne policije Božidarom Bećarevićem i šefom Koncentracionog logora Banjica, Svetozarom Vujkovićem, izveden pred sud 28. oktobra, a presuda je izrečena 4. novembra 1949. godine.

¹²⁷ IAB, istražni predmet Božidara Bećarevića, zapisnik od 9. 6. 194, str. 19.

Bećarević je, dakle, pokušao da negira ne samo sopstveno učešće i učešće svog odseka u progonu Jevreja, nego i umešanost čitave Uprave grada Beograda. No, činjenice su bile takve da se nisu mogle opovrgnuti. Sačuvano je mnoštvo dokumenata u arhivskoj građi specijalne policije koji govore o proganjanju Jevreja, pa i oni službeni spisi i lični dosijei koji verno odslikavaju šta je radio IV odsek i kakva je bila lična odgovornost šefa toga odseka. S druge strane, razumljivo je nastojanje uhapšenog ratnog zločinca da, suočen sa krivicom za mnoštvo zlodela koje je počinio, pokuša da "skine s vrata" bar pitanje Jevreja.

Tokom daljeg istražnog postupka, kada mu je islednik predočio dokumenta o učešću specijalne policije i posebno IV odseka u proganjanju i hapšenju Jevreja, Bećarević je "promenio ploču". Najpre je izjavio da je u specijalnoj policiji za pitanje Jevreja "bio nadležan specijalni odsek, čiji je šef bio Jovan Nikolić", kao i da su tom odseku predavani uhapšeni Jevreji. Usledilo je i direktno priznanje da je njegov IV odsek hapsio i saslušavao Jevreje "osumnjičene za delatnost po liniji Komunističke partije Jugoslavije."¹²⁸

Delovanje IV odseka protiv Jevreja bilo je najefikasnije u prvoj godini okupacije, kada je pohapsio mnoštvo Jevreja kao pripadnike ili pomagače komunističkog, odnosno Narodnooslobodilačkog pokreta i njegove oružane borbe protiv okupatora. Dok se učešće III odseka u progonu Jevreja ogledalo u pronalaženju desetina nestalih i prikrivenih, dotle se udeo IV odseka merio stotinama uhapšenih lica sprovedenih u koncentracioni logor Banjica ili izručenih Gestapou. Mada, iz više razloga, nije bilo moguće utvrditi tačan broj Jevreja koje je specijalna policija uputila u logor Banjica, a pogotovo ne "zaslugom" kojeg odseka (III, IV ili VII), nema sumnje da je udeo IV odseka bio zapažen.

Takva uloga i učinak odseka zasniivali su se na nadležnosti IV odseka i profesionalnom obavljanju dužnosti njegovog stručnog kadra, iskusnog u otkrivanju i suzbijanju ilegalnog komunističkog, tj. Narodnooslobodilačkog pokreta. Nemačka politika i propaganda su stalno povezivale Jevreje sa akcijama toga pokreta protiv okupatorsko-kvislinškog režima u Srbiji. To se ogledalo u neprekidnoj, veoma agresivnoj kampanji protiv "opšteg zla", "judeo komunizma", "jevrejsko-komunističke akcije" i sl., dok je egzekutivnom policijskom akcijom dirigovao Gestapo. U takvoj situaciji započelo je sprovođenje operativnog plana o trajnom eliminisanju znatnog dela Jevreja – određivanjem istih za streljanje u odmazdama koje je vršio okupator (nemačka oružana sila – Vermaht). Taj vid likvidacije Jevreja dobijao je ponekad i masovne razmere (streljanje po 1.100 i 1.200 lica, na primer), po čemu se može steći predstava o tragičnim posledicama primene tih mera – "u smislu smanjivanja njihovog brojnog stanja".

128 IAB, istražni predmet Božidara Bećarevića, zapisnik o saslušanju od 14. 7. 1949, str. 55-56.

Među Jevrejima streljanim u znak odmazde mali je broj onih za koje su postojali konkretni podaci o njihovoj "povezanosti sa komunistima". Među takvima su bili i hapšenici IV odseka. Inače, po pravilu su streljani zato što su Jevreji.

Četvrti odsek specijalne policije dobijao je podatke o Jevrejima tokom istražnih postupaka u zatvoru, putem svoje agentske mreže, kao i na osnovu raznih prijava, a potom hapsio mnoge pojedince i grupe, okrivljujući ih da su simpatizeri, sledbenici, saradnici, pomagači, pripadnici i funkcioneri "komunističkog pokreta", bilo kao učesnici ilegalnog delovanja u gradu ili kao odmetnici, tj. borci partizanskih odreda. Nalazeći se u vazalnom odnosu prema okupacionim vlastima, u atmosferi kakva je bila i pod uticajem veoma agresivnog propagandnog delovanja protiv Jevreja, razumljivo je što se Bećarevićevi agenti i islednici nisu mnogo trudili da utvrde činjenice i izrečene kvalifikacije bar formalno potkrepe dokazima. Tek su posleratna istraživanja pokazala pravo stanje stvari: ko su uistinu bili učesnici i sledbenici borbe protiv okupatora, a kome je policija bez osnova pripisivala takve krivice.¹²⁹

Organizator aktivnosti IV odseka protiv Jevreja (otkrivenih ili nabedenih da su "komunistički krivci") bio je policijski komesar (kasnije unapređen u višeg komesara) Božidar Bećarević, poznat po nemilosrdnom obračunavanju sa Narodnooslobodilačkim pokretom tokom cele okupacije. Otkako je stupio u policijsku službu brzo se razvijao, stasao u sposobnog policajca i uspešno napredovao u policijskoj karijeri.¹³⁰ Za vreme okupacije 1941-1944. godine bio je na čelu IV odseka specijalne policije sve do 4. oktobra 1944, kada je pobjegao iz Beograda.¹³¹ Pošto se povukao u Beč sa ljudstvom specijalne policije, neko vreme se zadržao u Austriji, pa se prebacio na Slovenačko primorje kod ljotićevara. Na području Gorice, aprila 1945, zarobili su ga italijanski partizani i predali Englezima. Pošto su ga držali u zatvoru i logoru u Bariju, Englezi su ga 3. januara 1946. izručili Jugoslaviji kao ratnog zločinca.¹³² Posle duge istrage, 21. oktobra 1949. izveden je pred Okružni sud u Beogradu i osuđen na smrt zbog počinjenih ratnih zločina.

129 O učešću Jevreja u sastavu jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije dosta je pisano, tako da su poznata imena gotovo svih boraca protiv okupatora. Poznati su i Jevreji – članovi i simpatizeri ilegalnih organizacija oslobodilačkog pokreta u gradovima na okupiranim područjima.

130 Bećarević je rođen 1910. godine u selu Desimirovcu kod Kragujevca. Posle završene gimnazije upisao se na Pravni fakultet, ali je prekinuo studije i zaposlio se u kragujevačkoj policiji februara 1932. U proleće 1939. premešten je za pomoćnika komesara pogranične policije u Kotoribi (na jugoslovensko-mađarskoj granici), a maja naredne godine prelazi u beogradsku policiju, u kojoj najpre radi kao referent, a zatim kao vršilac dužnosti šefa IV odseka.

131 Posle kapitulacije Jugoslavije 1941. godine Bećarević nastavlja rad u specijalnoj policiji Uprave grada Beograda, u kojoj kraće vreme vodi poslove IV odseka - do postavljenja novog šefa Nikole Gubareva. Novembra 1941. Gubarev je smenjen sa ove funkcije (odnosno premešten za šefa III odseka), a za šefa IV odseka postavljen Bećarević.

132 Državna komisija za ratne zločine proglasila ga je za ratnog zločinca odlukom F broj 805/VI od 19. marta 1945. godine.

Hapsio Jevreje kao antifašiste i saradnike Narodnooslobodilačkog pokreta: Božidar Bećarević, šef IV odseka specijalne policije

Razni slučajevi ilustruju šta je i kako radio IV odsek po pitanju Jevreja.

Jula 1942, posle fizičke likvidacije Jevreja, agent specijalne policije Tenko Dalvović prepoznao je na ulici i uhapsio "poznate komunistkinje", dve sestre, osamnaestogodišnju Anitu i šesnaestogodišnju Ernu Rozenberg. Bile su to gimnazijalke, Jevrejke koje se nisu prijavile policiji. One su kao članice SKOJ-a (Saveza komunističke omladine Jugoslavije) ilegalno živele i radile u Beogradu, sa legitimacijama na srpska imena (Branka Marković i Vera Mihajlović). Agent je tom prilikom uhapsio i nepoznatu osobu iz njihovog društva sa legitimacijom na ime Jelice Stojanović, za koju je naknadno utvrdio da je, u stvari, Jevrejka Marta Fruhter. Četvrta otkrivena Jevrejka iz ove grupe, Aranka Rozenberg (Ljubica Nikolić), pobjegla je iz stana pre dolaska policije, pa je za njom raspisana poternica. Posle sprovedene istrage, hapšenice su upućene u logor Banjica.¹³³ Policija

133 Lični dosjei Rozenberg Erne (IAB, UGB SP, IV-191 A), Rozenberg Anite (191/2) i Fruhter Marte (191/1). U zaključnom izveštaju policija je konstatovala da su se sve tri hapšenice krile, odnosno ilegalno živele u Beogradu od decembra 1941. godine.

je pvela postupak protiv lica koja su uhapšenim Jevrejkaма omogućila da dobiju legiti-
macije na lažna imena.

Kada bi došlo do zarobljavanja ili hapšenja Jevrejina koji je imao značajnu funkciju u Na-
rodnooslobodilačkom pokretu ili u partizanskim odredima, specijalna policija i Gestapo
bi preduzimali opsežnu i dugu istragu, nastojeći da izvuku što iscrpnije podatke. To po-
kazuje i primer dr Kurta Levija, zarobljenog na terenu Užica u završnoj fazi "kaznene

Управа града Београда
Централна пријавница
Polizeipräsidium Belgrad
Zentralmeldeamt

ЛИЧНА КАРТА Бр. 217968
IDENTITÄTSSCHEIN Nr. 17

Презиме и име: Марковић Н. Бранка
Vor und Zuname:
Занимање: васпитајича
Beruf:
Датум и место рођења: 24-IX-1924 Н. Београд
Datum und Geburtsort:
Народност — држављанство: Југославо
Nationalität — Staatsangehörigkeit:

17. 11. 1941 год.
Београду.

М. П.

Штеф Централне пријавнице:
Chef des Zentralmeldeamtes:
Б. З. Јовановић

Lična karta osamnaestogodišnje Jevrejke Anite Rozenberg,
vaspitačice dece iz Beograda, na lažno ime Branka Marković

ekspedicije" generala Bemea. Njega je, posle zauzimanja Užica, saslušavala (10. decembra 1941) posebna ekipa Ministarstva unutrašnjih poslova, potom je prebačen u Beograd, gde ga je preuzeo Gestapo i posle dužeg istražnog postupka uputio, 17. aprila 1942, u logor Banjica – kako je zabeleženo u IV knjizi evidencije zatočenika logora Banjice. Međutim, istog dana Gestapo ga je odveo iz logora.¹³⁴

Tokom istrage specijalna policija je tesno saradivala sa Gestapoom, o čemu je sačuvana službena prepiska u ličnom dosijeu Levija Kurta.¹³⁵ Organizovana je potraga za licima sa kojima je saradivao dr Levi, a štampa je nastojala da njegov slučaj što više iskoristi u propagandne svrhe protiv "judeokomunizma".¹³⁶

Poznati su mnogi primeri rada IV odseka protiv Jevreja koji su označavani kao pripadnici i saradnici Narodnooslobodilačkog pokreta, njihovog otkrivanja, hapšenja, saslušavanja, zlostavljanja itd., o čemu je dosta pisano. Svi su oni imali isti dalji put – pravac Banjica. Taj logor je predstavljao poslednju stanicu pre izvođenja na streljanje.

JEVREJI U LOGORU BANJICA

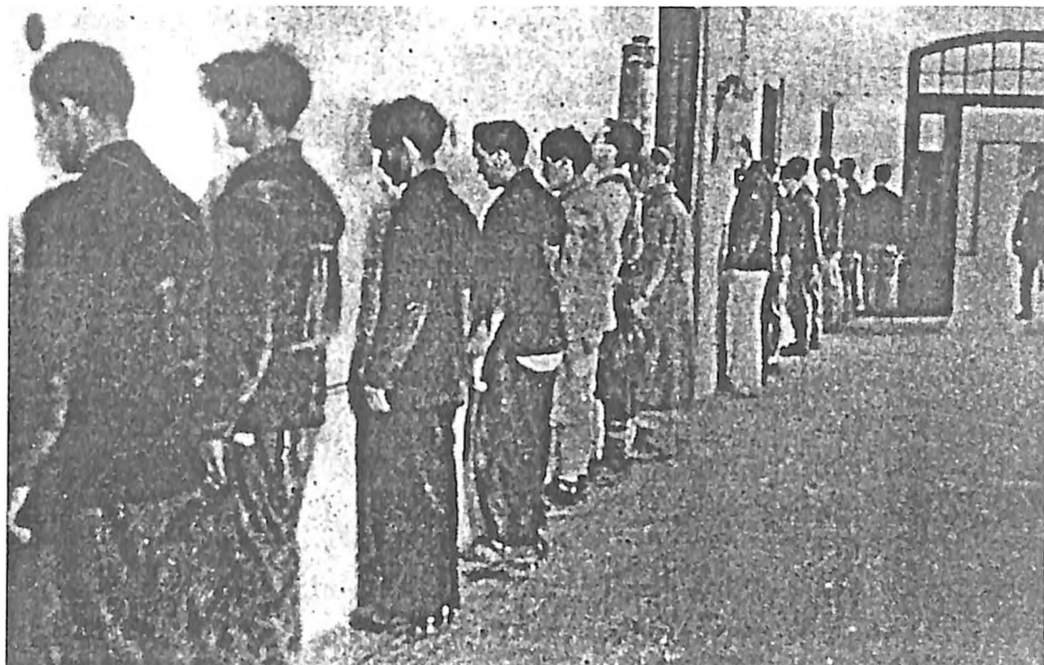
Pored posebnih, jevrejskih logora na Autokomandi (Topovske šupe) i Sajmištu (Zemun) kao glavnih mučilišta Jevreja i Cigana, i logor Banjica je bio zloglasno mesto stradanja za stotine zatočenih Jevreja koje su Nemci odatle odvodili u smrt. U sačuvanim spisakovima hiljada zatočenika nalaze se i imena beogradskih i drugih Jevreja, među kojima i dece.¹³⁷ U taj logor upućivani su, po pravilu, Jevreji terećeni za saradnju sa komunističkim pokretom (kao pozadinski radnici, učesnici sabotažnih akcija i partizani) u Beogradu i unutrašnjosti Srbije. Pojedinačna i grupna hapšenja počela su krajem juna, a upućivanje u logor Banjica i prva streljanja jula 1941. godine.

134 Levi dr Kurt zaveden je u logorskoj knjizi pod registarskim brojem 5447.

135 IAB, UGB SP, IV-2/31. U arhivi Gestapoa nije pronađen dosije dr Levija (u Istorijskom arhivu Beograda fond Gestapoa, tj. BdS-a, nije kompletan).

136 Za potrebe antikomunističke i antijevrejske propagande sačinjen je poseban tekst u formi zapisnika dr Levija (12 strana). Za razliku od pravog zapisnika saslušanja sa konkretnim podacima o licima i događajima, taj tekst je došerivan radi postizanja propagandnog efekta, pre svega radi kompromitovanja "jevrejsko-komunističke akcije" (tekst nije potpisan).

137 Sima Begović u svom delu *Logor Banjica 1941-1944* (str. 85-86) piše da su posebno poglavlje predstavljala jevrejska deca streljana sa svojim majkama i navodi primere: Rut Kaufman iz Beča i Cecilija Gaon iz Novog Sada nisu bile napunjile ni godinu dana; iz grupe Jevreja koji su dovedeni iz Niša streljano je desetero dece porodica Švarc, Šmit i Fišer, među njima i dvogodišnji Rudolf Kler, Paulina i Johana Šmit.

U logoru na Banjici hiljade rodoljuba mučeno je, pored ostalih, i na ovaj način: sa-tima stojeći nepomično, okrenuti zidu, pod nadzorom stražara. Iz ovog logora od-
• vodeni su na streljanje, u koncentracione logore i na prinudni rad u Nemačku

I Cigani su bili zatočnici logora Banjica. Hapšeni u više mahova u racijama sprovede-nim u Beogradu i okolini (Obrenovcu, Grockoj, na Kosmaju i dr.), oni su zajedno sa Je-vrejima internirani u pomenute posebne logore, ali je manji deo njih dospao i u logor Ba-njica. Za razliku od rigoroznog postupanja sa Jevrejima, Gestapo je prema njima u po-gledu usmrćivanja, bio nešto blaži, pa su, pored glavnine streljanih, pojedine grupe in-terniranih Cigana izbegle umorstvo.

Nemci su logor Banjica nazivali Prihvatnim logorom Dedinje, a kvislinške vlasti Koncen-tracionim logorom Beograd (kako je stajalo i na pečatu). U javnosti su se odomaćili nazi-vi: Logor na Banjici, Banjički logor, Logor Banjica. Bio je to opšti koncentracioni logor, u početku za Beograd, a potom za Srbiju, organizovan po uzoru na nacističke koncentra-cione logore u Trećem rajhu, sa izvesnim specifičnostima. Jedna od tih specifičnosti bilo je postojanje okupatorske (gestapovske) i kvislinške uprave logora (Uprava grada Beo-grada), mada je bilo jasno da je neprikosnoveni gospodar Gestapo.

Logor Banjica i stradanje njegovih zatočenika bili su tema mnogih napisa, radova, knjiga, među kojima je i monografija Sime Begovića (u dve knjige) "Logor Banjica 1941-1944", izdata 1989. godine. U okviru rezultata opsežnih istraživanja i analiza, kao i obilja podataka o logoru i njegovim zatočenicima, u knjizi su dati i posebni prikazi o Jevrejima i Ciganima u tom logoru.

Osnovni uvid u ukupno sagledavanje stradanja Jevreja u logoru Banjica pružaju 8 knjiga evidencije banjičkih zatočenika. One kazuju ko je od Jevreja primljen u logor, kog datuma, kada je odveden i streljan, kao i osnovne lične podatke – i to za sve vreme postojanja koncentracionog logora. Takav autentičan izvor podataka poslužio je kao sigurna podloga za izradu tabelarnih pregleda i statističkih pokazatelja.

Dok su banjičke knjige evidencije omogućavale bitne informacije o Jevrejima (sa izvesnim manjkavostima), dotle stvar sa Ciganima stoji drugačije. Naime, Cigani nisu označavani kao takvi, tj. nije navođena njihova narodnost, pa se nije mogao steći uvid o broju zatočenika, niti napraviti imenični popis Cigana dovedenih u ovaj koncentracioni logor.

Iz evidencije banjičkih zatočenika vidi se kada i koliko Jevreja je sprovedeno u logor. Veće grupe Jevreja dovedene su na Banjicu u drugoj polovini 1941: 14, 15. i 16. septembra (202 Jevrejina, a do kraja meseca 222); oktobra 10, novembra 100 i decembra 25 Jevreja (dakle, još 135 zatočenika). Posle kompletnog interniranja i likvidacije jevrejskog stanovništva, tj. od 1942. godine, u logor su stizali naknadno otkriveni pojedinci ili porodice, koje je Gestapo takođe streljao. Tako su 1943. godine izvršena grupna streljanja marta, maja, avgusta, dok je marta 1944. likvidirano 9 Jevreja.¹³⁸

Tačan broj Jevreja zatočenih u Logoru Banjica nije utvrđen. U knjizi "Logor Banjica 1941-1944", navodi se da je reč o oko 900 evidentiranih lica. Logorske vlasti su propustile da neke pojedince i grupe unesu u popis zatočenika, što se uglavnom dešavalo posle kapitulacije Italije (nije, na primer, evidentirana grupa od 30 hapšenika Gestapoa, dovedena 20. januara 1944. iz Splita, gde su se bili sklonili).¹³⁹

U istorijskom arhivu Beograda, gde je 2001. godine završena kompjuterska obrada izvornih spisa logorske evidencije, sačinjeno je više tabelarnih pregleda o Jevrejima zatočenicima. Uz ukazivanje na nekompletnost raspoloživih podataka i odgovarajuće rezerve, u tabelarnim pregledima se govori o 688 lica kao ukupnom broju evidentiranih Jevre-

138 Podrobniji prikaz dovođenja Jevreja u logor Banjica, grupnog i pojedinačnog, po mesecima i godinama (1941-1944); Sima Begović, n.d., knj. II, str. 23-31.

139 Sima Begović, n.d., knj. II, str. 28. Levi S. Moric objavio je septembra 1996. u "Politici" da je u periodu od 1942-1944. godine streljano oko 500 Jevreja iz logora Banjica.

ja u logoru Banjica.¹⁴⁰

Iako je ta brojka manja od stvarnog broja Jevreja koji su dovedeni u logor Banjica, obrađeni podaci, odnosno odgovori po rubrikama u tabelarnim pregledima, dobrim delom odslikavaju sudbinu jevrejskih zatočenika i upućuju na zanimljive pokazatelje. Na pitanje ko je dovođio uhapšene Jevreje na Banjicu, podaci govore da je od domaćih vlasti to uglavnom činila Uprava grada Beograda, odnosno njena odeljenja specijalne i krivične policije, a od okupatorskih snaga – Gestapo i SS. Daleko veći broj Jevreja sprovele su u logor Banjica nemačke nego kvislinške vlasti (644: 44). Međutim, Gestapo je slao u logor ne samo svoje hapšenike, već i Jevreje koje je uhapsila specijalna policija, pa posle sprovedene istrage predala njemu, jer je takav postupak bio predviđen. Prema tome, brojke neposredno predatih hapšenika upravi logora ne treba poistovećivati sa brojem uhapšenih Jevreja, u kom pogledu je “učinak” specijalne policije znatno veći.¹⁴¹

Jevreji zatočeni na Banjici bili su uglavnom iz Beograda (385), a manji broj iz unutrašnjosti. Muškarci su među zatočenicima činili 66,72 % a žene 32,41%. Pregled po zanimanjima pokazuje da je najviše bilo trgovaca, domaćica, činovnika, zanatlija, ali i priličan broj univerzitetski obrazovanih ljudi. Oni su doživeli istu sudbinu kao i zatočeniци posebnih, jevrejskih logora. Prema nepotpunim podacima, u logoru Banjica stradalo je ukupno 382 Jevrejina, od toga je posebno označeno 257 streljanih, 122 likvidirana, dva obešena i jedan umrla. Od ostalih banjčkih zatočenika 186 ih je prebačeno u Jevrejski logor Zemun (Sajmište), a 103 Jevrejina su iz logora Banjica preuzeli SS i Gestapo.¹⁴²

Knjige evidencije zatočenika logora Banjica¹⁴³ ostaju i dalje temeljni dokument za nastavak istraživačkog rada i utvrđivanja istine o Jevrejima u tom logoru, a ostali spisi u ve-

140 Kompjutersku obradu izvršio Vojislav Prodanović. Uzeo je u obzir samo ona lica za koja je navedeno da su Jevreji. Nije mogao da se upušta u traganje za licima koja su prihvatila srpska imena (prelaskom na pravoslavnu veru, udajom i sl.), pošto su za identifikaciju tih ličnosti neophodna dodatna istraživanja. Izostali su, naravno, i Jevreji čiji boravak na Banjici nije bio evidentiran u logorskim knjigama. Jevrejski muzej u Beogradu je za približno polovinu od 688 evidentiranih Jevreja proverio i dopunio podatke na osnovu matičnih knjiga rođenih i venčanih. Najviše je ostalo neidentifikovanih Jevreja među zatočenicima iz 1943. i 1944. godine. Radi dobijanja preciznijeg i kompletnijeg uvida, svakako su neophodna dopunska istraživanja.

141 Specijalna policija je, po pravilu, Jevreje koje je uhapsila (pre svega, Odsek za Jevreje i Cigane, IV antikomunistički odsek i III odsek) prebacivala u zatvor Gestapoa, pa ih je on sprovodio u logor Banjica. Samo u određenim slučajevima je specijalna policija svoje hapšenike Jevreje neposredno predavala logoru.

142 Precizni tabelarni pregledi o jevrejskim zatočenicima logora Banjica dati su u *Prilozima* (na kraju rukopisa).

143 Zvaničan naziv, ispisan na koricama, glasi: “Knjige ličnih podataka pritvorenika Koncentracionog logora na Banjici”. Reč je o 8 knjiga u koje su unošeni lični podaci zatočenika u vremenu od 9. jula 1941. do 2. oktobra 1944. godine. Knjige su krajem okupacije Beograda, tj. prilikom raspuštanja logora, sačuvane od uništenja zaslugom zatočenika Petra Nikezića, koji je na to nagovorio Radomira Čarapića, pomoćnika šefa logora. One su najpre predate na korišćenje Državnoj komisiji za ratne zločine, zatim ih je preuzelo Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije, koje ih je 1968. godine predato Istorijskom arhivu Beograda (u sklopu arhivskog fonda specijalne policije Uprave grada Beograda).

с. 8. А -

✓ 11. Миневич Милојко, студент права,
рођен 31-I-1910 год. у Торњу Француској кроз
од оца Анђелија и мајке Стасимије, македонски,
старио Милета у Тор. Француској, до сада не
нашао.

у логор дошао 10-VI-1941 год. устану у Банјци 1-VII-
Од оца М.Т.Б. устану 2-I-42- Ант. Томе рођен 31-I-42 год.

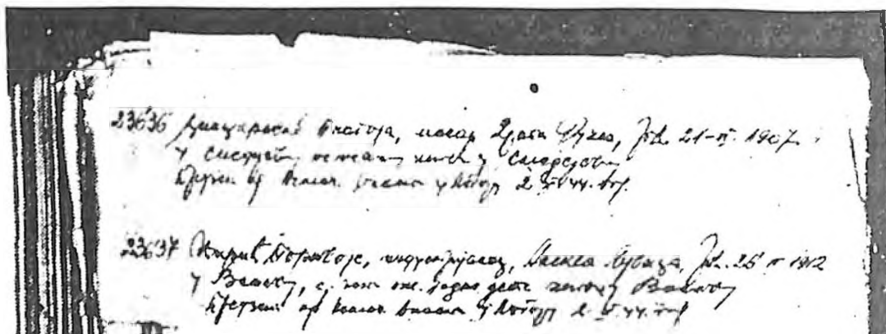
✓ 12. Назаровић Живко, инжињер рођен 1883
год. у Врњачевој, кроз 4-XII-1883 од оца Томе и мајке
Марине, ожења, (Србија) (сина Анатолја) са славом
у ул. Прелиминарна Пешта бр. 822; - без оца

у логор дошао: 9-VI-1941 год. од М.Т.Б.

17-VI42 год. са оцем у логору ур. бр. 411,

✓ 13. Мрдушић Стривоје, војар, рођен 11-X-1911 год.
у Мачи кроз 4-XII 1911 од оца Младена и мајке
Јанке, нежења, са славом у ул. Загорској бр.
8, - свршио Земљоправну академију;

у логор дошао 4-VI-1941 год. од М.Т.Б.

Prva i poslednja strana Knjige evidencije zatočenika logora Banjica, među kojima je bilo na stotine Jevreja

Šef Koncentracionog logora Banjice Svetozar Vujković (levo) i šef IV odseka specijalne policije Božidar Bećarević su posle rata izvedeni pred sud u Beogradu kao ratni zločinci. Snimak od 30. oktobra 1949. godine

zi s tim predstavljaju neophodne, dragocene izvore dopunskih podataka bez kojih se, kao i bez memoarske građe preživelih zatočenika, ne mogu do kraja sagledati i konačno utvrditi činjenice koje još nedostaju.

Postupak protiv Jevreja koji su upućivani u logor Banjica sprovodio se ubrzano, pošto se žurilo da se "komunistički krivci" što pre streljaju. Od hapšenja, saslušavanja u zatvoru, odvođenja u logor, pa do streljanja, protekao bi tek poneki dan. Nisu bili retki slučajevi da se Jevrejin dopremi na Banjicu i istog dana strelja ili ga, kako se beležilo u logorsku knjigu evidencije, preuzme ("odvede") Gestapo. Izuzetak su predstavljali uhapšeni ili zarobljeni Jevreji koji su bili značajniji ilegalci ili borci, pa je u takvim slučajevima vođena duža istraga. To se dogodilo i sa pomenutim dr Kurtom Levijem, čija se istraga odužila od 10. decembra 1941. do 17. aprila 1942. godine, kada je doveden u logor Banjica i istog dana preuzet od SS-a.¹⁴⁴

144 IAB, UGB SP, IV- 2/31 i 166/6.

Šef Koncentracionog logora Banjica, Svetozar Vujković, bio je stari policajac, koji se već pre rata isticao kao progonitelj i batinaš komunista. O njegovoj svireposti i zlostavljanju zatočenika uveliko se pričalo među rodbinom "logorisanih lica" i stanovnicima okupiranog Beograda. Poznato je kakav je bio i prema zatočenim Jevrejima. Državna komisija za ratne zločine proglasila ga je posle oslobođenja Beograda za ratnog zločinca. "Sa nemačkim šefom logora Peterom Krigerom", navodi se u odluci,¹⁴⁵ "Vujković je bio strah i trepet za logoraše i nemoguće je nabrojati sve njihove zločine". Osuđen je na smrtnu kaznu 4. novembra 1949. godine u Beogradu.¹⁴⁶

Peter Kriger (Krieger), takođe proglašen za ratnog zločinca, doživeo je nešto drugačiji kraj svog zločinačkog puta. Prilikom saslušavanja u Minhenu izvršio je samoubistvo skokom kroz prozor.¹⁴⁷

NAMETANJE OBAVEZA JEVREJSKIM PREDSTAVNIŠTVIMA

Da bi što organizovanije i efikasnije sproveo rešenje jevrejskog pitanja u Srbiji, Gestapo se koristio i jevrejskim predstavništvima. U tom cilju nametao je niz obaveza koje su predstavništva jevrejske zajednice morala da izvrše, a posle interniranja u posebne logore i nova (samo)upravna tela u tim logorima.

Kvislinške vlasti nisu imale udela u određivanju obaveza Jevrejima, ali su, po nalogima Gestapoa, učestvovala u sprovođenju niza propisanih mera početkom okupacije. U toj pripremnoj fazi, specijalna policija je, na primer, koristila predstavništva jevrejske zajednice za dobijanje podataka i spiskova lica koja je trebalo registrovati. Kako je izjavio Božidar Bećarević, specijalna policija je, na osnovu tih podataka, sačinila kompletan spisak Jevreja u Beogradu.¹⁴⁸ Na sličan način je koristila učešće Predstavništva u dostavljanju raznih poziva i naloga Gestapoa, kako bi se organizovao što potpuniji odziv Jevreja u realizovanju drugih mera okupacionih vlasti.

Stvarni naredbodavac, koji je odlučivao kada i za koje mere angažovati predstavništva, bio je Gestapo. Naime, po nalogu okupacionih vlasti, Jevreji su, umesto predratnih jevrejskih opština, bili primorani da obrazuju jedinstveno Predstavništvo jevrejske zajed-

¹⁴⁵ AJ, DK-110, Odluka F broj 2203.

¹⁴⁶ Vujković je oktobra 1944. pobjegao iz Beograda, kraj rata dočekao u Italiji, a 27. jula 1945. godine Englezi su ga izručili Jugoslaviji kao ratnog zločinca.

¹⁴⁷ Peter Kriger je bio domaći Nemač (folksdojčer) iz Crvenke, pre rata raznoslač robe firme Mitić iz Beograda. U logoru Banjica najpre je bio sprovodnik i ključar, a potom postavljen za pomoćnika nemačkog komandanta logora. Opširnije o njemu: dokumentacija Državne komisije za ratne zločine (AJ, DK-110); Sima Begović, Logor Banjica 1941-1944.

¹⁴⁸ IAB, istražni predmet Božidara Bećarevića, str. 19.

nice (Vertretung der Jüdischen Gemeinschaft). Preko tog predstojništva, Gestapo je postavljao zahteve Jevrejima da izvršavaju sve propisane mere, kao i izrečene kazne. Pored pomenutog doprinosa u izradi spiskova i registrovanju Jevreja, Predstavništvo je bilo prinuđeno da učestvuje u obezbeđivanju predviđenog broja ljudi za prinudni rad na ulicama Beograda (iskopavanje leševa, raskrčivanje ruševina i sl.), u upozoravanju na nužnost poštovanja diskriminatorских mera okupacionih vlasti, podnošenju podataka o jevrejskoj imovini, određivanju talaca, isplaćivanju novčanih kazni (uključujući i određivanje ko će koliko da plati) i dr.

Nemci su nametanje takvih prisilnih obaveza Predstavništvu perfidno prikazivali kao aktivnost jevrejske samouprave, pod geslom da je sve u rukama samih Jevreja. U stvari, iza te propagandne farse krila se njihova stvarna namera da primoraju Predstavništvo da bude izvršilac njihovih naloga. To ilustruje sledeći primer iz 1941. godine. Zbog do kraja neisplaćene kontribucije od 10.000.000 dinara, Predstavništvo je dobilo naređenje da samo odredi ljude koji će se javiti Gestapou kao taoci. Obaveštavajući o tome, Predstavništvo je upozoravalo: "Ne budete li se odazvali ovome pozivu, bićete privedeni policijskim organima".¹⁴⁹

Zavaravanje jevrejske populacije u pogledu namera okupacionih vlasti sprovodilo se planski od početka okupacije. Širile su se vesti o "organizovanom prebacivanju" Jevreja iz Srbije u Poljsku, u radne logore u Trećem rajhu i o sličnim rešenjima koja su stavljala u izgled spašavanje života, izbegavanje onog najgoreg – fizičke likvidacije. To je nesumnjivo imalo efekta, budilo je i održavalo nade Jevreja u očajnoj situaciji, pa je pothranjivanje tih očekivanja u znatnoj meri doprinelo pasivnom držanju jevrejskog stanovništva. To je i bio cilj okupacionih vlasti: da svoj plan o konačnom rešenju jevrejskog pitanja sprovedu uz što manje otpora, komplikacija i bekstava.

Takvo lažno održavanje nade došlo je do izražaja i kada je jevrejsko stanovništvo internirano u logore. Vešt potez Gestapoa sa stvaranjem "jevrejske uprave" logora takođe je podstakao iluzije zatočenika. U stvari, sve priče o samoupravi svodile su se na to da je Gestapo prepustio Jevrejima da se sami brinu o organizovanju kuhinje, sanitetsko-higijenskih prilika i drugih osnovnih potreba za život u logorima Topovske šupe i Sajmište, tj. da se jevrejska "samouprava" bakaće sa nerešivim problemima.

Internirano jevrejsko stanovništvo karakterisalo je disciplinovano ponašanje, pasivno držanje i pomirenost sa sudbinom. Odsustvo organizovanog otpora u logorima, kao i činjenica daje bilo malo bekstava, objašnjavalo se nekim specifičnostima u mentalitetu

149 Jevrejski istorijski muzej, reg. br. 294, k. 22-1-1/27. IAB, UGB SP, III – 8a, k. 144: "Jevreji u Beogradu – kontribucija od 10.000.000 dinara".

ove populacije. Izloženost drastičnom kažnjavanju i zastrašivanju okupacionih vlasti je, razume se, imala snažan efekat zbog straha od odmazde. Bilo je neizvesnosti i dezorijentacije, kao i verovanja u obećanja gestapovskih starešina o upućivanju u logore van Srbije ili nade u mogućnost nalaženja nekog drugog povoljnog rešenja. Ta kombinacija zastrašivanja i zavaravanja svakako je bila značajan uzročnik takvog ponašanja interniranih Jevreja.

Određenu ulogu igrala je i vrlo izražena vezanost Jevreja za porodicu i za etničku zajednicu. Iz toga je proisticalo osećanje ubeđenosti da treba snositi kolektivno sudbinu – kakva god ona bila. Konkretno, to je značilo da nije moralno pobeći i spasiti sopstveni život ako nisi našao rešenja i za svoju porodicu (što je već bilo teže), tj. šire uzev, izneveriti solidarnost sa svojim narodom.

U materijalima Državne komisije za ratne zločine koji govore o stanju posle interniranja žena, dece i staraca (decembra 1941), dato je sledeće objašnjenje za pasivno držanje jevrejskog stanovništva u logorima:

“Ogromna većina žena odazvala se tom pozivu (za interniranje). Nije bilo porodice koja nije izgubila nekoliko najbližih muških članova. U punoj neizvesnosti o njihovoj sudbini, utučene od stradanja i stalnih poniženja, retke su bile žene koje su pomišljale da se spasu bekstvom, da bar sebi i svojoj deci stvore drukčiju sudbinu od one svojih muževa, očeva, braće. Rezignirano su išle u neizvesnost, bez volje za dalji život, nesposobne za odluku i akciju.”¹⁵⁰

Iz Jevrejskog logora Sajmište nije bilo bekstava, niti je u njemu organizovan otpor. Zabeleženo je, ipak, da su jednom prilikom zatočenici izrazili nezadovoljstvo zbog slabe ishrane na što je u logor dojurio gestapovski oficir Štrake i posle njegovih pretnji sve se smirilo i više se nije ponovilo.

U studiji Milana Koljanina “Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944” navodi se da su Jevreji kuriri iz logora sami odlazili u Beograd u Jevrejsku bolnicu i u Beogradsku opštinu, što im je pružalo povoljne mogućnosti za bekstvo. Međutim, oni te vanredno povoljne prilike nisu koristili, paralisani strahom od nemačke odmazde koja bi dovela do streljanja velikog broja jevrejskih zatočenika. Karakterističan je i slučaj Olge Alkalaj, člana privremenog Mesnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Beograd, koja je decembra 1941, posle mučenja u zatvoru i u logoru Banjica, prebačena u Jevrejski logor Sajmište, pa u Jevrejsku bolnicu. Ona je odbila da je drugovi spasu iz bolnice, pošto nije bila spremna da prihvati posledice toga čina, tj. streljanje nedužnih u okviru ne-

150 Zločini fašističkog okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, str. 23.

mačke odmazde koja bi usledila. Ubijena je prilikom likvidacije Jevrejske bolnice marta 1942. godine.¹⁵¹

Što se tiče Cigana, ne bi se moglo reći da su se disciplinovano odazivali naredbama o prijavljivanju i drugim pozivima policijskih vlasti. Naprotiv, mnogi od njih su nastojali da na razne načine izbegnu pridržavanje propisanih mera i u tome su neretko uspevali. Policijska evidencija Cigana nije mogla da se u potpunosti kompletira i ažurira, pošto je dosta njih uspevalo da prikrije tragove. Poučeni ishodom prvih uhapšenih, a zatim i interniranih sunarodnika, tj. njihovom likvidacijom, činili su sve što su mogli da bi izbegli takvu sudbinu. Osnovni razlog što su Cigani prošli nešto manje tragično jeste taj što prema njima nisu tako dosledno, rigorozno i u potpunosti sprovedene mere progona i fizičkog uništavanja kao prema Jevrejima.

Iako je predstavljao gvozdenu pesnicu Hitlerove Nemačke u likvidaciji Jevreja, Gestapo se nije lišavao tajnih usluga pojedinih pripadnika satanizovanog naroda. Do saradnje je dolazilo uprkos poznatim razlozima koji su se isprečili između dveju strana. Prepreka za Gestapo bio je nacistički rasni princip protiv Jevreja, a barijera za Jevreje činjenica da je Gestapo nemilosrdno slao njihovu sabraću u smrt. Pa ipak, preovladao je pragmatičan prilaz: kod gestapovaca su potisnuti ideološko-doktrinarni pogledi o rasnoj diskriminaciji u slučajevima kada je tajna saradnja sa pripadnikom jevrejske zajednice mogla da bude korisna i pruži značajne podatke; pojedini Jevreji i Jevrejke, koji su se orpedelili za tajne kontakte sa Gestapoom uprkos tome što su znali da je on glavni krivac za stradanje njihovog naroda, činili su to radi obećanog spasa života ili zaštite svoje porodice, a drugi iz sebičnih razloga, radi odgovarajuće koristi.

U izveštaju Državne komisije za ratne zločine protiv Jevreja¹⁵² rečeno je o tome:

“Jevrejska uprava logora (Sajmište) činila je što je god mogla da olakša sudbinu interniraca; bilo je, međutim, i u upravi logora ljudi koji su iz straha od Nemaca striktno izvršavali sva naređenja nemačke komande. Dvojica od njih, neki Đarfaš i Kraus, obojica iz Zrenjanina, bili su čak nemački špijuni i sluge. Zbog toga su često dolazili u sukob sa internirkama. Jednom prilikom došlo je do otvorene pobune zbog rđave i nedovoljne hrane; tada su se Đarfaš i Kraus obratili za zaštitu nemačkoj komandi logora, te je u logor došao sam Štrake i zapretio da će streljati stotinu žena, ako se još jednom slično ponovi.”¹⁵³

151 Podrobnije o držanju Jevreja u posebnim logorima: Milan Koljanin, n.d., str. 136-143.

152 AJ, DK-110, inv. br. 16.189.

153 Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, str. 24.

Gestapo je, naravno, imao agente među Jevrejima i pre nego što ih je internirao u logore. Tako je 1941. godine Operativna komanda (Einsatzkommando) Gestapoa i SD-a u Beogradu koristila kao tajnu saradnicu Jevrejku Gruenberg. Nju je "držao na vezi" poznati gestapovski agent Dušan Teodorović. Na osnovu njenih podataka zaplenjena je veća količina skrivenog jevrejskog novca. Za Gestapo je, takođe povezana sa Teodorovićem, radila i Jevrejka Margita Horvat.¹⁵⁴ Otkrivena je i tajna aktivnost Hajima Almosli-
na, trgovačkog putnika iz Beograda.¹⁵⁵

Među Jevrejima agentima svakako je najdalje otišao u nanošenju štete i izazivanju najtežih posledica svojim sunarodnicima Bencion Bivas, koji je pod imenom Marko Benjamin(ović) javno radio kao agent Gestapoa u Beogradu i na Kosovu i Metohiji. On je proglašen i za ratnog zločinca pod imenom Marko Benjaminović, kao krivac za hapšenje i streljanje velikog broja Jevreja i Srba najpre u Beogradu, a potom na Kosovu i Metohiji (pre svega, u Kosovskoj Mitrovici i Prištini).¹⁵⁶ Reč je o najbeskrupuloznijem agentu, čija je aktivnost bila pogubna za njegovu sabraču, koji čak ni sopstvenu porodicu nije izbavio od stradanja (likvidirana je 1942. godine). Nestao je krajem okupacije. Ništa se pouzdano nije saznalo o njegovoj sudbini.¹⁵⁷

OPŠTI OSVRT

Nemačka okupacija 1941-1944. godine predstavljala je najtragičniji period u životu Jevreja u Srbiji. Do tada je jevrejska zajednica prolazila kroz istorijski poznati razvoj ove balkanske zemlje, učvršćujući svoje korene i suživot sa srpskim narodom, deleći sa njim i dobro i zlo. Povremeni ispadi do kojih je dolazilo ostali su u granicama marginalnih pojava, tako da se Jevreji u Srbiji nisu suočavali sa organizovanim antisemitskim pokretom.

Tragična istorija stradanja Jevreja počela je paralelno sa agresijom Hitlerove Nemačke i okupacijom i rasparčavanjem Jugoslavije 1941. godine. U okupiranoj Srbiji, Nemci su vrlo efikasno pristupili "konačnom rešenju jevrejskog pitanja", na radikalniji način, brže i

154 NOS, IV, str. 719; Beograd pod komesarskom upravom 1941, str. 347.

155 Ženi Lebl, *Do konačnog rešenja Čigoja*, Beograd 2001, str. 298; Dnevnik jedne Judite, "Dečje novine", Gornji Milanovac 1990; Aleksandar Lebl, *Potruga za komesarom Egonom Zabukošekom*, Politika, 3. 11. 1992.

156 AJ, DK-110, F. broj 17.133. Bivas je pre rata živeo u Kosovskoj Mitrovici u čestitoj jevrejskoj porodici, neko vreme radio u trgovini, a potom prešao u Beograd i postao agent Uprave grada Beograda. Posle aprilskog rata stupio u službu Gestapoa i doprineo hapšenju i pljačkanju Jevreja u Beogradu 1941. godine. Zatim je, "po potrebi službe", otišao u Kosovsku Mitrovicu kao pripadnik tamošnje gestapovske ispostave i bio vinovnik mnogih zlodela na Kosovu i Metohiji.

157 Podrobno o Bivasu, njegovom radu i odgovornosti, kao i o protivrečnim podacima o njegovoj sudbini: Beograd pod komesarskom upravom 1941., str. 346-347.

doslednije nego u drugim okupiranim zemljama. I sa još jednom osobenošću: za razliku od postupka u ostalim zemljama, u kojima je u tu svrhu angažovana policija, u Srbiji je upotrebljena nemačka vojska – Vermaht (Wehrmacht). Središte nacističkih progona i fizičke likvidacije Jevreja bio je Beograd, u kome je i živio najveći broj Jevreja u Srbiji.

Postupak prema Jevrejima može se analizirati kroz faze njihovog stradanja (od kojih se neke mogu, a neke ne mogu vremenski razdvajati) ili kroz vidove njihovog progona i progroma.

Prva, pripremna faza, počela je već 16. aprila 1941. i sastojala se od sprovođenja niza mera protiv Jevreja: obaveze prijavljivanja, uspostavljanja ažurnih spiskova, prinudnog rada, obespravljanja, pljačkanja imovine i sličnih mera uobičajenih prilikom okupiranja neke zemlje.

Krajem juna iste godine, preciznije: posle napada Nemačke na Sovjetski Savez (22. juna 1941), počinju hapšenja Jevreja *kao antifašista i talaca* i njihova streljanja u okviru mera odmazde. Na taj način je, s obzirom na mnoštvo streljanih u represalijama, počelo fizičko uništavanje Jevreja ("smanjivanje njihovog brojnog stanja").

Usledila je faza interniranja celokupnog jevrejskog stanovništva u posebne logore za Jevreje: najpre muškaraca iznad 14 godina, počev od 22. avgusta 1941, u logor Topovske šupe na Autokomandi, a potom, od 12. decembra iste godine, žena, dece i staraca u logor na Sajmištu u Zemunu. U međuvremenu je veliki broj Jevreja iz tih logora izdvajan i upućivan na streljanje u odmazdama koje je vršio okupator.

Najtragičniji period stradanja Jevreja bio je od polovine decembra 1941. do polovine maja 1942. godine, kada je Gestapo izvršio istrebljenje celokupnog jevrejskog stanovništva interniranog u Jevrejskom logoru Sajmište i izvestio Berlin da je jevrejsko pitanje u Srbiji konačno rešeno.

Sve vreme okupacije, međutim, uporedo sa opisanim fazama i oblicima proganjanja i ubijanja Jevreja, sprovedena je organizovana potraga okupatorskih i kvislinških vlasti za Jevrejima koji su izbegli hapšenja, interniranja i streljanja i krili se u Beogradu i unutrašnjosti Srbije. Intenzitet traganja i pronalaženja "begunaca" bio je najjači 1941. i 1942, dok je 1943. znatno, a 1944. godine sasvim oslabio.

Iz prethodnih poglavlja videlo se u čemu se sastojalo učešće domaćih vlasti u pomenu tim fazama i vidovima progona i uništavanja Jevreja.

Kao i u drugim okupiranim zemljama, nemačke vlasti su i u Srbiji upotrebile organe domaće uprave i policije za sprovođenje propisanih mera protiv Jevreja u početnoj fazi pripremanja genocida nad njima. Kvislinška policija je bila angažovana i u potrazi za Jevre-

jima koji su izbegli interniranje i stradanje u jevrejskim logorima. Domaći policijski aparat, pre svega specijalna policija, otkrivala je, hapsila i upućivala u logor Banjica ili u gestapovske zatvore učesnike i pristalice otpora i borbe protiv fašističkih osvajača, okupatorskog terora i genocida.

Kvislinške vlasti u Srbiji nisu imale neposrednog udela u fizičkoj likvidaciji jevrejskog stanovništva. Njihova uloga se završavala predajom uhapšenih Jevreja, kao prestupnika i krivaca, okupacionim vlastima (Gestapou, pre svega), koje su isključivo odlučivale o njihovoj sudbini. Domaći upravno-policijski aparat nije učestvovao u upravljanju posebnim, jevrejskim logorima Topovske šupe na Autokomandi i na Sajmištu u Zemunu. Uprava grada i Opština grada Beograda starale su se samo o ispomoći tim logorima u pogledu ishrane, tehničkih popravki, higijenskih i sanitetskih potreba, ogreva i sl.

U tom pogledu se stepen učešća i odgovornosti kvislinškog aparata u Srbiji može najbolje sagledati i oceniti ako se uporedi sa "učinkom" ustaške vlasti u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Tamo su ustaške formacije i policija Ante Pavelića bile najefikasniji faktori likvidacije Jevreja. Prema izjavi člana zagrebačke jevrejske opštine Slavka Goldštajna, objavljenoj u "Vjesniku" 13. januara 1994. godine: "Ustaška vlast je svojim rukama poubijala oko 26.000 Židova u tadašnjoj NDH (Nezavisnoj Državi Hrvatskoj). Daljih pet do šest tisuća poubijali su Nijemci."

Prikazujući učešće kvislinških vlasti i oružanih formacija u progonu Jevreja u Srbiji, Državna komisija za ratne zločine upotrebljavala je za te činioce tada aktuelne nazive: nedićevci i ljotićeveci. Pojam nedićevci označavao je ukupnu strukturu kvislinške vlasti, uključujući i Nedićeve oružane odrede, tj. Srpsku državnu stražu (SDS), dok se izraz ljotićeveci odnosio, pre svega, na posebne Ljotićeve oružane odrede (dobrovoljci), odnosno Srpski dobrovoljački korpus (SDK). U taboru nedićevaca najznačajniju ulogu igrala je specijalna policija Uprave grada Beograda, a među ljotićevcima najaktivnija protiv Jevreja bila je obaveštajna služba.

Sa retkim izuzecima, odgovorni funkcioneri i pripadnici specijalne policije, koji su u okupiranom Beogradu delovali protiv Jevreja, izvedeni su posle rata pred sud i kažnjeni za počinjene zločine. Najupadljiviji izuzetak svakako je slučaj Jovana Nikolića, šefa Odseka za Jevreje i Cigane, koji nije bio proglašen za ratnog zločinca i nije polagao račune "pred licem pravde" (pobegao je iz Beograda i živio u inostranstvu).

Uporedo sa satanizacijom i drakonskim kažnjavanjem Srba, tekli su progoni i uništavanje Jevreja. Istovremeno su izloženi dotad neviđenoj propagandnoj kampanji u kojoj su žigosani kao krivci za sve, zajedno su izvođeni pred mitraljeske i pušćane cevi okupator-

SPECIJALNA POLICIJA I STRADANJE JEVREJA U OKUPIRANOM BEOGRADU 1941-1944.

skih vojnika i policajaca. Zajednička im je bila istorijska sudbina – da stradaju kao žrtve nacističkog kolektivnog kažnjavanja. Slična je bila i sudbina Cigana.

Glavni problem i opasnost za funkcionisanje i održanje okupatorsko-kvislinškog poretka bila je oružana oslobodilačka borba, a Jevreji su proglašavani učesnicima (delom i pokretačima) i pomagačima te borbe. Obračun sa malom jevrejskom populacijom (oko pola procenta ukupnog stanovništva Jugoslavije) ne bi privlačio toliko pažnje, niti bi bio u središtu okupatorske propagandne aktivnosti, da Jevreji nisu sve vreme povezivani sa partizanskom borbom i Narodnooslobodilačkim pokretom. U tom pogledu je tragedija Jevreja predstavljala deo ukupnog stradanja stanovništva Srbije (hapšenja i streljanja antifašista i talaca i dr.).

PRILOZI

HRONOLOŠKO-TEMATSKI IZBOR DOKUMENATA

NEMAČKE NAREDBE I UREDBE O JEVREJIMA I CIGANIMA¹⁵⁸

VERORDNUNG

betreffend die Juden und Zigeuner.

Auf Grund der mir vom Oberbefehlshaber des Heeres erteilten Ermächtigung verordne ich was folgt:

I. Juden.

§ 1.

Jude im Sinne aller bereits erlassenen und noch zu erlassenden Verordnungen des Militärbefehlshabers in Serbien ist, wer von mindestens drei jüdischen Grosseltern teilen abstammt.

Grosseltern gelten als Juden, wenn sie der Rasse nach volljüdisch sind oder der jüdischen Konfession angehören oder angehört haben.

Den Juden gleichgestellt werden jüdische Mischlinge mit einem oder zwei jüdischen Grosseltern teilen, die nach dem 5. April 1941 einer jüdischen Religionsgemeinschaft angehört haben oder beigetreten sind.

Ebenso werden Juden gleichgestellt diejenigen jüdischen Mischlinge, die mit einer Jüdin verheiratet sind oder die Ehe mit einer Jüdin eingehen.

НАРЕДБА

која се односи на Јевреје и Цигане.

На основу овлашћења издатог ми од стране Главнокомандујућег војне силе наређујем следеће:

I. Јевреји

§ 1.

У смислу већ издатих наредаба и оних које ће издавати Главни војни заповедник за Србију, Јеврејином се сматра свако лице које води порекло од најмање три јеврејска претка (под овим се подразумевају родитељи оца и мајке).

Претци се сматрају за Јевреје ако су по раси пунокрвни Јевреји или припадају јеврејској вероисповести или су јој припадали.

Као Јевреји се сматрају и Јевреји мелези од једног или два јеврејска претка (под овим се подразумевају родитељи оца и мајке) који су после 5 априла 1941 године припадали заједници јеврејске вероисповести или јој приступили.

Исто тако се сматрају Јеврејима и јеврејски мелези, који су венчани Јеврејком или који ступе у брак са Јеврејком.

158 Tri naredbe i uredbe nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji iz 1941. godine, kojima su propisane mere protiv Jevreja i Cigana, svakako su višestruko značajni dokumenti. Staranje o sprovođenju tih mera postalo je dužnost organa srpske vlasti, pa ova tri akta predstavljaju autentične pokazatelje o odgovarajućim zaduženjima i vrsti poslova koje su, iz tog delokruga, obavljale domaće vlasti, uključujući specijalnu policiju. (List uredaba vojnog zapovednika u Srbiji, arhiva Državne komisije za ratne zločine, inv. br. 11.291.)

§ 2.

Die Juden haben sich binnen zwei Wochen nach Bekanntgabe dieser Verordnung bei den serbischen polizeilichen Meldeämtern, in deren Bezirk sie ihren Wohnsitz oder Aufenthalt haben, zur Eintragung in die Judenregister zu melden. Die Anmeldung durch den Haushaltsvorstand genügt für die ganze Familie.

§ 3.

Die Juden unterliegen einer Kennzeichnungs-pflicht. Sie haben am linken Oberarm eine gelbe Armbinde mit dem Aufdruck „Jude“ zu tragen.

§ 4.

Juden können nicht Träger eines öffentlichen Amtes sein. Die Entfernung aus den Ämtern hat durch die serbischen Behörden umgehend zu erfolgen.

§ 5.

Juden dürfen zum Beruf des Rechtsanwalts, Arztes, Zahnarztes, Tierarztes und Apothekers nicht zugelassen werden.

Zur Zeit zugelassene jüdische Rechtsanwälte dürfen vor Gericht oder Behörden nicht mehr auftreten.

Jüdischen Ärzten und Zahnärzten wird die Tätigkeit untersagt, soweit es sich nicht um Behandlung von Juden handelt. Am Eingang der Praxisräume ist auf die jüdische Abstammung und das Verbot der Behandlung von Nichtjuden hinzuweisen.

Jüdischen Tierärzten und Apothekern wird die Tätigkeit untersagt.

§ 6.

Zum Wiederaufbau der durch den Krieg entstandenen Schäden besteht für alle Juden beiderlei Geschlechts im Alter von 14 bis 60 Jahren Arbeitszwang.

Über den Einsatz der Juden entscheiden die zuständigen örtlichen Kreiskommandanturen oder die von dem Militärbefehlshaber in Serbien bestimmten Dienststellen.

§ 7.

Juden ist der Besuch von Theatern, Kinos, Unterhaltungsstätten aller Art, öffentlichen Badeanstalten, Sportplätzen und öffentlichen Märkten verboten.

Der Besuch von Gaststätten ist Juden ebenfalls verboten, soweit nicht bestimmte Gaststätten

§ 2.

Јевреји се имају пријавити у року од две недеље после објаве ове наредбе српским полицијским пријавним властима, у чијем подручју имају место становања или се привремено налазе, да би се увели у спискове Јевреја. Пријава преко старешине куће дозвољна је за целу породицу.

§ 3.

Јевреји су дужни обележити се. Они морају носити на левој руци жуту траку са натписом „Јеврејин“.

§ 4.

Јевреји не могу бити јавни службеници. Њихово уклањање из установа морају одмах да изврше српске власти.

§ 5.

Јеврејима не може бити дозвољено упражњавање праксе адвоката, лекара, зубног лекара, ветеринара и апотекара.

Јеврејски адвокати који су досад имали адвокатску праксу не смеју више изаћи пред суд или власти као заступници.

Јеврејским лекарима и зубним лекарима се одузима пракса, у колико се не ради о лечењу Јевреја. На улазу у ординације мора бити истакнуто јеврејско порекло и забрана лечења Аријеваца.

Јеврејским ветеринарима и апотекарима се забрањује рад.

§ 6.

За поправку ратом насталих штета постоји за Јевреје оба пола у старости од 14 до 60 година принудни рад.

О броју учесника Јевреја у раду одлучују надлежне Окружне команде или они одељци које је одредио Главни војни заповедник за Србију.

§ 7.

Јеврејима је забрањено посећивање позоришта, биоскопа, места за разоноду сваке врсте, јавних купатила, спортских приредаба и јавних вазара.

Посећивање гостиона такође је забрањено Јеврејима, уколико извесни локали нису до-

durch den Militärbefehlshaber in Serbien für den Besuch von Juden zugelassen werden. Diese Gaststätten sind besonders zu kennzeichnen.

§ 8.

Juden dürfen nicht Inhaber von Bildungs- oder Unterhaltungsstätten sein oder in ihnen beschäftigt werden.

§ 9.

Juden, die aus dem besetzten serbischen Gebiet geflohen sind, ist die Rückkehr in dieses verboten.

Kein Jude darf ohne Genehmigung der für seinen Wohnsitz oder Aufenthaltsort zuständigen Kreiskommandantur seinen derzeitigen Aufenthaltsort verlassen.

Jeder Jude muss sich von 20 bis 6 Uhr in seiner Wohnung aufhalten.

§ 10.

Alle im Eigentum oder Besitz von Juden befindlichen Rundfunkgeräte sind sofort über die für ihren Wohnsitz oder Aufenthaltsort zuständigen Bürgermeistereien bei den Kreiskommandanturen anzumelden.

§ 11.

Die Juden und Ehegatten von Juden haben das in ihrem Eigentum oder Besitz befindliche Vermögen mit Angabe, wo sich dieses Vermögen befindet, binnen zehn Tagen nach Bekanntgabe dieser Verordnung über die für ihren Wohnsitz oder Aufenthaltsort zuständigen Bürgermeistereien bei den Kreiskommandanturen anzumelden.

Jede entgeltliche oder unentgeltliche Verfügung über das Vermögen ist verboten. Rechtsgeschäfte, die dieser Bestimmung entgegen vorgenommen werden, sind nichtig. Ausgenommen von diesem Verbot sind Ausgaben für die zum notwendigen Lebensunterhalt erforderlichen Lebensmittel.

§ 12.

Jüdische wirtschaftliche Unternehmungen oder solche Unternehmungen, die nach dem 5. April 1941 noch jüdisch gewesen sind, sind bis zum 15. Juni 1941 bei den zuständigen Kreiskommandanturen anzumelden. Zuständig ist die Kreiskommandantur, in deren Bezirk natürliche Personen ihren Wohnsitz, juristische Personen ihren Sitz haben. Dies gilt auch für jüdische wirtschaftliche Unternehmungen mit dem Sitz

били одобрење од Главног војног заповедника за Србију, да могу дозволити приступ Јеврејима. Ови локали морају бити обележени нарочитом ознаком.

§ 8.

Јевреји не могу бити власници васпитних или забавних установа или да буду у њима запослени.

§ 9.

Јеврејима који су избегли из окупиране српске територије забрањен је повратак у исту.

Ни један Јеврејин не сме без одобрења за његово место становања и пребивања надлежне Окружне Команде да напусти своје дотадање место становања или пребивања.

Сваки Јеврејин мора да остане у својој стани од 20 до 6 часова.

§ 10.

Сви радио-апарати и материјал чији су власници Јевреји или се налазе у њиховом поседу, морају се одмах пријавити преко надлежне општине њиховог места становања или пребивања Окружној команди.

§ 11.

Јевреји и супружници Јевреја морају у року од 10 дана по објави ове Наредбе преко надлежне општине свог места становања или пребивања пријавити Окружној команди свој иметак са назначењем где се овај налази.

Свако располагање иметком бесплатно или уз награду забрањено је. Послови закључени на правној основи који су супротни овој одредби, поништавају се.

Од ове забране се изузимају издаци за набавку најпотребнијих намирница за одржавање живота,

§ 12.

Јеврејска привредна предузећа или она предузећа која су после 5 априла 1941 још била јеврејска, морају се пријавити надлежним Окружним командама до 15 јуна 1941. Надлежна је Окружна команда у чијем округу приватна лица имају своја места становања а правна лица своја седишта. Ово важи и за јеврејска привредна предузећа са седиштем изван окупиране територије, и то за онај део

ausserhalb des besetzten Gebietes für den im besetzten Gebiet betriebenen Teil des Unternehmens.

Die Anmeldung hat zu enthalten:

- a) Namen, Sitz und Eigentümer oder Pächter des Unternehmens unter Hervorhebung der Umstände, auf Grund deren das Unternehmen jüdisch ist oder nach dem 5. April 41 noch jüdisch gewesen ist;
- b) bei Unternehmen, die nicht mehr jüdisch sind, die Vorgänge, durch welche die Voraussetzungen weggefallen sind;
- c) die Art des Unternehmens nach den gehandelten oder hergestellten oder verwalteten Gütern unter Hervorhebung des Hauptgegenstandes;
- d) Zweigniederlassungen, Werkstätten und Nebenbetriebe;
- e) den Umsatz nach der letzten Umsatzsteuererklärung;
- f) den Wert des Warenlagers, der vorhandenen Rohstoffvorräte, der verwalteten Grundstücke und Gelder.

§ 13.

Wirtschaftliches Unternehmen im Sinne dieser Verordnung ist jedes Unternehmen mit dem Ziele, sich an der Gütererzeugung, der Güterverarbeitung, dem Güterumtausch und der Güterverwaltung selbständig zu beteiligen, ohne Rücksicht auf die Rechtsform des Unternehmens und ohne Rücksicht auf die Eintragung in ein Register. Es gehören dazu auch Banken, Versicherungen und Büros der Notare, das Amt des Wechselmaklers und Grundstücksgesellschaften.

Jüdisch ist ein Unternehmen, wenn die Eigentümer oder Pächter

- a) Juden sind oder
- b) Gesellschaften sind, bei denen ein Gesellschafter Jude ist oder
- c) Gesellschaften mit beschränkter Haftung sind, bei denen mehr als ein Drittel der Gesellschafter Juden oder mehr als ein Drittel der Anteile in den Händen jüdischer Gesellschafter sind oder bei denen ein Geschäftsführer Jude ist oder mehr als ein Drittel des Aufsichtsrats Juden sind oder
- d) Aktiengesellschaften sind, bei denen der Vorsitzende des Verwaltungsrats oder ein beigeordneter Verwalter oder mehr als ein Drittel des Verwaltungsrats Juden sind.

послопа предузећа који се врши на окупираној територији

Пријава мора да садржи:

- a) имена, седиште власника или закупца предузећа назначујући околности на темељу којих је предузеће јеврејско или је до 5 априла 1941 било још јеврејско;
- b) код предузећа која више нису јеврејска, околности под којим су ове претпоставке отпале.
- c) врсту предузећа према врсти робе којом се тргује, израђује или управља, назначујући главни артикал;
- d) филијале, радионице и споредне радње;
- e) промет према последњем опорезовању;
- ф) вредност стоваришта робе, постојеће количине сировина, непокретнине којима се располаже и новац.

§ 13.

Привредно предузеће у смислу ове наредбе је свако предузеће које учествује на израђивању добара, преради добара, измену добара, и управљању добара, без обзира на правну форму предузећа и без обзира на упис у регистар. Под ово потпадају и банке, осигуравајућа друштва, канцеларије нотара, мењачнице и предузећа за непокретна имања.

Јеврејско је оно предузеће чији су власници или закупци:

- a) Јевреји, или
- b) друштва, чији је један члан Јеврејин, или
- в) друштва са ограниченом одговорношћу, чија је једна трећина чланова Јевреја или се више од једне трећине удела налази у рукама јеврејских чланова, или чији је један пословођа Јеврејин, или су више од једне трећине чланова надзорног одбора Јевреји, или
- д) акционарска друштва чији је председник управног одбора или један од заменика Јеврејин, или су више од једне трећине чланова управног одбора Јевреји.

Ein Unternehmen kann durch Entscheid des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien als jüdisch erklärt werden, wenn es überwiegend unter jüdischem Einfluss steht.

§ 14.

Alle jüdischen wirtschaftlichen Unternehmen, sowie alle juristischen Personen, die nicht wirtschaftliche Unternehmen sind und mehr als ein Drittel Juden unter den Mitgliedern oder in der Leitung haben, haben bis zum 15. Juni 1941 bei den zuständigen Kreiskommandanturen anzumelden:

die ihnen gehörigen oder verpfändeten Aktien, Gesellschaftsanteile,

stillen Beteiligungen an wirtschaftlichen Unternehmen und Darlehen an wirtschaftlichen Unternehmen,

ferner ihre Grundstücke und Rechte an Grundstücken.

Zuständig für die Entgegennahme der Anmeldung ist die Kreiskommandantur, in deren Bezirk das von der Beteiligung betroffene Unternehmen seinen Sitz hat oder in deren Bezirk das betroffene oder belastete Grundstück liegt.

§ 15.

Rechtsgeschäfte aus der Zeit nach dem 5. April 1941, durch die über das Vermögen der in § 11 und 14 genannten Personen verfügt worden ist, können von dem Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien für nichtig erklärt werden.

§ 16.

Für jüdische wirtschaftliche Unternehmen kann ein kommissarischer Verwalter bestellt werden. Auf ihn sind die Vorschriften der Geschäftsführungsverordnung. (Verordnungsblatt Nr. 2, Seite 19) entsprechend anzuwenden.

Bis zur Bestellung eines kommissarischen Verwalters ist der Leiter verpflichtet, die Geschäfte ordnungsgemäss zu verwalten.

§ 17.

Die Kreiskommandanturen können anordnen, dass ihnen von den Bürgermeister der Städte und Gemeinden, in denen mehrere Juden wohnen, ein Jude benannt wird, dem die Durchführung von Massnahmen übertragen werden kann.

Главни опуномоћеник за привреду у Србији може прогласити једно предузеће за јеврејско, ако стоји претежно под јеврејским утицајем.

§ 14.

Сва јеврејска привредна предузећа као и сва правна лица која нису привредна предузећа и која имају више од једне трећине Јевреја међу својим члановима или у управи, морају до 15 јуна 1941 пријавити код надлежне Окружне команде:

своје или њима заложене акције,

уделе друштва,

тајно учешће у привредним предузећима и позајмице учињене привредним предузећима.

као и своје непокретно имање и права на имањима.

За примање пријава надлежна је она Окружна команда у чијем округу предузеће има седиште или у чијем округу се налази непокретно имање које подлеже овој наредби.

§ 15.

Правне послове из времена после 5 априла 1941 засноване на располагању иметком лица поменутих у § 11 и § 14, може Главни опуномоћеник за привреду у Србији поништити.

§ 16.

За јеврејска привредна предузећа може се поставити комесар-управитељ. На њега се примењују прописи Уредбе о вођењу послова (Лист Уредаба Бр. 2, страна 19).

До постављања комесара-управитеља управник је дужан да уредно води послове.

§ 17.

Окружне команде могу да нареду да им Претседници градова и општина, у којима станује више Јевреја, именују једног Јеврејина на кога ће се пренети извршење мера.

II. Zigeuner.**§ 18.**

Zigeuner werden den Juden gleichgestellt. Für sie gelten die Bestimmungen dieser Verordnung entsprechend.

§ 19.

Zigeuner ist, wer von mindestens drei der Rasse nach zigeunerischen Grosselternteilen abstammt.

Den Zigeunern werden gleichgestellt zigeunerische Mischlinge, die von einem oder zwei zigeunerischen Grosselternteilen abstammen und mit einer Zigeunerin verheiratet sind oder mit einer Zigeunerin die Ehe eingehen.

§ 20.

Die für die Kenntlichmachung von Zigeunern zu tragenden Armbinden müssen ebenfalls von gelber Farbe sein und die Aufschrift „Zigeuner“ tragen.

Die Zigeuner werden auf Grund der Meldung in Zigeunerlisten eingetragen.

III. Aufgaben der serbischen Behörden:**§ 21.**

Die serbischen Behörden sind für die Durchführung der in dieser Verordnung getroffenen Anordnungen verantwortlich.

IV. Strafbestimmung.**§ 22.**

Wer den Bestimmungen dieser Verordnung zuwiderhandelt, wird mit Gefängnis und Geldstrafe oder einer dieser Strafen bestraft. In schweren Fällen kann auf Zuchthaus oder Todesstrafe erkannt werden.

Belgrad, den 30. Mai 1941.

Der Militärbefehlshaber in Serbien.

II. Цигани**§ 18.**

Цигани се изједначују са Јеврејима. За њих важе одговарајуће одредбе ове Наредбе.

§ 19.

Циганом се сматра оно лице које води порекло од најмање три циганска претка. Са циганима се изједначују и цигански мелези који воде порекло од једнога или два циганска претка и који су ожењени циганком или ступе у брак са циганком.

§ 20.

За обележавање цигана носе се траке које морају исто тако бити жуте и носити натпис „Циганин“.

Цигани се на основу пријаве убележавају у циганске листе.

III. Дужности српских власти**§ 21.**

Српске власти су одговорне за навршење наређења садржаних у овој Наредби.

IV. Казнене мере**§ 22.**

Ко се успротиви одредбама ове Наредбе биће кажњен затвором и новчаном казном, или једном од ове две казне. У тешким случајевима казниће се робијом или смрћу.

Београд, 30 маја 1941

Војни заповедник у Србији

POSLOVI VII ODSEKA SPECIJALNE POLICIJE¹⁵⁹

Gospodinu

ŠEFU ODELJKA SPECIJALNE POLICIJE

B e o g r a d

U vezi naredbe I. br. 226 od 22.V. t.g., čast mi je dostaviti sledeći izveštaj o radu Otseka za jevreje i cigane u vremenu od 10.VI. do 26.VI. t.g.

Ovaj Otssek registrovao je do danas ukupno 9.400 jevreja i 678 jevrejskih radnji. U vremenu od 10.VI. do 26.VI. t.g. prijavilo se ovom Otsseku 218 odraslih, 37 dece i 3 radnje. Pored ovoga ovaj Otssek izvršio je popis svih jevreja stranih državljana nastanjenih za poslednjih deset godina u Beogradu kao i onih, koji su stekli naše državljanstvo za poslednjih deset godina. Takvih do danas ima svega 147. Na dan 9 i 10 ov.m. izvršen je naknadni popis jevreja - mladića starih od 14 do 16 godina i takvih je upisano 127. od kojih su 43 osposobljeni za fizički rad, a 84. oslobođeni zbog bolesti i nerazvijenosti.

Ovaj Otssek počev od 7 ov.m. izvršio je registrovanje cigana po kvartovima nastanjenih u Beogradu i do danas je ukupno registrovano 3.044 cigana, od kojih su 2.080 stari preko 14 godina a 964 stari do 14 godina.

Medju odraslim ciganima ima 1.081 muškaraca, 326 zemljoradnika i radnika, 261 muzikanta, 71 zanatlija, 407 raznog zanimanja i 16 bez zanimanja. Napominjem da je po posle izvršnog registrovanja pojavio veći broj rumunskih cigana sa potvrđama ovdašnjeg rumunskog konzulata, da su isti rumunsko narodnosti i da ih takve, treba brisati iz registra. Ovaj Otssek, da bi ovome stao na put zatražio je od svakog, da svoju narodnost i poreklo dokaže uverenjem nadležne opštine potvrđeno od strane Sreskog Načelstva da nije ciganin.

Ovaj Otssek takodje vodi spisak svih jevreja koji su napustili Beograd po odobrenju nemačke vlasti, i takvih do danas ima 116. Putem svojih organa ovoga Otsseka, vodi se stalni nadzor nad jevrejima dali isti nose žutu traku sa natpisom "jevrejin", kao i to ako se neko krije neprijavljen, privodi ga i predaje nemačkim vlastima gestapo-u. Isto tako vodi se strogi nadzor o posećivanju mesta za razonodu svake vrste, kao i na upražnjavanje svakog rada - zanata.

Pored ovoga ovaj Otssek vrši svakodnevni raspored pritvorenika Uprave Grda Beograda kažnjeni prisilnim radom, koji se upućuju na rad po reonima kao i na drugim mestima prema ukazanoj potrebi.

O prednje se izveštavate molbom na znanje i dalje nadležnost.

26 juna 1941 godine
B e o g r a d

Komesar,
[Signature]

159 Dva polumesečna izveštaja VII odseka specijalne policije, koji pokazuju kakvu vrstu poslova je obavljao taj odsek - na osnovu pomenutih naredbi i uredbi vojnog zapovednika i naloga Gestapoa. (IAB, UGB SP, k. 589, str. 176.)

Gospodim

ŠEFU ODELENJA SPECIJALNE POLICIJE

B e o g r a d.

U vezi naredbe I. br. 226 od 22.V. t.g., čast mi je dostaviti sledeći izveštaj o radu Otseka za jevreje i cigana u vremenu od 10 do 26 jula t.g.

Ovaj Otssek registrovao je do danas ukupno 9.523 jevreja i 679 jevrejskih radnji. U vremenu od 10. do 26.VII. t.g. prijavilo se ovom Otsseku 68 odraslih i 20 dece.

Ukupan broj registrovanih cigana do danas iznosi 3.050. U vremenu od 10. do 26. jula nije registrovan nijedan ciganin.

Ovaj Otssek takodje vodi spisak svih jevreja koji su napustili Beograd po odođenju ili naredjenju nemačkih vlasti i takvih do danas ima 136. U vremenu od 10. do 26. jula napustilo je Beograd svega 18 jevreja.

Ovaj Otssek putem svojih organa vodi stalni nadzor nad jevrejima i ciganima, da li isti nose žutu traku kao i to, ako se neko krije neprijavljen, privodiga i predaje nemačkim vlastima Gestapo-u. Isto tako vodi se strogi nadzor nad jevrejima o posećivanju mesta za razonodu svake vrste, kao i na upražnjavanju svakog zanata, osim onih koji zato imaju specijalnu dozvolu za rad i to, ne u otvorenom lokalu sa ulice, već samo u svome stanu.

U vremenu od 15. do 18.VII. t.g. izvršena je kontrola od strane ovog Otsseka zajedno sa nemačkim vlastima nad jevrejima po ulicama, kojom prilikom je uhvaćeno preko 20 jevreja - jevrejki, da nenose žutu traku sa natpisom "jevrejin". Pored ovoga uhvaćena su i 2 lica, da nisu bila prijavljena ovom Otsseku. Od ovog broja kažnjena su 4 lica zatvorom od 2-3 nedelje dana, dok su ostala kažnjena opomenom i ukoron i puštena na slobodu.

Na dan 11.ov.m. bio je pozvat i saslušan od strane ovog Otsseka Dr. Kosta Kumanudi, Ministar u penziji, radi dokazivanja rasnog porekla, pošto je postojala anonimna dostava, da je jevrejin. Ustanovljeno da nije jevrejin.

Ovaj Otssek svakodnevno dobija po 4-6 dostava od Gestapo-a podnešene protivu jevreja, da nenose traku, da nisu prijavljeni i da se kao takvi kriju. Za svaku ovakvu dostavu koja se utvrdi da odgovara istini, nemačke vlasti postupaju nejstrožije sa ovakvim licima.

Pored ovoga, ovaj Otssek vrši svakodnevni raspored pritvorenika U.G.K. kažjenih prisilnim radom, koji se upućuju na rad po reonim i na drugim mestima prema ukazanoj potrebia

O prednjem se izveštavate s molbom radi znanja i dalje nadležnosti.

26 jula 1941. godine
B e o g r a d.

Šef Otsseka - Konesar,

DELOKRUG RADA VII ODSEKA (ZA JEVREJE I CIGANE) SPECIJALNE POLICIJE¹⁶⁰

UPRAVA GRADA BEOGRADA
ODELJENJE SPECIJALNE POLICIJE
Str. Pov. II Br. 33
20. oktobra 1941. godine
Beograd

U cilju pravilnog, blagovremenog i uspešnog obavljanja poslova u Odeljenju specijalne policije Uprave grada Beograda, a na osnovu && 16,18, 19,20 i 22 Uredbe o ustrojstvu i delokrugu Uprave grada Beograda - propisujem sledeći

P R A V I L N I K
O ORGANIZACIJI I RADU ODELJENJA SPECIJALNE
POLICIJE UPRAVE GRADA BEOGRADA

(Prethodni članovi 1-10)

Član 11

VII Otsek za Jevreje i Cigane

Otsek VII Odeljenja specijalne policije - je otsek za Jevreje i Cigane.

Cvaj otsek obavlja sve poslove po pitanjima Jevreja i Cigana na području Uprave grada Beograda.

(Slede članovi 12-15)

M.P.

UPRAVNIK GRADA BEOGRADA
Drag. Lj. Jovanović

160 Ovim pravilnikom su ozvaničeni organizacija i delokrug rada specijalne policije kakvi su postojali od početka okupacije. (IAB, UGB SP, dosije I/1).

1905/10-1/15

Краљевина Југославија
Kraljevina Jugoslavija d. 1295

Службенички лист — Službenički list

I Презиме и име службеника **Јован П. Николић**
 I Презиме и име сталног III Родјен **потог (5)**
 II Родјен **дана** **септембра** **1907** **седме**
 II Родјен **дана** **септембра** **1907** **седме** (год.)
 II Родјен **дана** **септембра** **1907** **седме** (год.)

у месту **Неготину** • **српске** **неготинског** • **бановине** **Цоравске**
 и места **Неготина** • **српске** **неготинског** • **бановине** **Цоравске**
 III Народности **Југословенска** **вера православна** **Јавичајности**
 III Народности **Југословенска** **вера православна** **Јавичајности**

Звање у државној служби*) 1) Политичко-управни приправник везско бановине, Цетиње. 2) Политичко-управни приправник српског начелства у Неготину.
 Звање у државној служби*) 1) Политичко-управни приправник везско бановине, Цетиње. 2) Политичко-управни приправник српског начелства у Неготину.

*Рајсман III од Кода Српске полиције у Цетињу.
 Бојева је у Србији.
 Републикански припадник у Цетињу.
 ...
 Звање специјални инспектор у Цетињу*

Фотопрографија службеника, сваке десете године — Fotografiја službenika, сваке десете године.
 (Формат — Format 5 X 7)

Године 1931. Године	Године 1942 Године	Године Године	Године Године
			

*) Број дана у месеци ...
 **) Сваког прилику звања уписивати редом једно за другим. Овај рубрика треба на први поглед укратко да покаже последње звање службеника. (Матрица на рубрици XVII, одакле означава само назив звања.)
 ***) Број дана у месеци и годинама о броју година испуњених.
 ****) Сваког промена звања уписивати редом једно за другим. Овај рубрика треба на први поглед укратко да покаже последње звање службеника. Обавезно на рубрици XVII, одакле означава само назив звања.
 По члану 22 Закона о устројству овог Одсека донетог од 2. јуна 1932 год., инспектор који се разликује од осталих својим функцијама, такође се на рубрици XVIII означава.
 По члану 23 Закона о устројству овог Одсека донетог од 2. јуна 1932 год., инспектор који се разликује од осталих својим функцијама, такође се на рубрици XVIII означава.

Službenički list šefa Odseka za Jevreje i Cigane (VII odsek specijalne policije) Jovana P. Nikolića iz njegovog personalnog dosijea u beogradskoj policiji

SPECIJALNA POLICIJA I STRADANJE JEVREJA U OKUPIRANOM BEOGRADU 1941-1944.

Бр	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	Јосифовић М. Милвојко
2	Група и звање	пољшјоки инспектор IV/2
3	На коме је под оклају	На реду у Инспекторском одељењу
4	Од када	пол. инспектор од 19-IX-1940 у Инсп. одељењу од 15-VIII-1941
5	Колико година активно службе има	16 година и 4 месеца
6	Колико година отворости	36 година
7	Датум, месец и година рођења	5-II-1905
8	Име оца	Крупац
	Име мајке	Србија
9	Шта је од школе завршио	Правни факултет
10	Национална и расна припадност и да ли је члан и кога у фамилији овојој или по неки јеврејског или циганског порекла	Србин-чакот кријевач
11	Да ли је припадао или сарађивао у нацистичкој или комунистичкој организацији	Није
12	Да ли је био организовани члан и које политичке партије пре 6. јануара 1929. год. и према обе године	Није
13	Породично стање	Удажен
	У koliko деце има	једно дете старо 8 месеци
14	Име и родитеља	Нема
15	Да ли има и колико чланова породице на издржавану	жену и једно дете
16	Да ли је учествовао у добродјелним ратовима од 11. 12-1918 у српској војсци, у ком положају	Није
17	П Р И М Е Д Б А	

Милвојко
 Војвођински институт
 Архив, партизански музеј
 Београд, 10/15. 11. 41

Personalni upitnici trojice šefova specijalne policije Uprave grada Beograda: Milivoja Jovanovića (april – jul 1941), Miodraga Petrovića (jul – septembar 1941) i Ilije Paranosu (5. septembar 1941 – 4. oktobar 1944).

За тачност унетих података јачичи породно и материјално и под кривичним одговорношћу. Познато ми је да ћу за ~~одређене~~ ~~на~~ личних података изгубити свако и сва стенона права Услуга / члан 4 став 2 Уредбе о систематизацији места у државној и самоуправној служби /

Београд, 5 новембра 19 41 год

Jovanović M. Vukobrat
Презиме / ордње олова и име

ОВЕРАВА СТАРЕШИНА НАДЛЕШТВА

 Vukobrat

br. 158

Служба за систематизацију места у државној и самоуправној служби

Број	Име	Положај	Пол
158	/	/	М

СПЕЦИЈАЛНА ПОЛИЦИЈА И СТРАДАНЈЕ ЈЕВРЕЈА У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ 1941-1944.

ВОЈВОДИНСКИ ИСТИКНИ ИЛИ
 АУДИЈА РЕГИСТРАЦИОНА ЈЕВРЕЈА
 Бр. Рег. 411 Ф. 2
 К. 133

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
 /надељство/

/бановитив/

Ред Бр.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ПАРАНОС ИЛИЈА
2	Група и звање	IV ₂ полиц. инспектор
3	На коме је пол. оцају	Шеф специјалне полиције У.г.Б.
4	Од кога	5. IX. 1941 године
5	Колико година ефективног од ухвата итд.	17 година
	Колико година старости	38
7	Датум, месец и године рођења	1. XII. (18. XI.) 1902 г.
8	Где је рођен	Шабац-Србија
	Земља	Србија
9	Шта је од школе завршио	правни факултет
10	Народности и вера припадност и да ли је криво и кога у формици овој или по жени јеврејског или црноског порекла	српска-православна
11	Да ли је учествовао или остваривао у немачкој или комунистичкој организацији	није
12	Да ли је био организатор или члан и које политичке партије пре 6. јуна 1929 год. и после овог датума	није
13	Пород. и имена деце постојеће	ожењен Бисерком реп. Јовановић нема
14	Импони стање: лично, по жени и родитељима	нема
15	Да ли има и колико чланова породице на издржавању	нема
16	Да ли је учествовао у ослободилачким ратовима од 1912-1918 у српској војсци, у ком својству	није
17	ПРИМЈЕБА	

За тачноот унетих података још и поредно и материјално и под кривичном одговорношћу. Познато ми је да ћу за одлучај дева-
ња ласних података нагубити звање и ова отечена прела у олужом / члан 4 стаб 2 Уредбе о охотоматизацији места у државној и оемоуправној олужби /

30 октобра 19 41 год.

Бранислав Бојковић

Презиме / оредње олово / и име

ОБЕРАДА СТАРЕШИНА НАДЛЕШТВА:

Прегледао:
[Signature]

Генерал Јовановић

бр (2157)

TABELARNI PREGLED O JEVREJIMA U LOGORU BANJICA

Istorijski arhiv Beograda izvršio je kompjutersku obradu podataka o Jevrejima koji su za vreme okupacije (1941-1944) bili zatočeni u logoru Banjica. Statistički podaci, prikazani na priloženim tabelarnim pregledima, izvedeni su isključivo na osnovu uvida u 8 sačuvanih knjiga evidencije zatočenika logora Banjica, tj. podataka koji su zabeleženi u tim knjigama.

Ukupan broj zatočenih Jevreja u ovim pregledima – 688 lica – svakako je manji od stvarnog broja Jevreja koji su bili upućeni u logor. Do te razlike došlo je, pre svega, zato što u pomenutim knjigama nisu zavedene neke grupe i pojedinci koji su dovedeni u logor (pretežno 1943. godine) kao i zato što nekim zatočenim Jevrejima nije naznačena nacionalnost i sl. Iz drugih izvora, pak, saznalo se za takve slučajeve, pa se procenjuje da je ukupan broj Jevreja u logoru Banjica bio veći za 100 do 200 zatočenika.

Imajući u vidu da će se daljim istraživanjima i to raščistiti i postojeće brojke upotpuniti, valja reći da dotle mogu poslužiti kao pouzdani, iako nekompletni, pokazatelji priloženi tabelarni pregledi koje je u Istorijском arhivu Beograda izradio Vojislav Prodanović.

· Dovedeni u Banjički logor od:

Uprava grada Beograda (Odeljenje krivične i Odeljenje specijalne policije)	41
Srpski oružani odred i sreski načelnik	3
Domaći organi vlasti	44
SS	274
Nemačka vojska	3
GESTAPO	367
Nemačke vlasti	644

Polna i starosna struktura

Ukupno je dovedeno 226 žena i 462 muškarca. Po godinama starosti i polu (ukupno i procentualno):

Godine starosti	muškarci		žene		ukupno	
	broj	procent	broj	procent	broj	procent
-6	11	1,60 %	8	1,16 %	19	2,76 %
7-13	4	0,58 %	7	1,02 %	11	1,60 %
14-16	11	1,60 %	7	1,02 %	18	2,62 %
17-20	24	3,49 %	15	2,18 %	39	5,67 %

SPECIJALNA POLICIJA I STRADANJE JEVREJA U OKUPIRANOM BEOGRADU 1941-1944.

Godine starosti	muškarci		žene		ukupno	
21-34	71	10,32 %	63	9,16 %	134	19,48 %
35-49	163	23,69 %	68	9,88 %	231	33,58 %
50-	175	25,44 %	55	7,99 %	230	33,43 %
Svega	459	66,72 %	223	32,41%	682	99,13 %

U knjigama Banjičkog logora za šest uhapšenika Jevreja (tri žene i tri muškarca) ne postoje podaci o datumu rođenja ili starosti.

Struktura po zanimanju zatočenih Jevreja

trgovac	172	Zanatlije	
domaćica	148	krojač	23
činovnik	76	obučar	8
učenik	38	limar	5
radnik	11	fotograf	4
kafedžija	7	po tri bravara, električara, knjigovezca, kožara i stolara – ukupno	15
penzioner	7	po dva časovničara, frizerke, konobara, instalatera, krznara, kujundžije, masera, mehaničara, muzičara, ribara, staklovezca, tapetara i tipografa – ukupno	26
student	6	po jedan štampar, štoperka, automehaničar, berberin, burekdžija, novinar, kuvar, miderka, modiskinja, optičar, pekar, sapundžija, sodadžija, tašner i tkač – ukupno	15
poslužitelj	5	Univerzitetski obrazovani	
šofer i špediter	4	lekar	15
učitelj	4	inženjer	8
bankar (i bankarski činovnik)	3	advokat	6
medicinar	3	apotekar	5
sitničar	3	po jedan agronom, akademski slikar, arhitekta, geometar i profesor – ukupno	5
sveštenik	3		
po dva direktora, građevinara, ha-uzmajstora, industrijalca, književnika, privatnika, rentijera, zamljoradnika i zubna tehničara – ukupno	18		
po jedan železničar, brodovlasnik, džokej, ekonom, glumac, grobar, guvemanta, inkasator, invalid, komesar policije, nastavnik, nosač i novinarka – ukupno	13		

Jevreji zatočeni u Banjičkom logoru dovedeni su iz sledećih mesta:

Beograd	385	Po dvoje iz: Aleksinca, Beča, Belog potoka, Verišića (srez Takovski), Bukovića, Arandelovca, Kragujevca, Kučeva, Negotina, Osijeka, Pančeva, Paraćina, Prokuplja, Sarajeva, Smederevske Palanke, Tuzle, Vršca i Zemuna – ukupno	34	
Zvornik	35			
Požarevac	13			
B. Pešta (Vojvodina)	12			
Niš	11			
Obrenovac	6			
Skoplje	6		Po jedno iz: Šapca, Đurđevaca, Čačka, Rumunije (iz Arada), Arandelovca, Bačina (srez Temnički), Berlina, Bihaća, Bitolja, Kovina, Kraljeva, Ljuljaka (srez Gružanski), Mađarske, Noćaja (Mačva), Novog Sela, Rakovice, Rume, Srpske Crnje, Svilajнца, Temišvara, Trstenika, Užica, Umke, Vlasenice, Vršina, Vranja, Zagreba, Zaječara i Zlatibora – ukupno	30
Gradojević	5			
Budimpešta	4			
Novi Sad	4			
Kalošvar (Mađarska)	3			
Loznica	3			
Mirovo, Rtanjski Rudnik	3			
Ripanj	3			
Valjevo	3			
Veliki Bečkerek	3			

Za 125 zatočenika ne postoje podaci o tome odakle su dovedeni.

Sudbina zatočenih Jevreja

Streljanih	257
Likvidiranih	122
Obešenih	2
Umrlih	1
Ukupno stradalih u logoru Banjica	382
Odvedenih u Jevrejski logor Zemun	186
Odvedenih iz logora od SS i GESTAPO-a	103
Puštenih	7
Odvedenih u grupi	3
Odvedenih na rad	1
Odvedenih u Veliku Kikindu	1
Nema podataka	5

PISMO MILANA NEDIĆA GENERALU BADERU¹⁶¹
(BROJ 1050 OD 22. JUNA 1942.)

“Po obaveštenjima od oficira došlih sada iz zarobljeništva, saznaje se da se u logoru Osnabruk – nalazi oko 340 Jevreja i izvestan broj izrazitih komunista – oficira, mahom rezervnih, pa i aktivnih. Oni sprovode bezobzirno svoju razornu akciju po sobama, barakama i blokovima, a zatim i po celom logoru. Kako mnogi zdravi nacionalni ljudi, pod uticajem nostalgije, postaju apatični, a time i pogodni za razorni uticaj Jevreja – komunista, to ovim zajedničkim životom postoji opasnost da se i zdravi elementi obeshrabre i utonu u vode komunista. Iznoseći ovu činjenicu, želi se skrenuti pažnja da bi bilo vrlo poželjno da se Jevreji i levičari komunisti izdvoje iz opšteg logora i udalje od oficira nacionalno zdravih. Srpska vlada, zabrinuta ovom akcijom, bila bi vrlo zahvalna ako bi se od vlasti nemačkog Rajha preduzele efikasne mere za što brže izdvajanje.”

161 Predsednik vlade Milan Nedić lično je obavestio nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji o Jevrejima u zarobljeničkom logoru u Osnabriku (Osnabrück) i tražio njihovo izolovanje. Državna komisija za ratne zločine je ovo pismo uvrstila kao dokazni materijal uz odluku o proglašenju Milana Nedića za ratnog zločinca. (AVII, Nda, reg. br. 12/2A-1, k. 1; AJ, DK-110, inv. br. 9141). Nemci su u tu svrhu oformili specijalni kažnjenički logor, nazvali ga “Logor D”, u koji su prebacivali (“radi izolacije”) osumnjičene jugoslovenske oficire – ratne zarobljenike i prema njima primenjivali strožiji režim. (Nimberški proces, 59. dan pretresa, 14. 2. 1946.)

На основу члана 1 Уредбе о изменама постојећих прописа и доношењу нових Мсбр. 1118 од 16 септембра 1939, Министарски савет прописује

УРЕДБУ О ПРИПАДАЊУ ИМОВИНЕ ЈЕВРЕЈА СРБИЈИ

§ 1

Имовина оних Јевреја, који су 15 априла 1941 били држављани бивше Краљевине Југославије или били без држављанства, ако се налази на српском подручју, припада Србији без икакве накнаде. Од овога се изузима имовина Јевреја-бивших припадника Немачког рајха, сада без држављанства.

§ 2

Србија јамчи за дугове Јеврејина чија је имовина припала Србији само до висине примљене суме од продаје оних ствари и права тих Јевреја, које су припале Србији.

Права на предмете, пренете на Србију, остају на снази. Ако је Јеврејин, чија имовина на основу § 1 припадне Србији, обавезан да, на основу законских прописа даје издржавање трећем лицу, Србија ће јамчи за захтеве о издржавању, који после припадања имовине буду доспели. Али Србија може са нејеврејским лицима која имају права на издржавање и свој редовни боравак у земљи, о висини тих потраживања закључити поравнање.

Поравнање се може закључити у новцу. Уговорена сума не сме прећи висину примљене суме од продаје имовине која је припала Србији. Поравнањем се може предвидети и уступање ствари и права титулату издржавања.

§ 3

Остаје на снази ослобођење имовине, датог од стране Генералног опуномоћеника за привреду у Србији пре ступања на снагу ове Уредбе.

§ 4

У случајевима сумње да ли једна имовина потпада под удар ове Уредбе одлучује Министар финансија. Његова одлука је коначна и против ње нема места правном леку. Управа и право располагања припале јеврејске имовине остаје начелно до преношења код Генералног опуномоћеника за привреду у Србији. По извршеном преносу, управу и право располагања над имовином, која је припала Србији, Министар финансија повериће Државној хипотекарној банци у Београду.

§ 5

Одредбе о спровођењу ове Уредбе доноси Министар финансија.

§ 6

Ова Уредба ступа на снагу на дан обнародовања у „Службеним новинама“.

Мсбр. 3313, 26 августа 1942, Београд.

Претседник Министарског савета,
Милан Ђ. Недић с. р.
Министар унутрашњих послова,
Мил. Анђић с. р. ●●●●

Državna komisija za ratne zločine uvrstila je ovu uredbu kao dokaz (prilog) broj 2 uz odluku o proglašenju Milana Nedića za ratnog zločinca (Službene novine, 28. 8. 1942).

(AJ, DK-110, Odluka F – 802/II)

SKRAĆENICE

- AVII – Arhiv Vojnoistorijskog instituta
- AJ – Arhiv Jugoslavije
- AS – Arhiv Srbije
- BdS – Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes – Zapovednik policije bezbednosti i službe bezbednosti (Gestapo i SD)
- Gestapo – Geheime Staatspolizei – Tajna državna policija
- Eg – Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes – Operativna grupa policije bezbednosti i službe bezbednosti (na okupiranoj teritoriji)
- IAB – Istorijski arhiv Beograda
- N.d. – Navedeno delo
- Nda – Nedićeva arhiva u Vojnoistorijskom institutu
- N.O.S. – Nemačka obaveštajna služba
- RSHA – Reichssicherheitspolizeihauptamt – Glavni ured bezbednosti Rajha
- SD – Sicherheitsdienst – Služba bezbednosti (obaveštajna služba nacističke partije)
- SDK – Srpski dobrovoljački korpus
- SDS – Srpska državna straža
- Sipo – Sicherheitspolizei – Policija bezbednosti (kojoj je pripadao Gestapo)
- SP – specijalna policija
- SS – Schutzstaffeln – Zaštitni odredi (nacističke partije)
- UGB – Uprava grada Beograda

IZVORI I LITERATURA

ARHIVI I ARHIVSKA GRAĐA

Arhivi:

Istorijski arhiv Beograda;
Arhiv Vojnoistorijskog instituta;
Arhiv Srbije;
Arhiv Jugoslavije;
Arhiv Ministarstva unutrašnjih poslova;
Jevrejski istorijski muzej.

Fondovi arhivske građe:

Odeljenje specijalne policije Uprave grada Beograda;
Zapovednik policije bezbednosti i službe bezbednosti – BdS Beograd (Gestapo i SD);
Kvislinške upravne i policijske vlasti (Nedićeva arhiva);
Državna komisija za ratne zločine okupatora i njihovih pomagača i Zemaljska komisija Srbije;
Uprava grada Beograda;
Opština grada Beograda;
Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije 1941-1944.

Istražni i sudski predmeti:

Funkcioneri i pripadnici specijalne policije;
Funkcioneri i pripadnici BdS Beograd (Gestapo i SD);
Ministri unutrašnjih poslova okupirane Srbije;
Osuđeni ratni zločinci i drugi krivci.

OBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA

Dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača:

- Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952;
- Saopštenja 1-93 o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji, Beograd 1945-1946;

- Izveštaj Međunarodnom sudu u Nimerbergu, Beograd 1947;
 - Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd 1947;
 - Saopštenja, odluke i spisak jugoslovenskih građana za koje je Državna komisija utvrdila da su ratni zločinci, Beograd 1998;
- Zbornici dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut Beograd (nemački i kvislinški dokumenti).
Nirnberška presuda, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1948.

LITERATURA

- Atanacković Žarko, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Nolit, Beograd, 1962.
- Banjica, *Istorijski arhiv Beograda*, Kultura, Beograd, 1967.
- Begović Sima, *Logor Banjica 1941-1944*, I-II, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989.
- Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945*, materijal sa naučnog skupa, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1971.
- Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945*, I-II, grupa autora, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1984.
- Božović Branislav, *Nacistička obaveštajna služba*, Stručna biblioteka, Beograd, 1963.
- Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1998.
- Božović Branislav, Stefanović Mladen, *Milan Aćimović, Dragi Jovanović, Dimitrije Ljotić*, CIP, Zagreb, 1985.
- Božović Branislav, Vavić Milorad, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji*, Kvislinzi i kolaboracija u Drugom svetskom ratu, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1991.
- Borković Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji*, Kvislinška uprava 1941-1944, Sloboda, Beograd, 1979.
- Milan Nedić, *CIP*, Zagreb, 1985.
- Vodič Istorijskog arhiva Beograda*, Beograd, 1984.
- Glišić Venceslav, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1945*, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Rad, Beograd, 1970.

BRANISLAV BOŽOVIĆ

Ivanović Lazar, *Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941-1942*, Godišnjak grada Beograda XIII/1966.

Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

Kreso Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Istorijski arhiv Beograda, 1979.

Nemačka obaveštajna služba, IV i VIII, Beograd 1956. i 1959.

Lebl Aleksandar, *Potruga za komesarom Egonom Zabukošekom*, Politika, 3. 11. 1992.

Lebl Ženi, *Do "konačnog rešenja"*, Jevreji u Beogradu 1521-1942, Čigoja štampa, Beograd, 2001.

Dnevnik jedne Judite, Dečje novine, Gornji Milanovac, I 1990.

Nikolić Nikola, *Ajhmanovi pipci u Jugoslaviji*, Borba, 10-26. 2. 1961, Beograd.

Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd, 1980.

Spomenica 1919-1969, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd.

Filipović Stanoje, *Logori u Šapcu*, Novi Sad, 1967.

Branislav Božović

Special Police and the Suffering of Jews in Belgrade Under German Occupation 1941-1945

S u m m a r y

As soon as the persecution and elimination of Jews in occupied Serbia, Belgrade in particular, was organized and carried out by the German occupying authorities, something that has been profusely written about. However, very little has been said about the role of the traitorous authorities, above all the police, in the implementation of the repressive measures against the Jews, in which the Special Police played a crucial role.

Historians and other researchers, who have been denied access to the archived material (more than 15,000 dossiers) of the Special Police for too long, got the opportunity to examine the authentic police sources only after this material was made

available to the public. The revelation of new, genuine data served as a basis for analyzing and establishing all types of activities of the local political police against the "Serbian" Jews.

All this led to answers, in this text, to important questions, such as: what were the tasks that the occupying authority assigned to the Special Police; what repressive measures did they apply; were their activities within the scope of the usual responsibilities of the local police force in other occupied countries in Europe; did the Special Police take part in the physical elimination of Jews, as did the Ustashi police in the Independent State of Croatia (they were the actual executioners); who from the police ranks was responsible for the misdeeds committed during the prosecution of the Jewish population.

NASELJAVANJE JEVREJA U TORONTALSKOJ ŽUPANIJI U BANATU TOKOM XVIII VEKA*

Apstrakt. Organizovano naseljavanje Banata počelo je posle isterivanja Turaka 1718. godine. Prednost su uživali kolonisti: Nemci, Francuzi, Španci, Srbi itd. Naseljavanje Jevreja bilo je ograničeno raznim zakonskim propisima. Tek krajem XVIII veka, posle izdavanja liberalnih verskih zakona Josifa II, omogućeno je masovnije naseljavanje Jevreja u Banatu.

Ključne reči: Jevreji, Habsburška monarhija, Jugoslavija.

Pošto je oslobođen od Turaka 1716. godine i nakon potpisivanja Požarevačkog mira 1718. godine, Banat je pripojen Austrijskoj carevini kao posebna krunska oblast.

Uprava nad Banatom poverena je Dvorskoj komori, da preko zemaljske administracije upravlja pokrajinom koja se zove Temišvarski ili Tamiški Banat.

Za čelnika administracije i ujedno za vojnog zapovenika postavljen je general Florimund Mersi. On je sa generalom Evgenijem Savojskim učestvovao u oslobađanju Banata, tako da je bio dobro upoznat sa prilikama u pokrajini po odlasku Turaka.

Banatska ravnica je bila prekrivena močvarama, opasnim izvorom raznih zaraznih bolesti koje su desetkovale i ono malo stanovništva što je ostalo da živi na svojim vekovnim ognjištima.

General Mersi se prilikom prvog popisa stanovništva 1717. godine uverio u katastrofalnu demografsku sliku pokrajine. Odlaskom Turaka većina sela je pretvorena u pustare, a ono malo što je ostalo brojalo je svega od 5 do 100 kuća.¹

U Banatu je tada pretežno živelo srpsko stanovništvo i nešto rumunskog, koje se uglavnom bavilo stočarstvom i zemljoradnjom, a samo mali broj trgovinom i zanatstvom.

* Ovaj rad je učestvovao 2000. godine na 44. nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

¹ Szentaklaray Jenő: Szaz év Del-Magyarország Ujabb történetéből Temesvár, 1880, str. 20-26.

Sa Turcima se iselio veliki broj trgovaca i zanatlija koji su bili turski podložnici i kao takvi činili su glavnu snagu privrede Banata.

Značajno mesto među njima zauzimali su Jevreji, koji su uživali naklonost Porte kao koristan, sposoban narod i dobra "raja" za oporezivanje. Jevreji – Sefardi – za vreme turske vladavine najviše su se bavili trgovinom i finansijskim poslovima. Ujedno su ih Turci koristili za zakup poreza i za trgovinu robljem, zbog čega su bili prezirani od strane hrišćanskog stanovništva.

Generali Savojski i Mersi nisu bili naklonjeni Jevrejima. Uprkos tome 4. nov. 1717. god., sklopili su sa njima ugovor za točenje rakije i šerbeta u Temišvaru i okolini.²

Već sledeće 1718. godine, Bečki dvor za nadzornika monopola duvana u Banatu postavlja sefardskog Jevrejina Amiga Meira.³

U Temišvaru je tada živelo 12 siromašnih, španskih (sefardskih) jevrejskih porodica, koje su se uglavnom bavile trgovinom. Plaćali su porez administraciji, takozvanu "Juden taxu" – ili glavarinu, u vrednosti od jednog zlatnika, kao i ostale poreze, što je predstavljalo za njih veliki teret. S vremenom u Temišvaru je broj Jevreja počeo da se uvećava zahvaljujući uglavnom izbeglicama iz ugarskih zemalja, koje su bežale u južne krajeve carevine da bi izbegle velike poreze i da bi se sklonile od surovih zakona propisanih za njih. Primer za to je Jevrejin Isak Carjup koji je 1719. godine, da bi izbegao plaćanje poreza, prebegao iz Kanjiže u Bačkoj u Kanjižu u Banatu.⁴

Još jedan od razloga naseljavanja Jevreja u Temišvarski Banat bio je zakon cara Karla VI, izdat 1726. godine, kojim se ograničavalo pravo sklapanja braka Jevreja na jednog muškarca u porodici. Zbog tog zakona mladi Jevreji iz drugih pokrajina krišom beže u Tamiški Banat. Otuda se u Temišvaru broj Jevreja naglo povećava na 84 porodice. Dobili su poseban kvart za stanovanje, imali su svoga sudiju i rabina, koji su vodili administrativne poslove za zajednicu i saradivali sa vlastima.

U Pančevu se prvi put pominju Jevreji 1729. godine, kada se tamo nastanjuje porodica Davida Levija, a kasnije, uz odobrenje administracije, naseljavaju se i porodice Menčer i Šlezinger, koje se bave spravljanjem piva i rakije.⁵

2 Isto, str. 144.

3 Ujvari Peter: *Zsido Lexikon*, Budapest, 1929, str. 34.

4 Sreta Pecinjački: *Dokumenti o bačko-banatskim migracijama 1719-1725. godine*, Zbornik za istoriju Matice srpske br. 1, Novi Sad, 1970, str. 106-107.

5 Dr. Borislav Jankulov: *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad, 1961, str. 66.

NASELJAVANJE JEVREJA U TORONTALSKOJ ŽUPANIJI U BANATU TOKOM XVIII VEKA

Obveznica Jevrejske Tolerancije pro Slomo 1799
in Anse des Permissores prouichus d'Alsace Torontalsche Jevrejske
na, iustitiam Compositiois per Dno. Torontalsche Jevrejske
perados cum 189 fl. 48. 1/2. ruc. n. Inscriptio ad obm.
1775. et 178. cum 67. L. 57. ruc. unimam 2. 6. 2. 17. 2.
Lyebach.

Dno.	Nominis		Lycorum	Prouichus	Lycorum	Lycorum	
	Locorum	Prouichus					
H. Dno. Torontalsche Jevrejske	H. Dno. Torontalsche Jevrejske	L. 179	179	8	3		
		8 fl. 50	50	9	52		
		1/2 fl. 30	30	2	19		
		1/2 fl. 30	30	2	19		
		1/2 fl. 30	30	4	39		
		1/2 fl. 30	30	3	43		
		1/2 fl. 30	30	2	19		
		1/2 fl. 30	30	2	19		
		1/2 fl. 30	30	8	32		
		1/2 fl. 30	30	4	39		
		1/2 fl. 30	30	3	43		
		1/2 fl. 30	30	2	19		
H. Dno. Torontalsche Jevrejske	Abraham Leib	179	179	8	32		
	Israel Dan	179	179	4	39		
	David Dims	179	179	3	43		
	Eljas Szymanski	179	179	3	43		
	Eljas Szymanski	179	179	2	19		
	Samuel Kiebler	179	179	2	19		
	Summa			700	54	10	
	H. Dno. Torontalsche Jevrejske	Abraham Leib	179	179	11	26	
		David Dims	179	179	15	24	
		Eljas Szymanski	179	179	5	26	
		Israel Dan	179	179	3	52	
		Samuel Kiebler	179	179	1	33	
Eljas Szymanski		179	179	1	33		
Israel Dan		179	179	1	33		
Samuel Kiebler		179	179	1	33		
Eljas Szymanski		179	179	1	24		
Abraham Leib		179	179	2	43		
Eljas Szymanski		179	179	1	33		
Israel Dan		179	179	1	24		
Samuel Kiebler	179	179	2	14			
Summa			630	52	28		

1799

Razrez tolerancijske takse za Jevreje po приходima i mestima Torontalske županije za 1799. godinu

Politika bečkog dvora je želela da od slabo naseljenog i osiromašenog Tamiškog banata što pre stvori jaku privrednu i ekonomsku oblast iz koje će se bogatiti i puniti dvorska (komorska) blagajna. Iz tih razloga komora počinje, uz velike povlastice, sa sistematskom kolonizacijom Nemaca iz austrijskih naslednih zemalja. Nemci su važili za disciplinovane, vredne i napredne zemljoradnike i zanatlije, pa se sa njihovim naseljavanjem očekivao brz privredni preporod pokrajine.

Banat je ubrzo postao "obećana zemlja" za mnoge siromašne avanturiste iz cele Evrope koji u velikom broju naseljavaju banatske pustare u nadi da će se brzo obogatiti. Stvaraju se sela i kolonije doseljenika iz Francuske, Španije i Italije. Masovno se naseljavaju Srbi, Rumuni i Bugari.

U ovom vrtlogu naroda početkom XVIII veka za nepoželjne nacije za naseljavanje Banata proglašeni su Mađari i Jevreji prema kojima je bečki dvor gajio nepoverenje.

Mađari dugo nisu mogli da se naseljavaju u Tamiški Banat zbog svojih težnji ka odvajanju od Austrijske carevine. Takve težnje činile su ih nepoželjnim u pokrajini.

Jevreje nisu voleli zbog iskrivljene slike koja je vekovima stvarana o njima, potom zbog verskih razlika i, na kraju, nova vlast nije mogla da im oprost i zaboravi dobre odnose koje su oni imali sa Turcima. Sve ovo su bili razlozi bečkog dvora da spreči veće naseljavanje Jevreja u Tamiški Banat. Zakoni koji su tada važili za Jevreje na celoj teritoriji carevine išli su ka tome da se njihovo naseljavanje smanji, pa čak i zabrani.

U Tamiški Banat Jevreji su mogli da dođu pod sledećim uslovima: kada se održavaju državni vašari, ako imaju službene poslove, ili ako su zaposleni kod nekog ranije naseljenog Jevreja. Njihov ulazak u pokrajinu dozvoljavan je radi proputovanja u Tursku, no i tada su se morali uredno prijaviti na carinarnicama i platiti taksu tolerancije. Njihov boravak i kretanje bili su ograničeni na periferiju gradova.⁶

Po nepotpunom popisu stanovništva Habsburške monarhije iz 1735-1738. godine u carevini živi oko 16 hiljada Jevreja, a u samom Banatu oko 100 porodica, što je u odnosu na novodoseljeno stanovništvo veoma mali broj.⁷

Iz ovih podataka se vidi da je prisustvo Jevreja početkom XVIII veka u austrijskim i ugarskim zemljama simbolično. Mnoge županije i slobodni kraljevski gradovi nisu dozvoljavali naseljavanje Jevreja, čak su ih progonili iz svojih sredina.

Dolaskom Marije Terezije na vlast 1740. godine status Jevreja se ne popravlja, naprotiv. Po zakonu izdatom 3. aprila 1743. godine "tax tolerantialis" se povećava na 6 forinti po porodici. Isti zakon se menja 1746. godine, pa sada taksa iznosi 2 forinte po osobi.⁸ Te iste godine Marija Terezija odobrava isterivanje Jevreja iz Budima. Ovi zakoni i naredbe su usporavali, ali ne i prekinuli dalje naseljavanje Jevreja.

6 Szentklaray: isto, str. 230.

7 Szabo Istvan: *A magyarsag eletrajza*, Budapest, 1941, str. 154-155.

8 Pavle Šosberger: *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad, 1998, str. 27.

Consignatio
*Indarum in Beneficium Transfinito loco dependentium, una Nominum
 et Cognominum eorum designant.*

<i>Nomina Legum</i>	<i>Nomina & Cognomina Iudarum</i>
<i>Magn. Földes</i>	<i>Philp. Wolf.</i>
<i>S.</i>	<i>Sac. Sacmatitt.</i>
<i>S.</i>	<i>Abraham Fjhl</i>
<i>Alte z. i. e. n. f. e. l. d.</i>	<i>Salomon Fjhl</i>
<i>S.</i>	<i>Baruch Fjhl</i>
<i>Alte z. e. a. h. t. i. f. l. o. s.</i>	<i>Samuel Landstet</i>
<i>D. z. e. f. e. l. a. n. y. e. s.</i>	<i>David. Drummer</i>
<i>M. o. k. z. i. e.</i>	<i>Joseph. Strimmer.</i>
<i>C. f. i. b. a.</i>	<i>Maxim. Hefstl.</i>
<i>E. y. a. l. a.</i>	<i>Michael Peter</i>
<i>Rate. H. e. r. e. f. t. u. s.</i>	<i>Abraham. Majstinsky</i>
<i>S. z. i. r. e. g. h.</i>	<i>Philip. Samuel.</i>
<i>Uj. M. De. Mark. 5. Mij. 1797</i>	

Uz plaćanje velike boravišne takse, ili zahvaljujući svojim izuzetnim sposobnostima pojedini Jevreji su ipak uspevali da dobiju stalnu boravišnu dozvolu. Recimo, iz Beograda su se 1747. godine u Veliki Bečkerek (Zrenjanin) doselili Joakim Goldštajn i Mojsije Abraham.⁹

Posle njih se u Veliki Bečkerek naseljavaju i druge jevrejske porodice: Freund, Gutman i Jaulus (Julius).

Verska zajednica u Velikom Bečkereku osnovana je 1760. godine, a zahvaljujući razumevanju i toleranciji gradskih vlasti, već 1762. godine tamo žive 32 jevrejske porodice.¹⁰

9 Borovski Samu: *Torontal Varmegye tortenete*, Budapest, 1911, st. 566.

10 Ujvari Pšeter: *Zsido Lexikon*, Budapest, 1929, str. 626-627.

Prvi podatak o Jevrejima u Vršcu datira iz 1776. godine. Tada se uz dozvolu Zemaljske administracije u Vršac naseljava Mojsej Bernhard sa svojim bratom i bave se sitničarskom trgovinom. Oko njih se okupljaju i drugi Jevreji koji se kasnije i sami naseljavaju.¹¹

Dolaskom Josifa II 1765. godine na presto, počinje period njegovog savladarstva sa majkom Marijom (Terezijom) koji je trajao do njene smrti 1780. godine.

Marija Terezija, i ranije naklonjena reformama, sa sinom započinje niz novih reformi koje vode ka modernizaciji zemlje i prosvetčenosti svih naroda koji žive u Habsburškoj monarhiji, sem jevrejskog koji je i dalje u podređenom položaju.

Naredba o banatskim Jevrejima "Judendbrndung" izdata je 28. decembra 1776. godine. Ona određuje prava Jevreja u pokrajini. Po ovoj naredbi u Temišvaru je dozvoljena samo jedna jevrejska verska zajednica, što je značilo da istovremeno prestaje i razlikovanje Jevreja na Špance i Nemce. Broj jevrejskih porodica ograničava se na postojećih 49. Jevreji su se morali obraćati vlastima za sklapanje braka. Ženidba je odobravana jedino ako umre član porodice koji je bio u braku. Ukoliko bi neko prekršio zakon o ženidbi, predsednik verske zajednice bi morao platiti kaznu od sto zlatnika. Trgovinom su se Jevreji mogli baviti u ograničenom broju. U Temišvaru su mogli držati 8 stalnih trgovina i 6 radnji sa sitničarskom robom. Jevrejske kuće i radnje su se morale nalaziti u posebnom, jevrejskom kvartu ili ulici. Njihovim trgovcima je bilo zabranjeno da zalaze i prodaju robu po selima Tamiškog Banata. Ako bi prekršili ovu naredbu, sva roba im je oduzimana. Novina u naredbi bila je olakšica da Jevreji mogu posećivati sve državne vašare i nedeljne pijace širom Habsburške monarhije.

Svaka jevrejska porodica morala je plaćati na ime poreza 8 forinti i 30 krajcara. Kašnjenje s plaćanjem kažnjavalo se rigorozno. Oduzimana joj je imovina i porodica je proterivana. Osim ovoga, postojao je i porez na jevrejsku hranu "globela taxa".¹²

Posle deobe Poljske 1772. godine i priključenja Galicije Habsburškoj monarhiji dolazi do povećanja migracije Jevreja iz tih predela Ugarske.¹³

To je vreme retkih i sporadičnih naseljavanja Jevreja u Banat zbog rigoroznih zakona, što se vidi iz sedme tačke privilegije koju je izdala Marija Terezija 1774. godine novooosnovanom Velikokikindskom distriktu, a ta tačka glasi: da niko nije ovlašćen da u opštine Distrikta protiv svoje volje prima strance. To mogu činiti vlasti iz sopstvenog pobuđenja,

11 Dragoljub D. Čolić: *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata*, Jevrejski istorijski muzej Beograd, Zbornik 4, Beograd, 1979, str. 127.

12 Szenklaray: isto, str. 229-230.

13 Szabo Istvan: *A magyarsag eletrajza*, Budapest, 1941, str. 158.

Jevreji iz Poljske sa početka XIX veka

osobito kada su u pitanju zanatlije, rukodelje, koji ne smeju biti druge vere osim "rimokatoličke, grčko sjedinjene i grčko nesjedinjene vere."¹⁴

U deset sela Velikokikinskog distrikta dugo posle izdavanja privilegije Jevreji nisu mogli da se nasele.

Tamiški Banat je doživeo stagnaciju u privrednom razvoju, što je uvideo i Josif II posle dva svoja putovanja po Banatu. Za to stanje su najveći krivci bili komorska administracija i njeni činovnici skloni proneverama i zloupotrebama. Pored toga, na bečki dvor je stalni pritisak vršio ugarski sabor da se Tamiški Banat pripoji Ugarskoj.

14 Vasa Stajić: *Velikokikinski distrikt 1776-1876*, Novi Sad, 1950, str. 42.

Bečki dvor je uvažio ugarske zahteve 1779. godine, kada je Temišvarski Banat konačno pripojen Ugarskoj. Tada je pokrajina podeljena na tri županije: na Tamišku, Torontalsku i Krašovsku.¹⁵

Već u prvoj godini pripajanja Tamiškog Banata Jevreji nisu bili zadovoljni novom županijskom upravom i administracijom, pa su zbog toga 1870. godine pod vođstvom temišvarskog sudije Volfa Šlezingera uputili dvočlanu delegaciju u Beč. Nezadovoljstvo Jevreja izazvalo je jenjavanje trgovine pod novom županijskom upravom. Oni su tražili vraćanje pokrajine i trgovine pod komorsku upravu.¹⁶

Posle smrti carice Marije Terezije 29. novembra 1780. godine, presto preuzima njen sin Josif II.¹⁷ On nastavlja sa svojim prosvetiteljskim reformama u državi. Na njegov predlog dolazi do rasprodaje komorskih dobara u Banatu. Licitacije su obavljene u Beču i Temišvaru 1. avgusta 1781. godine. Najveći kupci banatskih poseda postali su cincarski, grčki, jermenski, srpski i mađarski trgovci. Bogataši koji su svoj kapital uložili u posede, od bečkog dvora dobili su i plemstvo.¹⁸

U ovoj rasprodaji banatskih dobara Jevreji nisu učestvovali iz dva razloga. Prvo, po tadašnjim zakonima nisu mogli kupiti posede u trajno vlasništvo; a drugo, ekonomska moć Jevreja u XVIII veku nije bila takva da bi mogli da pretenduju na skupe banatske spahiluke.

Zakon o verskoj toleranciji Josif II izdaje 13. maja 1781. godine. Ovim zakonom određuje se verska sloboda i tolerancija nekatoličkog stanovništva u Monarhiji i prestaje apsolutna podrška Rimokatoličkoj crkvi, koju je ona do tada uživala u Austriji.¹⁹ Po ovom zakonu, koji se nazivao i zakonom jednakosti, Josif II je iz humanih i racionalnih razloga želeo da do tada poniženi i osramoćeni jevrejski narod izjednači sa ostalim narodima Monarhije, da ga asimiluje i od Jevreja napravi korisne građane.

Novim zakonom je propisano korišćenje hebrejskog jezika samo u sinagogama, dok su u zvaničnom ophođenju Jevreji morali koristiti nemački jezik. Odobreno je otvaranje jevrejskih škola, dozvoljeno im je bavljenje poljoprivredom i uzimanje u zakup zemljišnih poseda, kao i bavljenje zanatstvom i otvaranje fabrika.

15 Dr. Antal Hegediš: *Agrami odnosi u Torontalskoj županiji u Banatu 1779-1848*, Novi Sad, 1987, str. 12-13.

16 Szentaklaray: n.d., str. 382-383.

17 Magyarország története 1686-1790, Budapest, 1989, str. 1261.

18 Dušan J. Popović: *Srbi u Vojvodini*, knj. II, Novi Sad, 1990, str. 196.

19 Ujvari Peter: *Zsido Lexikon*, Budapest, 1929, str. 212-213.

Jevrejin iz okoline Segedina sa kraja XVIII veka

Mada ovim zakonom Jevreji nisu dobili punu građansku slobodu, ipak je ukinut njihov ponižavajući položaj. Otvoren im je put ka građanskom napretku i emancipaciji pošto su priznati kao ravnopravan narod u Habsburškoj monarhiji.

Zakonom je omogućeno naseljavanje Jevreja u banatske županije: Torontalsku, Tamišku i Krašovsku. No u praksi to se nije događalo. Mnogi slobodni kraljevski gradovi (na primer Veliki Bečkerek) još dugo su posle toga držali zatvorene gradske kapije za naseljavanje Jevreja. Tako je bilo i sa Velikokikindskim distriktom.

Znatno popustljiviji su bili novopečeni banatski veleposednici. Oni su se najviše bavili poljoprivredom i trgovinom žitaricama i stokom. Za svoje nakupce često su angažovali sposobne jevrejske trgovce. Primer za to su Hristifor i Kiril Nako iz Velikog Sentmikloša.

Na svom imanju dozvolili su naseljavanje Jevrejima i ubrzo je Veliki Sentmikloš postao jedan od najvećih jevrejskih centara u Banatu.

Po etnografskom atlasu Austrijske monarhije Karla Czoerninga iz 1780. godine u tri banatske županije bilo je 353 Jevreja. Mali broj novodoseljenih Jevreja bavio se zakupom krčmi, trgovinom životinjskim kožama, sitničarskom trgovinom, kao i otkupom i prodajom duvana.²⁰

Mnogo Jevreja je došlo iz čeških i slovačkih krajeva Carevine. Oni su obilazili banatska sela i prodavali svoju robu za potrebe domaćinstava. Monopol na trgovinu u Banatu držali su cincarski, srpski i nemački trgovci, koji u svoja udruženja nisu rado prihvatili spretnu jevrejsku trgovcu.

Jevrejska filozofija uspeha u poslu se veoma razlikovala od filozofije drugih naroda. Skromnim i racionalnim načinom života izgradili su poslovnost koja se nije bazirala na brzom bogaćenju, nego na stalnom obrtu i ulaganju sredstava. Takav način rada garantovao im je sistematsko bogaćenje kao siguran preduslov za uspon u društvu.

Zakon o toleranciji nije svugde podržavan i primenjivan. To je uvideo i sam car i zbog toga je izdao novi zakon 1783. godine pod nazivom "Systematica Gentis Judaicae Regulatio". Ovim zakonom se dozvoljava naseljavanje Jevreja u gradovima, izuzetak su činili rudarski gradovi gde im je naseljavanje bilo zabranjeno.

Posle izdavanja ovih zakona počinje podizanje jevrejskih škola po gradovima. Jevrejima je omogućeno obrazovanje u višim školama. Sramna taksa o verskoj toleranciji je ukinuta 19. septembra 1785. godine, kada je uvedena nova "Kameral Taxa".²¹

Nakon objavljivanja ovog novog zakona sve županije, gradovi i mesta su morali da iz svojih akata izbrišu klauzulu o zabrani naseljavanja Jevreja.

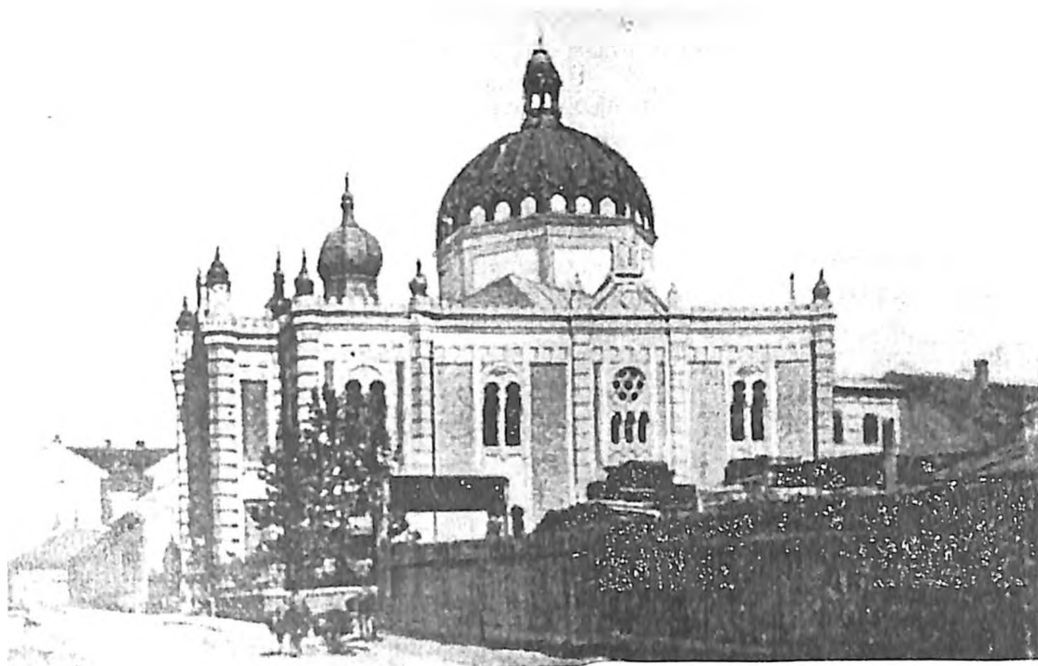
U Velikokikindskom distriktu Namesničko veće je uz prisustvo svedoka 23. februara 1784. godine izbrisalo iz svih odluka magistrata zabranu trgovine i naseljavanja Jevreja u selima distrikta.²²

Mada su zakoni bili jasni, otpori nisu posustali, tako da je Jevreja u to vreme u severnom Banatu bilo malo.

20 Dr Antal Hegediš: *Agrarni odnosi u Torontalskoj županiji u Banatu 1779-1848*, Novi Sad, 1987, str. 28-29.

21 Ujvari Peter: *Zsido Lexikon*, Budapest, 1929, str. 450., Pavle Sosberger: *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad, 1998, str. 27.

22 Vasa Stajić: *Velikokikindski distrikt 1776-1876*, Novi Sad, 1998, str. 346.

Sinagoga u Velikom Bečkereku (Zrenjaninu)

Zbog tolerantnih zakona u Habsburškoj monarhiji dolazi do masovnog naseljavanja Jevreja – Aškenaza, naročito sa nemačkog govornog područja.

Po prvom sveobuhvatnom popisu stanovništva Monarhije 1787. godine na celoj teritoriji države bilo je 87 hiljada Jevreja.²³

Asimilacija i germanizacija Jevreja počela je izdavanjem zakona Josifa II 23. septembra 1787. godine. Po ovom zakonu Jevreji su morali da promene svoja prezimena u nemačka. Matične knjige rođenih i umrlih su se morale voditi na nemačkom jeziku.²⁴

Austrijska administracija je veoma podmuklo i vešto iskoristila nastalu situaciju, pa je počela prodavati prezimena Jevrejima. Zavisno od toga koliko je ko para imao takvo je prezime i dobio. Zatečeni takvom naredbom Jevreji nisu napustili Monarhiju. Naviknuti na razne progone i ponižavanja, prihvatili su germanizaciju radi svog opstanka i radi lak-

23 Szabo Ištvan: *A Magyarsag eletrajza*, Budapest, 1941, str. 213.

24 Milenko Beljanski: *Somborski Jevreji 1735-1970*, Jevrejski Istorijski muzej Beograd, Zbornik 4, Beograd, 1979, str. 2-3.

šeg prosperiteta u društvu. Navodimo nekoliko tih njihovih novih prezimena: Vajs, Lederer, Goldštajn, Klajn, Dojč, Ungar, Polak itd.

Posle ovih zakonskih promena Jevreji počinju da se u većem broju naseljavaju u bogatu Torontalsku županiju. Najpre u veće trgovačke centre i gradove, a posle u manja mesta – tamo gde je postojala potreba za zanatom ili trgovinom kojom su se oni bavili.

Iz izvornih dokumenata i popisa iz toga vremena vidi se da je broj Jevreja bio manji no što se moglo očekivati. Razlog za to bio je verovatno u tome što ih lokalno stanovništvo u početku nije prihvatilo u svom okruženju.

Posle smrti Josifa II 1790. godine, mnoge županije su tražile brisanje svih zakona koje je on doneo a koji su se odnosili na Jevreje. Zato su se oni obratili Ugarskom saboru 1790. godine sa Predlogom zakona "De Judaeis" u devet tačaka koji bi regulisao dalji položaj ovog napaćenog naroda u Monarhiji, omogućujući mu prosperitet kao i ostalim narodima.

Realizaciju ovih zahteva imamo tek u XIX veku, kada Jevreji uz velike napore i dokazivanja postaju punopravni i priznati građani Austrougarske monarhije.²⁵

Njihovo naseljavanje u Torontalsku županiju u Banatu nastupa početkom i sredinom XIX veka.

Tabela br.1. Popis Jevreja u Torontalskoj županiji za godinu 1792.²⁶

R. br.	Mesto stanovanja	Ime i prezime	Došao u Županju		Ranije plaćao taksu	Današnji naziv mesta
			God.	Mesto		
1.	Nagy Bacskerek	Adam Klajn	1791	Makovia	Makovia	Mako-Hu
2.	Nagy Bacskerek	Lazar Kepesch	1788	Arad	Arad	Arad-Ru
3.	Nagy Bacskerek	Mazeus Lerchental	1784	Szered	Nitria	Mesto u Slovačkoj
4.	Aradac	Isac Kutrind	1791	M. Therez polis	M. Therez polis	Subotica - Yu
5.	Aradac	Jonatas Sveinperger	1791	Buda	Buda	Budimpešta-Hu
6.	Botsar	Mazeus Veisz	1791	Nagy Sz. Miklos	–	Sinnicolauc Mare - Ru
7.	Gyertyamos	Jakob Schachter	1791	Makovia	Makovia	Mako - Hu

25 Ujvari Peter: Zsido Lexikon, Budapest, 1929, str. 46-47.

26 Popis Jevreja u Torontalskoj županiji za godinu 1792., Arhiv Vojvodine, Novi Sad, Fond Torontalske županije 11/278/1792.

NASELJAVANJE JEVREJA U TORONTALSKOJ ŽUPANIJI U BANATU TOKOM XVIII VEKA

R. br.	Mesto stanovanja	Ime i prezime	Došao u Županju		Ranije plaćao taksu	Današnji naziv mesta
			God.	Mesto		
8.	Hegyesh	Nathan Fischer	1791	M. Therez polis	Baja	Idjoš - Yu
9.	Hegyesh	David Huber	–	M. Therez polis	Baja	Idjoš - Yu
10.	Valkany	Labl Straus	–	Makovia	Makovia	Valcani - Ru
11.	Oroszlanyos	Mojzes Zacharias	–	Makovia	Makovia	B. Arandelovo - Yu
12.	Albrechtsflor	Samuel Landsut	–	Makovia	Makovia	Teremia - Ru
13.	Albrechtsflor	Samuel Kon	–	Makovia	Makovia	Teremia - Ru
14.	Marineflod	Baruch Fisher	–	Makovia	Makovia	Teremia Mare - Ru
15.	Marineflod	Salamon Terniu	–	Makovia	Makovia	Teremia Mare - Ru
16.	Gyala	Mihaj Veber Isak	–	Szeged	Szeged	Đala - Yu
17.	Kanisa	Joseph Klautlind	–	Szeged	Szeged	N. Kneževo - Yu
18.	Carnabara	Jospeh Streibl	–	Szeged	Szeged	Crna Bara - Yu
19.	Csoka	Mareus Herschl	1789	Topolya	Topolya	Čoka - Yu
20.	Tisza Sz. Miklos	Jospeh Volf	–	M. Therez polis	M. Therez polis	Ostojićevo - Yu
21.	Rac Kersztur	Michael Majtinski	–	Jankovac	Jankovac	Srpski Krstur - Yu
22.	Rabe	Jospeh Nathan	–	Ada	Ada	Rabe - Yu
23.	N. Kikinda	Philipus Volf	–	Baja	Baja	Kikinda - Yu
24.	N. Sz. Miklos	Volf Deuts	–	Makovia	–	Sinnicolau Mare - Ru
25.	N. Sz. Miklos	Samuel Fischer	1779	Nikelsperg Moravia	Nikelsperg Moravia	Sinnicolau Mare - Ru
26.	Csanad	Jakob Deuts	1778	Makovia	Makovia	Cenad - Ru
27.	N. Sz. Miklos	Nathan Jospeh	–	Botsar	–	Sinnicolau Mare - Ru
28.	N. Sz. Miklos	Benjamin Marsor	1791	Kluplin	Baja	Sinnicolau Mare - Ru
29.	Nekofalva	Abraham Deuts	–	–	–	Nakovo - Yu
30.	Szent Hubert	Jakobus Parran	1786	Makovia	Makovia	B. Veliko Selo - Yu
31.	Kis Jetsa	Abraham Veinpruch	1791	Bohemia	Bohemia	Grabat - Ru
32.	Grabac	Isak Hirschl	1786	Makovia	Makovia	Biled - Ru
33.	Billeth	Adam Mojzes	1792	Makovia	Makovia	Biled - Ru
34.	Lovrin	Lorens Kreubad	1791	M. Therez polis	Aszad	Lovrin - Ru
35.	Bogaros	Jakob Busu	1792	Mako	Mako	Bulgaros - Ru

Tabela br. 2. Razrez tolerancijske takse za Jevreje po prihodima i mestima Torontalske županije za 1799. godinu²⁷

R. br.	Mesto stanovanja	Imena Jevreja	Prihodi u forintama		Godišnja taksa	
			Fr	Kr	Fr	Kr
1.	N. Becskerek	Lazar Kepes	104		8	3
2.	N. Becskerek	Adam Klein	50		3	52
3.	N. Becskerek	Isac Kuterer	30		2	19
4.	N. Becskerek	Hersl Atlas	30		2	19
5.	N. Becskerek	Abraham Osteiricher	60		4	39
6.	N. Becskerek	Isac Bernard	48		3	43
7.	N. Becskerek	Mojzes Schachter	30		2	19
8.	N. Becskerek	Salamon Deuts	30		2	19
9.	N. Becskerek	Salamon Jakob	108		8	22
10.	N. Becskerek	Israel Dan	60		4	39
11.	N. Becskerek	David Binus	40		3	6
12.	N. Becskerek	Mojzes Svarcz Senior	50		3	52
13.	N. Becskerek	Mojzes Svarcz Junior	30		2	19
14.	N. Becskerek	Samule Kirchner	30		2	19
		SUMA	700		54	10
15.	Albrechtsflor	Samuel Landfurnh	148		11	26
16.	Marienflod	Barush Fissl	199		15	24
17.	Kikinda	Philip Volf	70		5	26
18.	Kikinda	Nathan Fisl	50		3	52
19.	Kikinda	Jakob Jarmosite	20		1	33
20.	Kikinda	Mojzes Volf	20		1	33
21.	Kikinda	Jonas Svarc	20		1	33
22.	Kikinda	Abraham Josef	20		1	33
23.	Szoreg	Philip Samuel	18		1	24
24.	R. Keresztur	Mihaj Majtinszki	35		2	43

27 Razrez tolerancijske takse za Jevreje po prihodima i mestima Torontalske županije za 1799. godinu, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, Fond Torontalske županije 11/300/1798.

NASELJAVANJE JEVREJA U TORONTALSKOJ ŽUPANIJU U BANATU TOKOM XVIII VEKA

R. br.	Mesto stanovanja	Imena Jevreja	Prihodi u forintama		Godišnja taksa	
			Fr	Kr	Fr	Kr
25.	Csoka	Mazeus Hersl	20		1	33
26.	Gyala	Marias Isac	18		1	24
27.	Gyala	Michael Veber	42		3	14
	SUMA:		680		52	38
28.	N. Sz. Miklos	Samuel Fissof	63		4	52
29.	N. Sz. Miklos	Volf Deuts	20		1	33
30.	N. Sz. Miklos	Isac Mareus	25		1	56
31.	N. Sz. Miklos	Majer Khun	50		3	52
32.	N. Sz. Miklos	Mojzes Fissl	106	30	8	15
33.	N. Sz. Miklos	Iszael Jakob	25		1	56
34.	N. Sz. Miklos	Aron Veisz	50		3	52
35.	N. Sz. Miklos	Abraham Rajter	106	30	8	15
36.	N. Sz. Miklos	Elias Iriz	31	30	2	26
37.	N. Sz. Miklos	Abraham Veisz	31	30	2	26
38.	N. Sz. Miklos	Salamon Braun	56	30	4	22
39.	N. Sz. Miklos	Isac Pert	20		1	33
40.	N. Sz. Miklos	Mojzes Zacharias	20		1	33
41.	N. Sz. Miklos	Mojzes Schneider	25		1	56
42.	N. Sz. Miklos	Salamon Berchner	25		1	56
43.	N. Sz. Miklos	Lobl Grimbaum	100		7	45
44.	N. Sz. Miklos	Abraham Bintl	142	30	11	3
45.	N. Sz. Miklos	Adam Mojzes	86	30	6	42
46.	N. Sz. Miklos	Jakob Bohm	213		16	38
47.	Sz. Huberth	Jakob Boro	322	30	24	59
48.	Grabac	Iszael Horsl	106	30	8	15
49.	Kis Jetsa	Abraham Vincbach	106	30	8	15
		SUMA:	1.733		134	20
50.	Gyertyancye	Jacob Schuchter	50		3	52
51.	Gyulvez	Bernard Pechic	150		11	36
		SUMA:	200		15	28

Ukupni prihodi i takse Jevreja po srezovima Torontalske županije
12. februara 1799. godine

Naziv sreza	Prigodi u Fr	Godišnja taksa	
		Fr	Kr
N. Becskerek	700	54	10
Kanizsa	680	52	38
N. Sz. Miklos	1.733	134	20
Ujpecs	200	15	28
SUMA:	3.313	256	36

Tabela br. 3. Popis Jevreja u srezovima Veliki Sent Mikloš i Kanjiža 1797. godine²⁸

Red. br.	SREZ VELIKI SENT MIKLOS	
1.	Mojzes Koch	Nagy Szent Miklos
2.	Samuel Fischof	Nagy Szent Miklos
3.	Volf Deutsch	Nagy Szent Miklos
4.	Mojzes Deutsch	Nagy Szent Miklos
5.	Avram Raiter	Nagy Szent Miklos
6.	Mojzes Fischl	Nagy Szent Miklos
7.	Avram Veis	Nagy Szent Miklos
8.	Izrael Braun	Nagy Szent Miklos
9.	Salamon Braun	Nagy Szent Miklos
10.	Samuel Braun	Nagy Szent Miklos
11.	Elias Iritz	Nagy Szent Miklos
12.	Iszak Pert	Nagy Szent Miklos
13.	Aron Veis	Nagy Szent Miklos
14.	Salamon Berchner	Nagy Szent Miklos
15.	Salamon Donath	Nagy Szent Miklos

²⁸ Popis Jevreja u srezovima Veliki Sent Mikloš i Kanjiža 1797. godine, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, Fond Torontalske županije 11/365/1797.

NASELJAVANJE JEVREJA U TORONTALSKOJ ŽUPANIJI U BANATU TOKOM XVIII VEKA

Red. br.	SREZ VELIKI SENT MIKLOS	
16.	Nathan Vilner	Nagy Szent Miklos
17.	Hirschl Friedman	Nagy Szent Miklos
18.	Iszak Klein	Nagy Szent Miklos
19.	Jakob Winer	Nagy Szent Miklos
20.	Jakob Boro	Szent Hubert
21.	Abraham Pintl	Osztern
22.	Iszak Hirschl	Grabac
23.	Adam Moric	Nagy Jetsa
24.	Abraham Vintsbach	Kis Jetsa
25.	Johan Boem	Bogaros
	SREZ KANJIŽA	
1.	Philip Volf	Magno Kikinda
2.	Jakob Jarmatitis	Magno Kikinda
3.	Nathan Fishl	Magno Kikinda
4.	Salamon Shuler	Marinefeld
5.	Baruch Fishl	Marinefeld
6.	Samuel Landshut	Albrechtsflor
7.	David Brunner	Orosclanyos
8.	Jospeh Svimmer	Mokrin
9.	Markus Herschl	Scoka
10.	Mihael Veber	Gyala
11.	Mihael Majtinski	Ratz Keresztur
12.	Philip Samuel	Szoreg

Tabela br. 4. Popis Jevreja u Torontalskoj županiji u srezu Kanjiškom i Nad Sentmikloškom počev od 1795. godine²⁹

R. br.	Imena Jevreja	Mesto stanovanja	Prihodi				Razrez takse							
			1795/96		1797/98		1795		1796		1797		1798	
			Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr
1.	Szamule Fissof	N. Sz. Miklos	96	-	63	-	3	3	3	3	2	33	2	27
2.	Volf Deute	N. Sz. Miklos	65	-	35	-	2	8	2	8	1	26	1	22
3.	Isac Mareus	N. Sz. Miklos	65	-	50	-	2	8	2	8	2	3	1	57
4.	Majer Kun	N. Sz. Miklos	65	-	100	-	2	8	2	8	4	7	3	54
5.	Mojzes Fissl	N. Sz. Miklos	70	-	250	-	2	18	2	18	10	17	9	45
6.	Iszak Jakob	N. Sz. Miklos	35	-	40	-	1	9	1	9	1	37	1	32
7.	Aron Veisz	N. Sz. Miklos	35	-	50	-	1	9	1	9	2	3	1	57
8.	Abraham Raiter	N. Sz. Miklos	53	-	100	-	1	44	1	44	4	7	3	54
9.	Samuel Braun	N. Sz. Miklos	35	-	200	-	1	9	1	9	8	14	7	48
10.	Elias Iritz	N. Sz. Miklos	35	-	40	-	1	9	1	9	1	37	1	32
11.	Lobl Fax	N. Sz. Miklos	35	-	25	-	1	9	1	9	1	1	1	58
12.	Abraham Veisz	N. Sz. Miklos	35	-	50	-	1	9	1	9	2	3	1	57
13.	Mojzes Koch	N. Sz. Miklos	50	-	50	-	1	38	1	38	2	3	1	57
14.	Mojzes Deuts	N. Sz. Miklos	60	-	200	-	1	58	1	58	8	14	7	48
15.	Salamon Braun	N. Sz. Miklos	60	-	100	-	1	58	1	58	4	7	3	54
16.	Isak Pert	N. Sz. Miklos	60	-	25	-	1	58	1	58	1	1	3	58
17.	Mojzes Zakarias	N. Sz. Miklos	60	-	100	-	1	58	1	58	4	7	3	54
18.	Mojzes Schneider	N. Sz. Miklos	60	-	25	-	1	58	1	58	1	1	3	58
19.	Jakob Baro	Sz. Hubert	182	-	413	-	9	59	5	59	16	46	16	-
20.	Abraham Pint	Sz. Hubert	182	-	206	30	9	59	5	59	8	23	8	-
21.	Isac Hersl	Grabc	85	-	150	-	2	47	2	47	6	10	5	51
22.	Adam Mojzes	Grabc	101	-	106	30	2	47	2	47	4	13	4	6
23.	Abraham Vlncbach	Kis Jetsa	101	-	106	30	3	19	3	19	4	13	4	6
24.	Isak Bohm	Kis Jetsa	-	-	256	30	-	-	-	-	10	25	10	-

29 Popis Jevreja u Torontalskoj županiji u srezu Kanjiškom i Nad Sentmikloškom počev od 1795. godine, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, Fond Torontalske županije 11/300/1798.

NASELJAVANJE JEVREJA U TORONTALSKOJ ŽUPANIJU U BANATU TOKOM XVIII VEKA

R. br.	Imena Jevreja	Mesto stanovanja	Prihodi				Razrez takse							
			1795/96		1797/98		1795		1796		1797		1798	
			Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr
25.	Lobl Krinbaund	N. Sz.Miklos	40	-	215	-	1	19	1	19	8	44	8	19
26.	Jakob Deuts	N. Sz.Miklos	58	-	-	-	1	54	1	54	-	-	-	-
27.	Iszak Svimer	N. Sz.Miklos	60	-	-	-	1	58	1	58	-	-	-	-
28.	David Morser	N. Sz.Miklos	35	-	-	-	1	9	1	9	-	-	-	-
29.	Adam Bohm	N. Sz.Miklos	76	-	-	-	2	30	2	30	-	-	-	-
30.	Jakob Bohm	N. Sz.Miklos	72	-	-	-	2	22	2	22	-	-	-	-
31.	Salamon Schuler	Mariendeld	150	-	-	-	4	50	4	56	-	-	-	-
32.	Barush Fissl	Mariendeld	386	-	192	-	12	42	12	42	-	-	7	30
33.	Samuel Zakarias	Albrectsf.	114	-	-	-	3	45	3	45	6	50	6	33
34.	David Brumer	Oroszlamos	154	-	-	-	5	4	5	4	1	42	1	38
35.	Nathan Fissl	Hegybes	112	-	-	-	3	41	3	41	2	37	1	57
36.	Natahn Josef	Hegybes	-	-	-	-	-	-	3	41	-	48	-	46
37.	Philip Volf	Kikinda	-	-	-	-	-	-	6	35	-	-	3	4
38.	Jakob Jarmosits	Kikinda	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
39.	Mozzes Volf	Kikinda	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
40.	Mihael Majtinski	Keresztur	85	-	26	-	2	47	2	47	1	4	1	-
41.	Jospeh Klindich	Kanisa	105	-	-	-	3	27	3	27	-	-	-	-
42.	Mihael Veber	Gyala	116	-	26	-	3	49	3	49	1	41	1	-
43.	Mathej Iszak	Gyala	-	-	25	-	-	-	-	-	1	1	-	58
44.	Philip Samuel	Szoreg	100	-	26	-	3	17	3	17	1	4	1	-
45.	Salamon Volf	Szent Ivan	-	-	20	-	-	-	-	-	-	48	-	46

Napomena: Zbog oštećenja dokumenta tabela nije potpuna.

The Settling of Jews in the Torontal District in Banat During the 18th Century

S u m m a r y

As soon as it was liberated from the Turks in 1718, Banat was annexed by the Austrian Empire. The new district, called the Banat of Temesoar, was scarcely populated, most of its villages plundered and deserted. Most merchants and craftsmen left with the Turks, as did a large number of local Jews.

The 12 Sephardic Jewish families that remained in Timisoara, the capital city of Banat, signed an agreement on selling home-made brandy and sorbet with Prince Eugene of Savoy and Field Marshal Mercy on November 4, 1717.

In those days, Jewish settlers were strictly banned from the district. Many Jews secretly fled to Banat from other districts of the Austro-Hungarian Empire in order to evade the draconian laws and prohibitively high taxes.

After Timisoara, the Jews, most of them beer and brandy manufacturers with families, began to settle in the city of Pancevo in 1729. There was approximately one hundred Jewish families in Banat in the period between 1735 and 1738, all of them regular tax payers and subject to the Tolerance Act.

In the town of Veliki Beckerek (today's Zrenjanin), the first religious community was founded in 1760. for 32 families. "Juden Ordnung", the law on the Banat Jews, came into effect on December 28, 1776. This law allowed for just one religious community to exist in Timisoara and specified a limited number of Jewish families, confined to a special city quarter. Under a privilege granted by empress Maria Theresa, issued in the Great Crown District of Kikinda in 1774, the Jews were forbidden to settle there without a special permission from the magistrate.

A significant step forward in the life of Jews in the Austro-Hungarian Empire was the law on religious tolerance passed under Joseph II on May 13, 1781. This law allowed the Jews to use the Hebrew language, have their own schools, do business and practice crafts, and so on. It also allowed the Jews to settle in the district, a provision rarely observed in practice.

Systematica Gentis Judaica Regulatio, passed in 1783, allowed the Jews to live in free royal cities. The religious tolerance tax was done away with on September 19, 1785, and a new one, called Cameral tax, introduced instead. These tax concessions encouraged the Jews to settle in the towns and villages of Banat.

The records from the late 18th century contain an itemized list of names and numbers of Jews living around Banat, all of them regular tax payers.

JEVREJSKO-ŠPANSKI JEZIK: KOMENTARISANA BIBLIOGRAFIJA LITERATURE I PERIODIKE*

Abstrakt. Cilj ovog članka je da pruži bibliografske podatke i omogući bolje snalaženje u literaturi o jeziku i kulturi sefardskih Jevreja na Orijentu. Naročita pažnja posvećena je jevrejsko-španskom jeziku u sefardskim zajednicama sa prostora bivše Jugoslavije. U pregled su uvrštena i dela koja se bave sefardskom kulturom, kao i podaci o jezičkoj građi koju pružaju knjige na jevrejsko-španskom štampane hebrejskim pismom i zbirke sefardskih poslovice, priča, romansi i drugih pesama prikupljenih krajem XIX i tokom XX veka. Posebnu pažnju posvetili smo sefardskoj periodici i monografijama sa područja bivše Jugoslavije do 1941. godine zbog njihovog izuzetnog značaja za razna lingvistička i kulturološka istraživanja. Podaci koje rad sadrži, osim istraživačima, mogu biti od interesa i svima onima koji su zainteresovani za sefardske studije.

Ključne reči: Sefardi, lingvistika, Jugoslavija, jevrejsko-španski.

UVOD

U ovom članku objedinjeni su bibliografski podaci o radovima koji se odnose na jezik sefardskih Jevreja na Orijentu, sa posebnim osvrtom na jezik sefardskih zajednica koje su delovale na prostorima bivše Jugoslavije. Komentarima koje donosimo uz bibliografske podatke želimo da omogućimo čitaocima bolji uvid u postojeću literaturu o jevrejsko-španskom jeziku.

Imajući u vidu da se nijedan jezik ne može posmatrati izvan svog sociološkog konteksta, u pregled smo uvrstili i dela koja se bave sefardskom kulturom uopšte. Budući da je danas za proučavanje jevrejsko-španskog, kao jezika koji polako iščezava, u velikoj meri neophodna ranije zapisana jezička građa, mesto u našem radu pronašli su i podaci o knjigama na jevrejsko-španskom jeziku, štampanim hebrejskim pismom u Beogradu i

* Pod nazivom "Komentarisana bibliografija literature i periodike na jevrejsko-španskom i o jevrejsko-španskom" ovaj rad je dobio drugu nagradu 1999. godine, na 43. nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

zbirke sefardskih poslovice, priča, romansi i drugih pesama prikupljenih među Sefardima na različitim područjima krajem XIX i u toku XX veka.

Posebnu pažnju posvetili smo sefardskoj periodici i monografijama sa područja bivše Jugoslavije do 1941. godine, zbog obilja i raznolikosti građe koju ona pruža za lingvistička i kulturološka istraživanja. Uz najvažnije podatke o listovima koji su objavljivani u Beogradu, Sarajevu, Skoplju, Zemunu, Zagrebu i Vršcu do 1941. godine, na jevrejsko-španskom i na srpskohrvatskom (ali koji su objavljivali priloge na jevrejsko-španskom i priloge o sefardskoj kulturi), donosimo i tematski pregled relevantnih članaka, koji ilustrujemo komentarima odabranih članaka. U želji da ne izostavimo neke od podataka koji bi mogli biti od koristi, u tematski pregled članaka uvrstili smo i pojedine članke koji nemaju direktne veze sa Sefardima.

Rad čine tri velike celine: 1. **Jezik sefardskih Jevreja na Orijentu**; 2. **Sefardske zajednice na Orijentu i njihova kulturna baština**; 3. **Nastanak i razvoj sefardske periodike**.

U okviru celine posvećene jevrejsko-španskom jeziku odrednice su organizovane prvo prema aspektu iz kojeg se posmatra ovaj jezik, a tamo gde je bilo potrebno, podaci su složeni i prema teritorijama na koje se odnose citirani radovi. Unutar pojedinih poglavlja radovi su poređani po hronološkom redosledu radi boljeg uvida u razvoj izučavanja određenih tema, a na kraju donosimo kompletnu bibliografiju po abecednom redosledu prezimena autora.

1. JEZIK SEFARDSKIH JEVREJA NA ORIJENTU

Prognani iz Španije 1492. godine, Sefardi¹ su se naselili širom Sredozemlja: u Portugalu (odakle ih je 1496. god. prognao Manuel Veliki), Severnoj Africi (Maroku, Fesu, Alžiru, Kairu), Francuskoj, italijanskim zemljama, Otomanskom carstvu, kao i u Holandiji (Kanchev, 1991, 46; Nezirović, 1992, 17-20). Najveći broj Sefarada našao je utočište u urbanim centrima tadašnjeg Otomanskog carstva, u Carigradu, Solunu i u gradovima Male Azije, koji su ubrzo postali veliki sefardski kulturni centri (Baruh, 1972, 293). Kasnije, u vreme Sulejmana Veličanstvenog (1520-1566), sa širenjem Turskog carstva prema zapadu i severu, Sefardi su se selili u potrazi za što boljim životnim uslovima (Nezirović, 1992, 33). Tako su osnovali svoje zajednice najpre u Makedoniji, a zatim u Bugarskoj, Srbiji, Rumuniji i Bosni (Vidaković, 1986, 10-14).

1 Na španskom *sefardí*, nastalo je od *Sefarad* (ספראד), biblijskog toponima (Ovadija/Avdija 1:20), koji je u ranom srednjem veku postao hebrejski naziv za Španiju. (Verber, 1979, 11)

Brojna dokumenta i imena sinagoga koje su podizali svedoče o tome da su Sefardi naseljeni na Orijentu poticali iz različitih krajeva Iberijskog poluostrva. U Solunu su sinagoge nosile nazive: Kastilja, Portugal, Lisabon, Saragosa, u Carigradu ima dokaza o postojanju kastiljanske, aragonske, portugalske, kordovanske i lisabonske sinagoge, dok je u Bitolju zabeleženo delovanje aragonske i portugalske sinagoge (Baruh, 1972, 269, 294-295). Prirodno je da su Sefardi govorili onim geografskim i socijalnim varijetetom španskog ili portugalskog jezika koji su sa sobom poneli sa Iberijskog poluostrva, tj. među njima je bilo znatnih dijalekatskih razlika. Međutim, budući da se socijalni odnosi koji su postojali na Iberijskom poluostrvu nisu mogli nastaviti u neizmenjenom obliku nakon izгона, mnoge dijalekatske razlike su se izgubile usled zajedničkog života u novonaseljenim zemljama (Baruh, 1972, 269; Penny, 1992). Jezik sefardskih Jevreja u velikoj meri pokazuje sličnosti sa kastiljanskim, mada nisu retkost ni jezičke odlike drugih područja Iberijskog poluostrva, kao što su Portugal, Andaluzija, Leon, Aragon i Katalonija (Penny, 1993, 22-24). U Otomanskom carstvu jezik Sefarada razvijao se odvojeno od poluostrvskih hispanjskih dijalekata, budući da su od XVI veka prestali svi kontakti sa Iberijskim poluostrvom.²

Dolaskom na Balkan, Sefardi su nametnuli svoj hispanjski jezik i kulturu zatečenom jevrejskom stanovništvu koje su prevazilazili i po broju i po obrazovanju (Šlang, 1926, 18; Kamhi, 1966, 105-122). Sefardi na Orijentu bili su, poput drugih nemuslimanskih etničkih skupina u Turskom carstvu, upućeni sami na sebe, a kontakt sa širom zajednicom ispoljavao se kroz trgovačke veze. Ovakve okolnosti omogućile su da se sefardska kultura i jezik sačuvaju tokom pet vekova (Vidaković, 1986, 10). Sa modernizacijom života Sefarada, otpočinje i njihova asimilacija, a jevrejsko-španski jezik postepeno ustupa mesto zvaničnim jezicima zemalja koje su naseljavali. Stradanjem velikog broja Sefarada tokom Drugog svetskog rata, proces asimilacije je u znatnoj meri ubrzan, tako da danas ovaj jezik govore još samo pripadnici starijih generacija i poneki pripadnik srednje generacije. Posle viševekovne aktivne upotrebe, jezik sefardskih Jevreja je na putu da nestane kao govorni jezik (Nezirović, 1992, 92-93; Penny, 1993, 24-25).

Kako u nauci, tako i među samim govornicima, ovaj jezik je različito nazivan³: *espanjol / espanyol, španjol / shpanyol, đudezmo / djudezmo, ladino / ladino, đudeo - espanjol /*

2 Španci su se tek početkom XX veka zainteresovali za ove "Špance bez domovine" (*españoles sin patria*), kako Sefarde naziva Anhel Pulido, ugledni španski profesor i poslanik, u istoimenoj knjizi, objavljenoj u Madridu 1905. godine.

3 Imajući u vidu da su čitaoci sa srpskohrvatskog jezičkog područja naviknuti na latiničnu srpskohrvatsku grafiju, termine na jevrejsko-španskom prvo navodimo tako, a uz to dajemo i odgovarajuću transkripciju koju predlaže časopis *Aki Yerushalayim* iz Izraela, a koja je danas mahom prihvaćena među Sefardima u sves-tu (o zapisivanju jevrejsko-španskog jezika v. u odeljku 1.2.2.2.).

*djudeo- espanyol*⁴. Termin *đudeo- espanjol / djudeo- espanyol* (tj. na srpskohrvatskom *jevrejsko-španski*) je učenog porekla i predstavlja prevod nemačkog termina *Judenspanische* koji su početkom XX veka koristili autori prvih obimnih radova posvećenih ovom romanskom varijetetu: Jozef Subak (Josef Subak) i Maks Leopold Vagner (Max Leopold Wagner) (Subak, 1906 ; Wagner, 1914, 1930, itd.). Termin *jevrejsko-španski* (kao i njegovi prevodi na francuski *le judéo-espagnol*, španski *el judeoespañol*, engleski *Judeo-Spanish*, itd.), koji su sefardski intelektualci prihvatili u prvoj polovini XX veka, najčešće se koristi da označi govorni jezik Sefarada. Mada sami govornici često svoj jezik nazivaju i *ladino*, u sefardskim studijama ovaj termin je rezervisan (po odluci Prvog simpozijuma sefardskih studija, održanog u Madridu 1964. godine) za jezik doslovnih prevoda biblijskih tekstova sa hebrejskog na jevrejsko-španski (Hassán, 1970; Nezirović, 1992, 113-123). Uprkos pokušaju da se razgraničavanjem pisanog i govornog varijeteta dâ jasnija slika o jeziku sefardskih Jevreja, i jedan i drugi termin se odnose na prilično heterogene jezičke sisteme. *Jevrejsko-španskim* naziva se govorni jezik, a *ladinom* pisani, bez obzira na varijacije koje svaki od ovih jezičkih sistema pokazuje. Umesto termina *jevrejsko-španski* među istraživačima u Izraelu u upotrebi je *đudezmo / djudezmo* (eng. *Judezmo*), a jevrejsko-španski na Orijentu naziva se *istočni đudezmo / djudezmo* (eng. *Eastern Judezmo*) (Bunnis, 1996).

1.1. DESKRIPTIVNE STUDIJE ZASNOVANE NA KORPUSU I REČNICI

1.1.1. Jevrejsko-španski jezik na Orijentu

Buđenje interesovanja kod filologa i lingvista za jevrejsko-španski podudara se, nažalost, sa početkom iščezavanja ovog jezika u sefardskim zajednicama na Orijentu. Ipak, prvi istraživači susreli su živ jezik, a mnogi od njih transkribovali su usmeni materijal koji su imali prilike da čuju od izvornih govornika, najčešće su to bile tradicionalne pesme i priče. Opis ovog jezičkog sistema bio je prvi korak u istraživanju, a najveću pažnju su privlačile one osobine jevrejsko-španskog koje ovaj varijetet odvajaju od savremenog španskog jezika, tj. brojni arhaizmi, nekastiljanski elementi ili pozajmljenice, naročito kada su u pitanju fonetika, fonologija, morfologija i leksika.

SUBAK, Josef, 1906, "Zum Judenspanischen", *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 30, str. 129-185.

4 Jevrejsko-španski u Maroku naziva se *hakitija* i znatno se razlikuje od jevrejsko-španskog na Orijentu zbog velikog uticaja arapskog i savremenog španskog jezika (Varol, 2000).

Predmet ove studije o jevrejsko-španskom jeziku u Carigradu i Bosni čine morfologija glagola i fonetska i fonološka pitanja. Sa posebnom pažnjom opisane su specifičnosti vokalskog i konsonantskog sistema, kao i određeni fonetski fenomeni zabeleženi u ovim varijetetima. Uz studiju objavljen je i korpus koji sačinjavaju transkribovane poslovice, pesme i odlomci iz prevoda biblijskih tekstova.

WAGNER, Max Leopold, 1914, *Beiträge zur Kenntnis des Judenspanischen von Konstantinopel, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften und Balkankommission, Linguistische Abteilung 11*, Wien, Alfred Hölder, 186 str.

Ova studija o jevrejsko-španskom jeziku u Carigradu podeljena je na tri velike celine. U poglavlju posvećenom fonetskim i fonološkim osobinama, autor izlaže detaljan opis specifičnosti jevrejsko-španskog kada su u pitanju akcenat, vokalski i konsonantski sistem, kao i različite glasovne promene. Morfološka pitanja obrađena su u poglavlju u kome se nalazi i osvrt na određene sintaksičke probleme. Posebna pažnja posvećena je tvorbi reči i leksici. U okviru te analize autor pravi razliku između hispanskih elemenata i leksičkih jedinica portugalskog, italijanskog, francuskog, grčkog, turskog i hebrejskog porekla. Dodatak čini tekst o načinu zapisivanja jevrejsko-španskog jezika hebrejskim pismom, što je autor ilustrovao objavljivanjem fotokopije jednog teksta zapisanog u tri različite verzije raši kurziva (dva rukopisa i jedan štampani tekst) i njegove transkripcije. Uz studiju objavljen je i transkribovani usmeni materijal (četnaest priča i jedan dijalog).

WAGNER, Max Leopold, 1923, "*Algunas observaciones generales sobre el judeo-español de Oriente*", *Revista de filología española*, tomo X, julio-septiembre 1923; str. 225-244.

Mada predstavljen u formi odgovora na komentare i ispravke izložene u Jahudinom članku (Yahuda, 1915, "Contribución al estudio del judeo-español", *RFE*, 339-370) a povodom Vagnerove publikacije iz 1914, ovaj članak je za Vagnera prilika da razvije nekoliko opštih teza o jevrejsko-španskom na Balkanu, naročito kada je reč o leksici i uticaju balkanskih jezika na jevrejsko-španski.

WAGNER, Max Leopold, 1930, *Caracteres generales del judeo-español de Oriente*, Madrid, *Revista de filología española – Anejo XII*.

Tri su teme obuhvaćene ovim delom (svaka od njih odgovara jednom predavanju koje je autor održao u *Centru za istorijske studije (Centro de Estudios Historicos)* u Madridu 1925. godine): uspostavljanje sefardskih zajednica u Otomanskom carstvu i opšte karakteristike jezika kojim su se ove zajednice služile, zatim ispoljavanje socijalnih i verskih uslovljenosti u jevrejsko-španskom, naročito kroz upotrebu hebrejskih reči ili specifičnu upotrebu hispanskih, turskih, slovenskih ili grčkih leksičkih jedinica; i književni stil

jevrejsko-španskog. Primećujući brojne neusaglašenosti u jevrejsko-španskom, autor sugerira neophodnost standardizacije ovog jezika. Ova publikacija sadrži i korpus koji sačinjavaju transkribovani usmeni materijal iz Soluna (Grčka) i Ruščuka (Bugarska), i transkribovani članci dva sefardska časopisa *El Ÿugetón* iz Istambula i *El Mundo Sefardi* koji su u Beču objavljivali bosanski Sefardi.

CREWS, C. M., 1935, *Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris, Société de publications romanes et françaises (sous la direction de Mario Roques), Librairie E. Droz.

Ova studija, nastala kao plod istraživanja koje je autorka realizovala u balkanskim zemljama tridesetih godina XX veka, nudi kratak opis osobnosti jevrejsko-španskih varijeteta u Bukureštu, Solunu, Bitolju i Skoplju, kome prethodi opšti uvod o jevrejsko-španskom jeziku. Delo donosi i korpus u obliku transkribovanog usmenog materijala iz Bukurešta, Soluna, Bitolja i Skoplja, koji je praćen detaljnim beleškama o određenim leksičkim jedinicama.

BARUH, Kalmi, 1936, "Jevreji na Balkanu i njihov jezik": *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd / *Eseji i članci*, 1952, Sarajevo, Svjetlost, str. 175 -182.

Baruh u ovom članku posmatra kulturu i jezik sefardskih Jevreja u okviru balkanskih studija, dajući sumarni pregled okolnosti u kojima se sefardska kultura, a sa njom i jezik, razvijala na Balkanu. U članku je, Kalmi Baruh istakao da je španski jezik uz jevrejsku veru osnovno obeležje Sefarada kao etničke grupe. Stoga je izložio najvažnije osobine tog jezika i okolnosti koje su dovele do stvaranja književnog i govornog jevrejsko-španskog. Posebnu pažnju Baruh poklanja pozajmljenicama iz balkanskih jezika (turskog, grčkog, srpskohrvatskog) i iz italijanskog, a naglašava da ih je moguće podeliti na one koje Sefardi povremeno koriste i one koje su potisnule odgovarajuće hispanse reči. Baruh je ukazao i na bogatu sefardsku usmenu tradiciju (priče, romanse, poslovice) koja sadrži kako španske tako i istočnjačke elemente. Na kraju članka dao je svoje zapažanje o postepenom nestanku jezika i kulture Sefarada i o njihovom sve većem utapanju u društveni i kulturni život okolne sredine.

RÉVAH, I. S., 1938, "Notes en marge du livre de Mrs Crews", *Bulletin Hispanique* t. XL, str. 78-95.

Ovaj članak, nastao kao komentar na delo M. C. Crews (1935), pored kritika upućenih autorki kada je u pitanju izbor informanata i objašnjenja značenja nekih jezičkih konstrukcija u solunskom jevrejsko-španskom, bavi se problemom konsonanata /b, d, g/ u međuvokalnoj poziciji.

CREWS, C. M., VINAY, J. P., 1939, "Quelques observations supplémentaires sur le parler judéo-espagnol de Salonique", *Bulletin Hispanique*, vol. XLI, juillet-septembre 1939, N°3, str. 209-235.

U formi odgovora na članak I. S. Revaha (1938), Crews i Vinay analiziraju okluzivne konsonante na osnovu materijala koji je pružio jedan izvorni govornik iz Soluna, nastanjen u Londonu. Članak sadrži i opis fonetskih i fonoloških osobina istog varijeteta.

WAGNER, Max Leopold, 1950, "Espiguelo judeo-español", *Revista de filología española*, tomo XXXIV, str. 9-106.

Ovaj obimni članak o leksici jevrejsko-španskog ima oblik rečnika koji pruža objašnjenja o mnogim leksičkim jedinicama.

WAGNER, Max Leopold, 1954, "Calcos lingüísticos en el habla de los sefarditas de Levante", *Homenaje a Fritz Krüger*, t. II, Universidad nacional de Cuyo, Facultad de filosofía y letras Mendoza, República Argentina, str. 269-281.

Autor analizira lingvističke kalkove koji su nastali, u najvećoj meri, na osnovu turskih, ali i grčkih i slovenskih izraza.

CREWS, C. M., 1955, "Notes on Judaeo-Spanish": *Proceedings of the Leeds Philosophical Society (Literary and Historical Section)*, Vol. VII, Part 3-4, str. 192-199, 217-230.

Članak sadrži kratke komentare o određenim leksičkim jedinicama jevrejsko-španskog koje pripadaju usmenoj ili pisanoj tradiciji.

SALA, Marius, 1968, "Elementos balcánicos en el judeo-español": QUILIS, Antonio (ed.), *Actas del XI congreso de lingüística y filología románicas*, Madrid, *Revista de filología española*, Anejo LXXXVI, str. 2151-2159.

U ovom članku Sala izlaže svoje zapažanje o leksičkoj komponenti turskog porekla u jevrejsko-španskom koju ovaj romanski jezik deli sa drugim balkanskim jezicima. U pitanju su reči vezane za materijalni život, koje pripadaju istim semantičkim poljima kao i reči arapskog porekla u savremenom španskom jeziku. Autor smatra da je termin *balkanski elementi* pogodniji nego *turski elementi*, jer se veliki broj ovih reči raširio po Balkanskom poluostrvu upravo posredstvom balkanskih jezika (srpskohrvatski, rumunski, bugarski, grčki).

GABINSKI, Mark A., 1968, "Qué revelan los comienzos de la pérdida del infinitivo en sefardí", *Sefarad*, XXVIII, fasc. 2, str. 412-413; apstrakt.

Autor analizira pojavu da se u jeziku Sefarada na Balkanskom poluostrvu infinitiv često zamenjuje subjuntivom, smatrajući ovo uticajem balkanskih jezika */kale ke faga*, 'debe hacer'; *puede ser ke faga*, 'puede hacer'.

CREWS, C. M., 1970, "Some data concerning medical nomenclature in sixteenth-century Judeo-Spanish": HASSÁN, I. (ed.) *Actas del primer simposio de estudios sefardíes*, Madrid, str. 233-242.

Članak predstavlja komentar na nekoliko medicinskih termina koji se pojavljuju u jednom hebrejskom rukopisu bez vokalizacije iz XVI veka, nastalom verovatno u Turskoj.

SALA, Marius, 1971, *Phonétique et phonologie du judeo-espagnol de Bucarest*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Mouton.

Ova detaljna studija fonetskih i fonoloških osobina bukureštanskog varijeteta napravljena je na osnovu upitnika koje je za ovu priliku izradio sam autor. Pored fonetskog opisa i fonološke analize realizovane na osnovu kontrasta minimalnih parova, autor nudi i dijahronijski prikaz fonetike i fonologije jevrejsko-španskog u Bukureštu. Za razliku od mnogih drugih članaka i studija o fonetičkim i fonološkim pitanjima u jevrejsko-španskom, Sala uzima u obzir sveukupnost fonetskih i fonoloških osobina varijeteta, i ne ograničava se samo na osobenosti koje imaju dijalekatski ili istorijski značaj.

MALINOWSKI, Arlene, 1983, "The Pronouns of Address in Contemporary Judeo-Spanish", *Romance Philology*, XXVIII, August 1983, str. 21-35.

Autorka izlaže rezultate svog istraživanja o ličnim zamenicama drugog lica u jevrejsko-španskom, realizovanog sa izvornim govornicima nastanjenim u Izraelu. Dok je upotreba ličnih zamenica rezervisanih za neformalno ophođenje, *tu* i *vosotros*, uglavnom homogena, informanti pokazuju veliku neujednačenost prilikom upotrebe deferenčijalnih ličnih zamenica za drugo lice, *vos*, *el/eya* i *su mersed*.

SCHWARZWALD, Ora (Rodrigue), 1985, "The fusion of the Hebrew-Aramaic lexical component in Judeo-Spanish": Benabu, I.; J. SERMONETA, (eds.), *Judeo-Romance Languages*, 1985, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, Misgav Yerushalayim, str. 139-159.

Autorka ispituje hebrejsko-aramijske pozajmljenice i njihovu adaptaciju u jevrejsko-španskom, kada su u pitanju fonologija, morfologija i semantika.

BUNIS, David M., 1985, "Plural formation in Modern Eastern Judezmo": Benabu, I.; J. SERMONETA, (eds.), *Judeo-Romance Languages*, 1985, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, Misgav Yerushalayim, str. 41-67.

Tema članka je formiranje množine kod imenica u jevrejsko-španskom, a istraživanje je zasnovano na intuiciji samih govornika i na korpusu koji sačinjavaju opisi jevrejsko-španskih varijeteta, periodične publikacije iz prve polovine XX veka i rabinska literatura objavljena u XIX veku. Autor ukazuje na to da hispanske morfeme za označava-

nje množine postoje uporedo sa morfemama za množinu hebrejskog i aramejskog porekla.

KANCHEV, Ivan, 1991, "Hacia el ocaso de una lengua", *Anuario*, vol. XXVI, prevod na španski: Ludmila Petrakieva, Sofía, Organización de los judíos en Bulgaria »Shalom«, str. 46-55.

Nakon osvrta na istorijske okolnosti u kojima se jevrejsko-španski jezik razvijao, autor daje interesantan prikaz unutrašnje strukture jezika sefardskih Jevreja na Balkanu. S jedne strane uočava arhaičnost ovog jezika, u pogledu fonetike i fonologije, morfologije i leksike, a sa druge strane poklanja pažnju promenama u jeziku koje su nastale u dijaspori, podelivši ih na vlastite (*propias*) koje su rezultat unutrašnjih tendencija dijalekata koji su doneseni sa Iberijskog poluostrva (na primer, *el seseo*, *el yeísmo*) i pozajmljene (*impropias*, *préstamos*) koje se zasnivaju na spoljnim uticajima na jezik. Kada su u pitanju promene nastale pod uticajem drugih jezika Kančev ih dalje deli na one koje su nasledene (*inherentes*) – tendencije unutar jezika koje su pod uticajem drugih jezika našle potporu (na primer, fonološka razlika između palatalnih konsonanata /d/ i /ž/ koje su u pretklasičnom španskom bile različite varijante jedne foneme) i one koje nisu nasledene (*no inherentes*), tj. leksičke pozajmice. Kančev takođe razmatra uzroke za odumiranje jevrejsko-španskog jezika, tj. zamenjivanje ovog jezika balkanskim jezicima.

BORNES-VAROL, Marie-Christine, 1992, *Le judéo-espagnol d'Istanbul (étude linguistique)*, doktorski rad u rukopisu (kopija na mikrofilm u Univerzitetској biblioteci u Bordou).

Zamišljeno kao studija izražajnih mogućnosti jevrejsko-španskog, ovo delo sadrži obiman korpus u obliku transkribovanog usmenog materijala istambulskog varijeteta.

SCHWARZWALD, Ora (Rodrigue), 1993, "Morphological aspects in the development of Judeo-Spanish", *Folia Linguistica*, XXVII/1-2, str. 27-44.

Članak pokušava da pokaže da se u morfologiji jevrejsko-španskog mogu primetiti uticaji jezika sa kojima dolazi u dodir, što dokazuje, prema autorkinim rečima, "fuzionirani" karakter ovog jezika.

ŠTULIĆ, Ana, Ivana VUČINA, Gorana ZEČEVIĆ, (u štampi), "Quince canciones judeoespañolas provenientes de Sarajevo y Salónica: análisis fonético y fonológico": *Actas del II Congreso Nacional de la Asociación de Jóvenes Investigadores de Historiografía e Historia de la Lengua Española (Salamanca, 11-13 de abril de 2002)*.

Autorke upoređuju fonetske i fonološke odlike dva varijeteta jevrejsko-španskog, solunski i sarajevski, na osnovu petnaest snimljenih pesama iz usmene sefardske tradicije. Osim utvrđivanja dijalekatskih razlika, cilj rada je i poređenje rezultata dobijenih auditiv-

nim metodom sa podacima koje pružaju vodeće studije na temu jevrejsko-španskog jezika na Orijentu. U dodatku, dat je, u tabelarnom obliku, pregled tekstova pesama u skladu sa grafijom koju predlaže časopis *Aki Yerushalayim* (Izrael), kao i odgovarajuća fonetska transkripcija tih tekstova prema *Međunarodnoj fonetskoj azbuci* (IPA).

1.1.2. Jevrejsko-španski jezik na tlu bivše Jugoslavije

Na prostore bivše Jugoslavije Sefardi su došli sa juga Balkana i iz Italije. Za izučavanje njihovog jezika i usmene i pisane književnosti interesantne su sefardske zajednice u Makedoniji, Srbiji i Bosni, dok u Dalmaciji takve građe nema, iako je bilo Sefarada, naročito u Splitu i Dubrovniku (Vidaković, 1986, 14).⁵ Najznačajniji centri sefardske kulture na jugoslovenskom tlu bili su Sarajevo, Beograd, Bitolj i Skoplje (Vidaković, 1986, 14-22).

STANKIEWICS, Edward, 1964, "Balkan and Slavic Elements in Judeo-Spanish of Yugoslavia": *Hommage Weinreich!* „Balkanski elementi u judeo-španskom jeziku Jugoslavije”, *Jevrejski almanah* 1965-1967, Beograd, str. 84-91, prevod na srpskohrvatski M. Flajšer-Dimić.

Autor analizira uticaj balkanskih jezika na govorni jezik jugoslovenskih Sefarada i ističe da je potrebno razlikovati adaptaciju stranih leksičkih jedinica u gramatičku celinu jevrejsko-španskog jezika od potpuno integrisanih pozajmljenica. Insistira da se za turcizme u jevrejsko-španskom koristi termin *balkanski elementi*, jer su mnogi od njih arapskog, persijskog i grčkog porekla. Za te leksičke jedinice nije moguće utvrditi da li su u jevrejsko-španski dospеле neposredno iz turskog ili njegovim posredstvom, jer takvi termini postoje i u drugim balkanskim jezicima i na teritorijama koje su bile izvan turske dominacije. Kada je u pitanju usvajanje ovih *balkanskih elemenata*, autor podvlači sličnost između jevrejsko-španskog i srpskohrvatskog jezika. Stankijević ukazuje i na prisustvo slovenskih pozajmljenica i ograničenog broja slovenskih sufiksa u jevrejsko-španskom.

1.1.2.1. Bosna

BARUCH, Kalmi, 1930, "El judeo-español de Bosnia", *Revista de Filología Española* 17: 113-154 ; 1976, "Jevrejsko-španjolski jezik u Bosni", *Radio Sarajevo Treći program* 15, str. 281-312, prevod na srpskohrvatski Muhamed Nezirović.

U ovom tekstu koji predstavlja sažeto izdanje autorove doktorske disertacije *Die Lautstand des Judenspanischen in Bosnien*⁶, opisane su fonetske i fonološke osobine je-

5 Dalmacija se izdvajala od ostalih pokrajina po tome što su se njeni centri nalazili pod uticajem italijanskih sefardskih centara, a manje pod uticajem Soluna i Carigrada. Za Sefarde u Dalmaciji je karakteristično da su brže gubili svoj jezik u korist italijanskog (Vidaković, 1986, 14-16).

6 Ovaj podatak pronalazimo u bibliografiji Baruhovih radova u izdanju: Baruh, K., 1972, *Izabrana djela* koje je priredio Vojislav Maksimović, Sarajevo, Svjetlost, str. 369.

vrejsko-španskog u Bosni. Oslanjajući se u velikoj meri na Vagnerove studije o jeziku carigradskih Sefarada (Wagner, 1914, 1924), autor opisuje regionalne razlike sefardskog govora u Bosni i Carigradu⁷. Uvod obiluje osnovnim podacima o jevrejsko-španskom, a rad sadrži i korpus koji sačinjavaju transkribovani usmeni materijal, jedan tekst iz časopisa *Jevrejski život* (1927, Sarajevo) i jedan odlomak iz knjige Moše Almosnina *Regimiento de la vida iz XVI veka (1564, Solun)*. Primeri su dati u latiničnoj transkripciji koju je predložio Vagner (Wagner, 1914).

ROMANO, Samuel, 1933, *Dictionnaire judéo-espagnol parlé – français – allemand*, Sarajevo, rukopis/ 1995, Jerusalem, Misgav Yerushalayim.

U uvodu ovog dragocenog rečnika, autor je izneo svoja zapažanja koja se tiču fonetike i tvorbe reči svakodnevnog govornog jevrejsko-španskog jezika u Sarajevu.

KAMHI, Samuel, 1966, "Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarada": *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice od dolaska Jevreja u BiH, 368 str.

U ovom članku, autor opisuje okolnosti u kojima je u Bosni osnovana i razvijala se zajednica sefardskih Jevreja, ali i njihov jezik. Naglašava da je prilikom analize jezika bosanskih Sefarada potrebno praviti razliku između pisanog i govornog jezika i daje opšte informacije o jeziku oslanjajući se na Baruhove tekstove. Govori i o pojavi dekadencije ovog jezika još početkom XX veka usled asimilacije bosanskih Jevreja na duhovnom planu.

PAPO, Isak, 1981, *Hebraizmi u govoru sarajevskih Sefarada /Hebraisms in the Vernacular of the Sephardim in Sarajevo*, 76 str, rukopis u biblioteci SJOJ (Saveza jevrejskih opština Jugoslavije).

Autor je pokušao da skupi i objasni hebraizme koje su Sefardi iz Bosne upotrebljavali u svakodnevnom govoru, poslovicama, obredima, u hramu i u drugim područjima života. Sadrži oko 450 reči od kojih 150 postoje i u jidišu. Značajan je i broj reči koje su izgubile prvobitno značenje ili doživele promenu u izgovoru. Svi hebraizmi su podeljeni na 18 grupa prema njihovoj primeni u odgovarajućim područjima života. Odrednice su navedene u latiničnoj transkripciji, uz prevod na srpskohrvatski i engleski, a reč je navedena i na hebrejskom jeziku, kvadratnim pismom. Interesantno bi bilo uporediti ovu studiju sa studijom o hebraizmima u govoru Sefarada u Bugarskoj koju je napravio Isak Moskona (Isak Moscona) "About one of the components of the language »Djudezmo«" (*Annual*, vol.VI, 1971, Sofia, Social Cultural and Educational Association of the Jews in the People's Republic of Bulgaria, str. 179-220).

7 Na primer, dok u Carigradu postoji kolebanje u izgovoru nenaglašanih vokala /e/ i /o/, u Bosni se primećuje tendencija da se nenaglašeni vokali -e i -o menjaju u -i i -u.

KNEZOVIĆ, Alica, 1986, *Fonetika i fonologija židovsko-španjolskog govora u Sarajevu*, 153 str; magistarski rad u rukopisu u Biblioteci JO Sarajevo.

Ova studija ima za osnovu anketu sprovedenu među govornicima u Sarajevu 1983/1984. godine. Upitnik sadrži oko 2000 pitanja, a proveravane su i reči koje su upotrebljene u drugim radovima o jevrejsko-španskom. U postupku opisa autorka je prvo odredila foneme, a potom opisala njihovu distribuciju uz navođenje primera (impresionistički opis izgovora). Na kraju je foneme fonološki opisala i tabelarno ih prikazala.

NEZIROVIĆ, Muhamed, 1992, *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo, Svjetlost, 656 str.

U okviru svoje studije o jevrejsko-španskoj književnosti, autor u poglavlju "Jevrejsko-španjolski jezik u Bosni" (str. 73-93) posvećuje pažnju leksičkim promenama u jevrejsko-španskom koje su nastale u dodiru sa drugim jezicima, pre svega ističući da je upliv pozajmljenica iz turskog i srpskohrvatskog jezika daleko veći nego što to u svojim radovima tvrde Baruh (1930) i Stankijević (1964). Prve pozajmljenice bile su iz turskog, preko kojeg su došle i poneke grčke reči (na primer, *bar* i *bre*). Za neke od turcizama (na primer, *birkač* - uopšte, *dinliri* - nipošto) Nezirović smatra da su ušli u jevrejsko-španski pre doseljavanja Sefarada u Bosnu, u onom periodu u kom su živeli u istočnim turskim zemljama. Autor naglašava prisustvo i italijanskih pozajmljenica (na primer, *alora* - tada, *kalsonis* - čarape), usled dobrih trgovačkih veza bosanskih Sefarada sa Dalmacijom i Mlecima. Nemačke reči (*bircauz* - krčma, *kuglita* - kuglica) ulaze u jevrejsko-španski u periodu od Bečkog kongresa, i to preko srpskohrvatskog, već prilagođene srpskohrvatskoj fonetici. Neke reči i izrazi prešli su iz francuskog (*regretar* - žaliti, *desvelopamijento* - razvoj), ali u mnogo manjoj meri nego u drugim krajevima u kojima su delovale Alijansin škole (na primer, Bitolj, Solun...), a neke od njih i posredstvom srpskohrvatskog jezika. Srpskohrvatske pozajmljenice su po broju odmah iza turskih, kako tvrdi autor, a uticaj ovog slovenskog jezika počinje krajem austrougarske vladavine i postaje veoma jak u periodu između dva svetska rata. Nezirović svoje tvrdnje potkrepljuje primerima koje je pronašao u štampi bosanskih Jevreja između dva svetska rata.

PAPO, Isak, 1995, „Turcizmi u jevrejsko-španjolskom Sefarada Bosne i Hercegovine“: *Sefarad '92, Zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju-Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, str. 241-252.

Nakon uvoda u kome opisuje egzodus španskih Jevreja dajući neke osnovne primedbe o jeziku sefardskih Jevreja, Papo izdvaja sedam uobičajenih primera turskih pozajmljenica i analizira ih. Takođe obrađuje i promenu turskih reči sa fonetskog i morfološkog aspekta.

ZINATO, Andrea, 1998, "Documenti in giudeo-spagnolo dalla rivista »Jevrejski glas« (Sarajevo)", *Annali di Ca' foscari rivista della facoltà di lingue e letterature straniere dell'università di Venezia*, Estratto XXXVII, 1-2.

Pored osnovnih podataka o časopisu Jevrejski glas, autor donosi lingvističku analizu četiri teksta na jevrejsko-španskom koja su objavljena u njemu 1928. godine: dveju priča, jedne dečje pesme i nekolikih poslovice, kao i prevod ovih tekstova na italijanski jezik.

1.1.2.2. Makedonija

LURIA, Max A., 1930, *A study of the Monastir dialect of Judeo-Spanish based on oral material collected in Monastir, Yugoslavia*, New York, Paris, reprint iz *Revue Hispanique*, vol. LXXIX, str. 323-583.

Na osnovu usmenog materijala prikupljenog među sefardskim Jevrejima u Bitolju (u to vreme Monastir) tokom 1927. godine, Lurija je pokušao da opiše njihov jezik i da ga uporedi sa savremenim španskim jezikom. Studija je podeljena na delove koji se bave fonologijom, morfologijom, sintaksom i leksikom, a sadrži i usmeni materijal na osnovu koga je napravljena, tj. priče, dijaloge, zagonetke, poslovice i romanse, u transkripciji koju je autor pokušao da približi španskom pravopisu, a koja odslikava fonetske specifičnosti jevrejsko-španskog. Oblici reči koje daje praćeni su ekvivalentima u savremenom španskom jeziku, obično i prevodom na engleski, a kada je to bilo moguće i primerima iz književnih dela na starošpanskom jeziku. U okviru poglavlja koje je posvećeno leksici, autor, pored arhaizama i reči koje imaju promenjeno značenje u odnosu na savremeni španski jezik, opisao je i pozajmljenice iz drugih jezika, podelivši ih na reči portugalskog, italijanskog, francuskog, grčkog, hebrejskog, turskog, arapskog, slovenskog i germanškog porekla.

KOLONOMOS, Žamila, 1962, *Les parlers judéo-espagnols de Bitola (Monastir) et Skopje (Üsküb)*, Skopje, rukopis u Biblioteci SJOJ.

U radu se opisuju i pored jevrejsko-španski varijeteti iz Bitolja i Skoplja kada su u pitanju fonetska, fonološka i morfološka pitanja. Autorka je svoja zapažanja poredila sa rezultatima prethodnih istraživača koji su se bavili jevrejsko-španskim, a ova obimna studija sadrži i rečnik i značajan korpus na jevrejsko-španskom koji se sastoji od poslovice i priča.

KOLONOMOS, Žamila, 1963, "Quelques observations sur les éléments français dans les parlers judéo-espagnols de Bitola et Skopje", *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје / Annuaire de la Faculté de philosophie de l'Université de Skopje* 15, str. 385-388.

Tema članka je uticaj francuskog jezika na govor sefardskih Jevreja u Bitolju i Skoplju, koji počinje u XIX veku. Autorka ovu pojavu objašnjava pre svega delovanjem škole u Bitolju u kojoj je nastava bila na francuskom, a koju je osnovala *Alliance Israélite Universelle*⁸ 1895. i koja je radila sve do 1916. godine. Druge okolnosti koje su podstakle uvođenje galicizama su prisustvo brojnih francuskih reči u prevodima sa francuskog jezika, kao i težnja mladih sefardskih intelektualaca za evropskim obrazovanjem. Reči francuskog porekla podeljene su na one koje su u opštoj upotrebi i one koje su se koristile u obrazovanim sefardskim krugovima, uglavnom učene i apstraktne reči. Mnoge reči francuskog porekla iz govora ove dve zajednice doživele su fonetske promene koje su karakteristične za govorni jevrejsko-španski. Autorka navodi i različite varijante pojedinih reči iz govora Skoplja i iz govora Bitolja.

KOLONOMOS, Žamila, 1965, "Observations sur les différences entre les parlers judéo-espagnols de Vitola (Monastir) et Skopje (Üsküb, Macédonie)", *Sefarad*, XXV, *Noticiario sefardí*, fasc. 2, str. 469-470, apstrakt rada koji je predstavljen na XI međunarodnom kongresu romanske lingvistike i filologije, održanom 1965. u Madridu.

Kolonomos se bavi u ovom radu razlikama, pre svega fonetskim, koje postoje između govora sefardskih Jevreja u Bitolju i u Skoplju. Jedna od pojava koju je ona analizirala je da se u govoru Bitolja latinsko finalno -a transformiše u -e /fiže, 'hija' dok u govoru Skoplja, ne samo da se bez izuzetka čuva finalno -a /fiža/, već se ono pojavljuje i u rečima koje se u savremenom španskom jeziku završavaju na -e /dota, 'dote'; činča, 'chinche'/. Druge razlike koje autorka uočava: alternacija naglašenih vokala o (Sk.) i u (Bi.) /sodru-sudru, 'sordo'/; konzervacija (Bi.) ili redukcija (Sk.) diftonga ei /azeyti - azeti, 'aceite'/ konzervacija (Bi.) i aspiracija (Sk.) inicijalnog f- ispred labiovelarnog semikonsonanta /fwenti - hwenti, 'fuente'/, etc. Svi primeri su ilustrovani poslovicama koje žive u govoru Sefarada Skoplja i Bitolja.

1.1.3. Rečnici

ROMANO, Samuel, 1933, *Dictionnaire judéo-espagnol parlé – français – allemand, avec une introduction sur la phonétique et sur la formation des mots dans le judéo-espagnol*; u Biblioteci SJOJ je rukopis doktorskog rada napisanog u okviru romanskog seminara Univerziteta u Zagrebu, pod rukovodstvom prof. dr Petra Skoka. Ovaj rečnik je objavila izdavačka kuća Misgav Yerushalayim 1995. godine u Izraelu.

⁸ *Alliance Israélite Universelle* je organizacija osnovana 1860. godine u Parizu sa ciljem da brani interese Jevreja širom sveta. U drugoj polovini XIX veka ustanovila je veliki broj škola na tlu nekadašnjeg Otomanskog carstva čije je delovanje veoma uticalo na jezik Sefarada budući da je nastava bila na francuskom jeziku. Na tlu bivše Jugoslavije Alijansina škola delovala je samo u Bitolju (1895-1916) (Sephiha, 1979; Baruh, 1976).

Romano je opisao fond reči iz svakodnevnog života sefardskih Jevreja, kao i reči iz poslovice i okamenjenih izraza. Značajan broj reči koje su poreklom iz srpskohrvatskog jezika nije uključen jer njihov broj, po rečima samog autora, nije stalan i njihova upotreba varira od govornika do govornika. Romano upotrebljava latiničnu fonetsku transkripciju za koju kaže da je koriste Jevreji iz Bosne kada pišu na jevrejsko-španskom. U odrednici pored reči na jevrejsko-španskom data je i reč od koje je nastala, ili reč sa istim korenom, španskog ili drugog porekla, pri tom su reči na stranim jezicima date u savremenoj transkripciji, a potom sledi i prevod na francuski i nemački jezik. U uvodu je autor opisao fonetske i fonološke osobine ovog varijeteta jevrejsko-španskog kao i tvorbu reči.

NEHAMA, Joseph, 1977, *Dictionnaire du judéo-espagnol*, avec la collaboration de Jesús Cantera, CSIC, Instituto Benito Arias Montano, Madrid.

U ovom, po obimu dosta velikom, jevrejsko-špansko – francuskom rečniku, osim samog rečničkog dela za čitaoce mogu biti od značaja i objašnjenja sistema korišćenog u rečniku za zapisivanje jevrejsko-španskih reči, kao i opis konsonanata, polukonsonanata i vokala u solunskom varijetetu jevrejsko-španskog jezika.

MOSCONA, Isak, 1987, "Diccionario judeo-español /Aa-Ag", *Годишник / Annual*, Vol. XXII, Sofía, *Organización de los judíos en Bulgaria »Shalom«*, str. 81-93.

Godišnjak Bugarske jevrejske organizacije »Shalom«, od 1987. godine objavljuje jevrejsko-špansko – bugarski rečnik koji je prikupio Isak Moskona.

MOSCONA, Isak, 1991, "Extracto del Diccionario Judeo-español – búlgaro /C/", *Годишник / Anuario*, Vol. XXVI, Sofía, *Organización de los judíos en Bulgaria »Shalom«*, str. 56-80.

TUTUNOVIĆ, Drita, 1992, *Dikcionario ladino – serbo / Ladino – srpski rečnik*, Beograd, Nova, 165 str.

Ovaj rečnik je veoma značajan kako zbog toga što je novijeg datuma, tako i zbog činjenice da osim Romanovog rečnika iz 1933. godine na prostorima bivše Jugoslavije takvo delo nije postojalo. Autorka daje i pregled gramatike jevrejsko-španskog, a prilikom pisanja samih odrednica, uz radove drugih autora, služila se sopstvenim znanjem jezika što znatno doprinosi autentičnosti ovog rečnika. Grafija korišćena za odrednice na jevrejsko-španskom je latinična i oslanja se u velikoj meri na srpskohrvatsko latinično pismo, sa izuzetkom dve grafeme: ñ i ğ.

PERAHYA, Klara; Elie Perahya, 1998, *Dictionnaire français - judéo-espagnol*, Langues & Mondes – L'Asiathèque, Paris, 299 str.

U uvodu autori izražavaju svoju želju da ovaj rečnik da svoj doprinos nastojanjima istraživača poput profesora Sefihe (Sephiha) da očuvaju jezik svojih predaka, navodeći

osnovne karakteristike jevrejsko-španskog jezika, sa posebnim osvrtom na turski varijetet. Posebno su dati pregled konjugacija onih glagola koji su iz turskog prešli u jevrejsko-španski jezik i rečnik jevrejsko-španskih reči i izraza koji se koriste u svakodnevnom govoru. Zatim sledi sam francusko – jevrejsko-španski rečnik. Grafija za koju su se autori odlučili za jevrejsko-španske reči je ona koju koriste Sefiha i udruženje *Vidas Largas*.

1.1.4. Komentarisane bibliografije

SALA, Marius, 1976, *Le judéo-espagnol*, The Hague – Paris, Mouton, 117 str.

Ova komentarisana bibliografija literature o jeziku sefardskih Jevreja predstavlja izuzetan vodič kroz sefardske studije. Sadrži tematski i geografski razvrstane podatke o velikom broju studija koje su objavljene o jevrejsko-španskom.

1.2. JEVREJSKO-ŠPANSKI JEZIK: PREDMET PROUČAVANJA U OKVIRU RAZLIČITIH LINGVISTIČKIH DISCIPLINA

1.2.1. Jevrejsko-španski jezik u studijama hispanista

Jevrejsko-španski, kao jezik koji je nastao u specifičnim okolnostima – formiran od hispanjskih dijalekata XV veka, od kojih je odvojen nakon progona čime je uticaj hispanjske matice prestao – privukao je veliku pažnju hispanista.

1.2.1.1. Jevrejsko-španski jezik posmatran kao jedan od savremenih hispanjskih varijeteta

ZAMORA VICENTE, Alonso, 1967, *Dialectología española*, II ed. aumentada, Madrid, Gredos, 587 str.

Samora Visente opisuje osnovna obeležja jezika sefardskih Jevreja ističući regionalne razlike u pogledu fonologije, morfologije i leksike na osnovu deskriptivnih studija koje su objavljene o ovom jeziku (Wagner, 1914, 1930, 1954; Luria, 1930; Baruh, 1930; Besso, 1964; etc.). Ilustruje leksički fond ovog jezika analizom oko 80 reči.

AZEVEDO, Milton M., 1992, *Introducción a la lingüística española*, Edgewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 416 str.

Pored opštih obeležja ovog jezika, po kojima se jezik sefardskih Jevreja razlikuje od savremenog španskog, a to su arhaičnost kao i neki elementi nastali u samostalnom razvoju jezika i u kontaktu sa drugim jezicima, Azevedo razmatra i aktuelno stanje jezika, navodeći i neke uzroke opadanja broja govornika, uz procenu da je njihov ukupan broj oko 350 hiljada.

1.2.1.2. Jevrejsko-španski jezik iz perspektive istorije španskog jezika

Naročito je u domenu istorije španskog jezika posvećivana pažnja jevrejsko-španskom, kao nosiocu mnogih arhaičnih hispanjskih obeležja koja su se u savremenim španskim dijalektima izgubila.

HANSEN, Federico, 1966, *Gramática histórica de la lengua*, (faksimil izdanje dela iz 1913, I izdanje, na nemačkom: 1910, *Spanische Grammatik auf historischer Grundlage*, Halle, Niemayer).

Autor uzima izgovor Sefarada sa Orijenta kao jedno od svedočanstava o izgovoru starošpanskih konsonanata.

ALONSO, Amado, 1967, *De la pronunciación medieval a la moderna en español I*, 1969, *De la pronunciación medieval a la moderna en español II*, ultimado y dispuesto para la imprenta por Rafael Lapesa, Madrid, Gredos, *Biblioteca Románica Hispánica*.

Izgovor sibilanta u jevrejsko-španskom uzima se kao jedan od nesumnjivih dokaza o evoluciji ovih konsonanata u hispanjskim varijetetima sa Iberijskog poluostrva.

LAPESA, Rafael, 1968, *Historia de la lengua española*, Madrid, Escelicer, 423 str.

U okviru istorije španskog jezika, autor posvećuje jedno poglavlje jeziku sefardskih Jevreja, u kome opisuje u kratkim crtama njegove arhaične osobine, poredeći ga sa španskim jezikom koji u svojoj gramatici opisuje Nebriha (Nebrija) 1492. godine. Lapesa navodi i neke osobine koje su proistekle iz samostalne evolucije ovog jezika.

PENNY, Ralph, 1993, *Gramática histórica del español*, Barcelona, Editorial Ariel, [traducción de J. I. Pérez Pascual y M. E. Pérez Pascual, *A History of Spanish Language*].

U poglavlju koje se bavi španskim jezikom izvan Iberijskog poluostrva (el español extrapeninsular), Peni daje opšti pregled osobina jevrejsko-španskog jezika u oblasti Sredozemlja i na Balkanu.

1.2.1.3. Sociolingvistički aspekt jevrejsko-španskog jezika

PENNY, Ralph, 1992, "Dialect Contact and Social Networks in Judeo-Spanish", *Romance Philology*, vol. XLVI, 2, November 1992, str. 125-140.

Autor pokušava da identifikuje nekastiljanske fonološke karakteristike jevrejsko-španskih varijeteta. Suprotstavljajući se uobičajenom stavu da ti *nekastiljanski* elementi predstavljaju arhaične osobine kastiljanskog (postojanje prednjonepčanih frikativa, postojanje zvučnog dentala /z/, fonološka razlika između /b/ i /v/), autor pripisuje njihovo

uvrščivanje u jevrejsko-španski jezik rezultatu kontakata između različitih iberijskih dijalekata i nestajanju mreže socijalnih odnosa u periodu nakon izгона iz Španije (1492).

DÍAZ Más, Paloma, 1993, *Los sefardíes: historia, lengua y cultura*, Barcelona, Rieopiedras Ediciones, 316 str.

U ovoj studiji sociolingvističke orijentacije, autorka ukazuje na specifičnosti govora Jevreja na Iberijskom poluostrvu u srednjem veku. Na osnovu naziva koji Sefardi koriste da označe svoj jezik, ona zaključuje da su Sefardi bili veoma svesni svog hispanskog porekla. Dijaz Mas insistira na razlici između ladina i govornog jezika, a razmatra i opšta obeležja jezika sefardskih Jevreja: osnova jezika je kastiljansko-andaluzijski govor XV i XVI veka, u kome su prisutni izvesni hispanski elementi koji nisu kastiljanskog porekla, kao i elementi nastali samostalnom evolucijom jezika i oni nastali u dodiru sa drugim jezicima. Takođe ističe da se, imajući u vidu različite nivoe jezika, mogu uočiti i četiri društvene grupe: 1) obrazovani, rabinski, sloj u čijem govoru se može pronaći najviše reči iz hebrejskog i aramejskog jezika; 2) viši sloj koji obuhvata najimućnije članove zajednice, čije je obrazovanje bilo dosta visoko; 3) niži srednji sloj čije je obrazovanje uglavnom predstavljala usmena narodna tradicija – u jeziku ovog stanovništva ima mnogo tursko-balkanskog uticaja zbog intenzivnih kontakata sa nejevrejskom populacijom i 4) *los sefardíes franqueados* – određena grupa čije obrazovanje nije bilo ni tradicionalno jevrejsko, ni pod uticajem usmene tradicije, već je formirano u Alijansinim školama u kojima je jezik nastave bio francuski. Autorka kao posebnu grupu navodi i sefardske žene, čiji je izolovan položaj i ne baš visok stepen obrazovanja dugo uticao i na njihov jezik. Jedan deo studije posvećen je i aktuelnom stanju jezika sefardskih Jevreja u svetu. Na kraju se Dijaz Mas bavi problemom zapisivanja ovog jezika kroz njegovu istoriju objašnjavajući niz poteškoća koje nastaju kada se jedan romanski jezik zapisuje semitskim pismom. Naime, poznato je da su Jevreji još u vreme kada su naseljavali Iberijsko poluostrvo zapisivali tekstove na španskom jeziku svojim semitskim pismom, a u većini sefardskih zajednica se i nakon izгона nastavio ovaj običaj.

1.2.1.4. Doprinos jevrejsko-španskog jezika saznanjima opšte lingvistike

SALA, Marius, 1998 [1986], *Lenguas en contacto*, Madrid, Gredos, *Biblioteca Románica Hispánica*.

Studija se bavi fenomenima koji su nastali u dodiru različitih jezika na svim jezičkim nivoima: fonetskom i fonološkom, morfološkom, tvorbenom, sintaksičkom i leksičkom. Autor izlaže veliki broj primera iz veoma različitih jezičkih situacija, a naročito su brojni oni koji se odnose na pojave nastale u jevrejsko-španskom u Bukureštu, zbog kontakata sa drugim jezicima.

1.2.2. Jevrejski karakter jevrejsko-španskog jezika

Neki autori posmatrali su jevrejsko-španski iz perspektive koju nudi istovremeni pristup različitim specifično jevrejskim jezicima kao što su jidiš, jevrejsko-arapski, itd. Bilo je pokušaja da se ovim pristupom utvrde ona obeležja koja su uslovljena socio-kulturnim kontekstom u kojem su se Sefardi nalazili.

MARCUS, Simón, 1962, "A-t-il existé en Espagne un dialecte judéo-espagnol?", *Sefarad*, XXII, str. 129-149.

Markus pokušava da rasvetli u kojoj meri se jezik Jevreja u Španiji pre njihovog izгона razlikovao od jezika hrišćana, na osnovu dokumenata koji su sačuvani iz ovog perioda. Kao specifičnosti jezika Jevreja, on navodi između ostalog veliki broj hebrejskih reči, veći broj reči arapskog porekla, kao i pojavu da su se neke španske reči upotrebljavale na specifičan način (na primer, *el Dyó*).

VERBER, Eugen, 1979, "O jeziku, pismu i knjizi Jevreja": *Izložba Jezik, pismo i knjiga Jevreja Jugoslavije*, Beograd, str. 7-21.

Autor u ovom članku navodi osnovne podatke o jezicima koje su Jevreji koristili tokom svoje istorije, a najveća pažnja posvećena je hebrejskom, aramejskom, jevrejsko-španskom i jidišu. Autor se posebno osvrće na najznačajnija dela književnosti religijskog karaktera.

ALVAREZ-PREYRE, Frank, 1996, "Description des langues juives et histoire des modèles linguistiques", *Histoire Épistémologie Langage*, 18/1, str. 21-39.

Imajući u vidu naučne modele koji dominiraju u opisu jezika kojima govore Jevreji, autor ispituje pojam *jevrejskog jezika* koji se uobičajeno primenjuje na sasvim heterogene jezičke sisteme i dovodi u pitanje mogućnost transverzalnog pristupa.

RABIN, Haïm, 1996, "De la spécificité des langues juives", *Histoire. Epistémologie. Langage*, tome XVIII, fascicule 1, str. 11-19.

Autor postavlja nekoliko opštih problema kada su u pitanju *jevrejski jezici*, naročito njihov odnos prema hebrejskom jeziku i njihovo formiranje kao deo izgradnje nacionalnog identiteta.

1.2.2.1. Ladino – pisani varijetet jevrejsko-španskog jezika

Potreba za prevodjenjem svetih knjiga sa hebrejskog i aramejskog na govorni romanski jezik postojala je još u vreme kada su Sefardi živeli na Iberijskom poluostrvu⁹. Iako je

⁹ Mada ostaje jezik bogoslužjenja, hebrejski prestaje da bude jezik svakodnevnog opštenja među Jevrejima još u III veku (Verber, 1979, 9).

moguće pretpostaviti njihovo postojanje i u vremenu pre izгона iz Španije, prvi prevodi biblijskih tekstova objavljeni su 1547. godine u Carigradu (*Petoknjžje*, štampano hebrejskim pismom) i 1553. godine u Ferari (štampano latiničnim pismom). Međutim, prevodioci Biblije na jevrejsko-španski više su nastojali da njihov prevod doslovno prati original, nego da bude u duhu romanskog jezika na koji su prevodili. Tako je red reči ostao hebrejski, jedna leksička jedinica zamenjivana je hispanском leksičkom jedinicom, brojni su kalkovi, a ponekad je hebrejska reč prevedena hispanским homofonom (Révah, 1970). U ovim prevodima primetan je uticaj rabinske literature u tumačenju tekstova, prisutne su brojne hebrejske neprevedene reči, kao i mnogi hispanски arhaizmi, čije se prisustvo objašnjava tradicionalnim prenošenjem ranijih verzija (Révah, 1970). Prevodima iz Carigrada i iz Ferare postavljene su osnove za sve kasnije prevode (Baruh, 1923/1972), a oponašanjem jezika ovih prevoda nastao je *ladino* – književni jezik Sefarada koji je imao religijsku upotrebu.

BARUH, Kalmi, 1972 [1923], „O jeziku i knjizi Sefarada”: *Izabrana djela*, Sarajevo, Svjetlost, str. 254-264.

KAMHI, Samuel, 1966, „Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarada”: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice od dolaska Jevreja u BiH, 368 str.

RÉVAH, I. S., 1970, „Hispanisme et judaïsme des langues parlées et écrites par les séfardim”: Hassán, I. (ed.) *Actas del primer simposio de estudios sefardíes*, Madrid, str. 233-242.

Članak postavlja u dijahronijsku perspektivu pisani (*ladino*) i govorni varijetet jevrejsko-španskog. Pogledi na govorni jevrejsko-španski identični su sa onima koje je autor izložio 1961. godine (Révah, 1961).

SEPHIHA, Haïm Vidal, 1972, „Ciclo de conferencias sobre el judeoespañol, el ladino y la lingüística de las lenguas judías, en el Institut des langues et civilisations orientales”, *Sefarad*, XXXII, fasc.1, str. 241-243.

Autor daje neku vrstu plana koji bi trebalo slediti u proučavanju jezika sefardskih Jevreja i to kako *ladina*, tako i govornog jevrejskog-španskog, kao i u proučavanju interakcije između ova dva varijeteta jezika. Hajim Vidal Sefiha postavlja na osnovu postojanja jevrejsko-grčkog kalka i interesantnu hipotezu o jevrejskim jezicima, koja bi se mogla prikazati opštom formulom: *jevrejsko-x kalk jezik naspram jevrejsko-x govornog jezika*.

SEPHIHA, Haïm Vidal, 1973, *Le ladino – judéo-espagnol calque, Deutéronome, versions de Constantinople (1547) et Ferrare (1553)*, édition, étude linguistique et lexicque, Centre de Recherches Hispaniques, Institut d'Études Hispaniques, Paris.

Transliterovanom izdanju dve verzije prevoda *Pete knjige Mojsijeve* na ladino ili jevrejsko-španski kalk (termin koji koristi autor), iz Konstantinopolja (1547) i Ferare (1553) prethodi analiza jezičkih osobina pisanog varijeteta jevrejsko-španskog i poređenje ove dve verzije teksta. Autor postavlja i pitanje odnosa govornog jevrejsko-španskog i *ladina* i razmatra mogućnost postojanja uticaja *ladina* na govorni jezik. Izdanje sadrži i rečnik pojedinih leksičkih jedinica sa objašnjenjima i komentarima.

BENABU, Isaac, 1985, "On the transmission of the Judeo-Spanish translation of the Bible: the eastern and western traditions compared": BENABU, I.; J. SERMONETA (eds.), *Judeo-Romance Languages*, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, Misgav Yerushalayim, str. 1-25.

Poredeći izabrane odlomke prevoda biblijskih tekstova na *ladino* iz Ferare (1553) i Konstantinopolja (1547), autor ispituje mogućnost postojanja prevoda Biblije na jevrejsko-španski jezik (*ladino*) u periodu pre izгона Jevreja iz Španije. Ortografske, fonološke i leksičke karakteristike ovih tekstova navode autora na zaključak da je sasvim osnovano pretpostaviti postojanje zajedničke tradicije koja im je prethodila.

SCHWARZWALD, Ora (Rodrigue), 1990, "The Venice 1601 ladino translation of *Pirke Aboth*", *Folia Linguistica Historica*, XII/1-2, str. 131-145.

U ovom članku, autorka analizira ortografske i jezičke osobenosti prevoda na ladino de la *Pirke Aboth* (Venecija, 1601) (*Izreke otaca*), koje sadrži izreke mudraca, poslovice i moralne pouke. Poredeći ovaj prevod sa drugim verzijama, ona zaključuje da je u pitanju arhaičan tekst nastao nezavisno od ostalih i koji najverovatnije pripada usmenoj tradiciji.

DÍAZ MAS, Paloma, 1993[1986], "El ladino": *Los sefardies: historia, lengua y cultura*, Barcelona, Riopedras Ediciones, 316 str.

SCHWARZWALD, Ora (Rodrigue), 1996, "Linguistic variations among ladino translations as determined by geographical, temporal and textual facteurs", *Folia Linguistica Historica*, XVIII/1-2, str. 57-72.

Autorka ispituje uticaj ekstralingvističkih faktora na jezičke karakteristike različitih prevoda biblijskih tekstova na ladino, kao što su mesto (Italija, Holandija naspram Balkana), publika kojoj su tekstovi namenjeni (Jevreji proterani 1492 naspram tzv. "marraños", Jevreja koji su se iz Španije iselili docnije), datum objavljivanja (od XVI do XX veka).

1.2.2.2. Sistemi zapisivanja jevrejsko-španskog jezika

a. Zapisivanje jevrejsko-španskog jezika hebrejskim pismom

Sve do XX veka, tekstovi na jevrejsko-španskom (bilo da je u pitanju ladino ili jezik koji se približava govornom) štampani su skoro isključivo hebrejskim - kvadratnim ili raši¹⁰ pismom (Vidaković, 1986, 26). Nije neobična pojava da se neko pismo, nastalo kao sredstvo zapisivanja jednog određenog jezika, prilagodi upotrebi za drugi jezik koji je potpuno drugačije fonetsko-fonološke i morfološke strukture. Tako je hebrejsko pismo bilo reinterpretirano i prilagođeno za potrebe jevrejsko-španskog jezika (Hary, 1996). Jevrejsko-španski na Orijentu se sve do početka XX veka zapisivao hebrejskim pismom.

FOULCHÉ-DELBOSC, R., 1894, "La transcription hispano-hébraïque", *Revue Hispanique*, 1 (reprinted with the permission of the original publishers by Kraus Reprint Corporation, New York, 1961), str. 22-33.

Članak je posvećen zapisivanju jevrejsko-španskog jezika hebrejskim pismom. Pravila za čitanje koja autor izlaže odnose se na publikacije iz Carigrada, a ilustrovana su originalnim tekstovima i njihovim transkripcijama. U pitanju su jedan odlomak iz *Knjige postanja* (Carigrad, 1873) i jedan članak iz sefardskog dnevnog lista *El telegrafo* (Carigrad, 1894).

PASCUAL RECUERO, Pacual, 1988, *Ortografía del ladino*, Granada, Universidad de Granada, Departamento de los Estudios Semíticos.

Studija *Ortografía del ladino* bavi se razvitkom adaptacije hebrejskog pisma u jevrejsko-španskim tekstovima. U delu je objavljen i korpus koji sačinjavaju izabrani odlomci iz devet različitih dela na jevrejsko-španskom sa potpunom vokalizacijom, iz perioda od 1547. do 1898. godine, kao i indeks reči koje se pojavljuju u korpusu, praćen prevodom na savremeni španski jezik.

HARY, Benjamin, 1996, "Adaptations of Hebrew Script": *The World's Writing Systems*, ed. by Peter T. Daniels, William Bright, New York, Oxford, Oxford University Press, str. 727-734.

Autor analizira vrednost koju hebrejsko pismo ima za uspostavljanje etničkog identiteta prilikom zapisivanja tekstova na drugim jezicima kojima su se Jevreji služili. Posebna pažnja je posvećena adaptaciji hebrejskog pisma u jevrejsko-arapskim tekstovima.

¹⁰ Raši pismo predstavlja stilizaciju hebrejskog kvadratnog alef-beta, koja se uslovno može nazvati kurzivom, a naziva se još i rabinskim pismom (Verber, 1979, 10-11). Raši pismo nazvano je po inicijalima Rabina Štoma Jichaka (1040-1105) jednog od najpoznatijih komentatora Mikre i Talmuda, rođenog u istočnoj Francuskoj, koji je ovim pismom zapisivao svoje komentare (Lebl, 1990, 7).

b. Drugi načini zapisivanja jevrejsko-španskog jezika

Za potrebe lingvističkog istraživanja, filolozi već početkom XX veka počinju da zapisuju usmeni materijal na jevrejsko-španskom različitim verzijama fonetske transkripcije. Međutim, za zapisivanje jevrejsko-španskog u druge svrhe bilo je pokušaja da se pronađe neki ekonomičniji sistem pisanja, a najčešće je biran onaj koji je bio u upotrebi u zemljama u kojima su Sefardi živeli. Mada zapisivanje jevrejsko-španskog i dalje odlikuje velika raznolikost, među samim govornicima je u znatnoj meri prihvaćen sistem koji koristi izraelski časopis na jevrejsko-španskom *Aki Yerushalayim*¹¹.

Od velikog je značaja i sistem transkripcije koji koristi španski Institut Arias Montano iz Madrida. Ovaj sistem transkripcije ima za osnovu španski pravopis, a namenjen je pre svega španskoj publici i objavljivanju dela sefardske književnosti (Hassán, 1968, 1978). Njegov autor, Jakob M. Asan, za obeležavanje glasova kojih nema u savremenom španskom, predlaže upotrebu dijakritičkih znakova uz grafeme kojima se reč istog porekla piše u savremenom normativnom španskom pravopisu. Španskoj publici se na taj način omogućava čitanje jevrejsko-španskih tekstova bez ikakvih poteškoća, dok se dijakritičkim znakovima čuva specifičnost jevrejsko-španske fonetike i fonologije (Hassán, 1968, 1978).

HASSÁN, Iacob M., 1968, "Problemas de transcripción del judeo-español", *Sefarad*, XXVIII, str. 411-412. [Apstrakt rada sa grafičkim ilustracijama predstavljen na *XII međunarodnom kongresu romanske lingvistike i filologije* održanom 1968. u Bukureštu].

U ovom radu izloženi su osnovi sistema transkripcije jevrejsko-španskog koji je u upotrebi u publikacijama Instituta Arias Montano (Instituto Arias Montano)

HASSÁN, Iacob M., 1978, "Transcripción normalizada de textos judeoespañoles", *Estudios Sefardíes*, 1, Madrid, CSIC, Instituto Arias Montano, str. 147-150.

Autor izlaže unapređenu verziju transkripcije jevrejsko-španskog.

1.3. JEVREJSKO-ŠPANSKI JEZIK DANAS

Sa prestankom tradicionalnog načina života Sefarada, u drugoj polovini XIX veka, neizbežno je otpočeo i proces njihove asimilacije. Jevrejsko-španski jezik postepeno je ustupao mesto zvaničnim jezicima zemalja koje su Sefardi naseljavali. Taj proces je nažalost znatno ubrzan tragičnim stradanjem njihovog velikog broja tokom Drugog svet-

¹¹ Pravila pisanja i čitanja objavljuju se u svakom broju, i data su u tabeli u kojoj uz svaku grafemu stoji njen odgovarajući IPA simbol.

skog rata, tako da danas ovim romanskim varijetetom govore još samo pripadnici starijih generacija i poneki pripadnik srednje generacije. Posle pet vekova aktivne upotrebe, jezik sefardskih Jevreja na putu je da nestane kao govorni jezik (Nezirović, 1992, 92-93; Penny, 1993, 24-25). Ipak, već nekoliko decenija u mnogim zemljama sveta intelektualci raznih struka ulažu velike napore na očuvanju i popularisanju jevrejsko-španskog jezika među Sefardima. Naročito su aktivni časopisi *Aki Yerushalayim* iz Izraela, koji je u potpunosti na jevrejsko-španskom, *La Lettre Sépharade* iz Francuske i *Los Muestrros* iz Belgije koji objavljuju priloge na jevrejsko-španskom. Takođe se organizuju razni skupovi, od naučnih konferencija do festivala, koji doprinose međusobnom povezivanju svih zainteresovanih za očuvanje jevrejsko-španskog jezika i sefardske kulture.

1.3.1. Članci

SHAUL, Moshe, 1993, "Le judéo-espagnol – situation actuelle et perspectives d'avenir", *Los Muestrros*, Bruxelles, septembar, str. 43-45.

Urednik uglednog izraelskog časopisa *Aki Yerushalayim*, koji izlazi dva puta godišnje od 1979. godine, navodi podatak da u Izraelu živi oko 100 hiljada aktivnih govornika jevrejsko-španskog i još 200 hiljada onih sa pasivnim znanjem ovog jezika. Uredništvo časopisa *Aki Yerushalayim* osnovalo je i radio program na ladinu Kol Israël koji je 1985. godine dobio nagradu "España" za emisiju na jevrejsko-španskom. U Izraelu je 1991. godine u jednoj gimnaziji počela nastava iz jevrejsko-španskog jezika i iz književnosti na jevrejsko-španskom.

Na jugoslovenskom tlu tekstove o jevrejsko-španskom ili na jevrejsko-španskom pronalazimo povremeno u *Biltenu* Jevrejske opštine u Sarajevu.

PARDO, David, 1993, *In memoriam za svakodnevni govorni bosanski đudeo-espanjol*, Sarajevo, *Bilten – glasnik jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine*, Jevrejska zajednica BiH, 46 str.

Tekst sadrži pregled od oko 2000 jevrejsko-španskih reči iz govora sarajevskih Sefarada, napravljen na osnovu materijala sakupljenog putem ankete. Ovaj pregled nije teorijskog karaktera i po rečima samog autora, napravljen je u cilju da se ne izgubi bosanski „đudeo-espanjol“. Reči su podeljene na vrste reči, a odrednice su date latiničnim pismom srpskohrvatskog jezika.

VAROL, Marie-Christine, 2000, "La lengua judeoespañola, presente y porvenir", Madrid, *Ínsula*, año LV, 647, str. 23-25.

Ovaj članak daje kratak sociolingvistički pregled najvažnijih etapa u razvoju jevrejsko-španskog jezika i o njenoj sadašnjoj situaciji. Autorka ukazuje na činjenicu da je-

jevrejsko-španski jezik, uprkos lošim prognozama mnogih stručnjaka tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka, uspešno odoleva predviđenoj propasti već više od jednog veka. Iako je uočena znatno manja upotreba ovog jezika u porodičnom okruženju i u jevrejskim zajednicama, primetno je sve veće interesovanje za učenje i proučavanje jevrejsko-španskog jezika u akademskim krugovima u mnogim zemljama sveta.

1.3.2. Udžbenici za učenje jevrejsko-španskog jezika

Važan aspekt u očuvanju jevrejsko-španskog jezika danas predstavlja kako individualno tako i organizovano učenje ovog jezika. Stoga ćemo u nastavku nabrojati nekoliko udžbenika novijeg datuma.

VAROL, Marie-Christine, 1998, *Manuel de judéo-espagnol. Langue et culture*, Paris, Langues & Mondes, *L'asiathèque*, 320 str.

Ovaj udžbenik jevrejsko-španskog napisan je kako s namerom da pokaže da je jevrejsko-španski kao jezik vredan pažnje, tako i da omogući njegovo učenje onima koji su zainteresovani za očuvanje ovog jezika. Lekcije prate objašnjenja na francuskom i snimci na kompakt disku.

KOEN SARANO, Matilda, 1999, *Tabelas de Verbos en Djudeo-Espanyol (Ladino)*, Yerushalayim, Ed. de la Autora.

KOEN SARANO, Matilda, 2000a, *Kurso de Djudeo-Espanyol (Ladino) para Principiantes*, Beer-Sheva, Merkaz Eliachar, Ben-Gurion University.

KOEN SARANO, Matilda, 2000b, *Kurso de Djudeo-Espanyol (Ladino) para Adelantados*, Beer-Sheva, Merkaz Eliachar, Ben-Gurion University.

KOEN SARANO, Matilda, Maymon BENCHIMOL, 2000, *Vocabulario Djudeo-Espanyol (Ladino) et viceversa*, Beer-Sheva, Merkaz Eliachar, Ben-Gurion University.

1.3.3. Književna dela na jevrejsko-španskom danas

PAPO, Eliezer, 1999, *La Megila de Saray*, Yerushalayim, Edision del Autor, 243 str. Autor romana *La Megila de Saray* je mladi rabin poreklom iz Sarajeva koji živi i radi u Jerusalimu. Ovaj roman predstavlja jedan nsvakidašnji poduhvat budući da je napisan na jevrejsko-španskom jeziku, pa samim tim daje veliki doprinos nastojanjima pobornika za očuvanje jevrejsko-španskog jezika, koji žele pokazati da ovaj jezik još nije mrtav i da bi mogao da se revitalizuje.

BAHAR, Beki L., 2001, *Doña Gracia Nasi*, Istanbul, Isis, 114 str.

ANA ŠTULIĆ, IVANA VUČINA

Komad sa pevanjem na jevrejsko-španskom čija glavna junakinja je Sefartkinja Grasija Nasi (1510-1569), poznata u istoriji po veštom bavljenju trgovinom i mnogobrojnim reformama koje je sprovela u Turskom carstvu.

JAK ALBUHAYRE, Gracia, 2002, *Poezia en djudesmo espanyol*, Sofija, 17 str. (neobjavljena zbirka pesama)

Ova nevelika zbirka pesama bugarske autorke, koja već dugo piše pesme na jevrejsko-španskom, svedoči o činjenici da je jevrejsko-španski još prilično vitalan.

2. SEFARDSKE ZAJEDNICE NA ORIJENTU I NJIHOVA KULTURNA BAŠTINA

Budući da je jezik jedne zajednice neraskidivi deo kulture kojoj pripada, u ovoj komentarisanoj bibliografiji posvećenoj jevrejsko-španskom jeziku nisu mogla biti izostavljena ni dela koja se bave sefardskom kulturom.

PULIDO Fernández, Ángel, 1905, *Españoles sin patria y la raza sefardí*, Madrid, Establecimiento tipográfico de E. Teodoro, 661 str.

Ovo delo pruža značajna obaveštenja o Sefardima uopšte, ali i o sefardskim zajednicama na Balkanu na početku XX veka. Autor, Anhel Pulido Fernandes, predstavnik Univerziteta u Salamanci u španskom Senatu, bio je prevashodno vođen idejom o uspostavljanju odnosa između sefardskih Jevreja i Španije.

LEVI, Moric, 1969 [1911], *Sefardi u Bosni, prilog istoriji Jevreja na Balkanskom poluostrvu*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije; naslov originala: *Die Sephardim in Bosnien*, 1911.

Bogat izvor podataka o sefardskim zajednicama u Bosni je knjiga Morica Levija, čiji je prevod prvi put objavljen 1926. u listu *Židovska svijest*. Izvori kojima se autor služio su *sidžile* (protokoli šerijatskih sudova) i *Pinkas* ili *Pinakes* (beležnice Jevrejske opštine u Sarajevu).

NOVAK, Grgo G., 1920, *Židovi u Splitu*, Split, Knjižara Morpurgo, 65 str.

ŠLANG, Ignjat, 1926, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, Štamparija M. Karića, 143 str.

Mnoštvo podataka o naseljavanju Sefarada u Beograd i o beogradskoj sefardskoj zajednici može se pronaći u delu Ignjata Šlanga, uglednog rabina aškenaske opštine u Beogradu.

ALKALAJ, Isak, 1927-28, 1928-29, 1929-1930, "Arhivska građa o Jevrejima u Srbiji", *Jevrejski almanah*, III-V, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 21-44, 28-40, 101-123.

Tekstovi Isaka Alkalaja pružaju značajnu građu o Sefardima u Srbiji.

BARNETT, Richard D. (ed.), 1971, *The Sephardi Heritage. Essays on the history and cultural contribution of the Jews of Spain and Portugal*, vol. I: *The Jews in Spain and Portugal before and after the expulsion of 1492*, London, Vallentine, Mitchell, 640 str.

Ovaj zbornik radova obuhvata članke eminentnih stručnjaka na temu Jevreja u Španiji i Portugalu pre i posle izгона 1492. godine.

CARO BAROJA, Julio, 1978, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea*, 2^a ed, 3 vols, Madrid, Ediciones Istmo, *Colección Fundamentos* 60, vol. I: 557 str.

Autor prati u ovoj obimnoj studiji socijalnu istoriju španskih Jevreja od njenih početaka do savremenog doba. Naročito se osvrće na fenomen "kripto-jevrejstva" (*criptojudaísmo*) i time značajno doprinosi rasvetljavanju jedne oduvek aktualne teme u španskoj istoriji.

SEPHIHA, Haïm Vidal, 1979, *L'agonie des judéo-espagnols*, Paris, Editions Entente, 134 str.

U ovoj knjizi, autor donosi aktuelne informacije o sefardskim zajednicama u drugoj polovini XX veka.

VIDAKOVIĆ, Krinka, 1986, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Sarajevo, Svjetlost, 318 str.

Autorka daje obilje podataka o organizaciji kulturnog života među Sefardima, jevrejskim glasilima i o narodnoj sefardskoj književnosti. U ovoj studiji pokrivene su sve sefardske zajednice na tlu bivše Jugoslavije.

NEZIROVIĆ, Muhamed, 1992, *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo, Svjetlost, 656 str.

Prevashodni cilj ove knjige je osvetljavanje sefardske književnosti, ali u njoj pronalazimo i podatke kako o istorijskim okolnostima pod kojim su stvarane i razvijane sefardske zajednice u Bosni, tako i o samom jevrejsko-španskom jeziku i o odnosu koji su sefardski intelektualci imali prema njemu.

BUNIS, David M., 1996, "Yisrael Haïm of Belgrade and the History of Judezmo Linguistics", *Histoire Épistémologie Langage*, 18/1, str. 151-166.

Osvrćući se na pedagoška i religiozna dela koja je u Beogradu i Beču u prvoj polovini XIX veka objavio Jisrael Haim iz Beograda, autor ispituje određene ortografske i jezičke novine koje se mogu pronaći u ovim knjigama.

STOJANOVIĆ, Jasna, 1999, "Hajim Davičo, traductor y crítico de Cervantes en las letras serbias", Madrid, Separata de la revista *Anales Cervantinos*, t. XXXV, str. 501-510.

Članak govori o Hajimu Daviču (1854-1916), jednom od prvih hispanista na tlu Srbije, i o njegovom zanimanju za Servantesova dela s aspekta prevođenja i književne kritike.

MIHAJLOVIĆ, Milica, 2000, *Jevreji na jugoslovenskom tlu*, Podgorica, Beograd, Centar za toleranciju i dijalog, Forum za etničke odnose.

U ovom delu mogu se pronaći brojna obaveštenja o jevrejskim zajednicama na tlu bivše Jugoslavije kao i dragocena bibliografija.

2.1. KNJIGE NA JEVREJSKO-ŠPANSKOM JEZIKU ŠTAMPANE HEBREJSKIM PISMOM

Jevrejske knjige štampane su u Beogradu počev od osnivanja Knjaževske štamparije 1837. godine. Skoro sve knjige koje su bile objavljivane u Beogradu, bile su na jevrejsko-španskom ili dvojezične, sa tekstovima uporedo na hebrejskom i jevrejsko-španskom. Tekst na jevrejsko-španskom je uglavnom zapisivan raši pismom, a hebrejski tekst kvadratnim pismom sa punom interpunkcijom. Pored knjiga religioznog karaktera na jevrejsko-španskom su objavljivani i moralno-pravni propisi, poezija, prosvetni i istorijski spisi (Alkalaj, 1925-26; Lebl, 1990).

ALKALAJ, Isak, 1925-1926, "Jevrejske knjige štampane u Beogradu. Prilozi za kulturni život beogradskih Jevreja u prošlom veku", *Jevrejski almanah*, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 132-144

Ovaj članak predstavlja bogat izvor podataka o knjigama koje su štampane u Beogradu od osnivanja Knjaževske štamparije 1837.

LEBL, Ženi, 1990, *Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837-1905*, Gornji Milanovac, Dečje novine, 150 str.

TIKUN HACOT¹² / *Ponoćne molitve*; 5597/ 1837, molitvenik, prva knjiga štampana hebrejskim pismom u Beogradu, na hebrejskom i jevrejsko-španskom, kvadratno i raši pismo; sakupio, priredio i izdao Hajim ben David Hajim, 72 str.

ZEMIROT JISRAEL / *Poezija Jisraela*; 5597-5599/ 1837-1839; zajedno ukoričene tri knjige pesama Jisraela ben Moše Nađara, jednog od najpoznatijih jevrejskih pesnika; na hebrejskom i jevrejsko-španskom; kvadratno i raši pismo, 324 str.

12 Naslovi su na hebrejskom, ovde ih navodimo onako kako ih zapisuju Alcalaj i Lebl.

DARHE NOAM / *Putevi ugodni*, 5599/ 1839, gramatika hebrejskog jezika na jevrejsko-španskom sa hebrejskim rečnikom, autor: Jehuda ben Šlomo Haj Alkalaj, izdao Hajim ben David Hajim, 188 str.

TIKUN ŠOVAVIM / *Odeljci Petoknjižja*; 5600/ 1840; delo pisano na italijanskom, na jevrejsko-španski preveo Jakov ben David Pardo, tada glavni dubrovački rabin, na hebrejskom i jevrejsko-španskom, 40 str.

HEMED ELOHIM / *Milost Božja*; 5601/ 1841; molitve za sedam dana praznika Sukot; na jevrejsko-španski preveo Reuven ben Moše Farhi; hebrejski i jevrejsko-španski, 254 str.

SEDER TIKUN HACOT / *Ponoćna molitva*; 5611/ 1851; priredio Jehuda ben Josef Finči, na kraju knjige slovoslagač Jakov Šalom Kalderon objavio svoju pesmu na jevrejsko-španskom, hebrejski i jevrejsko-španski, 96 str.

SEFER HATIKUNIM / *Knjiga reformi, iz Zohara*; 5611/ 1851; sadrži kabalističke formule iz knjige *Tikune hazohar* rabina Šimona bar Johaja, priredio Jichak ben Šlomo Farhi, hebrejski i jevrejsko-španski, 418 str.

SEDER AVODAT HAŠANA / *Molitve*; 5616/1856; priredili i izdali David ben Moše Alkalaj i sin Moše Alkalaj, hebrejski i jevrejsko-španski, 345 str.

SEFER ŠEVET JEHUDA / *Jehudino pleme*; 5619/ 1859, prevod istorijskog moralističkog spisa o proterivanju Jevreja iz Španije 1492., po originalu iz pera braće Ibn – Verga (Šlomo, Jehuda i Josef) iz XVI veka; na hebrejskom i jevrejsko-španskom, preveli i izdali: David ben Moše Alkalaj i sin Moše, 210 str.

DAMESEK ELIEZER / *Orah hajim*; 5621/ 1861; autor Eliezer ben Šem-tov Papo, rabin sarajevske opštine iz sredine XIX veka; odredbe i zakoni prema *Shulhan aruh*¹³; hebrejski i jevrejsko-španski, 458 str.

DAMESEK ELIEZER / II deo, *Jore deal*; 5625/ 1865; autor Eliezer ben Šem-tov Papo, rabin sarajevske opštine iz sredine XIX veka; hebrejski i jevrejsko-španski; 220 str.

HOK LEJISRAEL / II deo, *Šemot*; 5629/ 1869; zasnovano na *Drugoj knjizi Mojsijevoj, Knjizi imena ili izlaska*, priredio David Alkalaj, hebrejski i jevrejsko-španski, 236 str.

13 "Postavljen sto" je kodeks, priručni zbornik normativa (Lebl, 1990, 112).

2.2. ZBIRKE PESAMA, PRIČA I POSLOVICA IZ SEFARDSKE USMENE TRADICIJE

Krajem XIX i početkom XX veka, kada su Sefardi u Srbiji i Bosni sve više prelazili na srpskohrvatski jezik, da bi nakon faze dvojezičnosti prihvatili srpskohrvatski i kao govorni i kao književni jezik, pojavljuje se i težnja za očuvanjem jevrejsko-španskog kao i interesovanje za folklorno nasleđe koje je već bilo u procesu odumiranja (Vidaković, 1986, 122-123).

KAYSERLING, M., 1889, *Refranes o proverbios españoles de los judíos españoles*, Budapest, Imprenta de Sr. C. L. Posner e hijo.

U ovoj zbirci poslovice objavljena je i zbirka poslovice koju je prikupio Hajim Davičo (Vidaković, 1986, 122).

„Iz folklor bosanskih Sefarada”, 1966: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice od dolaska Jevreja u BiH, str. 321-326.

Pod ovim naslovom objavljen je jedan broj romansi i poslovice koje pripadaju usmenoj tradiciji bosanskih Sefarada.

ALVAR, Manuel, 1969, *Endechas judeo-españolas*, con anotación de melodías tradicionales por María Teresa Rubiato, Madrid, Instituto Arias Montano, 236 str.

U ovoj zbirci autor je objavio tužbalice na jevrejsko-španskom jeziku.

ARMISTEAD, S. G., SILVERMAN, J. H., 1971, *Judeo-Spanish Ballads from Bosnia*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 129 str, with the collaboration of B. Šljivić-Šimšić.

U delu posvećenom sefardskim romansama iz Bosne autori donose pet bosanskih romansi iz XVIII veka, tekst Kalmija Baruha o sefardskim romansama i romanse koje su objavljene u časopisu *Jevrejski glas* tokom 1939. i 1940. godine.

KOLONOMOS, Žamila (ur.), 1976, *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

U knjizi je obuhvaćeno 1187 sefardskih poslovice i izreka iz zbirki Samuela Pinte, Daniela Danona i Avrama Pinte (navode se i njihovi biografski podaci), kao i iz zbirki nepoznatih skupljača. Pored svake poslovice navedena je i skraćunica koja označava njen izvor. Uvod je napisala urednica, Žamila Kolonomos, a predgovor je napisan u Institutu Ben - Cvi iz Izraela. U knjizi je dat i prevod na engleski i hebrejski jezik.

KOLONOMOS, Žamila, 1978, *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

Autorka u uvodu govori o istoriji sefardske zajednice u Makedoniji i o karakteristikama jevrejsko-španskog jezika u Bitolju i Skoplju. Uvod je dat i u prevodu na engleski i hebrejski jezik. Zbirka sadrži 1000 poslovice i izreka i 18 priča.

KOEN SARANO, Matilda, 1986, *Kuentos de folklor de la famiya djudeo-panyola*, Yerushalayim, Kana.

U članku „O jeziku i knjizi Sefarada” Kalmi Baruh kaže: „...narodna priča je uvek bila živa među Sefardima. Šteta što ih do danas nije niko kupio...” (Baruh, 1972, 263). Tog obimnog posla se poduhvatila Matilda Koen Sarano koja je u Izraelu sakupila građu iz usmene tradicije među sefardskim doseljenicima (znatan broj tih kazivača su upravo sefardski doseljenici sa jugoslovenskog tla) i objavila tri zbirke (v. Koen Sarano, 1986, 1991, 1994). Izdanja su dvojezična i sadrže prevod na hebrejski. Autorka koristi ortografiju časopisa *Aki Yerushalayim*. Jezik ovih priča nije ujednačen i mogu se primetiti regionalne razlike, pošto Sefardi koji su ove priče kazivali potiču iz različitih zajednica.

ELAZAR, Samuel M., 1987a, *El romancero judeo-español romances y otras poesias*, Sarajevo, Svjetlost, 402 str.

ELAZAR, Samuel M., 1987b, *Jevrejsko-španjolski romansero*, Sarajevo, Svjetlost Biblioteka kulturno nasleđe BiH, 345 str., preveo s jevrejsko-španjolskog M. Nezirović.

Još sefardskih romansi ali i drugih sefardskih pesama pronalazimo u zbirci koju je prikupio S. M. Elazar, a koja, osim izdanja na španskom, ima i prevod na srpskohrvatski jezik.

KOEN SARANO, Matilda, 1991, *Djoha ke dize? Kuentos populares djudeo-panyoles*, Yerushalayim, Kana, 390 + XL str.

U uvodu, autorka i T. Aleksander (Alexander) daju objašnjenja o jevrejsko-španskim narodnim pričama i o liku Đohe (Djoha), glavnog junaka mnogobrojnih šaljivih priča omiljenih ne samo među Jevrejima na Orijentu i u Severnoj Africi, nego i kod drugih naroda. U nastavku slede priče o Đohi prikupljene od 70 kazivača iz raznih zemalja.

KOEN SARANO, Matilda, 1993, *Vini kantaremos. Koleksi3n de kantes djudeo-panyoles*, Yerushalayim, Edici3n de l'Autora, 170 str.

Ova zbirka sadrži jevrejsko-španske romanse i pesme, kako svetovnog, tako i paraliturgijskog karaktera koje je autorka prikupila od informanata iz raznih zemalja. Neke od pesama prevedene su nedavno sa hebrejskog na jevrejsko-španski jezik.

KOEN SARANO, Matilda, 1994, *Konsejas i konsejikas del mundo djudeo-Epanyol*, Yerushalayim, Kana.

TUTUNOVIĆ, Drita, [1997], *Ya sponto la luna (kantigas, consejas, refranis)*, Beograd, Premis, 168 str. (knjiga i audiokaseta)

Ova zbirka sefardskih narodnih pesama, priča i poslovice nastala je iz sećanja jedne osobe, same autorke, što je neuobičajeno za knjige ovog tipa koje najčešće nastaju tako što sakupljač objedini tekstove koje je prikupio od više kazivača. Od usmene poezije zastupljene su stare romanse, svadbene, ljubavne i dečje pesme. Pesme sa notnim zapisima date su odvojeno od ostalih pesama, a u nastavku knjige sledi 11 bajki i priča (konejas i consejikas) i preko stotinu poslovice.

KAMHI, Regina; PAPO, Jakov, 2000, *Sačuvano od zaborava: usmena baština sarajevskih Sefarda*, Zagreb, Židovska općina Zagreb, 18 str.

Ova nevelika zbirka, posvećena kulturnoj baštini sefardskih Jevreja iz Sarajeva, sadrži rečnik, zbirku poslovice, pesama i spisak nadimaka na jevrejsko-španskom.

TUTUNOVIĆ, Drita, 2003, *Kantigas del korason. Koleksion de kantigas de la memoriya de Drita Tutunović*, (con introducción a cargo de I. Vučina y transcripción musical de N. Poljaković), Belgrado, *Biblioteca de Estudios Balcánicos*, 148 str.

Za razliku od njene prethodne knjige, druga knjiga Drite Tutunović posvećena je isključivo starim romansama (*kantigas vyejas*) i ljubavnim, običajnim i dečjim pesmama (*kantigas de amor, kantigas de boda i de parida, kantigas de i para las krijaturas*) iz usmene sefardske tradicije. U uvodu, koji je napisala Ivana Vučina, dati su osnovni podaci o jeziku i tradiciji Sefarada sa Orijenta, kao i napomene o transkripciji koja je korišćena u knjizi. Tekstove jednog broja pesama prate notni zapisi melodija koje je načinila Nina Poljaković.

2.2.1. Studije o sefardskom romanseru

Interesovanje za sefardski folklor razvija se u isto vreme i u Španiji zahvaljući, pre svega, Menendesu Pidalu (Menéndez Pidal), koji je kao inicijator istraživanja sefardskog romansera prikupio mnogo materijala. Pored tekstova koji su mu početkom XX veka poslali Pulido i Albahari iz Beča, koji potiču od bosanskih kazivača, u Arhivu Ramona Menendes Pidalala nalazi se i zbirka koju je prikupio Manuel Manrike de Lara (Manuel Manrique de Lara), a koja sadrži oko 2000 zapisa koji uključuju ne samo tekstove zabeležene prema usmenom kazivanju, nego i kopije raznih rukopisa iz XVIII, XIX i XX veka u kojima su zabeležene sefardske narodne pesme. Veliki deo materijala iz Larine zbirke je sa područja Jugoslavije (Vidaković, 1986, 123-124).

Romancero tradicional de las lenguas hispánicas (Español-portugués-catalán-sefardí), dirigido por Diego Catalán, 7 tomos, I (1957), II (1963), III (1969), IV (1970), V (1971-1972), VI y VII (1975).

ARMISTEAD, Samuel G., 1977, *El romancero judeo-español en el archivo Menéndez Pidal (catálogo-índice de romances y canciones)*, con la colaboración de S. Margareten, P. Montero, A. Valenciano, III tomos, Cátedra – Seminario Menéndez Pidal, Madrid, 358, 393, 387 str.

Ovaj katalog predstavlja veoma koristan vodič kroz najobimniji korpus tradicionalne jevrejsko-španske poezije, odeljak Arhiva Menendesa Pidala u kome se nalaze sefardske romanse i pesme. Jevrejsko-španski tekstovi koji se nalaze u ovom Arhivu plod su šesdesetogodišnjeg rada na prikupljanju različitih verzija pesama. Prve tekstove sakupio je Menendes Pidal u Oranu 1896. godine, a poslednje je iz Buenos Ajresa poslao M. Molo (Molho) 1957. godine. Zbirka koju je sakupio Manuel Manrike de Lara tokom svojih putovanja predstavlja tri četvrtine ukupnog broja tekstova u jevrejsko-španskoj kolekciji Arhiva. Katalog je izdajen na 127 tema, a svaki tekst ima svoju fišu u kojoj stoje najvažniji podaci: slovo klasifikacije, broj teme, broj teksta, naziv teme, asonansa ili druga metrička specifičnost, zatim prvi i poslednji stih teksta, podatak o notnim zapisima, mešanje sa drugim tekstovima, poreklo i podaci o kazivaču, a na kraju stoje dodatne informacije o tekstu.

SÁNCHEZ ROMERALO, Antonio; Samuel G. ARMISTEAD; Suzanne H. PETERSON, 1980, *Bibliografía del Romancero Oral*, 1, con la colaboración de D. Catalán, S. Martínez de Pinillos, K. L. Olson, Madrid, Gredos, Cátedra Seminario Menéndez Pidal, 280 str.

U ovoj knjizi pronalazimo korisne bibliografske podatke o sefardskom romanseru.

3. NASTANAK I RAZVOJ SEFARDSKE PERIODIKE NA TLU BIVŠE JUGOSLAVIJE

3.1. Počeci sefardske periodike na tlu Jugoslavije

3.1.1. Beograd

Kulturni i verski život beogradskih Sefarada tokom XIX veka dobro se razvijao uprkos njihovoj lošoj materijalnoj situaciji. U jevrejskim školama nastava se odvijala na jevrejsko-španskom jeziku, a najviše je izučavana jevrejska književnost. Sasvim nepismenih Jevreja nije bilo mnogo. Od 30-tih godina XIX veka u Beogradu se štampaju razne jevrejske knjige, uglavnom udžbenici i molitvenici na jevrejsko-španskom¹⁴, a u poslednjoj deceniji XIX veka nastaje i periodika (Šlang, 1926, 85-88; Alkalaj, 1925, 132-144).

¹⁴ Po sadržini te knjige su bile ili "čisto veroispovedne" (molitvenici, psalmi, verske pesme) ili su sadržavale tumačenja nekih delova *Svetog pisma*, apologetiku ili talmudska objašnjenja ("Halaha"). (Šlang, 1926, 88).

Prvi sefardski list u Beogradu, a ujedno i na čitavom jugoslovenskom prostoru izlazio je od 1888. godine i zvao se *El amigo del puevlo (Narodni prijatelj)*¹⁵. Bio je to mesečnik za "politiku, književnost i nauku" koji je pokrenuo Jakov M. Alkalaj, tadašnji predsednik Jevrejske opštine u Beogradu. (Vidaković, 1986, 52; Mihailović, 1982, 25) Članci su pisani na jevrejsko-španskom i štampani su raši pismom, kako je bilo uobičajeno u to doba. Sve do jula 1890. časopis uređuje Jakov M. Alkalaj, kada prepušta ovu funkciju Samuelu Elijasu. Novembra 1893. Samuel Elijas odlazi u Sofiju na mesto profesora Tore u jevrejskoj školi i dobija pravo da nastavi sa izdavanjem časopisa pod istim nazivom *El amigo del puevlo*. Broj 6, šeste godine izlaženja, ugledaće tako svetlost dana u Sofiji, gde će i nastaviti da izlazi.¹⁶

U časopisu *El amigo del puevlo* često je objavljivana uvodna reč odgovornog urednika, a komunikacija sa čitaocima bila je očigledno veoma živa, kada se ima u vidu broj njihovih objavljenih pisama. Stalne rubrike bile su "Novedades tokantes a la nasion israelita", koja je donosila vesti o jevrejskim zajednicama širom sveta, "Korešpondencija partikular de *El amigo del puevlo*" koja je objavljivala pisma čitalaca i "Rezos del skup (komite) de muestra komuna" u kojoj je bilo moguće pronaći izveštaj o tekućim problemima i o dešavanjima u beogradskoj zajednici. U ovom listu štampani su i nekrolozi, oglasi i zahvalnice, a redovno su objavljivane novele u nastavcima koje je na jevrejsko-španski sa hebrejskog prevodio Samuel Elijas.

Prelaskom u Sofiju u *Narodnom prijatelju* se pojačava interes za događanja u jevrejskim zajednicama u Bugarskoj, ali značajan deo dopisnika i čitaoca nastavljaju da čine članovi beogradske jevrejske zajednice.

Početakom XX veka izlazilo je nekoliko listova poput *Narodnog prijatelja* u Beogradu i u drugim gradovima na tlu Jugoslavije. O njima uglavnom nemamo mnogo podataka jer većina nije sačuvana. Za beogradske listove *Hašalom* (1903-1906), *Pasatiempo* (oko 1905)¹⁷, *Bešalom* (1906), zna se samo da su postojali. Zemunski *El Luzero* (1905) je sačuvan, ali nam prilikom ovog istraživanja, nažalost, nije bio dostupan¹⁸ (Vidaković, 1986, 52; Mihailović, 1982, 25-47).

15 Naslov je bio napisan i ćirilicom na srpskohrvatskom, odnosno kasnije na bugarskom jeziku.

16 U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu čuvaju se na mikrofilmu tri godišta *Narodnog prijatelja*: godina I, Beograd, od broja 1 (novembar 1888) do broja 12 (avgust 1889); godina VI, Beograd, od broja 1 (septembar 1893) do broja 5 (novembar 1893), Sofija, od broja 6 (novembar 1893) do broja 24 (avgust 1894); godina VII, Sofija, od broja 1 (septembar 1894) do broja 23 (avgust 1895).

17 Za postojanje ovog lista zna se zahvaljujući pismu Benka Daviča upućenom Pulidu (Pulido, 1905, 642).

18 *El Luzero* se čuva u Zagrebu.

3.1.2. Sarajevo

Krajem XIX veka život Sefarada u Bosni počeo je da se modernizuje. Sa uključivanjem u tokove moderne evropske kulture javila se i potreba za sefardskom periodikom. Tako je nastao prvi sarajevski sefardski časopis, *La Alborada*, koji je ujedno bio i jedini koji je u ovom gradu objavljivao tekstove isključivo na jevrejsko-španskom. *La Alborada* (Zora) je izlazila od 28. XII 1900. do 16. VIII 1901. godine. Urednik časopisa bio je Abraham Kapon, učeni rabin koji je pre dolaska u Sarajevo izdavao od 1898. godine časopis istog naziva u Ploeštiju (Rumunija). Ta prva serija *La Alborade* štampana je u Ruščuku (Bugarska), a bila je namenjena Sefardima s područja Rumunije, Bugarske i Srbije (Vidaković, 1986, 52-53; Petrović-Mevorah, 1961, 74-81). Obe serije pisane su na jevrejsko-španskom, raši pismom. Kaponova namera da izdaje književni časopis koji će raditi isključivo na prosvećivanju Sefarada i na obnavljanju i usavršavanju njihovog jezika, u datim okolnostima nije bila izvodljiva. U listu su objavljivane razne informacije iz jevrejskog sveta, prevodi sa hebrejskog, a poeziju je pisao najviše sam Kapon (Vidaković, 1986, 53-54). Svaki broj *La Alborade* imao je stalne informativne rubrike pod nazivima koji su ponekad varirali od broja do broja: "Tokante al žudaismo", "De la lokalidad", "Novedades i informaciones", "Diversas novedades i informaciones", "Informaciones", "Diversos", kao i rubrike poput "Epigrama(s)", "Nekrologos", "Variedades", "Maksima(s)". Mesto u *La Alboradi* pronalazila su i pisma čitalaca, a objavljivanje oglasa predstavljalo je neizbežan način finansiranja ovog nedeljnika.

Izlaženje *La Alborade* primljeno je u Bosni i izvan nje sa oduševljenjem (redakcija je primila brojne pozdrave i čestitke za uspešan rad), međutim, list se ugasio već posle tridesetog broja (H. Kamhi, 1966, 169; Petrović-Mevorah, 1961, 74-81). Kapon je u pismu Pulidu objasnio da je do toga došlo jer nije bilo zainteresovanih za pomaganje lista, tako da je troškove sam pokrивao dok nije istrošio sva sredstva (Pulido, 1905, 332). Posle ukidanja *La Alborade* sefardski listovi u Bosni počeli su da izlaze tek posle prvog svetskog rata, po formiranju Kraljevine SHS.

3.2. PERIODIKA U MEĐURATNOM PERIODU NA TLU JUGOSLAVIJE

3.2.1. Beograd

Jevrejski listovi koji su izlazili u Beogradu posle Prvog svetskog rata brzo su se gasili, zbog sve većeg uključivanja beogradskih Jevreja u kulturni život spoljne sredine. Pokrenuto je nekoliko listova na srpskohrvatskom, koji su povremeno objavljivali i tekstove na jevrejsko-španskom. Takvi listovi bili su *Jevrejski glasnik* (1920-1921) i *Beogradski jevrejski glasnik* (1924). Članci koje su objavljivali odnosili su se na lokalne vesti i širili su

jevrejske nacionalne ideje (naročito *Beogradski jevrejski glasnik*) (Mihailović, 1982, 9-10).

Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština (1933), *Službeni list Saveza jevrejskih veroispovednih opština (1936-1939)* i *Vesnik jevrejske veroispovedne opštine (1939-1941)* bili su kulturno-informativni listovi namenjeni svim jevrejskim zajednicama na području Jugoslavije. Značajni su kao istorijska svedočanstva, a *Vesnik* je posebno značajan zbog brojnih priloga o istoriji beogradskih Sefarada (Mihailović, 1982, 10).

Od 1935. do 1941. godine u Beogradu i Zagrebu izlazio je godišnjak *Jevrejski narodni kalendar*. Objavljivao je priloge koji su bili interesantni jevrejskim čitaocima sa prosečnim obrazovanjem, a koji su znali srpskohrvatski. *Jevrejski narodni kalendar* je osim kalendarskog dela donosio i priloge o istoriji i običajima Jevreja, umetnosti, cionizmu, društveno-političkim dešavanjima i književne priloge (Vidaković, 1986, 67; Mihailović, 1982, 10).

3.2.2. Sarajevo

Posle Prvog svetskog rata u Sarajevu su počeli da izlaze listovi koji su prvenstveno imali za zadatak da informišu svoje čitaoce, očuvanje jevrejsko-španskog jezika i sefardske tradicije bilo je u drugom planu (H. Kamhi, 1966, 169). Prilozi su bili pisani na srpskohrvatskom, ali su objavljivani i brojni prilozi na jevrejsko-španskom. Takvih listova nije bilo u Beogradu posle 1924. godine, jer su se Sefardi u Srbiji već bili uklopili u kulturu okolne sredine (Vidaković, 1986, 55).

Sarajevski intelektualci podelili su se u dve struje koje su četiri godine bile u ideološko-političkom sukobu, i svaka je uređivala svoj list. Cionistička struja bila je okupljena oko *Narodne židovske svijesti* (1924-1928), koja je nastavila tradiciju *Židovske svijesti* (1919-1924). Propagirala je jevrejsku kulturu i jezik i povratak Jevreja u Palestinu. Sefardska struja se, pak, zalagala za emancipaciju Sefarada, očuvanje jevrejsko-španskog i sefardske tradicije i za uključivanje u tokove moderne kulture. Ovoj struji pripadali su mnogi napredni sefardski intelektualci okupljeni oko lista *Jevrejski život*. *Spor je okončan 1928. godine kada su se bosanski Jevreji dogovorili da umesto Narodne židovske svijesti i Jevrejskog života objavljuju jedan list, Jevrejski glas (1928-1941), u kome su bile zastupljene obe orijentacije* (Vidaković, 1986, 57-58; H. Kamhi, 1966, 170).

U kulturno-istorijskom smislu *Jevrejski život* znatno je zanimljiviji od *Narodne židovske svijesti*. Uređivan je po uzoru na *El mundo sefardi* (Sefardski svet), "časopis za društveni život i kulturu" na jevrejsko-španskom, štampan raši pismom, koji je počeo da iz-

lazi u Beču 1923. godine i u kojem su saradivali mnogi sefardski studenti i postdiplomci sa Balkana. Stoga se dosta bavio kulturom, jezikom i književnošću i često je objavljivao priloge na jevrejsko-španskom, dok je *Narodna židovska svijest najviše prenosila opšte informacije i politiku, a priloge na maternjem jeziku Sefarada je objavljivala vrlo retko* (Vidaković, 1986, 56-59).

Čitaoci *Jevrejskog života* bili su prvenstveno Sefardi iz Bosne i tadašnje južne Srbije (južna Srbija i Makedonija), kojima je jevrejsko-španski bio maternji jezik, a srpskohrvatski su malo poznavali. Za razliku od čitalaca, saradnici *Jevrejskog života* bili su veoma obrazovani. Oni su bili intelektualci iz različitih sefardskih centara¹⁹: Sarajeva, Beograda, Zagreba, Beča, Skoplja, Banja Luke, Bihaća, Bitolja, Dubrovnika, Leskovca (Vidaković, 1986, 59).

Jevrejski glas je izveštavao prvenstveno o političkim i kulturnim dešavanjima u svetu vezanim za Jevreje. Objavljivani su članci o Jevrejima širom sveta, o cionizmu i Palestini, o uspostavljanju veza između Sefarada i španskih intelektualaca, o širenju antisemitizma i fašizma. Vesti iz zemlje bile su manje zastupljene, o njima su čitaoci *Jevrejskog glasa* mogli da čitaju u jugoslovenskim listovima. Osim o jevrejskim temama list je izveštavao i o kulturnim događanjima (predstavama, predavanjima, pesničkim večerima, filmskim projekcijama), o muzici, filozofiji, itd. Objavljivani su brojni književni prilozi na jevrejsko-španskom i na srpskohrvatskom. Povremeno su izlazili i značajni prilozi o jeziku i folkloru Sefarada. List je imao brojne saradnike među Sefardima iz Beograda, Niša, Zagreba, Splita, Dubrovnika, Skoplja, Bitolja, a svoje priloge slali su i saradnici iz Beča i Jerusalima (Vidaković, 1986, 68-69).

3.2.3. Vršac

U Vršcu je izlazio list koji se dosta razlikovao od sarajevskih nedeljnika. Bio je to *Jevrejski almanah* (1925-1930), godišnjak koji je izdavao Savez rabina Kraljevine SHS. *Almanah* se stoga bavio verskom literaturom i verskim pitanjima, ali i istorijom, naukom, moralom i filozofijom. Priloga na jevrejsko-španskom i jidišu nije bilo. Svi saradnici lista bili su veoma obrazovani, među njima bilo je i rabina. Tako da većina objavljivanih članaka predstavlja vredne naučne radove. Za razliku od *Jevrejskog narodnog kalendara* koji

19 Beograd: S. Alkalaj, D. Alkalaj, Jelena S. Demajo, Bukić Pijade, David S. Pijade, Stanislav Vinaver, P. Lebl Albala, Elijas Levi. Sarajevo: Kalmi Baruh, I. Izrael, Isak Samokovlija, S. Atijas, S. Maestro, I. Papo, H. Kamhi, B. Pinto, J. Kajon, S. Kamhi, E. Kajon, Abraham Kapon, Laura Papo, Jovan Palavestra. Bitoli i Leskovac: Š. Džaen, Žak Konfino. Zagreb: L. Šik, E. Mandolfo, A. Pinto. Beč: J. Salom, R. Salom, M. Papo, H. Samokovlija, S. Kunorti, M. Altarac, D. Pinto, Đ. Švarc. Banja Luka, Bihać, Dubrovnik, Skoplje: J. Levi, A. Pinto, B. Romano, A. M. Geršon. (Vidaković, 1986, 59)

je bio namenjen prosečnim čitaocima, *Jevrejski almanah* je uglavnom čitala jevrejska intelektualna elita (Aškenazi i Sefardi) (Vidaković, 1986, 65-66).

3.2.4. Zagreb

Zanimljivi članci o Sefardima objavljuvani su u više mahova i u nekim zagrebačkim listovima, kao što su *Gideon* (1919-1926) i *Omanut* (1936-1941).

3.2.5. Skoplje

Sefardi u Makedoniji su zbog materijalnih poteškoća imali samo jedan list, *La renaissance djudia en Eskopia*, koji je izlazio na jevrejsko-španskom 1928. godine, a izdavala ga je Mesna organizacija cionista u Skoplju (Mihailović, 1982, 17, 38).

3.3. PRILOZI NA JEVREJSKO-ŠPANSKOM JEZIKU

U sefardskoj periodici na tlu Jugoslavije prilozi su u prvo vreme pisani na jevrejsko-španskom, maternjem jeziku većine Sefarada i jeziku svetovne kulture i narodne tradicije. Povremeno je bilo i tekstova na hebrejskom, koji je predstavljao jezik vere i verskih knjiga. Kasnije je ove jezike sve više potiskivao srpskohrvatski, kao jezik spoljne sredine. Stoga se s vremenom broj priloga na jevrejsko-španskom smanjivao, a broj onih na srpskohrvatskom povećavao (Vidaković, 1986, 79-80).

Sve do početka XX veka prilozi na jevrejsko-španskom predstavljali su *alhamijado* tekstove, jer su se služili raši pismom. Kasniji prilozi na jevrejsko-španskom transkribovani su latinicom, prema srpskohrvatskom pravopisu. Prelaz sa raši pisma na pismo spoljne sredine govori o sve većem udaljavanju od sefardske tradicije i o približavanju jugoslovenskih Sefarada srpskohrvatskom jeziku.

U članku "*Muestras publikaciones en espanjol*" (Naši prilozi na španskom)²⁰, *Jevrejski život* najavljuje da će objavljivati priloge na jevrejsko-španskom, ali da se iz "tehničkih razloga" mora opredeliti za latiničko pismo i Vukov pravopis ("*skrivir komo se melda*") (Vidaković, 1986, 57-59, 81; Nezirović, 1992, 125-126).

Tekstova na jevrejsko-španskom bilo je dosta i u *Jevrejskom glasu*. Pisani su najčešće pred Šabat (subotu) i povodom nekih praznika. Rubrike "*Para noče de Šabat*" i "*Malo humora*" značajne su za proučavanje govornog jevrejsko-španskog jezika i pružaju niz podataka o tadašnjem životu Sefarada. "*Para noče de Šabat*" bila je rubrika sa kratkim

20 "*Muestras publikaciones en espanjol*", 1924, *Jevrejski život*, I, 28. (navedeno prema: Vidaković, 1986, 58)

duhovitim pričama iz svakodnevnog života, koje su autori često potpisivali nadimcima i inicijalima. Rubrika humora objavljivala je "anecdotas žudias, sentensias i palavras de savjos" (jevrejske anegdote, sentencije i izreke mudraca) prenoseći ih uglavnom iz njujorškog lista *La Vara* (Vidaković, 1986, 80-81).

Od tadašnje umetničke poezije, u *Jevrejskom glasu* objavljene su samo tri pesme na jevrejsko-španskom. Od priloga u prozi bile su najzastupljenije priče iz svakodnevnog života Sefarada²¹, eseji²², reportaže i novinski komentari.²³

3.4. PREGLED SEFARDSKE PERIODIKE NA TLU BIVŠE JUGOSLAVIJE²⁴

3.4.1. Beograd

<i>Naziv časopisa</i>	<i>El amigo del puevlo - Narodni prijatelj</i>
<i>Period izlaženja</i>	1888-[1895] ²⁵ ; mesečno
<i>Jezik</i>	J-š
<i>Orijentacija</i>	Informativni, kulturno - nacionalni časopis (nedeljnik za "politiku, književnost i nauku")
<i>Izdavač</i>	Jevrejska opština Beograd
<i>Urednici</i>	Behor Eljas, urednik Jakov M. Alkalaj, odgovorni urednik
<i>Štampa</i>	Štampanje Nar. rad. stranke Štampanje Koste Taušanovića Štampanje kod "Prosvete" S. Horovića
<i>Br. str. i format</i>	24; 14 x 14 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna biblioteka u Jerusalimu. U JIM-u (Jevrejski istorijski muzej u Beogradu) na mikrofilmu ima: Beograd: I, 1 (nov.1888) do 12 (avg.1889); VI, Beograd, od broja 1 (septembar 1893) do broja 5 (novembar 1893), Sofija: od broja 6 (novembar 1893) do broja 24 (avgust 1894) ; godina VII, Sofija, od broja 1 (septembar 1894) do broja 23 (avgust 1895).

21 Neki od autora: Laura Papo - Bohoreta, Avram Romano - Buki, Samuel Romano, Benjamin Pinto, itd.

22 Esej Abrahama Kapona, "Los judios espanoles", prethodno objavljen u španskom časopisu *La Gaceta Literaria* (urednik Himenes Kabaljero), i dva eseja L. Eškenazija.

23 Česti autori bili su A. Romano, S. M. Josef i A. Romano - Buki.

24 Pregled je urađen prema: Kamhi (1966) i Mihailović (1982).

25 Poslednji sačuvani broj koji nam je bio dostupan je broj 23, iz avgusta 1895. godine.

ANA ŠTULIĆ, IVANA VUČINA

<i>Naziv časopisa</i>	Hašalom
<i>Period izlaženja</i>	1903-1906
<i>Jezik</i>	J-š
<i>Izdavač</i>	Isak Mitrani, Skenderbegova 2
<i>Štampa</i>	S. Horovic
<i>Br. str. i format</i>	nepoznati
<i>Gde se čuva</i>	JIM ima kopiju naslovne strane br. 2, III godišta.

<i>Naziv časopisa</i>	Pasatempo	Bešalom
<i>Period izlaženja</i>	oko 1905.	1906.
<i>Jezik</i>	J-š	J-š
<i>Ostali podaci</i>	Nije sačuvan, a za njegovo postojanje se zna zahvaljujući Pulido Fernández (1905, 642). (Mihailović, 1982, 9).	Ostali podaci su nepoznati. Za njegovo postojanje se saznaje iz <i>Jüdisches Lexikon</i> (Berlin, 1930, sv. IV, 1102). (Mihailović, 1982, 9).

<i>Naziv časopisa</i>	Jevrejski glasnik
<i>Period izlaženja</i>	1909 - 1910, svakog petka
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Orijentacija</i>	Porodični list za pouku i zabavu
<i>Izdavač</i>	Za društvo "Cion" dr David Alkalaj
<i>Urednici</i>	Isak J. Levi, glavni i odgovorni urednik
<i>Štampa</i>	S. Horovic
<i>Br. str. i format</i>	br. strana nepoznat, format 4°
<i>Ostali podaci</i>	Nije sačuvan.

JEVREJSKO-ŠPANSKI JEZIK: KOMENTARISANA BIBLIOGRAFIJA LITERATURE I PERIODIKE

<i>Naziv časopisa</i>	<i>Jevrejski glasnik</i>
<i>Period izlaženja</i>	1920 - 1921, tri puta mesečno
<i>Jezik</i>	Sh i j-š
<i>Orijentacija</i>	Glasilo Jevrejskog društva i informativno-kulturno-nacionalni list
<i>Izdavač</i>	Jevrejsko nacionalno društvo u Beogradu
<i>Urednici</i>	David Demajo, odgovorni urednik (jedno vreme Moša Altarac), Dušana nova 17
<i>Štampa</i>	M. Karić
<i>Br. str. i format</i>	8; 23 x 32 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb.

<i>Naziv časopisa</i>	<i>Beogradski jevrejski glasnik</i>
<i>Period izlaženja</i>	1924, povremeno
<i>Jezik</i>	Sh i j-š
<i>Orijentacija</i>	Cionistički list
<i>Izdavač</i>	David Azrijel, inženjer
<i>Urednici</i>	Moric Hercl, odgovorni urednik, Dobračina 10
<i>Štampa</i>	Narodna samouprava A.D.
<i>Br. str. i format</i>	8; 23 x 32 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb.

<i>Naziv časopisa</i>	<i>Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština</i>
<i>Period izlaženja</i>	1933, tromesečno
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Orijentacija</i>	Glasilo Saveza i informativni časopis za kulturu i politiku
<i>Izdavač</i>	Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije
<i>Urednici</i>	dr David Albala, uređivao odbor i odgovorni urednik, Kralja Petra 71
<i>Štampa</i>	Štamparski zavod "Orao"
<i>Br. str. i format</i>	80; 16 x 24 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nalazi se u JIM-u.

ANA ŠTULIĆ, IVANA VUČINA

<i>Naziv časopisa</i>	Jevrejski narodni kalendar
<i>Period izlaženja</i>	1935-1941; godišnjak; 6 knjiga
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Orijentacija</i>	Nacionalni časopis za kulturu i politiku
<i>Izdavač</i>	Biblioteka jevrejskog narodnog kalendara
<i>Urednici</i>	David A. Levi Dale, Bgd, Knjeginje Ljubice 24 Aleksandar Klein, Zagreb, Palmotićeva 16
<i>Štampa</i>	"Sloboda" Perera i Đorđević, Beograd Štamparija Menahem Papo, Sarajevo (kalendarski deo sa hebrejskim slovima)
<i>Br. str. i format</i>	Br. str. se menjao; 14 x 20 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nalazi se u JIM-u.

<i>Naziv časopisa</i>	Beogradske jevrejske novine – Nezavisan informativni nedeljni list
<i>Period izlaženja</i>	1936-1937, nedeljnik
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Orijentacija</i>	Informativni list
<i>Izdavač</i>	Žiga M. Felner
<i>Urednici</i>	Žiga M. Felner, odgovorni urednik, Beograd, Smiljanićeva 44
<i>Štampa</i>	Zadružna štamparija
<i>Br. str. i format</i>	4; 31 x 47 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb.

<i>Naziv časopisa</i>	Jevrejska korespodencija (JEVKOP)
<i>Period izlaženja</i>	1936-1940, 3 puta nedeljno, kasnije 2 puta, a u poslednjoj godini jednom nedeljno.
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Orijentacija</i>	Informativni bilten
<i>Izdavač</i>	David A. Levi
<i>Urednici</i>	David A. Levi, Vuka Karadžića 12 (kasnije Knjeginje Ljubice 24)
<i>Štampa</i>	"na vlastitoj geštetner mašini"
<i>Br. str. i format</i>	2; 31 x 32 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb.

JEVREJSKO-ŠPANSKI JEZIK: KOMENTARISANA BIBLIOGRAFIJA LITERATURE I PERIODIKE

<i>Naziv časopisa</i>	Službeni list Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije
<i>Period izlaženja</i>	1936-1939, svakog 15. u mesecu
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Izdavač</i>	Savez jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije
<i>Urednici</i>	Šime Špicer, odgovorni urednik
<i>Štampa</i>	"Sloboda" Perera i Đorđević
<i>Br. str. i format</i>	6; 23 x 31 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb

<i>Naziv časopisa</i>	Vesnik jevrejske sefardske veroispovedne opštine
<i>Period izlaženja</i>	1939-1941, mesečnik
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Orijentacija</i>	Glasilo opštine i kulturno-nacionalno-informativni list
<i>Izdavač</i>	Za Jevrejsku sefardsku opštinu u Beogradu: dr David Albala
<i>Urednici</i>	David A. Levi, glavni i odgovorni urednik
<i>Štampa</i>	"Sloboda" Perera i Đorđević
<i>Br. str. i format</i>	13; 23 x 30 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nalazi se u JIM-u.

<i>Naziv časopisa</i>	Spomenica "La Benevolencije"
<i>Period izlaženja</i>	1924.
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Urednici</i>	Stanislav Vinaver, urednik
<i>Štampa</i>	Vreme, A.D. Beograd
<i>Br. str.</i>	125
<i>Gde se čuva</i>	Nalazi se u JIM-u.

3.4.2. Zemun

<i>Naziv časopisa</i>	<i>El Luzero</i>
<i>Period izlaženja</i>	1905.
<i>Jezik</i>	J-š
<i>Orijentacija</i>	Lokalni nacionalno-informativni list
<i>Izdavač</i>	Organe des intérêts moraux et économiques de l' orient et des Israélites de langues judeoespagnole
<i>Urednici</i>	Samuel R. Lövy, odgovorni urednik
<i>Štampa</i>	J. Pulyo, Semlin
<i>Br. str. i format</i>	4: 40 x 56 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb

3.4.3. Vršac

<i>Naziv časopisa</i>	<i>Jevrejski almanah</i>
<i>Period izlaženja</i>	1925-1930, godišnjak
<i>Jezik</i>	Sh i nem. ²⁶
<i>Orijentacija</i>	Časopis za kulturno-istorijska, literarna i verska pitanja jevrejstva
<i>Izdavač</i>	Savez rabina Kraljevine SHS.
<i>Urednici</i>	dr L. Fišer i dr M. Margel
<i>Štampa</i>	Artistički zavod ud. J. E. Kirchner-a, Vršac
<i>Br. str. i format</i>	Br. str. se menjao; 16 x 23 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nalazi se u JIM-u

26 Nema priloga na jevrejsko-španskom i jidišu.

3.4.4. Zagreb

<i>Naziv časopisa</i>	Gideon - Glasilo jevrejske omladine Jugoslavije
<i>Period izlaženja</i>	1919-1926, mesečnik
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Orijentacija</i>	Omladinski, cionistički, kulturno-umetnički list
<i>Izdavač</i>	Robert Glückstahl
<i>Urednici</i>	Robert Glückstahl, odgovorni urednik (Drago Rosenberg, od 1926). F. Reiner, C. Rothmüller, A. Sonnenfeld, urednici (Joel Rosenberger i Čiča Gros, od 1926).
<i>Štampa</i>	Tiskarna "Merkur"
<i>Br. str. i format</i>	20; 15 x 24 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb

<i>Naziv časopisa</i>	Omanut - Mjesečnik jevrejske kulture
<i>Period izlaženja</i>	1936-1941
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Orijentacija</i>	Časopis za jevrejsku umetnost i kulturu
<i>Izdavač</i>	"Omanut", društvo za promicanje jevrejske umjetnosti u Zagrebu
<i>tblUrednici</i>	dr Hinko Gottlieb, glavni i odgovorni urednik E. Samlaić i L. Glesinger, urednici
<i>Štampa</i>	Tiskara "Merkantile"
<i>Br. str. i format</i>	Br. str. se menjao; 17 x 24 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb U JIM-u nalaze se brojevi I: 5, 6, 7, 10; II: 3; III: 2, 6, 7-8, 9, 10, 11-12; IV: 3-4, 12.

3.4.5. Sarajevo

<i>Naziv časopisa</i>	La Alborada
<i>Period izlaženja</i>	1900 - 1901, dvonedeljno
<i>Jezik</i>	J-š
<i>Orijentacija</i>	Informativni, kulturno-politički i cionistički list
<i>Izdavač</i>	Isaak Josef Salom
<i>Urednici</i>	Elijas E. Kajon, odgovorni urednik Abraham Kapon, urednik
<i>Štampa</i>	Daniel Kajon
<i>Br. str. i format</i>	6; 31 x 23 cm
<i>Gde se čuva</i>	Biblioteka JO Sarajevo

<i>Naziv časopisa</i>	Židovska svijest <i>Kulturno-politički tjednik</i>
<i>Period izlaženja</i>	1919 - 1924, nedeljnik
<i>Jezik</i>	Sh i j-š
<i>Orijentacija</i>	Nacionalni, kulturno-politički i cionistički list
<i>Urednici</i>	Mair Musafija i David A. Levi Dale, odgovorni urednici, Štrosmajerova 5
<i>Štampa</i>	Bosanska pošta
<i>Br. str. i format</i>	6; 31 x 48 cm
<i>Gde se čuva</i>	Biblioteka JO Sarajevo U JIM-u: prilog iz "Židovske svijesti" (Izveštaj o Kongresu židovskih bogoštovnih općina Kraljevstva SHS održanog 1. i 2. VII 1919)
<i>Naziv časopisa</i>	Jevrejska tribuna
<i>Period izlaženja</i>	1921.; dva puta mesečno; 4 broja (Prvi br. 30. III 1921)
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Orijentacija</i>	Nezavisan kulturno-politički list (list jevrejskih intelektualaca sa izrazito liberalnim shvatanjima)
<i>Izdavač</i>	dr Sumbul Atijas, vlasnik
<i>Urednici</i>	dr Sumbul Atijas, urednik
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb U JIM-u fotokopija naslovne strane prvog broja.
<i>Naziv časopisa</i>	Narodna židovska svijest <i>Kulturno-politički tjednik</i>
<i>Period izlaženja</i>	1924 - 1928; nedeljnik (izlazio petkom); Prvi br. 25. III 1924.
<i>Jezik</i>	Sh i j-š
<i>Orijentacija</i>	Informativni, kulturno-politički i cionistički list (nastavlja liniju Židovske svijesti)
<i>Izdavač</i>	Od 1925. godine vlasnik i izdavač je dr Žiga Bauer.
<i>Urednici</i>	David A. Levi, odgovorni urednik, Čobanija 4
<i>Štampa</i>	Bosanska pošta
<i>Br. str. i format</i>	10; 31 x 48 cm
<i>Gde se čuva</i>	Nacionalna i Univerzitetska biblioteka, Sarajevo U JIM-u fotokopija prvog broja.

JEVREJSKO-ŠPANSKI JEZIK: KOMENTARISANA BIBLIOGRAFIJA LITERATURE I PERIODIKE

<i>Naziv časopisa</i>	<i>Jevrejski život</i>
<i>Period izlaženja</i>	<i>Sedmični list za kulturno-politička i privredna pitanja</i> 1924 - 1928
<i>Jezik</i>	Sh i j-š
<i>Orijentacija</i>	Informativni, kulturno-politički i nacionalni list
<i>Izdavač</i>	Albert D. Kajon (vlasnik u ime pokretača) Od 1926. god. Braco Poljokan, vlasnik, izdavač i urednik
<i>Urednici</i>	Albert Abo Koen, odgovorni urednik; Benjamin Teodor Pinto, urednik, Despića 3
<i>Štampa</i>	Daniel A. Kajon
<i>Gde se čuva</i>	Biblioteka JO Sarajevo Nacionalna i Sveučilišna biblioteka, Zagreb U JIM-u fotokopija prvog broja i III godište: br.107 i br.109 (samo fotokopija strana 4 i 5)
<i>Naziv časopisa</i>	<i>Džepni kalendar</i>
<i>Period izlaženja</i>	oko 1925 - 1927
<i>Jezik</i>	Sh, j-š. i heb.
<i>Izdavač</i>	"Ezrat Jetomim", društvo za pomoć siročadi u Sarajevu
<i>Štampa</i>	Štamparija Menahem Papo
<i>Br. str. i format</i>	84; 9 x 14 cm
<i>Gde se čuva</i>	Biblioteka SJOJ
<i>Naziv časopisa</i>	<i>Jevrejski glas</i>
<i>Period izlaženja</i>	1928-1941; nedeljnik (izlazio petkom); prvi br. 20.01.1928.
<i>Jezik</i>	Sh i j-š.
<i>Orijentacija</i>	Kulturno-politički i informativni list
<i>Izdavač</i>	dr Žiga Bauer, vlasnik
<i>Urednici</i>	Braco Poljokan, odgovorni urednik (kasnije i vlasnik) Benjamin Teodor Pinto, urednik
<i>Štampa</i>	Bosanska pošta
<i>Br. str. i format</i>	8; 30x47
<i>Gde se čuva</i>	Biblioteka JO Sarajevo U JIM-u: I, II, III godište; IV god.: br.1-11 141-151; VI god.: br.26 279, br.52 253, br.53 254; VII god.: br.1 255, br. 14-15 267-268 samo naslovna strana; VIII god.: br.23 379.

<i>Naziv časopisa</i>	Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"
<i>Period izlaženja</i>	1933 (5694)
<i>Jezik</i>	Sh
<i>Izdavač</i>	Jevrejsko kulturno-prosvetno društvo "La Benevolencija" u Sarajevu i dobrotvorno društvo "Potpora" u Beogradu
<i>Štampa</i>	Štamparija Menahem Papo.
<i>Br. str. i format</i>	312
<i>Gde se čuva</i>	Biblioteka SJOJ

3.4.6. Skoplje

<i>Naziv časopisa</i>	La Renassencia djudia en Escopia <i>Edita por la Organisation Sionista locala en Escopia</i>
<i>Period izlaženja</i>	1928.
<i>Jezik</i>	J-š
<i>Orijentacija</i>	Cionistički list
<i>Izdavač</i>	Mesna organizacija cionista u Skoplju
<i>Štampa</i>	Bratstvo, Skoplje

3.5. PREGLED VAŽNIJIH ČLANAKA IZ SEFARDSKE PERIODIKE I MONOGRAFIJA NA TLU BIVŠE JUGOSLAVIJE

3.5.1. Prilozi iz listova štampanih raši pismom

3.5.1.1. Prilozi iz lista *El amigo del puevlo*, Beograd i Sofija

a. Beograd

I godište

"Los forsados de la Espanya"²⁷, 11.1888, 12.1888, 02.1889, 03.1889, 04.1889, 05.1889, 06.1889, 07.1889, 08.1889, *El amigo del puevlo*, I, 1: str. 18-24, 2: str. 14-19, 3: str. 9-14, 5: str. 21-23, 6: str. 14-17, 7: str. 16-21, 8: str. 11-16, 9: str. 15-20, 10: str. 16-21, 11: str. 12-18, 12: str. 23-29.

27 Preveo sa hebrejskog Samuel Elijas.

"La influencia del pueblo djidio. I los djidios en Aleksandria", 11.1888, *El amigo del pueblo*, I, 2, str. 4-7.

"Poezija", 11.1888, *El amigo del pueblo*, I, 2, str. 8.

"Razonamiento de un kristiano sovre los djidios", 11.1888, *El amigo del pueblo*, I, 2, str. 9.

S. B., 12.1888, "La kuestion djudia en la diplomasia", *El amigo del pueblo*, I, 3, str. 1-4.

ELIJAS, Samuel, "El adelantamiento", 12.1888, *El amigo del pueblo*, I, 3, str. 5-9.

A(LKALAJ), M. J., 01.1889, "La nueva konstitucion de la Serbia", *El amigo del pueblo*, I, 4, str. 1-3.

M. P., 01.1889, "La eskola rabinika en el Oriente", *El amigo del pueblo*, I, 4, str. 3-8.

"La kestion de un seminario en Oriente", 02.1889, *El amigo del pueblo*, I, 5, str. 1-6.

VENEZIANO, 02.1889, "Rey i rab", *El amigo del pueblo*, I, 5, str. 15-17.

DANON, Abraham, 03.1889, "La biografia del savio Shlomo Jichak el nombrado Rashi", *El amigo del pueblo*, I, 6, str. 6-12.

ELIJAS, Samuel, 04.1889, "Los artes i los ofisios en la djuderia", *El amigo del pueblo*, I, 7, str. 11-16.

"Una yamada a la manseveria djudia de Belgrado", 04.1889, *El amigo del pueblo*, I, 7, str. 21-24.

BERNFELD, S., 05.1889, "I esto sera para bien", *El amigo del pueblo*, I, 8, str. 1-8.

VENEZIANO, "Djudaizmo i antizemitizmo", 05.1889, *El amigo del pueblo*, I, 8, str. 9-10.

D. G., 05.1889, "Koreshpondencia entre amigos", *El amigo del pueblo*, I, 8, str. 16-20.

ELIJAS, Samuel, 06.1889, "Puede lashon hakodesh ser una lengua hablada?", *El amigo del pueblo*, I, 9, str. 1-6.

"El shah de Persia i los djidios", 06.1889, *El amigo del pueblo*, I, 9, str. 20-23.

VENEZIANO, 06.1889, "La respuesta del ministro prezidente de Austria", *El amigo del pueblo*, I, 10, str. 6-8.

"Una deputacion djudia onde el shah", 07.1889, *El amigo del pueblo*, I, 11, str. 1-5.

"El kastigo de un antizemit", 07.1889, *El amigo del pueblo*, I, 11, str. 5-8.

ELIJAS, Samuel, 07.1889, "Mos daremos a entender", *El amigo del pueblo*, I, 11, str. 8-11.

"Un amigo de djidios", 07.1889, *El amigo del pueblo*, I, 11, str. 18-21.

"El estado de muestra komuna", 08.1889, *El amigo del pueblo*, I, 12, str. 1-8.

ALKALAJ, J. M., 08.1889, "Muestra gazeta por adelante", *El amigo del pueblo*, I, 12, str. 8-12.

ALKALAJ, J. M., 08.1889, "El ambezamiento djudezmo por los gimnazistes en muestra sivdad", *El amigo del pueblo*, I, 12, str. 17-20.

VI godište

- "Yisrael i su lengua", 01.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 1, str. 1-4.
- "Tempesta en un vazo de agua", 01.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 1, str. 4-5.
- "Oras de tadre avra luz", 01.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 1, str. 6-7.
- "La sanidad en Palestina", 01.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 1, str. 7-8.
- "La komuna israelit de Bukaresht", 01.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 1, str. 8-9.
- "El program nuestro", 01.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 1, str. 9-11.
- "El mas presiozo diamante o Hana la manyera"²⁸, 01.09.1893, 15.09.1893, 01.10.1893, 15.10.1893, 01.11.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 1, 2, 3, 4, 5, str. 14-16, 30-32, 46-48, 62-[63/64]²⁹, 78-80.
- "Reinado de djidios", 15.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 2, str. 17-19.
- "Los medikos djidios", 15.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 2, str. 19-20.
- "La kuenta de los antisemites de Germania", 15.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 2, str. 21-22.
- "El estado de las kolonias", 15.09.1893, 01.10.1893, 15.10.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 2, 3, 4, str. 22-24, 35-37, 52-54.
- "Son los djidios patriotos o non?", 15.09.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 2, str. 28-29.
- "Los djidios de Inglatera", 01.10.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 3, str. 33-35.
- "El korason de los r(e)yes no se puede peskozar!", 15.10.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 4, str. 55.
- "Los djidios en Turkia en la armada", 15.10.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 4, str. 56-57.
- "La ravia es negra consejera", 15.10.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 4, str. 59-60.
- ALKALAJ, J. M., 01.11.1893, "El ke guadra la figera kome su fruto", *El amigo del puevlo*, VI, 5, str. 65-66.
- ELIJAS, Samuel, 01.11.1893, "Partensia del Amigo", *El amigo del puevlo*, VI, 5, str. 66-67.
- "La Aliansa i el lashon hakodesh", 01.11.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 5, str. 67-71.
- "El leon i el sol", 01.11.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 5, str. 71-72.
- "Despues del djuzgo", 01.11.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 5, str. 72-73.
- ALKALAJ, J. M., 01.11.1893, "Una fiesta de familia", *El amigo del puevlo*, VI, 5, str. 73-76.
- "El rey Aleksandar en Nish", 01.11.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 5, str. 77-78.

28 Preveo sa hebrejskog Samuel Elijas.

29 Strane 63 i 64 nisu sačuvane.

b. Sofija

VI godište

ALFANDARI, Abraham, 15.11.1893, 01.12.1893, 01.04.1894, 15.04.1894, "Amor por Cion", *El amigo del puevlo*, VI, 6, 7, 15, 16, str. 81-84, 97-100, 227-229, 250-251.

UN ESTUDIANTE, 15.11.1893, "Una keston", *El amigo del puevlo*, VI, 6, str. 89-91.

"El serio de yom nora"³⁰, 15.11.1893, 01.12.1893, 15.12.1893, 01.01.1894, 15.01.1894, 01.02.1894, 15.02.1894, 01.03.1894, 01.04.1894, 15.04.1894, 01.05.1894, 01.06.1894, 15.06.1984, *El amigo del puevlo*, VI, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, str. 93-95, 110-112, 126-128, 141-144, 158-[159/160]³¹, 174-176, 191-192, 206-208, 238-239, 255-256, 271-272, 301-303, 317-319.

"La keston de la shehita", 01.12.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 7, str. 100-102.

"Avlar demaziado trae danyo", 01.12.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 7, str. 103-104.

"Muestras konermanos de Rumania", 01.12.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 7, str. 104.

"Rekonosimiento de djidio", 01.12.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 7, str. 107.

"La valor de muestra religion", 15.12.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 8, str. 113-116.

"Rikeza para mal", 15.12.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 8, str. 117-118.

"Una ovra de umanidad", 15.12.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 8, str. 118-119.

"Biveza de djidio", 15.12.1893, *El amigo del puevlo*, VI, 8, str. 122-123.

"Rikezas kon djudezmo", 15.12.1893, 15.01.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 8, 10, str. 123-124, 149-151.

"Muncho miel arebuelve!", 01.01.1894, 15.01.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 9, 10, str. 129-131, 145-147.

"Aborese el djidio al kristiano?", 01.01.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 9, str. 131-132.

"Una vera ija de Yisrael", 15.01.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 10, str. 147-149.

"El djudezmo en Germania", 15.01.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 10, str. 154-155.

"Ijo en lugar de ijo", 01.02.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 11, str. 161-164.

DR JELINEK, 01.02.1894, "Los jezuites de Germania", *El amigo del puevlo*, VI, 11, str. 165-166.

N., 01.02.1894, "Tiera de kovdisia", *El amigo del puevlo*, VI, 11, str. 169-170.

"El antisemitismo en las eshkolas", 01.02.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 11, str. 172-173.

30 Preveo sa hebrejskog Samuel Elijas.

31 Strane 159 i 160 nisu sačuvane.

S. R. (Beograd), 15.02.1894, "La lengua espanyola", *El amigo del puevlo*, VI, 12, str. 181-183.

"ljos de Palestina", 15.02.1894, 15.03.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 12, 14, str. 183-185, 216-218.

"Los djidios del Maroko", 15.02.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 12, str. 185-187.

"Patriotismo dezmezurado", 15.02.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 12, str. 187-188.

"A favor del djudezmo", 01.03.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 13, str. 193-196.

"La palavra del Dyo", 01.03.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 13, str. 196-197.

S., "El fruto del aunamiento", 01.03.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 13, str. 197-198.

JICHAK, N., 01.03.1894, 01.04.1894, 15-04.1894, "El savio toma consejo", *El amigo del puevlo*, VI, 13, 15, 16, str. 198-200, 236, 241-242.

R. P., 01.03.1894, "La lengua materna", *El amigo del puevlo*, VI, 13, str. 200-202.

RUBIN, J. J., 15.03.1894, "El estudio de la ley", *El amigo del puevlo*, VI, 14, str. 209-212.

"Yosef Hacadik en el parlamento fransez", 15.03.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 14, str. 215-216.

MEFANO, Daniel Josef (Niš), 15.03.1894, "La lengua materna", *El amigo del puevlo*, VI, 14, str. 219-220.

"Las mujeres djudias", 01.04.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 15, str. 229-231.

S. R. (Beograd), 01.04.1894, 15.04.1894, "Torna por la lengua eshpanyola", *El amigo del puevlo*, VI, 15, 16, str. 234-236, 246-249.

H. M., 01.05.1894, 15.05.1894, 01.06.1894, "La lengua eshpanyola", *El amigo del puevlo*, VI, 17, 18, 19, str. 264-266, 276-278, 297-299.

L., 15.05.1894, "Es suenyos!", *El amigo del puevlo*, VI, 18, str. 282-284.

S. M., 01.06.1894, "Amor por Cion", *El amigo del puevlo*, VI, 19, str. 289-291.

"El sekolo vente", 15.06.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 20, str. 312-315.

"Lyo so djidio!", 15.06.1894, *El amigo del puevlo*, VI, 20, str. 315-316.

HAJIM, Jakov (Beograd), 01.07.1894, 15.07.1894, "En favor de muestras kriaturas", *El amigo del puevlo*, VI, 21, 22, str. 329-330, 341-343.

S. R. (Beograd), 01.07.1894, "Las eshkolas de djudezmo", *El amigo del puevlo*, VI, 21, str. 330-331.

H., 15.07.1894, 01.08.1894, 15.08.1894, "Gbir i el autor"³², *El amigo del puevlo*, VI, 21, 23, 24, str. 349-351, 364-366, 379-381.

32 Preveo sa hebrejskog Samuel Elijas.

UN ESTUDIANTE, (Beč), 01.08.1894, 15.08.1894, "A la okasion de la lengua espanyola", *El amigo del puevlo*, VI, 23, 24, str. 359-361, 373-375.

ALFANDARI, A., 01.08.1894, 15.08.1894, "Las eshkolas de djudezmo", *El amigo del puevlo*, VI, 23, 24, str. 361-362, 375-376.

VII godište

"Del mal salio bien!", 01.09.1894, *El amigo del puevlo*, VII, 1, str. 3-4.

GRINVALD, M. (Beograd), 01.09.1894, "El ambezamiento de la Tora", *El amigo del puevlo*, VII, 1, str. 4-6.

"Koreo de Serbia", 01.09.1894, *El amigo del puevlo*, VII, 1, str. 7-9.

KORDOVA, Abraham, 01.09.1894, 15.09.1894, 01.10.1894, "Kale avlar klaro!", *El amigo del puevlo*, VII, 1, 2, 3, str.9-11, 20-22, 37-39.

HAJIM, Jakov, 01.09.1894, "Agora es el tienpo", *El amigo del puevlo*, VII, 1, str. 12-14.

"Las muchachas de Yerushalaim"³³, 15.09.1894, 01.10.1894, 15.10.1894, 01.11.1894, 15.11.1894, 01.12.1894, 15.12.1894, 01.01.1895, 15.01.1895, 01.02.1895, 15.02.1895, 01.03.1895, 15.03.1895, 01.04.1895, 15.04.1895, 01.05.1895, 15.05.1895, 01.06.1895, 15.06.1895, 01.07.1895, 15.07.1895, 01.08.1895, *El amigo del puevlo*, VII, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, str. 30-32, 46-48, 62-64, 79-80, 94-96, 110-112, 126-128, 141-144, 159-160, 174-176, 190-192, 205-208, 222-224, 239-240, 255-256, 271-272, 286-288, 303-304, 317-320, 333-336, 350-352, 366-368.

"La Bulgaria sin djidios", 01.10.1894, *El amigo del puevlo*, VII, 3, str. 39-40.

KELEV, Jeshua, "La disciplina de la eshkola", 01.10.1894, 15.10.1894, *El amigo del puevlo*, VII, 3, 4, str. 41-43, 53-55.

"Diputado djidio en la Bulgaria", 01.10.1894, *El amigo del puevlo*, VII, 3, str. 43-44.

"Ken enganya a ken?", 15.10.1894, *El amigo del puevlo*, VII, 4, str. 51-53.

MOŠE, N., 15.09.1894, 15.10.1894, 15.12.1894, "El gio de las kriaturas", *El amigo del puevlo*, VII, 2, 4, 8, str. 26-27, 55-56, 119-121.

"Un miting de djidios", 01.11.1894, *El amigo del puevlo*, VII, 5, str. 67-70.

"El avenir de Yisrael", 15.12.1894, 01.01.1895, *El amigo del puevlo*, VII, 8, 9, str. 113-115, 129-131.

"Un eskojimiento anulado", 15.12.1894, *El amigo del puevlo*, VII, 8, str. 115-118.

ALFANDARI, Abraham, "No se puede avlar todo klaro", 01.01.1895, 15.01.1895, *El amigo del puevlo*, VII, 9, 10, str. 133-134, 152-154.

33 Preveo sa hebrejskog Abraham M. Tadžer.

DANON, Abraham, "La moral del Talmud", 01.02.1895, 15.02.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 11, 12, str. 161-164, 177-180.

ALFANDARI, Abraham, "Uzos nacionales", 01.03.1895, 15.03.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 13, str. 199-200, 212-214.

"Rikeza kon djudezmo", 15.03.1895, 01.03.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 14, str. 209-212.

"La bendision del papa", 01.04.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 15, str. 229-232.

"No ay djuzgadores en Berlin!", 01.05.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 17, str. 260-262.

"Los djidios lo kulpan!", 01.05.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 17, str. 262-265.

"No se espera buenol!", 01.05.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 17, str. 265-266.

ALFANDARI, Abraham, 15.05.1895, "La kavza del antisemitismo", *El amigo del pueblo*, VII, 18, str. 279-282.

"La ermoza Cion" (poezija)³⁴, 15.05.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 18, str. 282-283.

"Las reformas en Inglatera", 01.06.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 19, str. 289-292.

"Por un plato de lentijas", 15.06.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 20, str. 305-309.

"El djudezmo en Germania", 15.06.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 20, str. 309-310.

"La mujer en nuestro tiempo", 01.07.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 21, str. 327-329.

"Los djidios de la Kina", 01.07.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 21, str. 329-330.

"Los djidios en la Aljeria", 15.07.1895, 01.08.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 22, 23, str. 341-343, 361-363.

"La eshkola de Kronstadt", 15.07.1895, 01.08.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 22, 23, str. 343-346, 360-361.

"Fridman el falsador", 15.07.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 22, str. 346-347.

"Grande deskoraje", 01.08.1895, *El amigo del pueblo*, VII, 23, str. 353-355.

3.5.1.2. Prilozi iz lista *La Alborada* (1900-1901), Sarajevo

KAPON, Abraham Aron, 28.12.1900, 11.01, 25.01, 08.02, 15.02, 01.03, 15.03, 29.03, 19.04.1901, "La madrastra"³⁵, *La Alborada*, I, 1, 2, 4, 6, 7, 9, 11, 13, 14, str. 6, 13, 21-22, 29-30, 33-34, 38-39, [48], [55], [58-59].

BLOH, Šimšon, 28.12.1900, 11.01, 18.01.1901, "La fee de Yisrael"³⁶, *La Alborada*, I, 1, 2, 3, str. 2-4, 9-10, 16.

34 Preveo sa francuskog Rafael Kelev.

35 Pripovetka u devet nastavaka urednika *La Alborade*, Abraham Arona Kapona.

36 Prevod delova knjige *La foi d'Israël* autora Šimšona Bloha.

ISRAEL, Izidor («estudiante en medesina»), 25.01.1901, "El cionismo", *La Alborada*, I, 4, str. 20.

MATUL, Š. (profesor iz Kronštata), 01.03, 08.03. 1901, "La nueva djenerasion djudia", *La Alborada*, I, 9, 10, str. 37-38, 41-42.

"Kuala ley es la mas buena?", 25.01.1901, *La Alborada*, I, 4, str. 22.

KOL CION, 01.02.1901, "La fiesta de los arvoles", *La Alborada*, I, 5, str. 24-25.

KOL CION, 08.02.1901, "Luz", *La Alborada*, I, 6, str. 28-29.

GADOL, Žak (Berlin), 15.02.1901, "La relidjion es la vida de Yisrael", *La Alborada*, I, 7, str. 32.

TOLSTOY, 15.02.1901, "El ombre i sus lazerias"³⁷, *La Alborada*, I, 7, str. 32-33.

YISRAEL, Izidor, 15.03.1901, "Yakov i el destino de Yisrael", *La Alborada*, I, 11, str. 45.

YEHUDA, Isa, 29.03.1901, "El fruto de la verdad", *La Alborada*, I, 13, str. 53-54.

M.N., 26.04.1901, "El fruto de la verdad", *La Alborada*, I, 15, str. 62-63.

MONTILJANI, Isak Hajim (Trst), 26.04, 10.05, 14.06.1901, "La mujer i el judaismo"³⁸, *La Alborada*, I, 15, 17, 22, str. 61-62, 70-71, 90-91. Isak Haim Montiljani (iz Trsta): "Žena i jevrejstvo",

"La vieja sinagoga de Sarayevo", 26.04.1901, *La Alborada*, I, 15, str. 63.

ATIJAS, Moše Rafael (Zeki Efendi), 03.05, 17.05, 21.06.1901, "La istoria de los judios de Bosna", *La Alborada*, I, 16, 18, 23, str. 65-66, 74, 94-95.

"Del antisemitismo de Romania", 03.05.1901, *La Alborada*, I, 16, str. 66.

"La kuna. El danyo ke elya sontrae"³⁹, 03.05.1901, *La Alborada*, I, 16, str. 66-67.

"La kalumnia de la sangre", 10.05.1901, *La Alborada*, I, 17, str. 69-70.

UNA MUŽER AMARGADA, 10.05.1901, "Pan seko i havtuna freska"⁴⁰, *La Alborada*, I, 17, str. 71-72.

"Un marido ke da razon a su mujer", 10.05.1901, *La Alborada*, I, 17, str. 72.

HALEVI, Abraham Šlomo, 17.05.1901, "La orasion", *La Alborada*, I, 18, str. 73.

"Del judaismo de Bulgaria", 17.05.1901, *La Alborada*, I, 18, str. 73-74.

"Una mujer sin meolyo"⁴¹, 17.05.1901, *La Alborada*, I, 18, str. 74-75.

"Tal padre tal ijo", 17.05.1901, *La Alborada*, I, 18, str. 75-76.

"De los sufrimientos del puevlo de Yisrael", 17.05.1901, *La Alborada*, I, 18, str. 76.

37 Prevod ili adaptacija jedne Tolstojeve kratke priče.

38 Članak u više nastavaka. Autor se posebno osvrće na biografiju Rahele Morpurgo iz Splita. U *La Alboradije* objavljena njena novela kao podlistak u mnogo nastavaka. (Haim Kamhi, 1966, 167-172).

39 Preuzeto iz časopisa *El meseret* iz Izmira.

40 Objavljeno pismo čitateljke potpisano sa *Una muđer amargada*.

41 Preuzeto iz časopisa *El meseret* iz Izmira.

- "La fiesta de las semanas", 24.05.1901, *La Alborada*, I, 19, str. 77-78.
- "La pera no cae londji del peral", 24.05.1901, *La Alborada*, I, 19, str. 78-79.
- "Nobles karakteres !!!", 24.05.1901, *La Alborada*, I, 19, str. 79.
- "Un suicidio misteriozo en Sarayevu", 24.05.1901, *La Alborada*, I, 19, str. 80.
- UN AMIGO DEL PROGRESO, 31.05.1901, "Una revista"⁴², *La Alborada*, (I), 20, str. 81-83.
- YISRAEL, Izidor, estudiante de medesina, "La sinagoga", *La Alborada*, 07.06.1901 (I), 21, str. 85-86.
- A.A., 07.06.1901, "Una idea", *La Alborada*, I, 21, str. 87.
- "Kale ser razonavles", 14.06.1901, *La Alborada*, I, 22, str. 88-89.
- "La kaza Rotshild"⁴³, 14.06.1901, *La Alborada*, I, 22, str. 89.
- "Konsejos de nuestros viejos", *La Alborada*, 14.06.1901, I, 22, str. 90.
- "Refleksiones... sobre 'Una idea' del numero 20 de *La Alborada*", 14.06.1901, *La Alborada*, I, 22, str. 91.
- "El meseret", 14.06.1901, *La Alborada*, I, 22, str. 91.
- "Los judios de Persia", 21.06.1901, *La Alborada*, I, 23, str. 92.
- A.A.K., 21.06.1901, "De Rumania", *La Alborada*, I, 23, str. 92-93.
- "La fiesta de Los Makabeos", 28.06.1901, *La Alborada*, I, 24, str. 96-97.
- N.D.L.R., 28.06.1901, "Kuriozidad", *La Alborada*, I, 24, str. 97-98.
- "El diezmo", 28.06.1901, *La Alborada*, I, 24, str. 98.
- PINTO, Bernardo, 28.06, 05.07.1901, "Un paso ezmoviente", *La Alborada*, I, 24, 25, str. 98-99, 101-103.
- "Ideas aflakadas del viento oriental", 05.07.1901, *La Alborada*, I, 25, str. 100-101.
- "La espoza de Don Bernardo"⁴⁴, 05.07, 12.07.1901, *La Alborada*, I, 25, 26, str. 101-102, 105-107.
- "Los sufrimientos de los izraelitas de Romania", 12.07.1901, *La Alborada*, I, 26, str. 104-105.
- J.B., 26.07.1901, "Mujeres en la kavana", *La Alborada*, I, 27, str. 108.
- "Luz de esperansa", 26.07.1901, *La Alborada*, I, 27, str. 108-109.
- AB.K, 26.07.1901, "Povre guerfaniko", poezija, *La Alborada*, I, 27, str. 110-111.

42 Pismo čitaoca potpisanog kao *Un amigo del progreso*.

43 Preuzeto iz časopisa *El meseret* iz Izmira.

44 Preveo sa italijanskog Josef Jichak Salom.

"El diezmo"⁴⁵, 26.07, 02.08, 09.08, 16.08.1901, *La Alborada*, I, 27, 28, 29, 30, str. 110-111, 114-115, 118-119, 122-123.

PINTO, Bencion Moše, 02.08.1901, "El porvenir de nuestros hijos"⁴⁶, *La Alborada*, I, 28, str. 112.

AB.K., 02.08.1901, "Una entrevista kon la Zingana", *La Alborada*, I, 28, str. 112-113.

"La viktoria va ser de la fraternidad", 02.08.1901, *La Alborada*, I, 28, str. 113-114.

PINTO, Bernardo L., 02.08.1901, "La paloma mesajera", poezija, *La Alborada*, I, 28, str. 114-115.

"La una mano lava a la otra i las dos lavan la kara", 09.08.1901, *La Alborada*, I, 29, str. 116-118.

R.A., 09.08.1901, "Marido amistozo", *La Alborada*, I, 29, str. 119.

"La alef viene antes de la tav", 16.08.1901, *La Alborada*, I, 30, str. 120.

J.B., 16.08.1901, "Una salida a la liddja", potpisano inicijalima yod. bet., *La Alborada*, I, 30, str. 121.

UN NASIONALISTA, 16.08.1901, "Una observasion"⁴⁷, *La Alborada*, I, 30, str. 124.

3.5.2. Pregled važnijih članaka iz jevrejskih listova štampanih latiničnim pismom⁴⁸

3.5.2.1. Jezik Sefarada

1923.

BARUH, Kalmi, 23. i 30.11.1923, 7. i 14.12.1923, "O jeziku i knjizi Sefarada", *Židovska svijest*, VI, 247-250, Sarajevo, str. 2-3, 5, 2, 2.

1924.

"Muestras publikaciones en espanjol", 1924, *Jevrejski život*, I, 28, Sarajevo.

BARUH, Kalmi, 1924, "Jezik sefardskih Jevreja", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 71-77.

1927.

MAESTRO, Jakov, 29.07.1927, "Da razbistrimo..."⁴⁹, *Narodna židovska svijest*, IV, Sarajevo.

45 Prevela sa francuskog Sara Simon Tov.

46 Članak u kojem ističe značaj orijentisanja jevrejske omladine na produktivna zanimanja, a ne samo na trgovinu. Govori i o uloji i radu dobrotvornog društva *La Benevolencija*. (Haim Kamhi, 1966, 167-172).

47 Pismo čitaoca potpisano kao *Un nacionalista*.

48 Pregled je sačinjen uz pomoć radova: Kamhi (1966), Vidaković (1986) i Nezirović (1992).

49 Preneto iz *Židova*.

ANA ŠTULIĆ, IVANA VUČINA

LEVI, Eliezer, 1927, "Pitanje jevrejsko-španjolskog jezika na Konferenciji", *Jevrejski život*, IV, 165, 166, 167, Sarajevo, str. 2, 1-2, 2.

KAMHI, Samuel, 1927, "Da razbistrimo...", *Jevrejski život*, IV, 166, Sarajevo, str. 3.

"Konferencija sefardske omladine u Sarajevu", 20.08.1927, *Narodna židovska svijest*, IV, 174, Sarajevo, str. 3.

"Izveštaj sa Sefardske konferencije održane u Sarajevu 21. i 22. avgusta 1927.", 26.08.1927, *Jevrejski život*, IV, 169, Sarajevo, str. 4.

1929.

DANON, Daniel, 13.06, 19.07, 02.08, 16.08.1929, "Španjolske izreke i poslovice", *Jevrejski glas*, II, 24 (74), 27 (77), 28 (78), 29(79), Sarajevo, str.2-3, str.2-3, str.8-9, str. 2-3.

1930.

BARUH, Kalmi, 11. IV 1930, "Jezik i umotvorine sefardskih Jevreja"⁵⁰, *Jevrejski glas*, III, 15-16 (105-106), Sarajevo, str. 6-7.

DANON, Daniel (Travnik), 1930, "Španjolske izreke i poslovice", *Jevrejski glas*, III, 19-21 (109- 111), Sarajevo, str. 3.

LEVI, Eliezer, 27.06.1930, "M. L. Wagner: *Caracteres generales del judeo-español de Oriente*"⁵¹, *Jevrejski glas*, III, 26 (116), Sarajevo, str. 2.

LEVI, Eliezer, 23.09.1930, "Kalmi Baruh: *El judeo - español de Bosnia*"⁵², *Jevrejski glas*, III, 37-38 (127-128), Sarajevo, str. 8.

1935.

JEHUDA ŠIK, Morenu Arje, 1935-36, "O obiteljskim imenima Jevreja u Jugoslaviji", *Jevrejski narodni kalendar*, I, Beograd, str. 128-141.

1936.

BARUH, Kalmi, 14.02.1936, "Jevreji na Balkanu i njihov jezik", *Jevrejski glas*, IX, 7 (411), Sarajevo, str. 5.

1937.

SEMNIĆ, Aleksa, 1937-38, "Jevrejska lična imena", *Jevrejski narodni kalendar*, III, Beograd, str. 125-138.

50 Predavanje održano 29. 03. 1930. u Jevrejskom klubu u Sarajevu.

51 Prikaz knjige i komentar radova Kalmija Baruha.

52 Prikaz u rubrici *Književne bilješke*.

“Značenje reči, pojmova i kratica iz našeg života”, 1937-38, *Jevrejski narodni kalendar*, III, Beograd, str. 138-144.

1938.

GASTER, M, 1938-39, “Hebrejski jezik i jevrejska kultura”, *Jevrejski narodni kalendar*, IV, Beograd, str. 26-32.

1939.

MARGULIES, Lazar, nov – dec. 1939, “Jezici Židova”, *Omanut*, IV, 11-12, Zagreb, str. 177-180.

3.5.2.2. Prilozi na jevrejsko-španskom jeziku

1924.

ALEJHEM, Šalom, 28.09.1924, “La ora”⁵³, *Jevrejski život*, I, 26, Sarajevo, str. 5.

KAPON, Abraham, 28.09.1924, pesma: “El Šofar”, *Jevrejski život*, I, 26, Sarajevo, str. 5.

“Unas cuantas doyas del pensiero judaico”, 28.09.1924, *Jevrejski život*, I, 26, Sarajevo, str. 6.

“Muestras publikaciones en espanjol”, 11.10.1924, *Jevrejski život*, I, 28, Sarajevo, str. 2.

“Un akto de pietad enfrente nuestros defuntos”, 11.10.1924, *Jevrejski život*, I, 28, Sarajevo, str. 5.

PEREC, J. L, 18.10.1924, “El estava kajado”⁵⁴, *Jevrejski život*, I, 29, Sarajevo, str. 4.

ROMANO - BUKI, Avram, 25.10.1924, “Rekordos de mis čikezis”, *Jevrejski život*, I, 30, Sarajevo, str. 4.

PINTO, Benjamin, 1924, “Kol Nidre...”, *Jevrejski život*, I, 31, Sarajevo, str. 4.

PEREC, J. L, 07.11.1924, “Al lunar. Dialog por J.L. Perez”⁵⁵, *Jevrejski život*, I, 32, Sarajevo, str. 4.

ROMANO - BUKI, Avram, 14.11.1924, “Dos vizinas in el kortižo”, *Jevrejski život*, I, 33, Sarajevo, str. 3.

PAPU - BOHORETA, Laura, 21.11.1924, “Madres”⁵⁶, *Jevrejski život*, I, 34, Sarajevo, str. 3.

“De la redaksion”⁵⁷, 21.11.1924, *Jevrejski život*, I, 34, Sarajevo, str. 6.

53 »Trezladado por m.« (Preveo [na jevrejsko-španski] m).

54 »Trezladado por Benjamin Pinto.« (Preveo [na jevrejsko-španski] Benjamin Pinto).

55 »Trezladado por m.« (Preveo [na jevrejsko-španski] m).

56 »Motto: Bolje je biti kamen nego majka.«

57 Najava da će od sledećeg broja izlaziti pripovetka “Morena” Laure Papu Bohorete.

“Una demonstracion de nuestro suceso”, 21.11.1924, *Jevrejski život*, I, 34, Sarajevo, str. 6.

PAPO - BOHORETA, Laura, 1924, “Morena”⁵⁸, *Jevrejski život*, I, 35, 38, Sarajevo, str. 2, 3.
ESPERANZISTA⁵⁹, 1924, “Muestrros academicanos. »Esperanza« Viena”, *Jevrejski život*, I, 35, Sarajevo, str. 4.

BEPO⁶⁰, 1924, “Pasando alhad por la Sulejmanova...”, *Jevrejski život*, I, 36, Sarajevo, str. 3.

JEHUDI⁶¹, 05.12.1924, “Un dialogo interesanti”, *Jevrejski život*, I, 37, Sarajevo, str. 2.

KAPON, Abraham, 1924, pesma: “Reflexiones”, *Jevrejski život*, I, 38, Sarajevo.

PINTO, Benjamin, 1924, “Las hanukijas”, *Jevrejski život*, I, 39, Sarajevo, str. 5-6.

“Naša dobrotvornost”, 19.12.1924, *Narodna židovska svijest*, II, 37-38, str. 9.

ROMANO - BUKI, Avram, 1924, “Los aparežos”⁶², *Jevrejski život*, I, 40, Sarajevo, str. 4.

1925.

PAPO - BOHORETA, Laura, 1925, “Morena”, *Jevrejski život*, II, 41, 44, 46, 48, 51, 52, Sarajevo, str. 3, 5, 3, 3, 3, 3.

PINTO, Benjamin, 1925, “Los sedim”, *Jevrejski život*, II, 42, Sarajevo, str. 2-3.

“Una nočada literaria. (Senor Dr. Kalmi Baruh sovre Bialik, el poeta evreo)”⁶³, 23.01.1925, *Jevrejski život*, II, 44, Sarajevo, str. 2.

ROMANO - BUKI, Avram, 30.01.1925, “El Rubi”, *Jevrejski život*, II, 45, 46, Sarajevo, str. 3, 3.

FINCI - BUKI, Moni, 30.01.1925, “Boz del puevlo, boz del sielo”, *Jevrejski život*, II, 45, Sarajevo, str. 5.

ROMANO - BUKI, Avram, 1925, “La noče de alhat”, *Jevrejski život*, II, 50, Sarajevo, str. 3.

ROMANO - BUKI, Avram, 1925, “La Madre”, *Jevrejski život*, II, 53, Sarajevo, str. 6.

“Un jubileo: Senjor Abraham A. Cappon”, (1925), *Jevrejski život*, II, 55, Sarajevo.

PAPO - BOHORETA, Laura, 1925, “Salida Pesah”, *Jevrejski život*, II, 57, Sarajevo.

PAPO - BOHORETA, Laura, 1925, “Ožikos de guerko”, *Jevrejski život*, II, 61, Sarajevo.

58 Pripovetka u nekoliko nastavaka koja je izlazila tokom 1924. i 1925. Pripovetka je iz tadašnjeg savremenog života i govori o ljubavi između Reubena i Morene, mladog sefardskog para iz Sarajeva koji se upisao na neki nemački univerzitet na kojem nemački studenti traže uvođenje *numerus clausus*-a za studente jevrejskog porekla.

59 Potpisano pseudonimom.

60 Idem.

61 Idem.

62 U priči se jasno uočavaju razlike u govoru između stare i nove generacije. Mlađa generacija je koristila mnogo stranih reči, dok je starija koristila španske reči.

63 Komentar na predavanje Kalmija Baruha o H.N. Bjaliku.

PAPO - BOHORETA, Laura, 1925, "Nuestras mamas", *Jevrejski život*, II, 61, Sarajevo.

ROMANO - BUKI, Avram, 1925, "El Mašijah (Mesija)", *Jevrejski život*, II, 63, Sarajevo, str. 2.

ROMANO - BUKI, Avram, 1925, "Los Avansos", *Jevrejski život*, II, 64, Sarajevo, str. 2.

KAPON, Abraham, 1925, pesma: "La tiniebla angustiosa y la luz esplendorosa", *Jevrejski život*, II, 75, Sarajevo.

PAPO - BOHORETA, Laura, 1925, "A mi nona Sunha di Lijačon Šalom", *Jevrejski život*, II, 75, Sarajevo.

ROMANO - BUKI, Avram, 1925, "Una deraša vježa", *Jevrejski život*, II, 75, Sarajevo, str. 7.

ROMANO - BUKI, Avram, 1925, "La ažunta", *Jevrejski život*, II, 79, Sarajevo, str. 2.

1926.

ROMANO - BUKI, Avram, 1926, "Las mintiras", *Jevrejski život*, III, 91, Sarajevo, str. 1-2.

ROMANO - BUKI, Avram, 1926, "Hamišoši", *Jevrejski život*, III, 93, Sarajevo, str. 1.

ROMANO - BUKI, Avram, 29.03.1926, "Las Hadras", *Jevrejski život*, III, 100, Sarajevo, str. 6.

"Zahvala"⁶⁴, 27.06.1926, *Jevrejski život*, III, 111, Sarajevo, str. 3.

KATZENELSOHN, I. L., 27.08.1926, "El carnero i la raposa"⁶⁵, *Jevrejski život*, III, 119, Sarajevo, str. 2.

"La ciencia judia en proverbios"⁶⁶, 27.08.1926, *Jevrejski život*, III, 119, Sarajevo, str. 2.

ROMANO - BUKI, Avram, 1926, "El Rav", *Jevrejski život*, III, 120, Sarajevo, str. 5.

BJALIK, H. N., 1926, "Si tu keres konoser"⁶⁷, *Jevrejski život*, III, 122, Sarajevo.

PAPO - BOHORETA, Laura, 1926, "Unos đugos ke se estan desparesijendo"⁶⁸, *Jevrejski život*, III, 124, Sarajevo, str. 3.

PAPO - BOHORETA, Laura, 03.11.1926, "Pasa para ariva... Una linda anegdota del discurso de la seniora Laura Papo"⁶⁹, *Jevrejski život*, III, 131, Sarajevo, str. 2.

KAJON, Vita, 1926, "Observaciones sobre los Sefardim i su aktiviamiento"⁷⁰, *Jevrejski život*, III, 134, Sarajevo, str. 1-2.

64 Zahvalnica Nisima Ovadije, velikog rabina iz Beča, na gostoprimstvu u Sarajevu.

65 Prevod na jevrejsko-španski.

66 Reč je o osam poslovice.

67 Prevod na jevrejsko-španski.

68 Folklorna beleška sa tekstom narodne pesme koju su izvodile mlade Sefartkinje na svojim zabavama.

69 »Motto: I la viežes, la noče de la vida, tiene sus estrejas.«

70 Tekst je potpisan samo inicijalima V. K. Nezirović sa sigurnošću tvrdi da se radi o Viti Kajonu.

ATIJAS, Jakica⁷¹, 1926, "El movimiento en la juventud sefardi", *Jevrejski život*, III, 134, Sarajevo, str. 4.

1927.

"Rezolucion", 07.01.1927, *Jevrejski život*, III, 137, Sarajevo, str. 1.

FINCI - MOAFI, Moise, 07.01.1927, "Micva", *Jevrejski život*, III, 137, Sarajevo, str. 1-2.

ATIJAS, Jakica, 14.01.1927, "Entré los Sefardin de la Srbija del Sud", *Jevrejski život*, III, 138, Sarajevo, str. 3.

ALTARAC, 04.02.1927, "Ceï na likrati, ahot i reiti, šim'i torati"⁷², *Jevrejski život*, III, 141, Sarajevo, str. 2.

PAPO, Josef A., 04.02.1927, "Adelantre žuventud", *Jevrejski život*, III, 141, Sarajevo, str. 2.

ROMANO - BUKI, Avram, 11.02.1927, "Saruča i Hanuča"⁷³, *Jevrejski život*, III, 142, Sarajevo, str. 2-3.

"Un lindo diskurso sovre Rosenfeld", 11.02.1927, *Jevrejski život*, III, 142, Sarajevo, str. 3-4.

Pesma: "Un amor tan kerensjozo", 25.02.1927, *Jevrejski život*, III, 144, Sarajevo, str.2.

PEREZ, J. L., 04.03., 11.03., 25.03. 1927, "Los tres presentes. La balansa de la žustisia"⁷⁴, *Jevrejski život*, III, 145, 146, 148, Sarajevo, str. 2, 2-3, 3.

ALTARAC, "Los pizmonim"⁷⁵, 11.03.1927, *Jevrejski život*, III, 146, Sarajevo, str. 2.

FINCI - MOAFI, Moise, 1927, "Oh, oh, oh, el pastel", *Jevrejski život*, III, 151, Sarajevo, str. 1-2.

PAPO - BOHORETA, Laura, 1927, "Perfumes i melodias", *Jevrejski život*, III, 151, Sarajevo, str. 3.

FINCI - MOAFI, Moise, 1927, "Un encuentro", *Jevrejski život*, III, 151, Sarajevo, str. 4.

"Ermanos Sefardim"⁷⁶, 27.04.1927, *Jevrejski život*, III, 152, Sarajevo, str. 3.

ALEHEM, Šalom, 13.05.1927, "Dos almas", *Jevrejski život*, III, 154, Sarajevo, str. 3-4.

71 Vita Kajon i Jakica Atijas u istom broju *Jevrejskog života* koriste dva različita pravopisa.

72 Nadkantor Altarac najavljuje pesmu »Adelantre žuventud«, Josefa A. Papo iz Ruščuka.

73 Kalmi Baruh ističe da se u prvom delu članka oseća jak uticaj književnog jezika, dok u drugom delu, u razgovoru dveju žena, Buki nastoji da reprodukuje i narodni jezik. Diftong oe (ue) vrlo je redak u govoru bosanskih Sefarada. (Baruh, 1977, str. 307).

74 Pripovetka u nastavcima.

75 Natkantor Altarac govori o tradiciji kod Jevreja da se za određene verske praznike pevaju arije koje on naziva *los pizmonim*.

76 Članak je potpisan sa *El Komite de propaganda de la žuventud sefardi*.

DANITI, A., 20.05.1927, "Zohar Akadoš i Lag Baomer" *Jevrejski život*, III, 155, Sarajevo, str. 3.

"Fiesta de Lag-Baomer"⁷⁷, 20.05.1927, *Jevrejski život*, III, 155, Sarajevo, str. 4.

FINCI - MOAFI, Moise, 27.05.1927, "Dolores", *Jevrejski život*, III, 156, Sarajevo, str. 3.

PAPU - BOHORETA, Laura, 05.06.1927, "Vakansas vengansas", *Jevrejski život*, III, 157, Sarajevo, str. 2-3.

FINCI - MOAFI, Moise, 10.06.1927, "Atras tiempos", *Jevrejski život*, III, 158, Sarajevo, str. 3.

"Nemo propheta in patria", 17.06.1927, *Jevrejski život*, III, 159, Sarajevo, str. 3.

JOVANOVIĆ ZMAJ, Jovan, "Lem edim"⁷⁸, 17.06.1927, *Jevrejski život*, III, 159, Sarajevo, str. 3.

PINSKI, David, "Para noče de Šabat: Una vez ja joro...", 27.06.1927, *Jevrejski život*, III, 160, Sarajevo, str. 3.

PEREE, J. L., 01.07., 08.07. 1927, "La neila en geinam"⁷⁹, *Jevrejski život*, III, 161, 162, Sarajevo, str. 3-4, 3.

FINCI - MOAFI, Moise, 15.07.1927, "Bavažadas", *Jevrejski život*, III, 163, Sarajevo, str. 3-4.

GAON, Moche David, 19.08.1927, "Pismo Svetske Sefardske Konfederacije sefardskoj omladinskoj Konferenciji", *Jevrejski život*, III, 168, Sarajevo, str. 2.

ABAK, 03.10.1927, "Ašre aam jodee terua", *Jevrejski život*, III, 173, Sarajevo, str. 3.

ROMANO - BUKI, Avram, 03.10.1927, "La možer mala", *Jevrejski život*, III, 173, Sarajevo, str. 5-6.

FINCI - MOAFI, Moise, 28.10.1927, "Una letra no akavada...", *Jevrejski život*, III, 176, Sarajevo, str. 3-4.

FINCI - MOAFI, Moise, 11.11.1927, "Mal de mučos...", *Jevrejski život*, III, 178, Sarajevo, str. 3.

"A la žuventud sefaradi!", 25.11.1927, *Jevrejski život*, III, 180, Sarajevo, str. 2.

"A las comunidades sefardis en nuestros paizes!", 02.12.1927, *Jevrejski život*, III, 181, Sarajevo, str. 2.

1928.

PINTO, Benjamin,⁸⁰ 13.01.1928, "Para noče de Šabat: Lo modernu entre los viežos", *Jevrejski glas*, I, 1, Sarajevo, str. 3.

77 Najava za proslavu praznika Lag-Baomer u bašti »Glorije«.

78 »Trasladado del Serbo por Bohoreta«. Laura Papo - Bohoreta prevela je na jevrejsko-španski pesmu Jovana Jovanovića Zmaja.

79 Pripovetka u nastavcima.

80 Sve crtice u rubrici *Para noče de Šabat* potpisane inicijalom »p«, ali se zna da se radi o B. Pintu.

PINTO, Benjamin, 20.01.1928, "*Para noče de Šabat: Estas mužeres*" *Jevrejski glas*, I, 2, Sarajevo, str. 5.

PINTO, Benjamin, 27.01.1928, "*Para noče de Šabat: Loke nos akapita en nuestros dias*", *Jevrejski glas*, I, 3, Sarajevo, str. 5.

"La kantika de las frutas"⁸¹, 03.02.1928, *Jevrejski glas*, I, 3, Sarajevo, str. 5.

"Para noče de Šabat: Las Katorze (una istoria vera)", 03.02.1928, *Jevrejski glas*, I, 3, Sarajevo, str. 6.

"La organizasion de la juventud sefardi a sus miembros", 10.02.1928, *Jevrejski glas*, I, 5, Sarajevo, str. 2.

PINTO, Benjamin, 10.02.1928, "*Para noče de Šabat: Aftaha ke no venran todos - una istoria vera*", *Jevrejski glas*, I, 5, Sarajevo, str. 4.

PINTO, Benjamin, 24.02.1928, "*Para noče de Šabat: Kon ke estima se mandan oi platos*", *Jevrejski glas*, I, 7, Sarajevo, str. 4.

DEMAJO, Moša S, 09.03.1928, pesma: "Una historia vieja", *Jevrejski glas*, I, 9, Sarajevo, str. 3.

ROMANO, Samuel, 11.05.1928, "Haim el hamal", *Jevrejski glas*, I, 17, Sarajevo, str. 3-4.

PAPO - BOHORETA, Laura, 24.05.1928, "Linda - Rikordo de Oriente", *Jevrejski glas*, I, 19, Sarajevo, str. 4.

ROMANO, Samuel, 24.05.1928, "Un monologo kon la kuerda", *Jevrejski glas*, I, 19, Sarajevo, str. 5.

ROMANO, Samuel, 14.09.1928, "Selihot", *Jevrejski glas*, I, 35, Sarajevo, str. 7.

ROMANO - BUKI, Avram, 14.09.1928, "Salisudot", *Jevrejski glas*, I, 35, Sarajevo, str. 9-10.

FINCI, R, 28.09.1928, "La suka", *Jevrejski glas*, I, 37, Sarajevo, str. 2.

"Una avla entre mučas asimizantes", 12.10.1928, *Jevrejski glas*, I, 39, Sarajevo, str. 2.

"Kon ožos aviertos", 26.10.1928, *Jevrejski glas*, I, 42, Sarajevo, str. 1.

1929.

PINTO, Benjamin, 24.04.1929, "Una mužer ke ingualo a la dišipla kon gritar", *Jevrejski glas*, II, 17-18 (67-68), Sarajevo, str. 8.

ROMANO - BUKI, Avram, 24.04.1929, "Los segundos bokados", *Jevrejski glas*, II, 17-18 (67-68), Sarajevo, str. 10.

81 Pesma preneti iz knjige *Komplas de hamiša-asar*, napisane početkom XIX veka u Beogradu.

BEN JAAKOV, 24.04.1929, "La Hevra kedosa šel kabarim - a okasion de la žunta generala ekstraordinaria", *Jevrejski glas*, II, 17-18 (67-68), Sarajevo, str. 11.

J. H. M., 04.10.1929, pesma: "Ahot Katana", *Jevrejski glas*, II, 34 (84), Sarajevo.

ROMANO - BUKI, Avram, 04.10.1929, "Muj londe!", *Jevrejski glas*, II, 34 (84), Sarajevo, str. 7 - 9.

PAPO - BOHORETA, Laura, 04.10.1929, "Por esto akea vieža no se kižo murir", *Jevrejski glas*, II, 34 (84), Sarajevo, str. 9 - 10.

ROMANO - BUKI, Avram, 29.11.1929, "In la lokanda", *Jevrejski glas*, II, 38 (88), Sarajevo, str. 3-4.

1930.

SEFARDI, 24.01.1930, "La nočada espaniola", *Jevrejski glas*, III, 4 (94), Sarajevo, str. 2-3.

MUSA, 31.01.1930, "La nočada espaniola", *Jevrejski glas*, III, 5 (95), Sarajevo, str. 3.

SEFARDI, 07.02.1930, "Por una nočada espaniola", *Jevrejski glas*, III, 6 (96), Sarajevo, str. 3.

MUSA, 14.02.1930, "La nočada espanjola, 3:6", *Jevrejski glas*, III, 7 (97), Sarajevo, str. 3.

PINTO, Benjamin, 11.04.1930, "I ke hanino, vezina...", *Jevrejski glas*, III, 15-16, Sarajevo, str. 11.

ROMANO - BUKI, Avram, 12.11.1930, "Un kal viježo", *Jevrejski glas*, III, 35, Sarajevo, str. 5-6.

ROMANO - BUKI, Avram, 27.12.1930, "Un triste spozorio", *Jevrejski glas*, III, 50 (140), Sarajevo.

1931.

"Malo humora: anegdotas žudias, demandas i respuestas", 16.01.1931, *Jevrejski glas*, IV, 3 (143), Sarajevo, str. 4.

"Malo humora: palavras de filozofija praktika"⁸², 23.01.1931, *Jevrejski glas*, IV, 4 (144), Sarajevo, str. 4.

"Malo humora", 30.01.1931, *Jevrejski glas*, IV, 5 (145), Sarajevo, str. 3.

"Cuando los arboles se bezan- novela de la vida", 30.01.1931, *Jevrejski glas*, IV, 5 (145), Sarajevo, str. 3-5.

"Palavras filozofikas"⁸³, 20.03.1931, *Jevrejski glas*, IV, 12 (151), Sarajevo, str. 2.

82 Preuzeto iz lista *La Vara* iz Njujorka.

83 Idem.

"Malo humora: Anekdotas žudias", 20.03.1931, *Jevrejski glas*, IV, 12 (151), Sarajevo, str. 4.

"Malo humora: La amistad por la esfuegra; Komo devinir flakas"⁸⁴, 27.03.1931, *Jevrejski glas*, IV, 13 (152), Sarajevo, str. 4.

JOSEPH, Socca M., 01.04.1931, "Pesach nos viene", *Jevrejski glas*, IV, 14 - 15 (153-154), Sarajevo, str. 2.

"Una inovasyon"⁸⁵, 17.04.1931, *Jevrejski glas*, IV, 16 (155), Sarajevo, str. 5.

"Malo humora: Komo vemos a la mužer?"⁸⁶, 08.05.1931, *Jevrejski glas*, IV, 19 (158), Sarajevo, str. 6.

"Sentencias", 05.06.1931, *Jevrejski glas*, IV, 23 (162), Sarajevo, str. 5.

"Palavras de savyos?"⁸⁷, 05.06.1931, *Jevrejski glas*, IV, 23 (162), Sarajevo, str. 5.

EŠKENAZI, Leon, 12.06.1931, "Za aktiviranje Sefardkinja u »Wizu«. La mužer žudia i su rolo"⁸⁸, *Jevrejski glas*, IV, 24 (163), Sarajevo, str. 3-4.

"Malo humora: Por ke si kazan las mužeris?; Por ke si kazan los ombres"⁸⁹, 26.06.1931, *Jevrejski glas*, IV, 26 (165), Sarajevo, str. 6.

JOSEPH, Socca M., 21.08.1931, "Un encuentro", *Jevrejski glas*, IV, 34 (173), Sarajevo, str. 3-4.

ROMANO - BUKI, Avram, 11.09.1931, "Tija Rahila" *Jevrejski glas*, IV, 37-38 (176-177), Sarajevo, str. 8.

EŠKENAZI, Leon, 11.09.1931, "La žuventud žudia i los ideales žudios"⁹⁰, *Jevrejski glas*, IV, 37-38 (176-177), Sarajevo, str. 11.

JEMIN⁹¹, 16.10.1931, "En una vižita", *Jevrejski glas*, V, 42 (181), Sarajevo, str. 6.

UNO DE LA BILAVA⁹², 16.10.1931, "Para noče de Šabat: El primer paputo para luvia en el munturo"⁹³, *Jevrejski glas*, V, 42 (181), Sarajevo, str. 7.

84 Idem.

85 U članku se komentariše latinična grafija za zapisivanje tekstova na jevrejsko-španskom, zalim sledi tekst preuzet iz turskog sefardskog lista *La boz de oriente*, u kome se objašnjava zašto se redakcija opredelila za turski pravopis.

86 Preuzeto iz lista *La Vara* iz Njujorka.

87 Idem.

88 Iz referata koji je održao predsednik Mesne cionističke organizacije u Nišu na priredbi »Wiza«.

89 Preuzeto iz lista *La Vara* iz Njujorka.

90 Članak predsednika Mesne cionističke organizacije u Nišu.

91 Jemin je pseudonim.

92 Uno di la Bilava (Jedan sa Bjelava) je pseudonim.

93 Najava nove rubrike "Para noče de Šabat" u kojoj redakcija objašnjava da će štampati razne tekstove na jevrejsko-španskom.

UNO DE LA BILAVA, 26.10.1931, "Bravo, bravo ti si veje en la fiuzija", *Jevrejski glas*, V, 43 (182), Sarajevo, str. 5.

UNO DE LA BILAVA, 30.10.1931, "Para noče de Šabat: Njega biznjega...", *Jevrejski glas*, V, 44 (183), Sarajevo, str. 7.

JOSEFIKO, 06.11.1931, "Para noče de Šabat: Tardi di vjarnis"⁹⁴, *Jevrejski glas*, V, 45 (184), Sarajevo, str. 7.

ALTARAC, Miko, 13.11.1931, "Para noče de Šabat: Las enbonoras de tija Bonača", *Jevrejski glas*, V, 46 (185), Sarajevo, str. 6.

PAPO - BOHORETA, Laura, 20.11.1931, "Una manjana de Sukot onde senyor Cappon", *Jevrejski glas*, V, 47 (186), Sarajevo, str. 6.

UNO DI LA BILAVA, 20.11.1931, "Para noče de Šabat: La štasjon de Jerušalajim", *Jevrejski glas*, V, 47 (186), Sarajevo, str. 7.

ALTARAC, Miko, 27.11.1931, "Para noče de Šabat: Loke loz vježos kerijan, intri shvenjo liz vinija", *Jevrejski glas*, V, 48 (187), Sarajevo, str. 7.

CADIK, 11.12.1931, "Para noče de Šabat: Tija Lunača", *Jevrejski glas*, V, 50 (189), Sarajevo, str. 7.

LEVIĆ, 18.12.1931, "Para noče de Šabat: Lu de Saraj non aj in sieti partis de el mundo", *Jevrejski glas*, V, 51 (190), Sarajevo, str. 7.

JOSEFIKOS, 25.12.1931, "Para noče de Šabat: No li ičo lebaio", *Jevrejski glas*, V, 52 (191), Sarajevo, str. 5.

1932.

"Para noče de Šabat: No ti ulvidis, doktor..."⁹⁵, 01.01.1932, *Jevrejski glas*, VI, 1 (192), Sarajevo, str. 6.

KAPON, Abraham, 08.01.1932, esej: "Los judios españoles"⁹⁶, *Jevrejski glas*, VI, 2 (193), Sarajevo.

ALTARAC, Miko, 08.01.1932, "Para noče de Šabat: Loke todo es oj moderno", *Jevrejski glas*, VI, 2 (193), Sarajevo, str. 6.

"Para noče de Šabat: Para ti komo amigo; Iva i Mirjam; Si, si"⁹⁷, 15.01.1932, *Jevrejski glas*, VI, 3 (194), Sarajevo, str. 9.

94 Kratka priča objavljena pod pseudonimom. Dve tipične sefardske bosanske žene, prija Đintil i prija Rukule razgovaraju o dalekim i nepoznatim mestima u Jugoslaviji u kojima im sinovi služe vojsku.

95 Ovaj nepotpisani članak naročito je zanimljiv zbog toga što autor koristi u dijalozima i jevrejsko-španski i srpski jezik.

96 Esej je na jevrejsko-španskom, ali je napisan uglavnom savremenim španskim pravopisom. Prethodno je objavljen u španskom časopisu *La Gaceta Literaria* (urednik Himenes Kabaljero).

97 U uvodu redakcija podseća čitaoce da je rubrika *Para noče de Šabat* stvorena ne samo s namerom da ih nasmeje, nego i da posluži sledećim generacijama kao svedočanstvo o životu i duhu toga vremena.

JOSEFIKO, 22.01.1932, "*Para noče de Šabat: No li tukava ičar talet...*", *Jevrejski glas*, VI, 4 (195), Sarajevo, str. 7.

"*Para noče de Šabat: O di puraja o Švabu*", 29.01.1932, *Jevrejski glas*, VI, 5 (196), Sarajevo, str. 7.

ALTARAC, Miko, 05.02.1932, "*Para noče de Šabat: Loke es el, ez dr. o ez pr.*", *Jevrejski glas*, VI, 6 (197), Sarajevo, str. 7.

M. M. P.,⁹⁸ 12.02.1932, "*Para noče de Šabat: Pur no ir tonta al otru mundu*", *Jevrejski glas*, VI, 7 (198), Sarajevo, str. 7.

M. M. P., 19.02.1932, "*Para noče de Šabat: Las di agora*", *Jevrejski glas*, VI, 8 (199), Sarajevo, str. 7.

Mi, 26.02.1932, "*Para noče de Šabat: Tres čupadas de mjel en el skuro*", *Jevrejski glas*, VI, 9 (200), Sarajevo, str. 7.

JOSEFIKO, 04.03.1932, "*Para noče de Šabat: Fazjendu un banju di Liđa*", *Jevrejski glas*, VI, 10 (201), Sarajevo, str. 6.

M. M. P., 11.03.1932, "*Para noče de Šabat: Lu kerin atučar*", *Jevrejski glas*, VI, 11 (202), Sarajevo, str. 6.

Mi, 18.03.1932, "*Para noče de Šabat: Tija Simhula*", *Jevrejski glas*, VI, 12 (203), Sarajevo, str. 6-7.

M. M. P., 25.03.1932, "*Para noče de Šabat: Ki bjen ki mi lavi*", *Jevrejski glas*, VI, 13 (204), Sarajevo, str. 7.

JOSEFIKO, 01.04.1932, "*Para noče de Šabat: Si keru kitau il tukadu*", *Jevrejski glas*, VI, 14 (205), Sarajevo, str. 6.

ROMANO - BUKI, Avram, 19.04.1932, "*Monastir es sjempri Monastir (In dialekto monastirli)*", *Jevrejski glas*, VI, 17-18 (208-209), Sarajevo, str. 4-5.

JOSEFIKO, 19.04.1932, "*Tju Mušon i las hadras di Pesah*", *Jevrejski glas*, VI, 17-18 (208-209), Sarajevo, str. 11.

M. M. P., 06.05.1932, "*Para noče de Šabat*", *Jevrejski glas*, VI, 19 (210), Sarajevo, str. 6.

ALTARAC, Miko, 13.05.1932, "*Para noče de Šabat: En tu kaza santa iremos, i en luvia, i en njevi, i en todotiempo*", *Jevrejski glas*, VI, 20 (211), Sarajevo, str. 7.

PAPO - BOHORETA, Laura, 27.05.1932, "*Tija Rahelona de Sasson*", *Jevrejski glas*, VI, 22 (213), Sarajevo, str. 6.

"*Para noče de Šabat: Tija Bijara no komi paža*", 09.06.1932, *Jevrejski glas*, VI, 24 (215), Sarajevo, str. 5.

⁹⁸ Potpisano inicijalima M. M. P.

PAPO - BOHORETA, Laura, 29.07.1932, "Dulse de rozas"⁹⁹, *Jevrejski glas*, VI, 31 (232), Sarajevo, str. 2-3.

JOSEFIKO, 14.10.1932, "Para noče de Šabat: Turnandu di la Kisela...", *Jevrejski glas*, VI, 42 (243), Sarajevo, str. 7.

"Una manjana de Sukot onde senyor Cappon. En komemorasion del segundo anjo de su muerti", 21.10.1932, *Jevrejski glas*, VI, 43 (244), Sarajevo, str. 6.

JOSEFIKO, 23.12.1932, "Para noče de Šabat: Tija Strulača jeva mal kun il jarnu", *Jevrejski glas*, VI, 52 (253), Sarajevo, str. 5.

1933.

JOSEFIKO, 11.03.1933, "La seuda di tiju Buhuron", *Jevrejski glas*, VI, 14-15 (267-268), Sarajevo, str. 14.

FINCI - MOAFI, Moise, 11.03.1933, "Konosimjentos", *Jevrejski glas*, VI, 14-15 (267-268), Sarajevo, str. 14.

FINCI - MOAFI, Moise, 05.05.1933, "Para noče de Šabat: Tonfilm", *Jevrejski glas*, VI, 18 (271), Sarajevo, str. 5.

JOSEFIKO, 04.10.1933, "Para noče de moed: Tiju Bulka no si hue esti anju a la Kisela", *Jevrejski glas*, VI, 40 (293), Sarajevo, str. 5.

FINCI, Moni, 29.12.1933, "Para noče de Šabat: Lus livjanus di tija Hanuča", *Jevrejski glas*, VI, 51 (304), Sarajevo, str. 5.

1934.

FINCI, Moni, 19.01.1934, "Los teilin de las vizinas", *Jevrejski glas*, VII, 3 (307), Sarajevo, str. 6.

"Para noče de Šabat: Shakitu ainda no si sano...", 02.02.1934, *Jevrejski glas*, VII, 5 (309), Sarajevo, str. 5.

JEHI¹⁰⁰, 16.02.1934, "Para noče de Šabat: Kun il amargu", *Jevrejski glas*, VII, 7 (311), Sarajevo, str. 6.

FINCI, Moni, 02.03, 09.03, 23.03, 11.05, 25.05.1934, "Para noče de Šabat: Un kamino a Banjaluka", *Jevrejski glas*, VII, 9 (313), 10 (314), 12 (316), 18 (322), 20 (324), Sarajevo, str. 6, 7, 6, 5, 6.

ROMANO - BUKI, Avram, 30.03.1934, "Un granu de trigu", *Jevrejski glas*, VII, 13 (317), Sarajevo, str. 9.

99 »Mežor es kaza sin pan ke no, sin dulse barminam.«

100 Jehi je pseudonim.

KRŠIĆ, Jovan, 1934, "Cantigas serpescas Davida Kamhija", *Pregled*, 10, Sarajevo str. 42-46.

1935.

FINCI, Moni, 03.05.1935, "Para noče de Šabat: Hamorim", *Jevrejski glas*, VIII, 18 (344), Sarajevo, str. 5 - 6.

1936.

ROMANO - BUKI, Avram, 03.01.1936, "Priče iz »Jevrejskog glasa«: El Šabat de tiju Hamim", *Jevrejski glas*, IX, 1 (405), Sarajevo, str. 2-3.

JAFI¹⁰¹, "Para noče di Šabat: La oja di tija Strulača", 17.01.1936, *Jevrejski glas*, IX, 3 (407), Sarajevo, str. 4.

JAFI, 24.01.1936, "Para noče de Šabat: Il pustu Jezero", *Jevrejski glas*, IX, 4 (408), Sarajevo, str. 3.

JAKOVIKU, 31.01.1936, "Para noče di Šabat: El peše de tija Buhureta", *Jevrejski glas*, IX, 5 (409), Sarajevo, str. 4.

JAKOVIKU, 07.02.1936, "Para noče di Šabat: Tija Bulisa onde la suvrina", *Jevrejski glas*, IX, 6 (410), Sarajevo, str. 6.

JAKOVIKO, 28.02.1936, "Para noče di Šabat: Tija Oru i la amiga al gjardin", *Jevrejski glas*, IX, 9 (413), Sarajevo, str. 7.

PAPO - BOHORETA, Laura, 05.04.1936, "Tija Merkada di Jahilo Finci", *Jevrejski glas*, IX, 14-15 (418-419), Sarajevo, str. 16.

ROMANO - BUKI, Avram, 05.04.1936, "Blahitus", *Jevrejski glas*, IX, 14-15 (418-419), Sarajevo, str. 17.

PAPO - BOHORETA, Laura, 30.04.1936, "Para noče di Šabat: Ajde a mirar pešil...", *Jevrejski glas*, IX, 18 (422), Sarajevo, str. 8.

JAKOVIKU, 15.05.1936, "Para noče de Šabat: Tiju Mušon onde el ižo", *Jevrejski glas*, IX, 20 (424), Sarajevo, str. 8.

PAPO - BOHORETA, Laura, 19.06.1936, "La paparoza de tiju Kako", *Jevrejski glas*, IX, 25, Sarajevo, str. 8.

PAPO - BOHORETA, Laura, 31.07.1936, "Alberto Salom y sus burlas", *Jevrejski glas*, IX, 31 (435), Sarajevo, str. 8.

101 Jafi je pseudonim.

1937.

M. M. P., 15.01.1937, "Para noče de Šabat: Sretna Nova Godina", *Jevrejski glas*, X, 3 (458), Sarajevo, str. 7-8.

M. M. P., 05.02.1937, "Para noče di Šabat: Ken es ombri ken mužer?", *Jevrejski glas*, X, 6 (461), Sarajevo, str. 7.

ROMANO - BUKI, Avram, 23.07.1937, "La sivdad žsta enriva de mis kvestas"¹⁰², *Jevrejski glas*, X, 30, Sarajevo, str. 4.

M. M. P., 12.11.1937, "Para noče de Šabat: Tija Strulača en la mar", *Jevrejski glas*, X, 45 (499), Sarajevo, str. 8.

M. M. P., 12.11.1937, "Tija Strulača en la Makarska", *Jevrejski glas*, X, 50, Sarajevo, str. 8.

1938.

"Los Sefardim de Njujork toman aksion"¹⁰³, 04.11.1938, *Jevrejski glas*, XI, 42 (547), str. 5.

1939.

M. M. P., 03.04.1939, "Para noče de Pesah: Rikordus del muhađirluk", *Jevrejski glas*, XII, 13-14 (668-669), Sarajevo, str. 10-11.

"Romanse bosanskih Sefarada: Ken kere tomar konsežo" - zabeležio J. Katan, 27.10.1939, *Jevrejski glas*, XII, 40, Sarajevo, str. 8.

Romansa: "Mi madre era de Brusa" - zabeležio J. Katan, 03.11.1939, *Jevrejski glas*, XII, 41, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Kamini por altas tores" - zabeležio Aron Abinun, 10.11.1939, *Jevrejski glas*, XII, 42, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Burdula, la mi Burdula" - zabeležio X. Y. iz Travnika, 17.11.1939, *Jevrejski glas*, XII, 43, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Burdula, la mi Burdula", 24.11.1939, *Jevrejski glas*, XII, 44, Sarajevo, str. 6.

Romansa: "Nočes, nočes, buenas nočes" - zabeležili Atijas i Aron Abinun, 08.12.1939, *Jevrejski glas*, XII, 45, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Alta soš mi dama" - zabeležio M. Atijas, 15.12.1939, *Jevrejski glas*, XII, 46, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Una tarde de las tardes" - zabeležio Aron Abinun, 22.12.1939, *Jevrejski glas*, XII, 47, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Morena soš mi dama" - zabeležila Saru Moše Papo, 29.12.1939, *Jevrejski glas*, XII, 48, Sarajevo, str. 7.

102 Povodom smrti svoga dede, ham Merkada Romana.

103 Članak je preuzet iz njujorkškog lista *La Vara*.

1940.

Romansa: "Prigioneros van e vjenen" - zabeležio V. Atijas, 05.01.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 1, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Pasiose Doverdeli" - zabeležio St. P, 12.01.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 2, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Loke joraš blanka njenja?" - zabeležila Rifka, udovica H. Avrama Atijasa, 19.01.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 3, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Iža mija, mi kerida", 26.01.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 4, Sarajevo, str. 8.

Romansa: "Tu soš una roza" - zabeležio Aron Abinun, 02.02.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 5, Sarajevo, str. 7.

"Por loke tiju Jusufači estava tan dargin", 09.02.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 6, Sarajevo, str. 2.

Romansa: "Tu soš una roza" - zabeležio Moric Atijas, 09.02.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 6, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "La cantiga de tija Mazalta" - zabeležila Esterina Maestro, 16.02.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 7, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "El huego de Travnik" - napisala Rahela Levi¹⁰⁴, 23.02.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 8, Sarajevo, str. 6.

Romansa: "Ken es esto en la ventana" - zabeležio Hajim E. Ozmo iz Zenice, 01.03.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 9, Sarajevo, str. 8.

Romansa: "Tres ermanikas eran" - zabeležila Sara Moše Papo, 08.03.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 10, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Arvoles ljoran por luvjas" - zabeležio Moric Atijas, 15.03.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 11, Sarajevo, str. 7.

Romansa: "Una Kompla de Purim", 22.03.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 12, Sarajevo, str. 6.

Romansa: "Sjete anjos andava" - zabeležila Sara Moše Papo, 29.03.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 13, Sarajevo, str. 6.

Romansa: "Morikos, los mis Morikos" - zabeležila Sara Moše Papo, 05.04.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 14, Sarajevo, str. 6.

Romansa: "El buen rej tiene una iža"¹⁰⁵, 12.04.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 15, Sarajevo, str. 6.

Romansa: "Andarleto, mi Andarleto" - zabeležila Sara Moše Papo, 22.04.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 16-17, Sarajevo, str. 4.

104 Pesmu je poslao *Jevrejskom glasu* Moric Levi, njen sin.

105 Redakcija kaže za pesmu da je nepotpuna.

- JAKOVIKO, 22.04.1940, "Las hadras", *Jevrejski glas*, XIII, 16-17, Sarajevo, str. 10.
- "El buen rej tiene trez ižas" - zabeležila Blanka Šimšon Kajon, 10.05.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 18, Sarajevo, str. 6.
- "El buen rej se hue a la gera" - zabeležila Saru Moše Papo, 17.05.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 19, Sarajevo, str. 7.
- "Bela de Kaskatela" - zabeležila Hana David Katan, 24.05.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 20, Sarajevo, str. 5.
- "Mama no tenia visto" - zabeležila Hana David Katan, 07.06.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 21, Sarajevo, str. 5.
- JAKOVIKO, 07.06.1940, "Tija Bunača no se dešo estampar", *Jevrejski glas*, XIII, 21, Sarajevo, str. 6.
- JAKOVIKO, 28.06.1940, "A tija Lila la kazamintera no le kamina el ečo", *Jevrejski glas*, XIII, 24, Sarajevo, str. 7.
- "Arvoieda, Arvoleda", 21.06.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 22, Sarajevo, str. 5.
- "Dija di vjernis", 28.06.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 23, Sarajevo, str. 7.
- "Džam, džam, farfuli findžam", 12.07.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 24, Sarajevo, str. 5.
- "Mučača de anjos vente", 26.07.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 25, Sarajevo, str. 7.
- "Indeča de Tišabeav", 09.08.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 26, Sarajevo, str. 6.
- "Ken madre no tiene", 23.08.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 27, Sarajevo, str. 7.
- "Mansanika korelada", 06.09.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 28, Sarajevo, str. 6.
- "Mercedes senjora" - iz zbirke Mordehaja Konforte, 15.11.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 33, Sarajevo, str. 7.
- "Salir kere el mes" - iz zbirke Mordehaja Konforte, 29.11.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 34, Sarajevo, str. 4.
- "Asentada esta la njenja" - iz zbirke Mordehaja Konforte, 13.12.1940, *Jevrejski glas*, XIII, 35, Sarajevo, str. 5.

1941.

- "Parjo me la mi madre" - iz zbirke Mordehaja Konforte, 07.02.1941, *Jevrejski glas*, XIV, 3, Sarajevo, str. 7.
- "Romance de el rej de Peligra" - iz zbirke Mordehaja Konforte, 21.02.1941, *Jevrejski glas*, XIV, 4, Sarajevo, str. 6.
- "Blanka ninja, blanka flor" - iz zbirke Mordehaja Konforte, 07.03.1941, *Jevrejski glas*, XIV, 5, Sarajevo, str. 5.
- "Kamini por altas tores" - iz zbirke Mordehaja Konforte, 21.03.1941, *Jevrejski glas*, XIV, 6, Sarajevo, str. 5.

"Pregoneros van i vienen" - iz zbirke Mordehaja Konforte, 11.04.1941, *Jevrejski glas*, XIV, 8, Sarajevo, str. 5.

3.5.2.3. Književnost i pozorište, prikazi knjiga i kritike

1922.

Levi, Moric, 1922, "Tri drame Sabataja Ćaena", *Židovska svijest*, IV, 162, Sarajevo, str. 2.

1924.

VINAVER, Stanislav, 1924, "Gostovanje Josipa Papića u Beogradu"¹⁰⁶, *Jevrejski život*, I, 8, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1924, "Rođendan", *Jevrejski život*, I, 9, Sarajevo.

"Drugo pozorišno veče omladinskog društva Maks Nordau u Beogradu", 1924, *Jevrejski život*, I, 9, Sarajevo.

PIJADE, David S, 1924, "Leon Koen"¹⁰⁷, *Jevrejski život*, I, 9, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1924, pesma: "Crvena mora delite se do dna", *Jevrejski život*, I, 9, Sarajevo.

VINAVER, Stanislav, 1924), pesma: "Kristali", *Jevrejski život*, I, 9, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1924, pesma: "Svetkovina", *Jevrejski život*, I, 9, Sarajevo.

ALTARAC, Avram, 1924, pesma: "Dobrotvorka Benevolencija", *Jevrejski život*, I, 9, Sarajevo.

KONFINO, Žak, (1924), "Impresije nekadašnjeg brucoša", *Jevrejski život*, I, 13, Sarajevo.

BEN JOSEF, 1924, "Zašto nisam naučio plivati", *Jevrejski život*, I, 14, Sarajevo.

"Dve knjige Stanislava Vinavera"¹⁰⁸, *Jevrejski život*, I, 14, Sarajevo.

BEN JOSEF, 1924, "Iz mahale", *Jevrejski život*, I, 18, Sarajevo.

DAVIČO, Haim S, 1924, "Naumi"¹⁰⁹, *Jevrejski život*, I, 19, 20, 21, Sarajevo.

BEN JOSEF, 1924, "Deda i unučad", *Jevrejski život*, I, 22, Sarajevo.

PALAVESTRA, Jovan, 1924, "Narodno pozorište", *Jevrejski život*, I, 26, Sarajevo.

106 Josip Papić (1881-1927) bio je glumac. Poznat po karakternim ulogama u klasičnoj drami i komediji. (*Nova enciklopedija*, Vuk Karadžić - Larousse, 1978).

107 Prikaz rada slikara Leona Koena (1859 -1934). L. Koen se bavio biblijskom, mističnom i nacionalnom tematikom. Dela: Josifov san, Nahod Mojsijev, Autoportret, Noć. (*Nova enciklopedija*, Vuk Karadžić- Larousse, 1978).

108 *Njemačka vrenja i Ruske povorke*.

109 Priča u nastavcima iz knjige *Sa Jalije*.

- PIJADE, David S, 1924, pesma: "Sultana", *Jevrejski život*, I, 26, Sarajevo.
- ALTARAC, Avram, 1924, pesma: "Ketiva vekatima tova!", *Jevrejski život*, I, 26, Sarajevo.
- BEN JOSEF, 1924, "Selahot", *Jevrejski život*, I, 26, Sarajevo.
- ALTARAC, Avram, 1924, pesma: "Hatima tova!", *Jevrejski život*, I, 28, Sarajevo.
- SAMOKOVLJIJA, Isak, 1924, "Pomen žrtvama", *Jevrejski život*, I, 29, Sarajevo.
- KANSINOS ASENS, R, 1924, "Servantes i španski Jevreji", *Jevrejski život*, I, 35, 37, 38, Sarajevo.
- SAMOKOVLJIJA, Isak, 1924, "Hanuka", *Jevrejski život*, I, 39, Sarajevo.
- BEN JOSEF, 1924, "Priča o Tijo Lijači, pljevljanskom tenečedžiji", *Jevrejski život*, I, 40, Sarajevo.
- ALTARAC, Avram, 1924, pesma: "Sudbine srećne", *Jevrejski život*, I, 40, Sarajevo.
- ALBALA, David, 1924, "Erev Jom Kipur"¹¹⁰, *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 115-121.
- VINAVER, Stanislav, 1924, "Potoci", "Kristali", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 36, 39.
- BOJIĆ, Milutin, 1924, "Saloma", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 38-39.
- HAJNE, Hajnrh, 1924, "Bor usamljen", "Gde?"¹¹¹, "Dona Klara"¹¹², *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 39, 68-69.
- VIDRIĆ, Vladimir, 1924, "Dva levita", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 50.
- KOSOR, Josip, 1924, "Piće plamena", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 55.
- HUMO, Hamza, 1924, "Tamar", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 121.
- BJALIK, H. N., 1924, "Iz ruskog geta", "Pokraj pogroma", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 78, 124.
- Pesme Isaka Samokovlije, 1924, *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 102, 123.
- VINAVER, Stanislav, 1924, "Bergsonovo učenje o ritmu", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 79 -101.

1925.

- BARUH, Kalmi, 04.01.1925, "Pismo iz Dubrovnika", *Jevrejski život*, II, 41, Sarajevo, str. 1-3.
- "Jedno lijepo literarno veče u La Gloriji"¹¹³, 23.01.1925, *Jevrejski život*, II, 44, Sarajevo, str. 1.

110 Pozorišni komad u jednom činu.

111 Pesme preveo Aleksa Šantić.

112 Pesmu preveo Pero Slijepčević.

113 O predavanju Kalmija Baruha o pesniku Haimu Nahmanu Bjaliku.

- BEN JOSEF, 1925, "Veselje u staroj mahali", *Jevrejski život*, II, 47, Sarajevo.
- BARUH, Kalmi, 20.03.1925, "Jugoslovenski umetnik - Jevrej" ¹¹⁴, *Jevrejski život*, II, 49?, Sarajevo, str. 1-2.
- BARUH, Kalmi, 27.02.1925, "Nekoliko pojava lepe književnosti kod bosanskih Sefarada. Povodom prikazivanja "Esperanse", drame u 3 čina od Bukija Fincia", *Jevrejski život*, II, 49, Sarajevo, str. 1-2.
- PIJADE, David S, 1925, pesma: "Tajna svetova", *Jevrejski život*, II, 53, Sarajevo.
- PALAVESTRA, Jovan, 1925, "Čiča Hajim", *Jevrejski život*, II, 53, Sarajevo.
- SAMOKOVLJA, Isak, 1925, pesma: "Naša deca", *Jevrejski život*, II, 53, Sarajevo.
- ALTARAC, Avram, 1925, pesma: "Jevrejski život", *Jevrejski život*, II, 53, Sarajevo.
- KONFINO, Žak, 1925, "Čuvajmo tradicije", *Jevrejski život*, II, 53, Sarajevo.
- BEN JOSEF, 1925, "Pred subotu", *Jevrejski život*, II, 54, Sarajevo.
- BEN JOSEF, 1925, "Maskir", *Jevrejski život*, II, 57, Sarajevo.
- ALTARAC, Avram, 1925, pesma: "Jerusalime!", *Jevrejski život*, II, 61, Sarajevo.
- SAMOKOVLJA, Isak, 1925, pesma: "Pauci", *Jevrejski život*, II, 61, Sarajevo.
- SAMOKOVLJA, Isak, 1925, pesma: "Čežnja", *Jevrejski život*, II, 61, Sarajevo.
- PIJADE, David S., 1925, "Idealizam i život" ¹¹⁵, *Jevrejski život*, II, 61, Sarajevo.
- PIJADE, David S., 1925, "Osnovni problemi života", *Jevrejski život*, II, 63, 64, 66, Sarajevo.
- ALTARAC, Avram, 1925, pesma: "Dečja radost", *Jevrejski život*, II, 66, Sarajevo.
- ALKALAJ, D. A., 1925, "Haim Davičo, književnik sa Jaliije", *Jevrejski život*, II, 69, 70, 71, 72, 75, Sarajevo.
- BEN JOSEF, 1925, "Slika života", *Jevrejski život*, II, 69, Sarajevo.
- BARUH, Kalmi, 16.10.1925, "O zbirci Poesias M. D. Gaona" ¹¹⁶, *Jevrejski život*, II, 77, Sarajevo, str. 1.
- BARUH, Kalmi, 13.11.1925, "Narodno pozorište" ¹¹⁷, *Jevrejski život*, II, 82, Sarajevo, str. 4.
- KREMIJE, A., 1925, "Judaizam i književnost", *Jevrejski život*, II, 83, 84 Sarajevo.
- BARUH, Kalmi, 18.12.1925, "Dragocen prilog izučavanja istorije sefardskih Jevreja" ¹¹⁸, *Jevrejski život*, II, 87, Sarajevo, str. 1-2.
- ALKALAJ, Isak, 1925-26, "Jevrejske knjige štampane u Beogradu", *Jevrejski almanah*, I, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 132-144

114 Podnaslov: »G. Josip Papić gostuje na našoj pozornici«.

115 Posvećeno Sofiji Almulji.

116 Prikaz knjige.

117 Osvrt na pozorišnu sezonu u Narodnom pozorištu u Sarajevu.

118 Prikaz knjige: Dr Saul Mezán, *Les Juifs espagnols en Bulgarie*.

MARGEL, M., 1925-26, "Rabinska poezija", *Jevrejski almanah*, I, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 169-183.

"Prevod iz talmudske hagade", 1925-26, *Jevrejski almanah*, I, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 229-232.

FIŠER, L., 1925-26, "Književni pregled", *Jevrejski almanah*, I, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 241-283.

1926.

BARUH, Kalmi, 01.01.1926, "Strujom... Drama u dva čina. Napisao Šalom Aš. Povodom prikazivanja na ovogodišnjoj makabejskoj svečanosti", *Jevrejski život*, III, 89, Sarajevo, str. 1.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1926, "Jedan svetao završetak"¹¹⁹, *Jevrejski život*, III, 100, Sarajevo.

PIJADE, David S, 1926, "Idol", *Jevrejski život*, III, 100, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1926, "Pesah", *Jevrejski život*, III, 100, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1926, priča: "Juso", *Jevrejski život*, III, 101, 103, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1926, "Legende iz Talmuda", *Jevrejski život*, III, 104, 105, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1926, priča: "Šalijah", *Jevrejski život*, III, 106, Sarajevo.

BARUH, Kalmi, 09.07.1926, "*Jevreji u Beogradu*. Napisao Ignjat Šlang, rabin. Beograd 1926", *Jevrejski život*, III, 113, Sarajevo, str. 3.

PIJADE, David S., 1926, "U zatišju"¹²⁰, *Jevrejski život*, III, 120, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1926, "Sarajevska megila", *Jevrejski život*, III, 125, 126, 127, 128, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1926, pesma: "Jesen", *Jevrejski život*, III, 126, Sarajevo.

SAMOKOVLIIJA, Isak, 1926, pesma: "Oči", *Jevrejski život*, III, 129, Sarajevo.

PIJADE, David S, 1926, "Heroji i život", *Jevrejski život*, III, 131, Sarajevo.

LEVI, Moric, 1926-27, Manuskript pesama I. Nađare "Šeerit Israel", *Jevrejski almanah*, II, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 45-53.

DIAMANT, Julije, 1926-27, "Naše veroispovedne općine i predanje", *Jevrejski almanah*, II, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 88-92.

119 O Jehudi Haleviju.

120 Pisma bratu Moši Pijade interniranom u Mitrovici dve godine ranije.

FISCHER, Leopold, 1926-27, "Književni pregled", *Jevrejski almanah*, II, III, IV, V, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 135-180, 133-178, 179-231, 171-220.

1928.

"Pregled broj 46. god. II"¹²¹, 03.02.1928, *Jevrejski glas*, I, 3, Sarajevo str. 4.

SAMOKOVLJA, Isak, 17.02, 24.02.1928, priča: "Kadiš", *Jevrejski glas*, I, 6, 7, Sarajevo, str. 2, 2-4.

"Blasko Ibanjes i Jevreji", 17.02.1928, *Jevrejski glas*, I, 6, Sarajevo, str. 3.

PALAVESTRA, Jovan, 15.06.1928, "Pripovedač I. Samokovlija"¹²², *Jevrejski glas*, I, 22, Sarajevo, str. 2.

A. P, "Nacionalna poezija u Španiji", *Jevrejski glas*, I, 25, Sarajevo, str. 2-3.

1929.

"Španski pesnik Pio Baroha propagira povratak Jevreja u Španiju", 19.04.1929, *Jevrejski glas*, II, Sarajevo.

BARUH, Kalmi, 20.09.1929, "Jedan prijatelj sefardskih Jevreja iz Španije u Sarajevu"¹²³, *Jevrejski glas*, II, 33 (83), Sarajevo, str. 1-2.

BARUH, Kalmi, 04.10.1929, "Predavanje gosp. Gimenez Caballero o Španiji", *Jevrejski glas*, II, 34 (84), Sarajevo, str. 5.

BARUH, Kalmi, 13.12.1929, "Jedna lijepa knjiga za djecu. (Milica Mironova: Snežana, bajka u 5 činova, napisana po Grimu)", *Jevrejski glas*, II, 39 (89), Sarajevo, str. 2-3.

1930.

"Veće španskih romansa sa originalnim španskim komadom", 17.01.1930, *Jevrejski glas*, III, Sarajevo.

"Veće sefardskog folklora priređuje Jevrejski klub"¹²⁴, 28.03.1930, *Jevrejski glas*, III.

SAMOKOVLJA, Isak, 04.04.1930, "Naša balerina"¹²⁵, *Jevrejski glas*, III, 14 (104), Sarajevo, str. 2.

BARUH, Kalmi, 03.10.1930, "Književni rad pokojnog Kapon", *Jevrejski glas*, III, 39 (129), Sarajevo, str. 2.

121 Prikaz *Pregleda* i osvrt na novelu Migela de Unamuna *Muškarac od glave do pete*, koju je preveo Kalmi Baruh.

122 Umetničko veće grupe sarajevskih književnika.

123 O poseti španskog književnika E. Himenes Kabaljera (E. Gimnez Caballero) Sarajevu.

124 Uvodnu reč dao je K. Baruh, izvedene su narodne pesme (*Camini por altas torres, Mirame con gracia*), na kraju je izveden Bohoretin komad *Avia de ser*.

125 Priča o balerini Riki Levi.

"Razgovor sa španskim publicistom E. Gimenes Caballero-om o Španiji i Sefardima", 27.12.1930, *Jevrejski glas*, 50 (140), III, Sarajevo.

1931.

ROMANO, Samuel, 11.09.1931, "O kulturnom silasku španskih Jevreja" *Jevrejski glas*, IV, 37-38, Sarajevo, str. 5-6.

1932.

ALKALAJ, Haim, 01.01.1932, "Pesnički lik Tina Ujevića", *Jevrejski glas*, V, Sarajevo.

1933.

BARUH, Kalmi, 1933, "Španske romanse bosanskih Jevreja", *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo, str. 272-288.

SAMOKOVLJA, Isak, 1933, "Gavrijel Gaon - pripovjetka"¹²⁶, *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo, str. 154-179.

LEVI, Eliezer, 1933, "Jevreji u jugoslavenskoj literaturi", *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo, str. 231-258.

1935.

"Razgovor s nadrabinom dr M. Levijem", 17.04.1935, *Jevrejski glas*, VIII.

"Nadrabin g dr M. Levi govori o utiscima sa proslava Majmonidesa u Španiji", 24.05.1935, *Jevrejski glas*, VIII, Sarajevo.

PINTO, Benjamin, 25.10.1935, "Nešto malo o literarnom stvaranju na jevrejskošpanskom kod nas", *Jevrejski glas*, VIII, 41, Sarajevo, str.2.

MARGEL, M.; Benau, A., 1935-36, "Rambam", *Jevrejski narodni kalendar*, I, Beograd, str. 78-89.

1936.

BEN JOSEF, 1936-37, "Na izmaku Šabata", *Jevrejski narodni kalendar*, II, Beograd.

"O postavki na scenu dela Krv nije voda Ž. Konfina", 1936, *Omanut*, I, 3, Zagreb.

1937.

SAMLAIĆ, Erih, Eliša, mart 1937, "Naše omladinsko literarno stvaranje", *Omanut*, II, 7, Zagreb, str. 210-215.

126 Ovaj rad izašao je i u sarajevskom *Pregledu*.

1938.

MAESTRO, Jakov, 1938, "Prilog Sarajlija u rabinskoj književnosti", *Jevrejski glas*, XI, 14, Sarajevo, str. 5.

DEMAJO, Samuel, 1938-39, "Sećanja na Jaliu", *Jevrejski narodni kalendar*, IV, Beograd, str. 49-55.

SAMLAIĆ, Erih, Eliša, 1938, "Bajke, priče, slike Šemuela Čike" S. Romana, *Omanut*, III, 10, Zagreb.

1939.

MAESTRO, Jakov, 1939, "Prilog sarajlija rabinskoj književnosti", *Omanut*, IV, 3, Zagreb.

SAMLAIĆ, Erih, Eliša, 1939, "Skerlić i Nordau", *Omanut*, IV, 9, Zagreb.

SAMLAIĆ, Erih, Eliša, 1939, "Jedna drama o židovskoj problematici na zagrebačkoj pozornici", *Omanut*, IV, 11-12, Zagreb, str. 180-184.

1940.

STECKEL, Ch. W., 1940-41, "Jichak Lejb Perc kao pisac i čovjek", *Jevrejski narodni kalendar*, VI, Beograd, str. 135-147.

ŠIK, Lavoslav, 1940-41, "Judaica u Hrvatskoj enciklopediji", *Jevrejski narodni kalendar*, VI, Beograd, str. 163-166.

ROMANO, Avram, 1940-41, "Suze tiju Jahiela", *Jevrejski narodni kalendar*, VI, Beograd, str. 46-53.

LEVI, Juda, 1940-41, "David Frišman (pesnik-eseista-pripovedač-kritičar)", *Jevrejski narodni kalendar*, VI, Beograd, str. 63-76.

LEVI, Moric, mart-april 1940, "Jevrejski rukopisi u sarajevskom muzeju", *Omanut*, V, 10, Zagreb, str. 33-43.

3.5.2.4 Muzika

MAESTRO, S., 1924, "O svjetovnoj i sinagogalnoj muzici kod Sefarda", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 52-55.

ATIJAS, Dr, 1924, "Štimunzi iz bosanskih sinagoga", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 64-67.

"Jevreji u modernoj muzici", 13.06, 20.06.1930, *Jevrejski glas*, III, Sarajevo.

"Tri sefardske romanse, harmonizovao B. Jungić"¹²⁷, 1933, *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo, str. 289-292.

127 *Quien madre no tiene, Arboleda, En la mar hay una torre.*

- GEŠURI, M., 23.06.1933, "Muzika kod Sefarda", *Jevrejski glas*, VI, Sarajevo.
- GEŠURI, M., 02.03.1934, "Kompozicije sefardskih romansi", *Jevrejski glas*, VII, Sarajevo.
- SAMLAIĆ, Erih Eliša, 1935-36, "Hazan u jevrejskoj sinagogalnoj muzici", *Jevrejski narodni kalendar*, I, Beograd, str. 124-127.
- SAMLAIĆ, Erih Eliša, 1936-37, "Dve tradicionalne sinagogalne melodije", *Jevrejski narodni kalendar*, II, Beograd.
- SAMLAIĆ, Erih, Eliša, 1936, "O sefardskim religioznim melodijama", *Omanut*, I, 1, Zagreb.
- FUCHS, T, 1937, "Prilog muzici sefardskih Židova u Turskoj", *Omanut*, II, 5, Zagreb.
- SAMLAIĆ, Erih, Eliša, 1938, "Fantastični put jednog muzičkog uticaja", *Omanut*, III, 10, Zagreb.
- WERNER, Erich, 1939, "O pojmu jevrejske muzike", *Omanut*, IV, 2, Zagreb, str. 24.
- SAMLAIĆ, Erih, Eliša, 1939, "Orgulje, organista, violina, klavir i drugo u sinagogi", *Omanut*, IV, Zagreb.
- SAMLAIĆ, Erih, Eliša, 1939, "Heine i muzičari", *Omanut*, IV, Zagreb, str. 92-95.
- SAMLAIĆ, Erih, Eliša, 1939, "Nova edicija jevrejske muzike", *Omanut*, IV, Zagreb, str. 127.
- SAMLAIĆ, Erih, Eliša, 1939, "Na putu ka jevrejskoj operi", *Omanut*, IV, Zagreb, str. 128.
- M., K., sep. 1939, "Bogosluženje s orguljama", *Omanut*, IV, 9, Zagreb, str. 139-143.

3.5.2.5. Školstvo

- "Safa Berura", 18.04.1924, *Narodna židovska svijest*, I, 4-5, Sarajevo, str. 4.
- MAESTRO, Jakov, 1924, "Naš stari melder", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 103-106.
- BARUH, Kalmi, 24.04.1925, "Rad hebrejske škole Safa Berura"¹²⁸, *Jevrejski život*, II, 56, Sarajevo, str. 3
- BARUH, Kalmi, 31.10.1930, "Za hebraizaciju naše omladine", *Jevrejski glas*, III, 43 (133), Sarajevo, str. 3.
- "Razgovor s K. Baruhom o radu jevrejske škole Safa Berura", 05.12.1930, *Jevrejski glas*, III, Sarajevo.

¹²⁸ Izveštaj o radu škole, podnesen 11. 04. 1925.

3.5.2.6. Istorija

1921.

LEVI, Moric, 1921, "Sefardi u Bosni", *Židovska svijest*, III, 105-107, 109-110, 112-114, Sarajevo, str. 2.

1922.

LEVI, David A, 1922, "Jevrejski život u jevrejskom centru u Jugoslaviji", *Židovska svijest*, IV, 173, Sarajevo.

1924.

BARUH, Kalmi, 28.03.1924, "Nova orijentacija. Razmatranje o sporu među sarajevskim Jevrejima", *Jevrejski život*, I, 1, Sarajevo, str. 5.

"Predavanje Stanislava Vinavera o snu jevrejstva", *Jevrejski život*, I, 10, Sarajevo.

DEMAJO, Jelena, 1924, "Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji", *Jevrejski život*, I, 11, 12, Sarajevo.

BARUH, Kalmi, 22.07.1924, "Govori grupe oko *Jevrejskog života* na Saveznom vijeću u Beogradu"¹²⁹, *Jevrejski život*, I, 16. i 17, Sarajevo, str. 5-7.

ĐORĐEVIĆ, Tihomir R, 1924, "Jevreji Balkanskog poluostrva", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 9-12.

PIJADE, Bukić, 1924, "Memento", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 25-29.

SKARIĆ, Vladislav, 1924, "Iz prošlosti sarajevskih Jevreja", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 29-33.

1925.

ŠIK, Lavoslav, 1925-26, "O potrebi povjesnice Jevreja u Jugoslaviji", *Jevrejski almanah*, I, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 89-101.

LEVI, Moric, 1925-26, "David Pardo, sarajevski haham" *Jevrejski almanah*, I, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS.

FIŠER, Leopold, 1925-26, "Statistika jevrejstva Kraljevine SHS", *Jevrejski almanah*, I, II, III, IV, V, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 285-302, 187-204, 199-216, 237-255, 225-244.

¹²⁹ Govori Alberta Koena, Vite Kajona, Brace Poljokana i Kalmija Baruha na zasjedanju Saveznog veća u Beogradu jula 1924.

1926.

DEMAJO, Jelena, 1926, "Jevrejka u prošlosti i sadašnjosti", *Jevrejski život*, III, 100, Sarajevo.

BARUH, Kalmi, 23. IV 1926, "Sefardski Jevreji i cionizam", *Jevrejski život*, III, 103, Sarajevo, str. 2.

ALTARAC, I, 1926, "Naša inteligencija i realna politika", *Jevrejski život*, III, 129, Sarajevo.

1927.

ALKALAJ, Isak, 1927-28, "Arhivska građa o Jevrejima u Srbiji", *Jevrejski almanah*, III, IV, V, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 21-44, 28-41, 101-123.

PIJADE, David S., 19.08.1927, "Pismo iz Beograda", *Jevrejski život*, IV, 168, Sarajevo, str. 3.

1928.

PINTO, Avram, 04.04.1928, "Jevreji u Španiji za vrijeme zapadnih Gota", *Jevrejski glas*, I, 12-13, Sarajevo, str. 2-3.

KORKUT, Derviš M, 04.04, 20.07.1928, "Sarajevski Jevreji u godini 1844", *Jevrejski glas*, I, 12-13, 27, Sarajevo, str. 4, 2.

PINTO, Avram, 11.05.1928, "Iz prvih početaka istorije Jevreja u Španiji", *Jevrejski glas*, I, 17, Sarajevo, str. 3.

PINTO, Avram, 24.05, 08.06.1928, "Jevreji u Španiji za vrijeme Arapa", *Jevrejski glas*, I, 19, 21, Sarajevo, str. 3, 3.

PINTO, Benjamin, 22.06.1928, "O Jevrejima u bosanskoj provinciji", *Jevrejski glas*, I, Sarajevo.

PINTO, Avram, 13.07.1928, "Jevreji u kršćanskoj Španiji u XIII stoljeću", *Jevrejski glas*, I, 26, Sarajevo, str. 3.

PINTO, Avram, 20.07.1928, "Posljednje stoljeće Jevrejstva u Španiji", *Jevrejski glas*, I, 27, Sarajevo, str. 2-3.

PINTO, Avram, 20.07.1928, "Propast duševne kulture u Španiji", *Jevrejski glas*, I, 27, Sarajevo, str. 3.

PINTO, Avram, 27.07.1928, "Marani", *Jevrejski glas*, I, 28, Sarajevo, str. 2.

PINTO, Avram, 03.08.1928, "Portugal kao utočište španjolskih Jevreja", *Jevrejski glas*, I, 29, Sarajevo, str. 3-4.

PINTO, Avram, 10.08, 17.08.1928, "Španjolska Inkvizicija i Jevreji", *Jevrejski glas*, I, 30, 31, Sarajevo, str. 3, 3.

Feljton: "Kod jevrejskih katolika u Španiji", 10. VIII 1928, *Jevrejski glas*, I, 30, Sarajevo, str. 2-3.

LEVI, Moric, 14.09.1928, "Iz prošlosti Jevrejske opštine u Dubrovniku", *Jevrejski glas*, I, 35, str. 5-6. i *Jevrejski almanah*, IV, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS.

1929.

KORKUT, Derviš M, 04.01, 15.02, 24.04, 24.05.1929, "Sarajevski Jevreji u godini 1844", *Jevrejski glas*, II, 1 (51), 7 (57), 17-18 (67-68), 21 (71), Sarajevo, str. 2, 2, 12, 4.

LEVI, Eliezer, 18.01.1929, "Pabirak iz jevrejske povijesti", *Jevrejski glas*, II, 3 (53), Sarajevo, str. 2-3.

"Povratak g. dr Kalmia Baruha iz Španije", 29.03.1929, *Jevrejski glas*, II, 13 (63), Sarajevo, str.4.

"Glavna skupština Mjesne cijonističke organizacije"¹³⁰, 27.12.1929, *Jevrejski glas*, II, 40 (90), Sarajevo, str. 2-3.

ŠKURLA-ILJIĆ, Verka, 1929, "Bosanski Sefardi"¹³¹, *Jevrejski glas*, II, 26, Sarajevo, str. 2-3.

1931.

"Španska republika i Jevreji", 15.05.1931, *Jevrejski glas*, IV, Sarajevo.

"Španija i godina 1492", 12.06.1931, *Jevrejski glas*, IV, Sarajevo.

"Useljavanje Jevreja u Španiju", 26.06.1931, *Jevrejski glas*, IV, Sarajevo.

"Repatrijacija Sefarda", 02.10.1931, *Jevrejski glas*, IV, Sarajevo.

BARUH, Kalmi, 11.12.1931, "Dokumenti o Jevrejima u Dubrovačkoj državnoj arhivi", *Jevrejski glas*, IV, 50 (189), Sarajevo, str. 3-4.

1932.

"Akcije španske vlade među Sefardima" 11.03.1932, *Jevrejski glas*, V, Sarajevo.

"Španija i repatrijacija sefardskih Jevreja", 05.08.1932, *Jevrejski glas*, V, Sarajevo.

"Razgovor s opunomoćenim ministrom Španije g. Conto de Torrijosom", 23.09.1932, *Jevrejski glas*, V, Sarajevo.

130 Govor Kalmija Baruha o školi "Safa Berura" u Sarajevu.

131 M. Nežirović (1992, 46) navodi ovaj članak kao jedan od primera za neosnovano određivanje krajeva na Pirenejskom poluostrvu iz kojih potiču bosanski Sefardi. Autorka tvrdi bez dokaza da najviše Sefarada potiče iz Granade.

1933.

LEBL-ALBALA, Paulina, 1933, "Udeo jugoslavenskih Jevreja u izgradnji duhovne kulture", *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo, str. 137-141.

DEMAJO, Jelena, 1933, "Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji", *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo, str. 293-298.

PINTO, Benjamin, 1933, "O Jevrejima u bosanskoj provinciji", *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo, str. 142-153.

1935.

MAESTRO, Jakov, 1935-36, "Fragmenti iz jevrejske istorije", *Jevrejski narodni kalendar*, I, Beograd, str. 93-99.

SCHWARZ, G, 1935-36, "Moše Sofer: jedan pogled u prvu polovinu XIX vijeka", *Jevrejski narodni kalendar*, I, Beograd, str. 60-65.

1936.

GLEZINGER, L, 1936-37, "Ilirski pokret i Jevreji", *Jevrejski narodni kalendar*, II, Beograd.

FREIBERGER, S, 1936, O "Povjesti Židova u Dubrovniku do izгона 1515", *Omanut*, I, 1, Zagreb.

1937.

BARUH, Kalmi, 03.09.1937, "D. Angel Pulido i klerikalci", *Jevrejski glas*, X, 36-37 (490-491), Sarajevo, str. 8. Sa slikom.

ALKALAJ, David A, 1937-38, "Sefardska opština u Beogradu šezdesetih godina XIX veka", *Jevrejski narodni kalendar*, III, Beograd, str. 101- 113.

GINSBERG, D, mart 1937, "Nešto arhivske građe za povijest Jevreja u XIX vijeku", *Omanut*, II, 7, Zagreb, str. 226-231.

1938.

IZRAEL, Isak, 1938, "Jevreji činovnici za osmanlijske vlade", *Jevrejski glas*, XI, 38, Sarajevo, str. 3.

PIJADE, Bukić, 1938-39, "Iz nedavne prošlosti jevrejske sefardske opštine u Beogradu", *Jevrejski narodni kalendar*, IV, Beograd, str. 33-48.

HELFGOT, Herman, 1938-39, "Prilog istoriji Jevreja u Beogradu: Bombardovanje Beograda 1862. g.", *Jevrejski narodni kalendar*, IV, Beograd, str. 56-61.

1939.

SEMOV, Josif, 1939-40, "Solomon Rozanes: istoričar balkanskog jevrejstva", *Jevrejski narodni kalendar*, V, Beograd.

PINTO, Benjamin, 1939-40, "O kretanju jevrejskog stanovništva u Sarajevu", *Jevrejski narodni kalendar*, V, Beograd, str. 32-44.

ŠLANG, Ignjat, 1939-40, "Hercl i njegovi zemunski preci", *Jevrejski narodni kalendar*, V, Beograd, str. 77-86.

LEVI - DALE, David A, 1939-40, "Jevreji i Nobelove nagrade", *Jevrejski narodni kalendar*, V, Beograd, str. 137-145.

GLEZINGER, Lavoslav, 1939, "Beogradski Jevreji kao emigranti u Moravskoj", *Omanut*, IV, 2, Zagreb.

1940.

MOSBACHER, E, 1940-41, "Jugoslavenski Jevreji u svetlosti statistike", *Jevrejski narodni kalendar*, VI, Beograd, str. 122-134.

LEVI, Moric, 1940, "Naši s juga", *Omanut*, V, 10-11, Zagreb.

SCHWARZ, G, 1940, "Dokumenti o zemunskoj židovskoj opštini", *Omanut*, V, 12, Zagreb.

3.5.2.7. Običaji

LEVI - DALE, David, 1922, "Jevrejski život u jevrejskom centru Jugoslavije", *Židovska svijest*, IV, 173, Sarajevo, str. 2.

LEVI, Moric, 1924, "Fragmenti iz života Sefarda"¹³², *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 16-24.

ALTARAC, Avram, 1924, "Ženidbeni običaji bosanskih Sefarda", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 40-45.

ISRAEL, Isak, 1924, "Nešto iz narodne medicine Jevreja u Bosni", *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, str. 56-60.

MAESTRO, Jakov, 04.04.1928, "Dijete u folklori bosanskih Sefarada"¹³³, *Jevrejski glas*, I, 12-13, Sarajevo, str. 7.

"Život i osobine sefardskih Jevreja u Sarajevu", 14.08.1931, *Jevrejski glas*, IV, Sarajevo.

MAESTRO, Jakov, 1933, "Praznoverje kod sefardskih Jevreja", *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo, str. 110-116.

LEVI, Moric, 1940-41, "Sarajevski Purim od godine 1819, 4 marhešvan 5580", *Jevrejski narodni kalendar*, VI, Beograd, str. 55-62.

132 Podnaslovi: »O rođenju proroka Samuela«, »Za slobodu zarobljenog muža«, »Svadbene pesme« (3), »Ljubavne pesme« (2), »Poslovice«, 3 rukopisa.

133 Sa tekstovima *La tora, la tora!, Esta barva barvareta, Tia Hana dOzmo, Dekutin, dekuatan*.

3.5.2.8. Periodika

- LEVI, Moric, 04.05.1923, "El mundo sefardi"¹³⁴, *Židovska svijest*, V, 220, Sarajevo, str. 2-3.
 "Jevrejski život"¹³⁵, 04.04.1924, *Narodna židovska svijest*, I, 2, Sarajevo, str.5.
 I¹³⁶, 1925, "Jevrejski život i njegovo značenje", *Jevrejski život*, II, 53, Sarajevo, str. 4.
 BARUH, Kalmi, 16.10.1925, "Jevrejski almanah (izdanje Savez rabina iz Kraljevine SHS". Uredili: dr L. Fišer i dr M. Margel)", *Jevrejski život*, II, 77, Sarajevo, str. 1-2.
 K., J.¹³⁷, 1926, "La Alborada", *Jevrejski život*, III, 94, Sarajevo, str. 1.
 "Malo kritike", 1934, *Jevrejski glas*, VII, 20, Sarajevo, str. 5.
 ROMANO, Samuel, 1936-37, "Jevrejsko novinarstvo u Jugoslaviji", *Jevrejski narodni kalendar*, II, Beograd.
 SAMLAIĆ, Erih, Eliša, okt. 1939, "Najnovije izdanje edicije *Omanut*", *Omanut*, IV, 10, Zagreb.

3.6. DODATAK: ODABRANI ČLANCI IZ SEFARDSKE PERIODIKE I MONOGRAFIJA

LEVI, Moric, 1924, "Fragmenti iz života Sefarda": *Spomenica La Benevolencije*, Beograd, str. 16-24.

Opis života Sefarada na Balkanu pre početka modernizacije njihovih zajednica i poprimanja evropskih odlika vrlo je slikovito dat u ovom članku čuvenog sarajevskog nadržabina. Sefardi su se vrlo brzo nakon progona prilagodili i svojom nošnjom i načinom života sredini u koju su došli. Za takav orijentalni život, Moric Levi kaže da je, iako primitivan i jednoličan, bio smiren i komotan, za razliku od života u modernoj kulturi. Ljudi su bili veoma pobožni i skromni, nisu mnogo marili za zasluge i novac.

Sefardske porodice imale su puno dece, jer su deca predstavljala "božji dar". Kad bi deca osnovala svoje porodice ostajala bi i dalje u zajedničkoj kući sa roditeljima. Odvajala bi se samo u slučaju da u kući zaista nema više mesta za sve, i to uz naročitu dozvolu roditelja. Levi daje i detaljan opis sefardskih kuća, soba i nameštaja¹³⁸, kao i delova nošnje Sefartkinja.

134 Osvrt na prvi broj časopisa *El mundo sefardi*, koju je u Beču pokrenulo društvo *Esperanza* i na članak Kalmija Baruha o jeziku Sefarada.

135 Povodom pokretanja lista i članka Kalmija Baruha *Nova orijentacija*. Kritika sarajevskih intelektualaca da deluju protiv cionističke ideje i zbližavanja sa Aškenazima.

136 Nezirović smatra da se radi o Isaku Samokovliji.

137 Verovatno Ješua Kajon.

138 Modernog nameštaja nije bilo, sedelo se po istočnjačkom običaju na podu, a osim toga jelo se rukom iz zajedničke tepsije.

O društvenom životu saznajemo da je bio vrlo razvijen, sefardska zajednica bila je najčešće okupljena u istoj mahali, a ponekad je i više porodica živelo u istoj kući. Sefardi su rado išli jedni drugima u posete, i to naročito zimi, kada su se često okupljali po kućama, razgovarali, pevali stare romanse, pripovedali stare priče i igrali društvene igre¹³⁹.

Sva muška deca išla su u versku školu, gde su učili molitve, čitanje i prevođenje religioznih tekstova na jevrejsko-španski. Oni koji nisu znali hebrejski mogli su da steknu versko obrazovanje i na maternjem jevrejsko-španskom, zahvaljujući prevodima koji su izlazili najpre u Solunu, Carigradu i Smirni, a potom i u Beogradu i Sarajevu.

Ženska deca nisu pohađala školu, tako da su najčešće bila nepismena. Devojke su radile kućne poslove i udavale se uglavnom između šestnaeste i osamnaeste godine. Žene su negovale usmenu narodnu književnost na jevrejsko-španskom: narodne pesme, romanse, priče, basne, poslovice. Pesme koje su Sefartkinje pevale, Moric Levi deli na religiozne, moralne, šaljive, zabavne, ljubavne, svadbene, prigodne i romanse, i objašnjava njihove osnovne odlike. Iz članka takođe saznajemo da su žene pevale na verskim i svetovnim proslavama uz pratnju defa (pandero)¹⁴⁰, a da su uz pesmu plesali i žene i muškarci. Zatim, u svakoj većoj varoši bilo je žena profesionalnih sviračica (tanjederas), koje su pevale i udarale u def na proslavama, a naricale na sahranama.

Uz članak Moric Levi je objavio jednu pesmu biblijske sadržine, pesmu "Za zarobljenog muža", tri svadbene pesme, dve ljubavne pesme, pedesetak poslovice (kako sam navodi iz zbirke od oko 400 poslovice koje je on sakupio) i fotografije triju rukopisa iz stare arhive jevrejske opštine u Sarajevu. Svi navedeni prilozi su na jevrejsko-španskom sa prevodom na srpskohrvatski.

MAESTRO, Jakov, 4. IV 1928, "Dijete u folklori bos. Sefarda", Sarajevo, *Jevrejski glas*, 12-13, str. 7.

U ovom zanimljivom članku razmatra se položaj deteta u sefardskoj porodici i običaji vezani za decu i detinjstvo. Sefardi su, kao i drugi narodi iz njihove sredine, dugo živeli vrlo primitivno, pa se deci nije poklanjalo mnogo pažnje. Međutim, kako ističe Maestro, položaj deteta u XX veku znatno se popravio, i u evropskoj kulturi uopšte i kod Sefarada. Od folklorne građe o deci i detinjstvu među Sefardima Maestro je pronašao svega nekoliko narodnih poslovice. Ovo otkriće zbunilo ga je, kako sam navodi, zbog toga što su oni u Bosni vekovima vodili strogo patrijarhalni porodični život.

139 Jedna od najomiljenijih je bila "igra findžana".

140 Muzički instrument sa napetom kožom s jedne strane u koji se udara dlanom. (Rečnik uz *Sabrana dela Ive Andrića*, 1981)

Maestro je naveo sve njemu poznate važnije običaje i verovanja vezana za decu, počevši od rođenja pa sve do kraja detinjstva. Opisano je na koji način se dete čuva od uroka, kako se igra sa njim, šta se radi kad počnu da mu rastu zubi, kad mu se prvi put odrežu nokti pa sve do toga kako se proslavlja polazak u školu. Dat je i opis nekih dečijih igara: igra za najmlađe sa prstima, zatim za malo stariju decu igra uz pesmice *La tora, la tora!* i *Tia Hana d'Ozmo*, a za najstariju decu igra pogađanja uz pesmicu *Dekutin, dekutan*¹⁴¹. Na kraju članka Maestro je objasnio značenje nekoliko narodnih poslovice o deci koje je sakupio.

Članak je napisan na srpskohrvatskom, ali su izreke i poslovice koje su se govorile u određenim situacijama navedene na jevrejsko-španskom, kao i nekoliko dečijih pesmica. Osim toga članak je zanimljiv i sa kulturološkog stanovišta jer daje opis brojnih starinskih običaja kod Sefarada.

ALKALAJ, Isak, 1925, "Jevrejske knjige štampane u Beogradu (Prilozi za kulturni život beogradskih Jevreja u prošlom veku)", *Jevrejski almanah*, I, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 132-144.

Isak Alkalaj je u ovom članku dao kratak opis kulturnog života beogradskih Jevreja i vrlo značajne podatke o njihovoj štamparskoj delatnosti tokom XIX veka. Iako su u duhovnom i verskom pogledu Jevreji u Beogradu zavisili od Soluna, imali su razvijen kulturni život. Dosta su se bavili verom, imali su brojna udruženja, kao i svoje osnovne škole.

Od Alkalaja saznajemo dosta podataka o načinu štampanja jevrejskih knjiga u Beogradu. Početkom XIX veka Jevreji nisu imali u Beogradu štampariju, stoga su odlazili u Beč gde su štampali crkvene i verske knjige za svoje potrebe. U Beogradu je štampanje jevrejskih knjiga otpočelo 1837. godine, za vreme vladavine kneza Miloša. Beogradska Jevrejska štamparija brzo je stekla ugled, pa su tu dolazili pisci iz Bosne, Bugarske i Turske da štampaju svoja dela.

Alkalaj daje i spisak knjiga koje su štampane u Beogradu od 1837. do 1904. godine. Naglasio je da je za tadašnje uslove njihov broj bio dosta velik, i to posebno u prvom periodu, od 1837. do 1867. godine. U tom periodu knjige su bile štampane uglavnom za verske potrebe: molitvenici, liturgijski obredi i kabalističke knjige. Izdanja su bila lepo urađena, sadržavala su mnoštvo praktičnih uputstava i molitava prevedenih na jevrejsko-španski, a kabalističke knjige su uporedo imale tekst i na jevrejsko-španskom. Beletrističkih dela i uputstava za primeran život bilo je svega nekoliko.

141 *Dekutin, dekutan*

De la barva šulundran,

De satenu, barnatenu,

Kvantos dedos ay en medio?

Drugi period, od 1867. godine do početka XX veka, Alkalaj je okarakterisao kao znatno slabiji u pogledu štampanja jevrejskih knjiga. Verska dela skoro prestaju da se štampaju. Pošto su školska pitanja bila u centru pažnje najviše izlaze iz štampe bukvari, gramatike i školski udžbenici za učenje hebrejskog, koji su bili na jevrejsko-španskom. Za poslednju deceniju ovog perioda značajno je da se najviše radi na delima o jevrejskoj istoriji i na objavljivanju prvog časopisa na ladinu, *El amigo del puevlo*.

Na kraju Alkalaj je naveo i podatke o nekim tehničkim poslovima vezanim za štampanje, štamparije, sлагаče i pretplatnike. Članak obuhvata period do početka XX veka, jer su zbog sve većeg prodora srpskohrvatskog jezika, beogradski Jevreji tada prestali da pišu i štampaju knjige na jevrejsko-španskom.

4. ZAKLJUČAK

U ovom radu dali smo pregled literature o jevrejsko-španskom na Orijentu, sa naročitim akcentom na jevrejsko-španski na tlu bivše Jugoslavije, kao i pregled dela u kojima je moguće pronaći jezičku građu neophodnu za dalja lingvistička istraživanja o jevrejsko-španskom na ovim prostorima.

Pregled sadrži podatke o deskriptivnim studijama o jevrejsko-španskom jeziku zasnovanim na korpusu (mnoge od njih donose i korpus na koji se oslanjaju), kao i o rečnicima jevrejsko-španskog. Posebno smo predstavili i geografski razvrstali podatke o studijama o jevrejsko-španskom jeziku na prostorima bivše Jugoslavije.

Imajući u vidu da je jevrejsko-španski predmet proučavanja različitih lingvističkih disciplina, u pregledu smo prikazali podatke o studijama koje u različitim lingvističkim okvirima poklanjaju pažnju jeziku sefardskih Jevreja. S jedne strane, reč je o radovima hispanista koji posmatraju jevrejsko-španski kao jedan od savremenih hispanskih varijeteta, zatim onih koji u njemu nalaze jedan od izvora saznanja o istoriji španskog jezika ili ga posmatraju iz sociolingvističkog ugla. Sa druge strane, imali smo u vidu radove koji pokušavaju da sagledaju jevrejsko-španski jezik iz perspektive specifično jevrejskih jezika kao što su jidiš ili jevrejsko-arapski. U tom smislu bilo je neophodno osvrnuti se i na dela koja se bave proučavanjem ladina, pisanog varijeteta jevrejsko-španskog, nastalog na osnovu doslovnih prevoda biblijskih tekstova sa hebrejskog i aramejskog na jevrejsko-španski. U pregled smo uvrstili i radove posvećene sistemima zapisivanja jevrejsko-španskog jezika.

Dajući prikaz savremenih časopisa i institucija koje se bave jevrejsko-španskim, pokušali smo da opišemo aktuelno stanje ovog jezika.

Budući da jezik čini neraskidivi deo kulture u kojoj nastaje i živi, predstavili smo i dela koja se bave sefardskom kulturom i istorijom sefardskih zajednica na Orijentu.

Kada je u pitanju jezička građa na jevrejsko-španskom, donosimo podatke o knjigama štampanim hebrejskim pismom, kao i o zbirkama pesama, priča i poslovice iz sefardske usmene tradicije, među kojima posebno mesto zauzima sefardski romansero.

Kao izvor jezičke, ali i raznolike kulturološke, sociološke i istorijske građe, veoma je značajna sefardska periodika sa kraja XIX i iz prve polovine XX veka. U radu smo opisali nastanak i razvoj periodike na tlu bivše Jugoslavije (Beograd, Sarajevo, a docnije i Vršac i Zagreb), a naročitu pažnju smo poklonili priložima na jevrejsko-španskom. Pregled osnovnih obaveštenja o jevrejskim periodičnim publikacijama i monografijama na prostorima bivše Jugoslavije predstavili smo u tabeli. Lista važnijih članaka iz sefardske periodike podeljena je na dve celine: jednu čine prilozima iz listova na jevrejsko-španskom štampanih hebrejskim pismom (*El amigo del pueblo*, Beograd, Sofija; *La Alborada*, Sarajevo), a drugu prilozima na jevrejsko-španskom i srpskohrvatskom iz listova štampanih latiničnim pismom. Podaci o člancima iz štampe i monografija u latiničnom pismu podeljeni su na tematske celine: jezik Sefarada, prilozima na jevrejsko-španskom, muzika, književnost i pozorište, prikazi knjiga i kritike, školstvo, istorija, običaji i periodika.

5. BIBLIOGRAFIJA

ALKALAJ, Isak

1925-26, "Jevrejske knjige štampane u Beogradu. Prilozi za kulturni život beogradskih Jevreja u prošlom veku", *Jevrejski almanah*, I, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 132-144.

1927-28, 1928-29, 1929-1930, "Arhivska građa o Jevrejima u Srbiji", *Jevrejski almanah*, III-V, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, str. 21-44, 28-40, 101-123.

ALONSO, Amado, 1967, *De la pronunciación medieval a la moderna en español I*, 1969, *De la pronunciación medieval a la moderna en español II*, ultimado y dispuesto para la imprenta por Rafael Lapesa, Madrid, Gredos, *Biblioteca Románica Hispánica*.

ALVAR, Manuel

1969a, "Un descubrimiento del judeo-español": *Variación y unidad del español. Estudios lingüísticos desde la historia*, Madrid, Editorial prensa española, str. 193-199.

1969b, *Endechas judeo-españolas*, con anotación de melodías tradicionales por María Teresa Rubiato, Madrid, Instituto Arias Montano, 236 str.

ANA ŠTULIĆ, IVANA VUČINA

ALVAR, Manuel; Bernard, Pottier, 1987, *Morfología histórica del español*, Madrid, Gredos, *Biblioteca Románica Hispánica*.

ALVAREZ-PÉREYRE, Frank, 1996, "Description des langues juives et histoire des modèles linguistiques", *Histoire Épistémologie Langage* 18/1, str. 21-39.

ARMISTEAD, Samuel G., 1977, *El romancero judeo-español en el archivo Menéndez Pidal (catálogo-índice de romances y canciones)*, con la colaboración de S. Margaretten, P. Montero, A. Valenciano, III tomos, Cátedra – Seminario Menéndez Pidal, Madrid, 358, 393, 387 str.

ARMISTEAD, S. G., J. H. SILVERMAN

1968, "Selví: una metáfora oriental en el romancero sefardí", *Sefarad*, XXVIII, Madrid, str. 213-219.

1968, "Jud.- Sp. *alazare*: An unnoticed congener of Cast. *alazán*", *Romance Philology*, XXI, str. 510-512

1970, "Exclamaciones turcas y otros rasgos orientales en el romancero sefardí", *Sefarad*, XXX, Madrid, str. 177-193.

1971, *Judeo-Spanish Ballads from Bosnia*, Philadelphia, University of Pensilvania Press, 129 str, with the collaboration of B. Šljivić-Šimšić.

1972, "A new semantic calque in Judeo-Spanish: *reinado* 'belongings, property'", *Romance Philology* XXVI, str. 55-57

AZEVEDO, Milton M., 1992, *Introducción a la lingüística española*, Prentice Hall, Edge-wood Cliffs, New Jersey, 416 str.

BAMAR, Bekil., 2001, *Doña Gracia Nas*, Istambul, ISIS, 114 str.

BARNETT, Richard D. (ed.), 1971, *The Sephardi Heritage. Essays on the history and cultural contribution of the Jews of Spain and Portugal*, vol. I: *The Jews in Spain and Portugal before and after the expulsion of 1492*, London, Vallentine, Mitchell, 640 str.

BARUH, Kalmi

1923, *Die Lautstand des Judenspanischen in Bosnien*.

1930, "El judeo-español de Bosnia", *Revista de Filología Española* 17, str. 113-154.

1952, *Eseji i članci*, Sarajevo, Svjetlost, 207 str.

1972, *Izabrana djela*, priredio V. Maksimović, Sarajevo, Svjetlost, 414 str.

1976 [1930], "Jevrejsko-španjolski jezik u Bosni", *Radio Sarajevo Treći program*, 15, str. 281-312, *prevod na srpskohrvatski Muhamed Nezirović*.

BENABU, Isaac, 1985, "On the transmission of the Judeo-Spanish translation of the Bible: the eastern and western traditions compared": Benabu, I.; J. Sermoneta (eds.), *Judeo-Romance Languages*, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, Misgav Yerushalayim, str. 1-25.

BENARDETE, Mair José, 1963, *Hispanismo de los sefardies levantinos* (traducción del inglés por M. Alguilar) Madrid, Alguilar, 268 str.

BERENBLUT, M., 1949-50, "Some trends in the medieval Judeo-Romance translations of the Bible", *Romance Philology*, III, str. 258-261.

BESSO, H. V.

1961, "Don Ramón Menéndez Pidal y 'Romancero sefardí'", *Sefarad*, XXI, str. 343-374.

1964, "Situación actual del judeo-español": Actas Presente y futuro de la lengua española; *Actas de la Asamblea de Filología del I Congreso de instituciones hispánicas*, Madrid, Ed. Cultura Hispánica, str. 307-324.

BLONDHEIM, D. S.

1912, "Judéo-espagnol abediguar", *Romania* XLI, str. 265.

1923, "Essei d'un vocabulaire comparatif des parlers romans des Juifs au Moyen Age", *Romania* 49, str. 1-47, 343-388, 526-569.

1924a, "Les parlers judéo-romans et la Vetus Latina", *Romania* L, str. 541-581.

1924b, "Additions et corrections au vocabulaire comparatif des parlers romans des Juifs au Moyen Age", *Romania* L, str. 582-590.

BORNES -Varol, M.C., videti VAROL, M.C.

BUNIS, David. M.,

1981, *Sephardic Studies: A Research Bibliography*, New York, London.

1985, "Plural formation in Modern Eastern Judezmo": Benabu, I.; J. Sermoneta (eds.), *Judeo-Romance Languages*, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, Misgav Yerushalayim, str. 41-67.

1996, "Yisrael Ha'im of Belgrade and the History of Judezmo Linguistics", *Histoire Épistémologie Langage*, 18/I, str. 151-166.

ANA ŠTULIĆ, IVANA VUČINA

CARO BAROJA, Julio, 1978, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea*, 2^a ed, 3 vols, Madrid, Ediciones Istmo, *Colección Fundamentos 60*, vol. I: 557 str.

CORREACALDERÓN, E., 1968, "Sobre algunos metaplasmos en judeo-español", *Sefarad*, XXVIII, str. 220-226.

CREWS, C. M.,

1932, "Judeo-spanish folktales in Macedonia", *Folklore* 43, str. 193-197.

1935, *Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris, Société de publications romanes et françaises (sous la direction de Mario Roques), Librairie E. Droz.

1955, "Notes on Judaeo-Spanish": *Proceedings of the Leeds Philosophical Society* (Literary and Historical Section), Vol. VII, Part III-IV, str. 192-199, str. 217-230.

1970, "Some data concerning medical nomenclature in sixteenth-century Judeo-Spanish": Hassán, I. (ed.) *Actas del primer simposio de estudios sefardíes*, Madrid, str. 233-242.

CREWS, C. M.; J.P. Vinay, 1939, "Quelques observations supplémentaires sur le parler judéo-espagnol de Salonique", *Bulletin Hispanique*, vol. XLI, juillet-septembre 1939, N°3, str. 209-235.

DANON, A., 1903, "Proverbes judéo-espagnols de Turquie", *Zeitschrift für romanische Philologie* XXVII, str. 72-96.

DÍAZ MÁS, Paloma, 1993[1986], *Los sefardíes: historia, lengua y cultura*, Barcelona, Riopedras Ediciones, 316 str.

ELAZAR, Samuel M.,

1987a, *El romancero judeo-español romances y otras poesías*, Sarajevo, Svjetlost, 402 str.

1987b, *Jevrejsko-španjolski romansero*, Sarajevo, Svjetlost Biblioteka kulturno nasleđe BiH, 345 str., preveo s jevrejsko-španjolskog M. Nežirović.

FOULCHÉ-DELBOSC, R., 1894, "La transcription hispano-hébraïque", *Revue Hispanique*, 1 (reprinted with the permission of the original publishers by Kraus Reprint Corporation, New York, 1961), str. 22-33.

FRANCO, M., 1897, *Essai sur l'histoire des Israélites de L'Empire Ottoman*, Paris

GABINSKI, Mark A., 1968, "Qué revelan los comienzos de la pérdida del infinitivo en sefardí", *Sefarad*, XXVIII, fasc. 2, *Noticiero sefardí*, str. 412-413; apstrakt.

GINI de Bernatan, Matilda, 1993, "Algunas notas sobre lengua y literatura de los sefardíes", *Los Muestras* (Mars, 1993), Bruxelles, str. 24-27.

HANSSEN, Fridrich, 1910, *Spanische Grammatik auf historischer Grundlage*, Halle A. S, Max Niemayer, XVIII+ 277 str.

HARY, Benjamin, 1996, "Adaptations of Hebrew Script": *The World's Writing Systems*, ed. by Peter T. Daniels, William Bright, New York, Oxford, Oxford University Press, str. 727-734.

HASSÁN, Iacob M.,

1968, "Problemas de transcripción del judeo-español", *Sefarad*, XXVIII, str. 411-412.

1970, *Actas del primer simposio de estudios sefardíes*, primero de los actos celebrados con motivo del 25 aniversario de la fundación del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, CSIC, Instituto Arias Montano.

1978, "Transcripción normalizada de textos judeoespañoles", *Estudios Sefardíes*, 1, Madrid, CSIC, Instituto Arias Montano, str. 147-150.

HAUPTMAN, O. H.

1949-50, "Notes on the lexicon of Old Judeo-Spanish bible translations", *Romance Philology III*, str. 157-159.

1950-51, "Additional notes on the lexicon of Old Judeo-Spanish bible translations", *Romance Philology V*, str. 163-165.

HRABAK, B., 1971, "Jevreji u Beogradu do kraja XVII veka", *Godišnjak grada Beograda VIII*, Beograd.

JAKUB ALBUHAYRE, Gracia, 2002, *Poezia en djudesmo Espanol*, Sofija, 17 str. (neobrajvljena zbirka pesama).

KAMHI, Haim, 1966, "Jevrejska publicistika u Bosni i Hercegovini", *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice, str. 167-171.

KAMHI, Regina; Jakov Papo, 2000, *Sačuvano od zaborava: usmena baština sarajevskih Sefarda*, Zagreb, Židovska općina Zagreb, 18 str.

KAMHI, Samuel, 1966, "Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarada": *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice od dolaska Jevreja u BiH, 368 str.

ANA ŠTULIĆ, IVANA VUČINA

KANCHEV, Ivan, 1991, "Hacia el ocaso de una lengua", *Anuario*, vol. XXVI, prevod na španski: Ludmila Petrakieva, Sofía, Organización de los judíos en Bulgaria »Shalom«, str. 46-55.

KAYSERLING, M., 1889, *Refranes o proverbios españoles de los judíos españoles*, Budapest, Imprenta de Sr. C. L. Posner e hijo.

KEČKEMET, D., 1971, *Židovi u povjesti Splita*, Split, Jevrejska općina u Splitu.

KNEZKOVIĆ, Alica, 1986, *Fonetika i fonologija židovsko-španjolskog govora u Sarajevu*, 153 str; magistarski rad u rukopisu u Biblioteci JO Sarajevo.

KOEN SARANO, Matilda,

1986, *Kuentos del folklor de la famiya djudeo-espanyola*, Yerushalayim, Kana.

1991, *Djoha ke dize? /kuentos populares djudeo-espanyoles/*, Yerushalayim, Kana.

1993, *Vini kantaremos*

1994, *Konsejas i konsejikas*, Yerushalayim, Kana.

1999, *Tabelas de Verbos en Djudeo-Espanyol (Ladino)*, Yerushalayim, Ed. de la Autora.

2000a, *Kurso de Djudeo-Espanyol (Ladino) para Prinsipiantes*, Beer-Sheva, Merkaz Eliachar, Ben-Gurion University.

2000b, *Kurso de Djudeo-Espanyol (Ladino) para Adelantados*, Beer-Sheva, Merkaz Eliachar, Ben-Gurion University.

KOEN Sarano, Matilda; Maymon BENCHIMOL, 2000, *Vokabulario Djudeo-Espanyol (Ladino) et viceversa*, Beer-Sheva, Merkaz Eliachar, Ben-Gurion University.

KOLONOMOS, Žamila,

1962, *Les parlers judéo-espagnols de Bitola (Monastir) et Skopje (Üsküb)*, Skopje, rukopis u Biblioteci SJOJ.

1963, "Quelques observations sur les éléments français dans les parlers judéo-espagnols de Bitola et Skopje", *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје / Annuaire de la Faculté de philosophie de l'Université de Skopje*, 15, str. 385-388.

1965, "Observations sur les différences entre les parlers judéo-espagnols de Vitola (Monastir) et Skopje (Üsküb, Macédonie)", *Sefarad*, XXV, *Noticario sefardí*, fasc. 2, str. 469-470.

1978, *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

KOLONOMOS, Žamila (ured.), 1976, *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

KOVAČEC, A., 1968, "Les séphardim en Yougoslavie et leur langue (d'après quelques publications yougoslaves)": *Studia romanica et anglica zagrebiensia XXV-XXVI*, str. 161-177.

KRUŠEVAC, T., 1966, "Društvene promjene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena": *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice od dolaska Jevreja u BiH, str. 71-97

LAPESA, Rafael, 1968, *Historia de la lengua española*, Madrid, Escelicer, 423 str.

LAZAR, Moshe, 1972, *The Sephardic Tradition, Ladino and Spanish-jewish literature*, New York, 222 str.

LEBL, Ženi, 1990, *Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837-1905*, Gornji Milanovac, Dečje novine, 150 str.

LEVI, Moric, 1969, *Sefardi u Bosni, prilog istoriji Jevreja na Balkanskom poluostrvu*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije; naslov originala: *Die Sephardim in Bosnien*, 1911.

LEVY, K., 1931, "Zur einigen arabischen Lehwörtern im Judenspanischen", *Zeitschrift für romanische Philologie*, L, str. 703-705

LEVY, R., 1949-50, "A note on the Judeo-Spanish bible E 3", *Romance Philology*, III, str. 261-262.

LURIA, Max A., 1930, *A study of the Monastir dialect of Judeo-Spanish based on oral material collected in Monastir, Yugoslavia*, New York, Paris, reprint iz *Revue Hispanique*, vol. LXXIX, str. 323-583.

MAESO, D. G., 1972, *El legado del judaísmo español*, Madrid.

MALINOWSKI, Arlene, 1983, "The Pronouns of Address in Contemporary Judeo-Spanish", *Romance Philology*, XXVIII, August 1983, str. 21-35.

MARCUS, Simón, 1962, "A-t-il existé en Espagne un dialecte judéo-espagnol?", *Sefarad*, XXII, str. 129-149.

ANA ŠTULIĆ, IVANA VUČINA

MIHAILOVIĆ, Milica,

1982, *Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941. godine* (katalog izložbe), Beograd, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 47 str.

2000, *Jevreji na jugoslovenskom tlu*, Podgorica, Beograd, Centar za toleranciju i dijalog, Forum za etničke odnose.

MOLHO, Michael

1950, *Usos y costumbres de los sefardíes de Salónica* (traducido del francés por F. Pérez Castro), Madrid, Barcelona, Instituto Arias Montano, 341 str.

1960, *Literatura sefardita de Oriente*, Madrid, Barcelona, CSIC, Instituto Arias Montano.

MOSCONA, Isak

1971, "About one of the components of the language »Djudezmo«", *Годишник/ Annual*, vol. VI, Sofia, Social cultural and educational association of the Jews in the people's republic of Bulgaria, str. 179-220.

1987, "Diccionario judeo-español /Aa-Ag/", *Годишник / Annual*, Vol. XXII, Sofia, *Organización de los judíos en Bulgaria »Shalom«*, str. 81-93.

1991, "Extracto del Diccionario Judeo-español – búlgaro /C/", *Годишник/ Anuario*, Vol. XXVI, Sofia, *Organización de los judíos en Bulgaria »Shalom«*, str. 56-80.

NEHAMA, Joseph, **1977**, *Dictionnaire du judéo-espagnol*, u saradnji sa: Jesús Cantera, CSIC, Instituto Benito Arias Montano, Madrid.

NEZIROVIĆ, Muhamed, **1992**, *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo, Svjetlost, 656 str.

NOVAK, Grgo G., **1920**, *Židovi u Splitu*, Split, Knjižara Morpurgo, 65 str.

PAPO, Eliezer, **1999**, *La Megila de Saray*, Yerushalayim, Edision del Autor, 243 str.

PAPO, Isak,

1981, *Hebraizmi u govoru sarajevskih Sefarada /Hebraisms in the Vernacular of the Sephardim in Sarajevo/*, 76 str, rukopis u Biblioteci SJOJ.

1995, "Turcizmi u jevrejsko-španjolskom Sefarada Bosne i Hercegovine": *Sefarad '92, Zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju-Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine str. 241-252

PARDO, David, 1993, *In memoriam za svakodnevni govorni bosanski dūdeoespanjol*, Sarajevo, *Bilten* – glasnik jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, Jevrejska zajednica BiH, 46 str.

PASCUAL RECUERO, Pacual, 1988, *Ortografía del ladino*, Granada, Universidad de Granada, Departamento de los Estudios Semíticos.

PENNY, Ralph,

1992, "Dialect Contact and Social Networks in Judeo-Spanish", *Romance Philology*, vol. XLVI, 2, November 1992, str. 125-140.

1993, *Gramática histórica del español*, Barcelona, Editorial Ariel, Traducción de J. I. Pérez Pascual y M. E. Pérez Pascual, *A History of Spanish Language*.

PERAHYA, Klara, Elie Perahya, 1998, *Dictionnaire français - judéo-espagnol*, Langues & Mondes – L'Asiathèque, Paris.

PETROVIĆ-MEVORAH, Luci, 1961, "Abraham Kapon", *Jevrejski almanah*, 1961-62 god, Beograd, str. 74-81

PORTER, Ruth; Sarah Harel-Hochen, 1992, *Odyssey of the Exiles, The Sephardi Jews 1492-1992*, Tel-Aviv, Beth Hatefutsoth and Ministry of Defence Publishing House, 207 str.

PRENZ, J. O., 1968, "Vicisitudes del judeo-español de Bosnia", *Románica I*, La Plata, str. 163-173

PULIDO Fernández, Ángel

1904, *Los israelitas españoles y el idioma castellano*, Madrid.

1905, *Españoles sin patria y la raza sefardí*, Madrid, Establecimiento tipográfico de E. Teodoro, 661 str.

QUILIS, A. ed., 1968, *11 Congreso internacional de lingüística y filología románicas: Actas 4*, Madrid, CSIC.

RABIN, Haïm, 1996, "De la spécificité des langues juives", *Histoire. Epistémologie. Langage*, tome XVIII, fascicule 1, str. 11-19.

RÉVAH, I. S.,

1938, "Notes en marge du livre de Mrs Crews", *Bulletin Hispanique*, t. XL, str. 78-95.

1970, "Hispanisme et judaïsme des langues parlées et écrites par les séfardim": Hassán, I. (ed.) *Actas del primer simposio de estudios sefardíes*, Madrid, str. 233-242.

ROMANO, Samuel, 1933, *Dictionnaire judéo-espagnol parlé – français – allemand, avec une introduction sur la phonétique et sur la formation des mots dans le judéo-espagnol* (Thèse écrite au séminaire roman de l'Université de Zagreb, sous la direction de M. prof. Dr. Petar Skok) ; rukopis u Biblioteci SJOJ/ 1995, Jerusalem, Misgav Yerushalayim.

ROSSETI, A. ed., 1971, *Actele celui de – al XII – lea Congres international de linuistică si filologie romanică 2*, Bucuresti, Editura Academici Republicii Socialiste Romaniă.

SACHS, G. E., 1948-50, "Fragmento de un estudio sobre la *Biblia romanceada*", *Romance Philology*, II, str. 217-228.

SALA, Marius

1965, "Elementos balcánicos en el judeo-español", *Sefarad*, XXV, *Noticiero sefardí*, fasc. 2, str. 470-471.

1968, "Elementos balcánicos en el judeo-español": Quilis Antonio, (ed.) *Actas del XI congreso de lingüística y filología románicas*, Madrid, *Revista de filología española*, Anejo LXXXVI, str. 2151-2159.

1971, *Phonétique et phonologie du judeo-espagnol de Bucarest*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Mouton.

1976, *Le judéo-espagnol*, The Hague – Paris, Mouton, 117 str.

1998[1986], *Lenguas en contacto*, Madrid, Gredos, *Biblioteca Románica Hispánica*.

SAMARDŽIĆ, Radovan, ed., 1971, *Zbornik 1: Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*, Beograd, Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

SÁNCHEZ ROMERALO, Antonio; Samuel G. Armistead; Suzanne H. Peterson, 1980, *Bibliografía del Romancero Oral*, 1, con la colaboración de D. Catalán, S. Martínez de Pinillos, K. L. Olson, Madrid, Gredos, Cátedra Seminario Ménendez Pidal, 280 str.

SAPORTAY BEJA, Enrique, 1957, *Refranero sefardí, compendio de refranes, dichos y locuciones típicas de los sefardíes de Salónica y otros sitios de Oriente*, Madrid, Barcelona, CSIC, Instituto Arias Montano.

SCHWARZWALD, Ora (Rodrigue),

1985, "The fusion of the Hebrew-Aramaic lexical component in Judeo-Spanish": Benu, I.; J. Sermoneta (eds.), *Judeo-Romance Languages*, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, Misgav Yerushalayim, str. 139-159.

1993, "Morphological aspects in the development of Judeo-Spanish", *Folia Linguistica*, XXVIII/1-2, str. 27-44.

1990, "The Venice 1601 ladino translation of *Pirke Aboth*", *Folia Linguistica Historica*, XI/1-2, str. 131-145.

1996, "Linguistic variations among ladino translations as determined by geographical, temporal and textual facteurs", *Folia Linguistica Historica*, XVII/1-2, str. 57-72.

SEPHIHA, Haïm Vidal

1972, "Ciclo de conferencias sobre el judeoespañol, el ladino y la lingüística de las lenguas judías, en el Institut des langues et civilisations orientales", *Sefarad*, XXXII, fasc.1, str. 241-243.

1973, *Le ladino – judéo-espagnol calque, Deutéronome, versions de Constantinople (1547) et Ferrare (1553)*, édition, étude linguistique et lexicque, Paris, Centre de Recherches Hispaniques, Institut d'Études Hispaniques, 620 str.

1979, *L'agonie des judéo-espagnols*, Paris, Editions Entente, 134 str.

SHAUL, Moshe, 1993, "Le judéo-espagnol situation actuelle et perpectives d'avenir", *Los Muestras* (Septembre, 1993), Bruxelles, str. 43-45.

STANKIEWICS, Edward, 1964, "Balkan and Slavic Elements in Judeo-Spanish of Yugoslavia", *Hommage Weinreich*/ STANKIJEVIĆ, Edvard, „Balkanski elementi u judeo-španskom jeziku Jugoslavije”, *Jevrejski almanah 1965-1967*, Beograd, str. 84-91, prev. na srpskohrvatski M. Flajšer-Dimić.

STOJANOVIĆ, Jasna, 1999, "Hajim Davičo, traductor y crítico de Cervantes en las letras serbias", Madrid, Separata de la revista *Anales Cervantinos*, t. XXXV, str. 501-510.

STRAKA, G., 1965, *Actes du 10e Congres international de linguistique et philologie romanes, Strasbourg, 1962*, Paris, Klincksieck.

SUBAK, Josef, 1906, "Zum Judenspanischen", *Zeitschrift für Romanische Philologie* 30, str. 129-185.

ŠLANG, Ignjat, 1926, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, Štamparija M. Karića, 143 str.

TABAK, J., 1970, "Nakon izгона iz Španjolske i Portugala, Sefardi u Sredozemlju i na Balkanu po knjizi Anhela Pulido Fernández", *Forum (Časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti)*, 4-5, Zagreb, str. 853-863.

TORROBA BERNALDO DE QUIROS, Felipe, 1985, *Los judíos españoles*, Madrid.

ANA ŠTULIĆ, IVANA VUČINA

TUTUNOVIĆ,, Drita

1992, *Dikcionario ladino – serbo / Ladino – srpski rečnik*, Beograd, Nova, 165 str.

1997, *Ya sponto la luna – Izgreva mesec*, Beograd, Narodna knjiga, 168 str.

VAROL, Marie-Christine,

1992, *Le judéo-espagnol d'Istanbul (étude linguistique)*; doktorski rad u rukopisu (kopija na mikrofilmu u Univerzitetskoj biblioteci u Bordiu).

1998, *Manuel de judéo-espagnol. Langue et culture*, Paris, Langues & Mondes, L'asiathèque, 320 str.

2000, "La lengua judeoespañola, presente y porvenir", Madrid, *Ínsula*, año LV, 647, str. 23-25.

VERBER, Eugen, 1979, "O jeziku, pismu i knjizi Jevreja": *Izložba Jezik, pismo i knjiga Jevreja Jugoslavije*, Beograd, str. 7-21.

VERD, G. M. S. J., 1971, "Las Biblias romanizadas; criterios de traducción", *Sefarad*, XXXI, str. 319-351

VIDAKOVIĆ, Krinka

1976, "Mogućnosti proučavanja jezičko-književnog nasleđa španskih Jevreja na našem tlu", *Forum: Časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*, 7-8, Zagreb

1986, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Sarajevo, Svjetlost, 318 str.

WAGNER, Max Leopold,

1914, *Beiträge zur Kenntnis des Judenspanischen von Konstantinopel*, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften und Balkankommission, Linguistische Abteilung 11, Wien, Alfred Hölder, 186 str.

1920, "Judenspanisch-Arabisches", *Zeitschrift für Romanische Philologie* 40, str. 543-549.

1923, "Algunas observaciones generales sobre el judeo-español de Oriente", *Revista de filología española*, tomo X (julio-septiembre 1923), str. 225-244.

1924, "Los dialectos judeoespañoles de Karaferia, Kastoria y Brusa": *Homenaje a Menéndez Pidal*, 2, Madrid, Imprenta de los sucesores de Hernando, str. 193-203.

1930, "Caracteres generales del judeo-español de Oriente", *Revista de filología española –Anejo XII.*, Madrid.

- 1950, "Espiguelo judeo-español", *Revista de filología española*, tomo XXXIV, str. 9-106.
- 1954a, "Calcos lingüísticos en el habla de los sefarditas de Levante": *Homenaje a Fritz Krüger*, t. II, Universidad nacional de Cuyo, Facultad de filosofía y letras Mendoza, República Argentina, str. 269-281.
- 1954b, "Judenspanisch fendris, endris", *Zeitschrift für Romanische Philologie* 70, str. 269-270.
- WIENER, L., 1903, "The songs of the Spanish Jews in the Balkan peninsula", *Modern Philology*, 1, str. 205-216, 259-274.
- ZAMORA VICENTE, Alonso, 1967, *Dialectología española*, II ed. aumentada, Madrid, Gredos, 587 str.
- ZINATO, Andrea, 1998, "Documenti in giudeo-spagnolo dalla rivista »Jevrejski glas« (Sarajevo)", *Annali di Ca' foscari rivista della facoltà di lingue e letterature straniere dell'università di Venezia*, Estratto XXXVII, 1-2.

Ana Štulić, Ivana Vučina

Judeo-Spanish Language: An Annotated Bibliography of Literature Periodicals

S u m m a r y

In this study we give a survey on bibliographic references on Judeo-Spanish language in the Orient, focusing mainly on the varieties of this language spoken in Sephardi communities of former Yugoslavia and on publications and articles that may offer the linguistic corpora for further investigations on Judeo-Spanish language of these territories.

The paper contains references on corpus-based descriptive studies and dictionaries of Judeo-Spanish language. A special emphasis is attached to the studies on Judeo-Spanish language on the territories of former Yugoslavia, which are classified geographically.

The studies on the language of Sephardi Jews deal with this Romance language from different linguistic(s) perspectives. First of all, we presented the Hispanic studies on Judeo-Spanish that examine it as one of the modern Hispanic varieties, consider it to be one of the sources of knowledge about the history of Spanish language or look at it from the sociolinguistic point of view. On the other hand, we had in mind works that try to examine Judeo-Spanish from the perspective of Jewish lan-

guages such as Yiddish and Judeo-Arab. In that sense it was necessary to draw attention to the studies that examine *Ladino*, written variety of Judeo-Spanish based on literal translations of Biblical texts from Hebrew and Aramaic to Judeo-Spanish. We also incorporated references on works dedicated to various systems of transcription of Judeo-Spanish language.

The actual situation of Judeo-Spanish is presented with a short account of today's magazines and institutions dedicated to the preservation of Sephardi language and culture.

Being the language an intrinsic part of the culture in which it arises and lives, we presented also the works dedicated to Sephardi culture and history of the communities in the Orient. Regarding the linguistic corpora in Judeo-Spanish, we presented the data on books published in Hebrew alphabet, collections of songs, stories and sayings from Sephardi oral tradition, among which a special importance has the Sephardi Romansero.

We took into account the periodical publications, which are very important as a source of linguistic and various cultural, sociological and historic corpora. The creation and development of periodical publications in Sephardi communities of former Yugoslavia (Belgrade, Sarajevo, and also later Vršac and Zagreb) from the end of XIX until the first half of the XX century are described. The data on these publications are presented in the tables. Special attention was paid to articles written in Judeo-Spanish and published in periodical publications and monographies. The list of the most important articles consists of two parts: the first part is devoted to the articles published in Hebrew alphabet, and the second to the articles in Judeo-Spanish and Serbian published in Latin alphabet. The latter are organized thematically.

SINAGOGA BET JISRAEL – DELO ARHITEKTE MILANA KAPETANOVIĆA*

Apstrakt. Predmet članka je sefardska sinagoga Bet Jisrael, koja je od 1908. do 1944. postojala u Beogradu, u Ulici cara Uroša br. 20. Ovu građevinu u mavarskom stilu izveo je građevinski inženjer i preduzimač Viktor Azriel, prema projektu i pod nadzorom arhitekta Milana Kapetanova. U tekstu je prikazan životni put Milana Kapetanova, sa posebnim osvrtom na stručnu delatnost, ali je njegov najveći deo posvećen istoriji i arhitekturi sinagoge Bet Jisrael.

Ključne reči: Jevreji, Beograd, arhitektura, sinagoga.

Beogradski Sefardi živeli su još od XVII veka u Jevrejskoj mali na Jaliji. (Pod nazivom Jalija podrazumeva se donji deo Dorćola, između današnje Ulice cara Dušana i Dunava, a Jevrejska mala je obuhvatala deo Jalije oko Jevrejske ulice). Tu su Sefardi, osim stambenih kuća i prodavnica, imali i svoje verske, prosvetne i kulturne ustanove. U poslednjoj četvrtini XIX stoleća bogatiji Jevreji su se preselili na Zerek (deo Dorćola iznad Ulice cara Dušana, oko današnjih ulica Cara Uroša i Kralja Petra). Krajem XIX veka među Sefardima nastanjenim na Zereku javila se misao o podizanju reprezentativne sinagoge u ovom delu varoši, iako su u Jevrejskoj mali već postojale dve sinagoge – stara, iz XVIII veka, u Jevrejskoj ulici, i nova, sagrađena u Solunskoj ulici osamdesetih godina XIX stoleća.¹ Odluka o izgradnji sinagoge na Zereku doneta je na sastanku članova Crkveno-školske jevrejske opštine, održanom 21. septembra 1897. godine. Sledeće godine Uprava jevrejske opštine namenila je građenju sinagoge zemljište sastavljeno od

* Ovaj rad je učestvovao 2000. godine na 44. Nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

1 Divna Đurić – Zamolo, *Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu*, Jevrejski almanah, 1965-1967, str. 41-74.

Divna Đurić – Zamolo – Svetlana V. Nedić, *Stambeni delovi Beograda i njihovi nazivi do 1941. godine*, GGB, knj. XL-XLI, 1993/1994, str. 76-78. (ćir.)

Vesna Rakić, *Jevrejske škole u Beogradu do 1941. godine*. Jevrejski istorijski muzej – Beograd, Zbornik 6, 1992, str. 339.

Ženi Lebl, *Sinagoge u Beogradu*, Jevrejski istorijski muzej – Beograd, Zbornik 7, str. 80-91.

Sinagoge u nekadašnjoj Jevrejskoj mali danas ne postoje. Stara sinagoga je porušena posle Drugog svet-skog rata, a nova za vreme Prvog svetskog rata.

dva placa: jedan u Dubrovačkoj (kasnije Kralja Petra) broj 71, a drugi u Ulici cara Uroša broj 20. Izrada projekta poverena je arhitekti Milanu Kapetanoviću.²

Porodica Kapetanović je stanovala na Dorćolu i bila je poznata beogradskim Sefardima. Otac Milana Kapetanovića, Dimitrije (1820–1866), bavio se trgovinom. Majka Pijada (1826–1913) bila je učiteljica u jevrejskoj ženskoj osnovnoj školi na Jaliji, od osnivanja škole 1864. do odlaska u penziju 1881. godine. Pijada Kapetanović je zapamćena na Dorćolu kao "uzorita učiteljka" čije su učenice unele u svoje kuće srpski jezik i srpsku pesmu. Dimitrije i Pijada Kapetanović imali su četvoro dece: Katarinu (1845–1921), Đorđa (1846–1867), Nikolu (1854–1932) i Milana.

Milan Kapetanović rođen je u Beogradu 10. septembra 1859. godine. U porodici se sačuvalo sećanje da se Milan družio sa dorćolskim Jevrejima i da je poznavao njihov jezik.³ Kao odličan učenik i državni stipendista Milan je završio beogradsku Realnu 1879, a 1883. godine Tehnički fakultet Velike škole.⁴ U julu 1883. godine postavljen je za počinjenjera druge klase Arhitektonskog odeljenja Ministarstva građevina i na tom poslu se zadržao do decembra iste godine.⁵ U Ministarstvu građevina Kapetanović je sa arhitektom Svetozarom Ivačkovićem radio planove za izgradnju seoskih crkava u srpskovi-nazijskom stilu.⁶ Kada je u januaru 1884. godine dobio nagradu za svetosavski temat, Kapetanović je već bio državni pitomac u Minhenu, gde je studirao arhitekturu na Tehničkoj visokoj školi.⁷ Studije je završio 1887, pa je kao diplomirani arhitekta postavljen 21.

2 David Alkalay, *Nova sinagoga "Bet Jisrael"*, Jevrejski almanah za godinu 5686 1925-1926, Vršac, 1925, str. 73-75, 77.

3 *Prva osnova narodne prosvete kod naših Mojsijevaca*, Štampa, br. 323, 23. XI 1909, VIII, str. [1-2]. (ćir.) Jelena de Majo, *Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji*. (U knjizi: *Jevrejsko žensko društvo u Beogradu 1874-1924*, Beograd, 1924, str. 54-55. (ćir.)

Vesna Rakić, *Jevrejske škole u Beogradu do 1941. godine*, Jevrejski istorijski muzej – Beograd, Zbornik 6, 1992, str. 334-335.

Istorijski arhiv Beograda, *Zbirka matičnih knjiga*. Crkva sv. Marka. Matična knjiga rođenih 1858-1864. (1859, registarski broj 206) .

Podaci iz usmenog saopštenja Anđe Kovačević, ćerke Milana Kapetanovića, koje je zabeležila Divna Đurić – Zamolo 22. XI 1972. godine. Beleške mi je poklonila sestra Divne Đurić – Zamolo, Ljiljana Đorić, arhitekta – urbanista, kojoj ovom prilikom najtoplije zahvaljujem.

Podaci sa spomenika na novom groblju (porodična grobnica Kapetanovića, parcela 6).

4 *Dvadesetpetogodišnjica Beogradske Realke 1890. god.* Izveštaj Dragulina Plajela, direktora Realke, Beograd, 1890, str. 178. (ćir.)

5 Arhiv Srbije. Velika škola. VŠ, 1879, 132; VŠ, 1880, 8, VŠ, 1881, 58; VŠ, 1882, 19. (ćir.)

Službeni deo, SN, br. 149, 10, VII 1883, L, str. 767. (ćir.)

Službeni deo, SN, br. 267, 9, XII 1883, L, str. 1343. (ćir.)

Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete, MPs, 1883, F XLI, r. 118. (ćir.)

6 Arhiv SANU, Istorijska zbirka, 7553.

7 *Beogradske vesti*, SN, br. 14, 19. I 1884, LI, str. 60. (ćir.)

Nagrade, Videlo, br. 8, 20. I 1884, V, str. [2]. (ćir.)

Vladimir Konjikušić, *Studenti arhitekture minhenske Tehničke škole iz jugoslovesnkih zemalja do 1914. godine*, Peristil, Zbornik radova za povijest umjetnosti, br. 31-32, 1988/1989, XXXI/XXXII, Zagreb, str. 117.

novembra iste godine za suplenta Tehničkog fakulteta Velike škole. Na istom fakultetu je od 2. septembra 1888. godine predavao nacrtu geometriju, u zvanju redovnog profesora. U toku školske 1901/1902. godine bio je dekan Velike škole i član Akademijske uprave. Stavljene je na raspoženje 27. februara 1905. godine, a 26. maja je otišao u penziju.⁸ Sledećeg semestra je predavao nacrtu geometriju kao honorarni nastavnik.⁹

Milan Kapetanović je od 1890. do 1902. godine više puta biran za člana Opštinskog odbora.¹⁰ U svojstvu predstavnika Beogradske opštine učestvovao je u radu na pripremi teksta Zakona građevinskog za varoš Beograd iz 1896. godine.¹¹ Bio je i član žirija za ocenu projekata uređenja Malog Kalemegdana na konkursu koji je raspisala Beogradska opština 1898. godine.¹² U septembru 1902. godine izabran je za člana Građevinskog odbora Beogradske opštine.¹³

U toku 1911. i 1912. godine Milan Kapetanović je bio ministar narodne privrede, a posle toga je izabran za narodnog poslanika. Za vreme Prvog svetskog rata postao je član Međunarodnog komiteta u Parizu. Posle rata je 1918. i 1919. godine bio ministar građevina, a zatim šef Servisa za reparacije u Visbadenu i Berlinu do 1927. godine, kada se povukao iz javnog života.¹⁴ Umro je u Beogradu 26. juna 1934. godine.¹⁵

Milan Kapetanović je imao veliku porodicu. U januaru 1893. godine oženio se Jelenom (1876–1942), ćerkom beogradskog trgovca Nikole Vujatovića. Imali su petoro dece:

-
- 8 *Službeni deo*, SN, br. 259, 27. XI 1887, LIV, str. 1105. (ćir)
Službeni deo, SN, br. 193, 4. IX 1888, LV, str. 898. (ćir)
Službeni deo, SN, br. 117, 28. V 1905, LXXII, str. 1. (ćir)
 Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete, MPs, 1912, F 85, r. 88.
Podaci iz Klandara sa šematizmom Kraljevine Srbije (ćir.) za godinu 1889–1906.
 - 9 Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete MPs, 1906, F IV, r. 37.
 - 10 *Predstavništvo varoši*, BON, br. 7, 11. II 1890, VIII, str. 41. (ćir)
Rad opštinskog odbora. XXIII redovni sastanak 11. marta 1891. god. BON, br. 16, 7. IV 1891, IX, str. 78. (ćir)
Izveštaj Milovana R. Marinkovića, predsednika, o radu Beogradske opštine u 1891. godini, Beograd, 1892, str. 5-7. (ćir)
Gradanstvu beogradskom, BON, br. 52, 25. XII 1896, XIV, str. 223. (ćir)
Završni račun Opštine grada Beograd za 1902. godinu, Beograd, 1903, str. 3. (ćir.)
 - 11 Svetlana V. Nedić, *Grđevinsko zakonodavstvo Beograda krajem XIX i početkom XX veka*, GGB, knj. XLIV, 1997, str. 116. (ćir)
 - 12 Svetlana V. Nedić, *Urbanističko uređenje Beograda od 1886. do 1914 godine*, GGB, knj. XXIII, 1976, str. 196. (ćir)
 - 13 *Rad Odbora opštinskog, Redovni sastanak 4. septembra 1902.* BON, br. 38, 22. IX 1902, XX, str. 255. (ćir)
 - 14 St. [anoje] Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. II, Zagreb, [1928], str. 802, 808. (ćir)
Milan Kapetanović, profesor univerziteta i minstar u penziji, Vreme, br. 4477, 28. VI 1934, XIV, str. 5. (ćir.)
 Divna Đurić – Zamolo, *Grđiteljji Beograda 1815–1914*, Beograd, 1981, str. 64. (ćir.)
Podaci iz Državnog kalendara Kraljevine Srbije za godine 1912. i 1914.
 Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete, MPs, 1915, br. 1001-1699, (Nesređena grđa).
 - 15 *Lične i porodične vesti. Čitulja*, Politika, br. 9378, 28. VI 1934, XXXI, str. 13. (ćir.)

Ružu (1894–1961), Mihaila (1895–1902), Svetislava (1900–1954), Angelinu – Anđu (1903–1983) i Miloša (1904–1991). Milan je sa porodicom stanovao u današnjoj Zmaj Jovinoj ulici broj 23, u kući brata Nikole, advokata. U prvoj deceniji XX veka preselio se u vilu na imanju koje je Jelena dobila od roditelja (današnja adresa – Ulica Sanje Živanovića 30). Tu su ostali do septembra 1915. godine, kada su preko Soluna i Atine otišli u Francusku. Posle rata Jelena je ostala u Francuskoj sa decom, koja su se tu školovala. Ruža je studirala matematiku na Sorboni, Anđa je završila Devojačku školu u Eksu u Provansi, a Svetislav i Miloš postali su elektroinženjeri. Po povratku u Beograd Milan i Jelena Kapetanović ponovo su se nastanili u Zmaj Jovinoj 23, a od 1932. godine u Srebrničkoj broj 4.¹⁶

I pored mnogobrojnih obaveza Milan Kapetanović je stizao da se bavi projektovanjem privatnih i javnih zgrada. Od privatnih zgrada ističu se luksuzna porodična kuća poznata kao dom Jevrema Grujića, sazdana 1896. godine u Svetogorskoj ulici broj 17¹⁷ i kuća Bete i Riste Vukanovića, iz 1902. godine, u Kapetan-Mišinoj 13, koja je osim stambenih prostorija imala dva ateljea i dve učionice umetničke škole, a njene fasade Beta je ukrašila freskama.¹⁸ Kapetanović je projektovao i prvu modernu školsku zgradu u Beogradu – Dorćolsku osnovnu školu na uglu ulica Cara Dušana i Dubrovačke, završenu 1893. godine.¹⁹ Zajedno sa inženjerom Milošem Savčićem projektovao je 1896. godine zgradu Klasne lutrije u Ulici Vase Čarapića 20,²⁰ a sa arhitektom Miloradom Ruviđićem – paviljon Srbije na Međunarodnoj izložbi u Parizu 1900. godine.²¹ Svojim graditeljskim ostvarenjima Milan Kapetanović je zauzeo ugledno mesto u istoriji beogradske arhitekture. Kapetanovićeve građevine odlikuju se dobrim proporcijama i odmerenom upotrebom dekorativnih elemenata, preuzetih uglavnom iz renesansne arhitekture, osim u

16 *Venčanje*, Svetlost, br. 9, 27. I 1893, II, str. [2]. (ćir.)

Podaci sa spomenika na Novom groblju (porodična grobnica Kapetanovića, parcela 6, i Kovačevića, parcela 10).

Podaci iz zabeležaka Divne Đurić – Zamolo (v. napomenu 3).

Podaci iz usmenog saopštenja Ivana Kovačevića, etnologa, kome srdačno zahvaljujem. Ivan Kovačević je praunuk Milana Kapetanovića, unuk Kapetanovićeve ćerke Ruže, sin Jovana Kovačevića, arheologa.

Kapetanovićeva ćerka Anđa i sin Svetislav nisu imali dece. Potomci Kapetanovićevog sina Miloša žive u Belgiji.

17 Branko Vujović, *Dom Jevrema Grujića*, Beograd, 1966.

18 Divna Đurić – Zamolo, *Graditelji Beograda 1815–1914*, Beograd, 1981, str. 65. (ćir.)

19 Svetlana V. Nedić, *Izgradnja prvih modernih školskih zgrada u Beogradu*. Dorćolska i palitulska osnovna škola, GGB, knj. XXVIII, 1981, str. 97-107. (ćir.)

20 *Inženjer Miloš Savčić, graditelj, privrednik, gradonačelnik*. [katalog izložbe Muzeja nauke i tehnike održane u Muzeju primenjene umetnosti]. Autori Adela Magdić, Vladimir Šolaja, Beograd, 1997, str. 30. (ćir.)

21 Divna Đurić-Zamolo, *Graditelji Beograda 1815-1914*, Beograd, 1981, str. 65. (ćir.)

Srbija na svetskoj izložbi u Parizu 1900. [Katalog]. Autor izložbe i teksta Vesna Dušković, Beograd, Etnografski muzej, 1995. (ćir.)

Aleksandar Kadijević, *Jedan vek traženja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi*. (Sredina XIX – sredina XX veka), Beograd, 1997, str. 68. (ćir.)

slučaju paviljona Srbije, oblikovanog u srpskovizantijskom, i sinagoge Bet Jisrael koja je projektovana u mavarskom stilu.

U drugoj polovini XIX veka, u vreme istorizma u arhitekturi, mavarski stil je odabran za građenje sinagoga u velikim evropskim gradovima zato što je podsećao na zlatno doba španskih Jevreja. U ovom stilu su izgrađene sinagoge u Beču, Budimpešti, Kelnu, Berlinu, Londonu, Firenci, Petrogradu.²² Za mavarski stil se opredelio i Milan Kapetanović, svakako u dogovoru s naručiocima. Prvi Kapetanovićev projekat za sinagogu Bet Jisrael odnosio se na građevinu koja je trebalo da se podigne u Dubrovačkoj ulici broj 71. Danas je ovaj projekat poznat iz nepotpisanog članka "Nova sinagoga", objavljenog 1901. godine u *Tehničkom glasniku*. Autor teksta ističe da je projekat izradio Milan Kapetanović, profesor Velike škole, i da će sinagoga biti prva zgrada u mavarskom stilu kod nas. Sinagoga je zamišljena kao građevina slobodna sa svih strana. Dužina lica trebalo je da iznosi 30 metara. Prednji deo zgrade imao bi dva bočna rizalita, završena malim kubetima, dok bi se nad sredinom građevine uzdizalo veliko šesnaestostrano kube prečnika 11 metara. U zgradi bi se, osim hrama sa prostranom galerijom, nalazile i garderobe, sala, soba za pevače, kao i dva stepeništa. U dvorištu je bila predviđena mala zgrada sa pomoćnim odeljenjima. Pošto opisani projekat nije sadržavao ni situacioni ni regulacioni plan, a ni plan konstrukcije galerija, može se pretpostaviti da je ovo u stvari bio idejni projekat. Pisac članka predlaže da se dvorište nivelisanjem učini horizontalnim, da bi se usled velike strmine Dubrovačke ulice izbegla nepravilnost sokla i ulaznost stepeništa. Ako bi se sinagoga sagradila povučeno od regulacione linije, onda bi, po mišljenju autora teksta, prednji deo dvorišta trebalo odvojiti od trotoara ogradom. Otkupom susednih imanja povećalo bi se dvorište i omogućio nesmetan pogled na sinagogu.²³

U literaturi je zabeleženo da je ovaj projekat poslat na odobrenje Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova, ali "usled raznih smetnji" sinagoga nije mogla da se podigne u Dubrovačkoj ulici, pa je Crkveno-školska jevrejska opština rešila da zgradu podigne na placu u Ulici cara Uroša.²⁴

Pomenute smetnje su se možda odnosile na izbor mesta za sinagogu. U maju 1904. godine Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova odredilo je komisiju sa zadatkom da izvidi da li je mesto u Ulici cara Uroša pogodno za sinagogu.²⁵ Na osnovu mišljenja komisije Ministarstvo je 12. februara 1905. godine odobrilo da se sinagoga sazida u Ulici cara

22 *Encyclopaedia Judaica*, Volume 15, Jerusalem, 1971, stub. 619-620.

23 *Nova sinagoga*, Tehnički glasnik, br. 2, 24. VI 1901, I, str. 4. (ćir.)

24 David Alkalay, *Nova sinagoga "Bet Israel"*, Jevrejski almanah za godinu 5686, 1925–1926, Vršac, 1925, str. 75.

25 *Rad odbora opštinskog. Redovni sastanak 25. maja 1904. god*, BON, br. 23, 2. VI 1904, XXII, str. 3. (ćir.)
Kao predstavnik Beogradske opštine u sastav ove komisije ušao je prota Marko Petrović, odbornik.

Uroša. Milan kapetanović je izradio novi projekat, prilagođen placu koji je bio manji od onoga u Ulici kralja Petra. U leto iste godine ovaj projekat je u Ministarstvu građevina pregledan i odobren.²⁶ Licitacija za zidanje sinagoge u Ulici cara Uroša zakazana je za 21. januar 1907. godine. Zbog visokih cena i malog broja ponuđača održana je nova licitacija 4. februara. izvođenje građevine je ustupljeno Viktoru Azrielu, što je i odobreno 15. februara iste godine rešenjem Ministarstva građevina.²⁷

Viktor Azriel (Beograd, oko 1875–1942), građevinski inženjer i preduzimač, završio je Građevinski fakultet u Beču, a po povratku u Beograd opredelio se za privatnu delatnost. Danas je poznat kao projektant i izvođač izuzetnog ostvarenja beogradske secesijske arhitekture – Robnog magazina Benciona Bulija u Ulici kralja Petra broj 16, iz 1907. godine.²⁸

Početak izgradnje sinagoge Bet Jisrael obeležen je veoma svečano u četvrtak, 10. maja 1907. godine, u 11 sati, uz učešće sveštenstva i Srpsko-jevrejskog pevačkog društva, i u prisustvu istaknutih ličnosti. Kamen temeljac je položio sam kralj Petar, koji se posle svečanosti upoznao sa projektantom Milanom Kapetanovićem i izvođačem Viktorom Azriplom.²⁹

Sinagoga je sagrađena pod nadzorom Milana Kapetanovića. Na gradilištu se nije radilo subotom i u dane jevrejskih praznika na izričit zahtev rabina, jer je preduzimač smatrao da treba raditi i subotom.³⁰

26 *Odgovor na izveštaj o radu uprave i raznih zavedenja crkveno školske jevrej. opštine u Beogradu. Novembar 1909 – avgust 1911*, Beograd, 1911, str. 57-58, 104-110. (ćir.)

27 *Privatni oglasi*, SN, br. 3, 3. I 1907, LXXIV, str. 4. (ćir.)
Privatni oglasi, SN, br. 23, 27. I 1907, LXXIV, str. 4. (ćir.)
Arhiv Srbije, Ministarstvo građevina, Fascikla 19. (Nesređena grada).

28 Divna Đurić – Zamoo, *Graditelji Beograda 1815–1914*, Beograd, 1981, str. 15-16. (ćir.)
Divna Đurić – Zamolo, *Beograd 1898–1914*, Iz arhive Građevinskog odbora, Beograd, 1980, str. 19. (ćir.)
Divna Đurić – Zamolo, *Jevreji – graditelji Beograda do 1941. godine*, Jevrejski istorijski muzej – Beograd, Zbornik 6, 1992, astr. 217-220.
Zoran Manević, *Pioniri moderne arhitekture Beograda*, Arhitektura – urbanizam, br. 16, 1962, III, str. 47-48.

29 *Nova mojsijevska bogomolja u Beogradu*. Udaranje kamena temeljca, Beogradske novine, br. 130, 12. V 1907, XIII, str. [3]. (ćir.)

David Alkalay, *Nova sinagoga "Bet Jisrael"*, Jevrejski almanah za godinu 5686 1925-1926, Vršac, 1925, str. 77-80.

S. D. *Tri decenije sinagoge Bet Jisrael*, Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine, br. 5, 1. V. 1939, I, str. 6-7. (ćir.) (Na članke u ovom časopisu kao i na izvore koji se čuvaju u Jevrejskom istorijskom muzeju skrenule su mi pažnju kustosi Milica Mihailović i Vojislava Radovanović, kojima dugujem iskrenu zahvalnost).

30 *Odgovor na Izveštaj o radu uprave i raznih zavedenja crkveno školske jevrej. opštine u Beogradu. Novembar 1909 – avgust 1911*, Beograd, 1911, str. 26, 30, 86, 93-94, 98-103. (ćir.)

Početak septembra 1908. godine građevina je bila završena i spremna za osvećenje. U nedelju, sedmog septembra, utvari i knjige prenete su u svečanoj povorci iz nove sinagoge u Jaliji u sinagogu Bet Jisrael. Sutradan, u četiri sata popodne, sinagoga je osvećena pred mnogim uglednim zvanicama. Pre početka verskog obreda sinagogu je simbolično otvorio kralja Petar, uklanjajući gajtana iznad stepenica koje vode na podijum, čime je oslobodio pristup oltaru. Posle zvaničnog dela svečanosti, okupljeni Beograđani su ostali da se dive lepoti nove građevine.³¹

Sinagoga Bet Jisrael uzdizala se iznad prizemnih kuća u Ulici cara Uroša, ali je skretala pažnju više svojim živopisnim izgledom nego veličinom. Bila je sagrađena na regulacionoj liniji, sa dimenzijama osnove 14×35 metara. Bočne fasade su se teško sagledavale zbog malog razmaka između sinagoge i susednih kuća, dok se zadnja fasada videla iz Ulice kralja Petra, preko neizgrađenih placeva.

Na fasadama sinagoge bile su izvedene vodoravne trake u dve boje, koje su podsećale na redove opeke i kamena. Ukrasi oko prozora bili su načinjeni od terakote. Zgrada je imala dvoslivni krov pokriven limom. Pročelje sinagoge Kapetanović je raščlanio po vertikali na tri dela. Srednji deo sadržao je portal, istaknut stubovima i vajanom dekoracijom, dok su vrata bila od gvožđa. Iznad portala nalazila se bifora, okružena plastičnim ukrasom od terakote, koji je zauzimao veliku površinu. Srednji deo fasade završavao se zabatom, ulepšanim slepim arkadama i Davidovom zvezdom. Iza vrha zabata pomaljao se tornjić koji je nosio tablice sa deset Božjih zapovesti. Bočni delovi pročelja činili su celinu sa odgovarajućim delovima bočnih fasada. Tako je stvoren utisak četvrtastih kula, koje su bile oživljene prozorima, horizontalnim vencima, Davidovim zvezdama, natpisima na hebrejskom i nizivima palmeta, a bile su pokrivene okruglim metalnim kupolama.

Zadnja fasada imala je gornji deo u obliku zabata, ukrašenog Davidovom zvezdom, slepim arkadama i izduženim prozorima. Iza zabata bila su tri tornjića, od kojih je onaj u sredini predstavljao postolje za tablice sa Božjim zapovestima.

Spoljašnjost sinagoge svedočila je o Kapetanovićevom poznavanju mavarskog stila, kao i o njegovom smislu za proporcije i osećaju za detalj.

31 *Osvećenje nove sinagoge*, Politika, br. 1668, 8. IX 1908, V, str. 2. (ćir.)

Osvećenje nove sinagoge, Politika, br. 1669, 9. IX 1909, V, str. 2. (ćir.)

Svečanost naših Mojsijevaca, Štampa, br. 248, 8. IX 1908, VII, str. [2]. (ćir.)

Osvećenje nove sinagoge, Štampa, br. 249, 9. IX 1908, str. [3]. (ćir.)

S. D. *Tri decenije sinagoge Bet Israel*, Vesnik jevrejske sefardske veroispovedne opštine, br. 5, 1. V 1939, I, str. 6-7. (ćir.)

David Alkalay, *Nova sinagoga "Bet Jisrael"*, Jevrejski almanah za godinu 5686 1925–1926, Vršac, 1925, str. 81-82.

Sinagoga Bet Jisrael.
Fotografija iz knjige: Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926.

Rešenje unutrašnjeg prostora građevine proizašlo je iz njene namene. Prednji deo zgrade sadržao je pripratu i stepenište za galeriju. Iz priprate se ulazilo u hram, okružen sa tri strane galerijom od armiranog betona. Mermerni oltar (poklon Jevrejskog ženskog društva) uzdizao se na zidanom podijumu. Dnevna svetlost ulazila je kroz prozore od raznobojnog stakla, a u večernjim časovima hram je bio osvetljen električnim lusterima i kandelabrima. Deo građevine iza oltarskog prostora sadržao je stepenište i pomoćne prostorije.³²

32 Aron Alkalaj, "Mladoturci" i "Staroturci" u Beogradu. Spor oko zidanja nove sinagoge Bet Jisrael, *Jevrejski almanah*, 1965-1967, Beograd, 1967, str. 105-114.

Odgovor na Izveštaj o radu uprave i raznih zavedenja crkveno školske jevrej. opštine u Beogradu. Novembar 1909 – avgust 1911, Beograd, 1911, str. 87, 98-103. (U ovoj knjizi je na str. 98-103 objavljen tekst Milana Kapetanovića *Dodatak protokolu kolaudirajuće komisije za kolaudovanje Sinogoge "Bet Jisrael"*, datiran 21. IV 1911. Rukopis istog teksta čuva se u Arhivu Srbije, u nesređenoj građi Ministarstva građevina, fascikla 19).

Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926, str. 103-105. (ćir.)

Sinagoga Bet Jisrael imala je stalni hor, sastavljen od članova Srpsko-jevrejskog pevačkog društva.³³

Za vreme Prvog svetskog rata sinagoga je bila pogođena granatom koja je oštetila jedno kube.³⁴

Posle Prvog svetskog rata bogoslužjenje u sinagogi Bat Jisrael je modernizovano, pa je hor pevao uz pratnju harmonijuma.³⁵ Osim verskih obreda u sinagogi su se održavali i koncerti duhovne muzike.³⁶

Kada je 1935. godine sagrađena zgrada Saveza jevrejskih opština na placu u Ulici kralja Petra broj 71,³⁷ pored njenog dvorišnog krila napravljene su stepenice koje su ovu građevinu povezivale sa sinagogom.

Sinagoga Bet Jisrael postojala je sve do 1944. godine, kada su je nacisti zapalili prilikom povlačenja iz Beograda. Tada su uništeni gornji delovi građevine. Posle rata je na ostacima sinagoge sazidana Galerija fresaka.³⁸

Nestankom sinagoge Bet Jisrael beogradska arhitektura je izgubila spomenik osoben po izgledu i znamenit po umetničkoj vrednosti.

Jevrejski istorijski muzej. Skica osnove sinagoge "Bet Jisrael", rađena verovatno za potrebe unutrašnjeg uređenja građevine.

Muzej grada Beograda. Odeljenje urbanizma. Fotografija Ur 6161.

Muzej grada Beograda. Odeljenje urbanizma. Fotografije Jeremije Stanojevića: Ur 10 798, Ur 11225, Ur 11226, Ur 11227, Ur 11228. Fotografije pod signaturama Ur 11225 i Ur 11228 objavljene su u knjizi: Divna Đurić – Zamolo, *Beograd 1930. na fotografijama Jeremije Stanojevića*, Beograd 1975. (ćir.)

Muzej grada Beograd. Odeljenje urbanizma. Razglednica datirana 1911. god, Ur 864, objavljena u knjizi: Divna Đurić – Zamolo, *Graditelji Beograda 1815–1914*, Beograd, 1981, (ćir.). Ista razglednica, iz zbirke dr Sergija Dimitrijevića, objavljena je, u boji, u knjizi: *Pozdrav iz Beograda*. Beograd na starim razglednicama. Iz zbirke dr. Sergija Dimitrijevića. Autori dr Sergije Dimitrijević – Gordana Gordić, Beograd, 1986. (ćir.)

33 *Izveštaj o radu uprave i raznih zavedenja crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu, Novembar 1909–avgust 1911*, Beograd, 1911, str. 7. (ćir.)

34 Fotografija iz kolekcije Vojina M. Đorđevića, novinara. Biblioteka grada Beograda, F – II – 585.

35 Aron Alkalaj, *Život i običaji u nekadašnjoj Jevrejskoj mahali*, Jevrejski almanah, 1961–1962, str. 95-96.

36 *Duhovni koncert Srpsko-jevrejskog pevačkog društva*, Vesnik Jevrejske sefardske veropispovedne opštine, br. 2, 1. II 1939, I, str. 11. (ćir.)

Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918–1941*, Beograd, 1997, str. 53-54. (ćir.)

37 Divna Đurić – Zamolo, *Jevreji – graditelji Beograda do 1941. godine*. Jevrejski istorijski muzej Beograd, Zbornik 6, 1992, str. 233-235.

38 Fotografija oštećene sinagoge Bet Jisrael u stalnoj postavci Jevrejskog istorijskog muzeja. Ruševine sinagoge Bet Jisrael. Slika Lepasave St. Pavlović, reprodukovana u Jevrejskom almanahu 1965–1967, kao ilustracija članka Arona Alkalaja (v. napomenu 32).

NAPOMENE

Skraćenice:

BON = Beogradske opštinske novine

GGB = Godišnjak grada Beograda

SN = Srpske novine

Svetlana V. Nedić

The Beth Israel Synagogue – A Work by Architect Milan Kapetanovic

S u m m a r y

The Beth Israel Synagogue was located as in 20 Cara Urosa Street. Built in 1908, it was designed and its construction monitored by architect Milan Kapetanovic (b. 1859 – d. 1934, Belgrade). Civil engineer and contractor Victor Azriel (Belgrade, b. circa 1875, d. 1942, Belgrade) was responsible for the construction.

Kapetanovic finished high school and Technical School in Belgrade, and graduated architecture from the Superior Technical School in Munich. Since 1887 until 1905, he taught descriptive geometry at the Technical School in Belgrade. Before the World War I, he was minister for the national economy, and minister of civil works after the war.

Kapetanovic designed a number of private and public buildings in Belgrade, including the home of Jevrem Grujic, the Vukanovic residence, the Dorcol elementary school, the Class Lottery House (with engineer Milos Savkovic), in the Neo-Renaissance style. Together with architect Milorad Ruvodic, he designed the Serbian Pavilion at the International Exhibition in Paris, in 1900, in Serbo-Byzantine style.

The Beth Israel Synagogue has a special place in Kapetanovic's body of work. Built in the Maori style, it followed the trend of the European synagogues of the time. The main characteristics of the Beth Israel Synagogue were picturesqueness and polychromy. Decorative elements, fitting harmoniously into the whole, dominated the bichrome façade. Two metal domes dominated the front side of the building. It was well proportioned and in harmony with its surroundings. The synagogue was heavily damaged during the World War 2. Today's Gallery of Frescoes was built on its remains.

DARIVANJE TORE U KANJIŽI* ISTORIJSKI I ETNOLOŠKI PRILOG

Apstrakt. Ovo je prikaz darivanja *Tore* u Kanjiži iz 1907. godine, kao istorijski i etnološki prilog bogate prošlosti jedne male jevrejske zajednice koje više nema. U uvodnom delu daje se kratak osvrt na formalne i sadržajne elemente posebnog poštovanja (kulta) *Tore*, a čin darivanja pergamentskih svitaka opštini (zajednici) i ceremonija, vezana za ovaj akt, jedan je od tih elemenata. Zatim sledi detaljan opis ceremonije, doslovno prenesene iz dokumenta, priloženog knjigama zapisnika sa sednica skupštine Jevrejske opštine Kanjiža.

Ključne reči: Jevreji, Tora, Jugoslavija.

Jevrejska opština u Kanjiži je jedna od retkih čiji su zapisnici, blagajničke i druge knjige, zatim matične knjige većim delom (a možda i u celosti) sačuvani.¹ To su uglavnom uobičajeni dokumenti. Sačuvan je, međutim, opis ceremonije darivanja *Tore*, za koji smo smatrali da ga vredi u celini objaviti. Da bismo bolje razumeli izvesne elemente ceremonije, treba prvo da se osvrnemo na neke opšte običaje koji se tiču upotrebe Mojsijevog *Petoknjižja*, kao i na ulogu koju je ono odigralo kroz istoriju Jevreja.

Prvo moramo istaći da je *Tora* odigrala veoma značajnu ulogu u očuvanju identiteta Jevreja, raštrkanih u *galutu*, bez države-matice, veoma često u neprijateljskom okruženju, a u boljem slučaju u prijateljskoj sredini, koja je, međutim, mada u najboljoj nameri, preti la da ih asimiluje. Skoro celokupna tradicija Jevreja, direktno ili indirektno, izgrađena je na *Tori* i ne treba se čuditi da se *Tora* već od početka javlja kao vrsta kulta, a što za spolj-

* Ovaj rad je dobio drugu nagradu 2000. godine na 44. Nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

1 Zajednica Jevreja u Kanjiži (Raniji nazivi: Stara Kanjiža, Mađarska Kanjiža) bila je relativno mala. Prilikom popisa stanovništva 1910. godine brojala je svega 266 članova, što je 1,6% tadašnjeg celokupnog stanovništva varoši. (*A zsidő népesség száma településenként 1840-1941*. Budapest, 1993. 68-69. p.) Kanjiški Jevreji su većinom bili neolozci, ali u varoši je živela i manja grupa ortodoksa. Tako su 1944. godine, neposredno pre deportacije, postojale dve odvojene opštine: u neološkoj opštini popisano je 137, a u ortodoksnjoj 65 duša. (*Magyarországi hitközségek. 1944 április A Magyar Szidók Központi Tanácsának ésszerirása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I/A. Adattár*. Budapest, 1994. 378-380. p.) Međutim, interesantno je da, izuzev kraćih vremenskih perioda, nijedna opština nije imala rabina, zbog čega su Jevreji u Kanjiži bili primorani da za velike praznike pozovu rabina iz Subotice ili Sente, kako bi podigli praznično raspoloženje bogoslužjenja.

ne posmatrače ponekad može izgledati kao fetišiziranje svetih svitaka; kao neka vrsta komplementarne radnje u narodu koji veoma ozbiljno shvata zapovest "Ne gradi sebi lika rezana..."

KULT TORE

Spoljašnji znaci kulta su formalnog karaktera i primećuju se na prvi pogled. Mada se u novije vreme (već dva veka) izdaju i štampane – dvojezične – *Tore*, one su samo za "kućnu upotrebu", a u sinagoyalnoj liturgiji i dalje se koriste pergamentski svici, pisani rukom. Ukorenjena tradicija ne propisuje samo materijal od kojeg se prave svici, već i način kako se oni prepisuju. Do dan-danas postoje i profesionalni prepisivači (*soferim*). Veoma je važno da se pri pisanju ne upotrebljavaju tačkice za samoglasnike. Takođe je važno da se ne upotrebljavaju *Tore* koje sadrže pravopisne i druge greške ili koje su oštećene. Ako bi se neko slovo oštetilo pri upotrebi (čitanju), pisar bi ispravio grešku, a ako je oštećenje veće, onda su se svici stavljali van upotrebe, to jest prvo bi bili smešteni u *genizu* (posebno mesto u sinagogi), a kad bi se nakupio priličan broj oštećenih *Tora*, odnosno molitvenika, ili drugih liturgijskih predmeta (tekstovi iz *mezuze* ili *tefilin*), celokupna sadržina *genize* sahranjivana je na groblju.

Drugi najupadljiviji znak posebnog poštovanja *Tore* je njen smeštaj u sinagogi: mesto, ali i način smeštaja. Postoji, zna se, specijalno napravljeno mesto, niša na istočnom zidu (*mizrah*), gde je smešten orman ili sanduk (*aron hakodeš ili aron habrit*) sa svicima. Obično se iza tog mesta, na spoljašnoj strani zida dogradi izbočina da se *mizrah* vidi i vani. *Mizrah* je pokriven zastorom (*parohet*). Ako postoji oprema (*meil, rimon, tas i jad*), *Tora* se smešta u *aron hakodeš* "odevena".

Postoji i posebno određeno mesto za čitanje nedeljne *sidre* iz *Tore*, a to je *bima* (kod imućnijih zajednica ograđena je ogradom od umetnički izrađenog kovanog gvožđa); ona se kod ortodoksa nalazi u centralnom delu sinagoge, a kod neologa njeno mesto je blizu istočnog zida.

Kao znak izuzetnog poštovanja *Tore* možemo navesti i upotrebu *jada* za pokazivanje reda pri čitanju *sidre*, kao i neke elemente u sinagoyalnoj liturgiji, npr. uzimanje svitaka ili njihovo vraćanje u *aron hakodeš*, uz recitovanje posebnih blagoslova (*braha*).

SADRŽAJNI OBLICI KULTA TORE

Treba istaći da je davanje *Tore* izabranom narodu, tj. Jevrejima, potvrđivanje saveza (*b'brit*) između Boga i Jevreja. Tokom vekova kako narodne, tako i zvanične religiozne

prakse, taj savez poprima oblik braka (sa ceremonijom svadbe), tj. odnos Jevreja prema *Tori* (i prema Bogu) javlja se kao parabola o braku, naročito u hasidskim sredinama, gde je jak uticaj kabalista, a popularisanjem, tj. razrađivanjem ove ideje od strane *hasida*. Postoji opis proslave praznika *šavuot* u Maramarošsigetu (Máramarossziget, Erdelj) 1883. godine. Posle molitve *šahrit* rabin ZALMEN LAJB čitao je ep JISRAELA NADŽARE, jevrejskog pesnika iz XVI veka; ep je bio napisan po uzoru na tekst *k'tube*, a bračni drugovi su, s jedne strane, Svevišnji, a, s druge strane, narod Izraela. Mladoženja se obavezuje da će voditi brigu o svojoj izabranici i pokloniti joj Kanaan, a mlada da će se ponašati dostojno i da će uvek slušati zapovest svog gospodara.²

Za vreme praznika *Simhat Tora*, kada se čita poslednja *sidra* i počinje iznova od *B'rešit*, za ovu priliku se biraju dvojica "mladoženja": jedan je mladoženja *Tore*, koji čita kraj poslednje *sidre*, a drugi je mladoženja *B'rešita*, koji će čitati prvu *sidru*. Dok čitaju, iznad njih drže baldahin (*hupu*), jer se smatraju za mladoženje. Veoma često, naročito u manjim zajednicama, za tu ulogu biraju se mladići koji su se oženili te godine. Cela ceremonija verovatno vodi poreklo od igre rečima. Zatvaranje ciklusa čitanja *Tore* zove se *Hatam Tora* (pečat *Tore*) a od "*hatam*" dolazimo do izraza "*hatan*" (mladoženja). Ali ceo običaj može se tumačiti i shvatanjem da *Tora* nije "*moraša*" (nasleđe), već "*morasa*" (vereništvo), ne dobija se, dakle, olako; nju treba zadobiti. U vezi sa čitanjem *sidre* poznat je i jedan narodni običaj: muž porodilje trudio se da prilikom uzimanja *svitaka* pred čitanje što više pomogne, tj. da ih što više drži u svojim rukama, kako bi porođaj bio lakši. Korišćenje *hupe* prilikom venčanja takođe se po nekima tumači time što je kod Sinaja došlo do sklapanja braka i to između Gospoda i naroda Izraela, a *hupa* je simbol Sinaja.³ Kao što ćemo videti, *hupa* se javlja i prilikom ceremonije darivanja *Tore*, a kao elemenat ceremonije osvećenja.

DARIVANJE TORE

Pergament za *Toru* oduvek je bio skup materijal; trebalo je posebno plaćati i *sofera* – prepisivača. Stoga su obično imućni pojedinci bili ti koji su nekoj opštini poklanjali *Toru*, ili bi je pozajmili na trajnu upotrebu. U većini slučajeva *Tore* su darivane sa celokupnom opremom, mada se to moglo učiniti i odvojeno. *Parohet*, koji je pokrivao *mizrah*, takođe je bio dar nekog od članova opštine. Zato je broj primeraka *Tore* u nekoj sinagogi (moglo ih je biti više) oduvek bila nekakva mera ekonomske snage dotične zajednice. Pobude darivanja bile su različite: mogle su biti iz čisto bogataškog hira, kao statusni simbol po-

2 Schön, Dezső: *Istenkeresök a Kárpátok alatt. A haszidizmus regénye*. Budapest, 1997. 149. p.

3 Za ove detalje v. Lau, Israel Méir: *A zsidó élet törvényei*. Jerusalem, 1994. 305-309. i 450-452. p., zatim Komoróczy, Géza (ur.): *A zsidó, Budapest*. I. Budapest, 1995, 209-213. p.

jedinca-darodavca. U ortodoksnom poimanju to, međutim, nije samo pravo, već, naročito u slučaju imućnijih, i obaveza (*micva*).

Darivanje *Tore* ne javlja se samo kao gest imućnih članova zajednice; *Tora* se neretko poklanja i kao votivni dar, ili kao znak zahvalnosti nekim povodom. Za ovo poslednje imamo primer iz Sente, kada kratak novinski tekst donosi vest o darivanju *Tore*. Poznati su samo neki detalji: 24. maja 1901. godine LASLO KOVAČ (Kovács László) i supruga mu poklonili su jevrejskoj opštini bogato (srebrom i zlatom) opremljenu Toru povodom ozdravljenja njihovog teško obolelog sina. Osvećenje *Tore* obavljeno je po svečanoj ceremoniji, koja je otpočela u stanu darodavaca, zatim je posle pevanja i svečanog govora *Tora* pod baldahinom prenetu u sinagogu, gde je održano bogoslužjenje. Posle toga je za pozvane goste održan svečani prijem u stanu darodavaca.⁴

Sačuvan je inventar sinagoge u Kanjiži, gde su nabrojani 6 svitaka *Tore*.⁵ Pored *Tore*, nabrojani su još:

- Meil (navliaka), svega 14 (četiri od crvenog baršuna, četiri od belog brokata, pet od šarenog štofa, jedan od zelene svile). Pored ovih, posebno se ističe dar ARMINA GRINERA: dva meila od crvenog baršuna i dva od belog.
- Celokupna oprema (*rimon*-natikač, *tas*-štit i *jad*-pokazalo), dva kompleta. I ovde se posebno ističe dar ARMINA GRINERA, jedna celokupna oprema.
- Jad sa lancem, od čistog srebra.

Imamo i primer iz Sente da je bivši rabin JEŠAJAHU POLAK poklonio senčanskoj *Hevra kadiši* jedan tas 1856. godine.⁶

Na kraju donosimo u celosti prevod opisa ceremonije darivanja *Tore* u Kanjiži, jer smatramo da ozbiljnijih odstupanja od dole pisanih detalja nije bilo ni u drugim jevrejskim opštinama.⁷

סדר חינוך ספר תורה
אשר נרבר' הכהן גרינצ'ר נ"י ונחנך
ביופראשון של השבעותבש' תרסו ל"ק
פהמ' קאנישאת"צ

4 Zentai Híradó, 1901. május 26.

5 U Istorijskom arhivu u Senti čuvaju se dve *Tore* (F: 607.53-54), koje verovatno potiču iz navedenog inventara. Inventar je priložen zapisnicima sednica skupštine Jevrejske opštine (F: 607.12. 1906-1907).

6 *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, 1988. 236. p. Predmet se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, pod. inv. br. 302.

7 Istorijski arhiv Senta, F: 607.12. 1906-1907. Preveli smo samo madarski deo teksta.

Ceremonija svetkovine posvećivanja nove Tore, koju je prepisati dao i za potrebe Božje službe darovao opštini Armin Griner [Grüner Ármin] 1. dana ševuot 5667 [1907].

1. U predvečerje dotičnog praznika, posle מצריב Tora se odeva u kući majke darodavca, ud. supr. Adolfa Grinera [Grüner Adolfné] u prisustvu skupa od deset članova מנין, a uz pevanje ק' psalma 100.
2. Sledećeg dana pre podne u ½ 10 časova darodavac sa još dvojicom donosi Toru u hram, kome u susret izlaze sa svim Torama, zatim svi zajedno pod baldahin חופח.⁸
3. Pristizanje Tore pozdravlja se 26. strofom ברוךהבא psalma 118., 'ק'י'ח' tri puta intoniranom.
4. Na čelu sa novom Torom svečana povorka ulazi u hram pevajući psalam 150 'ק'נ'.
5. Stavljanje Tore u zavetni kovčeg, uz pevanje ופנוחה יאמר.⁹
6. Recitovanje strofu po strofu psalma 119. 'ק'י'ט'.
7. Otvaranje zavetnog kovčega uz kazivanje, odnosno pevanje redovnih svečanih molitvi i pesmi.
8. Procesija jedanput sa svim Torama uz pevanje 25. strofe psalma 118. 'ק'י'ח' i 8-10. strofe psalma 19. 'י'ט'.
9. שמצ ישראל sa novom Torom, iz koje se čita praznična stavka (sidra). מפטיר [maftir] se čita iz Tore koju je darovao pokojni Jakab Griner. [Grüner Jakab].
10. Govor povodom osvećenja nove Tore, koji drži rabin Dr Ede Rozenberg [Rosenberg Ede]

חוק

[overava]

8 U originalnom tekstu, umesto "he" nepravilno se piše "het" na kraju reči hupa.

9 U originalnom tekstu, umesto "nun" nepravilno se piše "bet".

Atila Pejin

The Giving of the Torah in Kanjiza

S u m m a r y

This is a brief historical and ethnological addition to the study of a small Jewish community in Kanjiza.

The introduction explains the elements of the form and substance of the cult of the Torah. Given that the Five Books of Moses, or the Pentateuch, contain all the basic elements of the Jewish religion, institutional and popular alike (which inspired a rich oral and written religious tradition), it played an important role in the preservation of ethnic and religious identity of the Jews. This probably explains the origins of the reverence for the Torah scrolls, manifested in the choice of the material and ornamentation of the cabinet containing it, its special place in the synagogue and the objects used with it, as well as the ceremony of the reading of the Pentateuch and its giving to the community.

The second part offers a detailed description of the ceremony of the giving of the Torah in Kanjiza, since it is presumed that it was similar in all other communities, and researchers seldom come across documents of such value.

Sergije Dimitrijević

MOJA POLITIČKA SARADNJA SA BOROM BARUHAM U FRANCUSKOJ

Apstract.: Na osnovu svojih sećanja, dokumenata iz lične zbirke, arhivskih izvora i istoriografskih radova, autor je prikazao političku delatnost slikara Bore Baruha u Parizu tridesetih godina prošlog veka.

ključne reči: Jevreji, komunistička partija, Francuska, Jugoslavija.

U vreme kad sam došao u Pariz, 20. decembra 1934, po nalogu i sa zadatkom Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju da napišem elaborat *Iskustva partijskog rada u Srbiji i Makedoniji*, u ovom gradu nije postojala nijedna partijska ili simpatizerska studentska komunistička grupa.

Pošto sam od novembra 1931. u sklopu organizovanog ilegalnog studentskog komunističkog pokreta na Beogradskom univerzitetu učestvovao u radu jedne ilegalne grupe, a 1932. osnovao sam Skojevsku organizaciju u Leskovcu, koju sam vodio do odlaska u Francusku, da bih na početku školske godine 1933/34. osnovao i vodio takvu ilegalnu studentsku grupu u Beogradu, i uz to u leto 1934. rukovodio sam seoskom partijskom organizacijom u Vučju i Čukljaniku; pošto sam, dakle, sve to upisao u delokrug mog rada – bilo je sasvim prirodno što sam odmah po dolasku u Pariz nastojao da i ovde formiram takvu ilegalnu simpatizersku studentsku grupu.

UČEŠĆE U RADU ILEGALNE KOMUNISTIČKE STUDENTSKE SIMPATIZERKE GRUPE

Takvu sam grupu oformio već 1935. godine. U nju sam uključio i Boru Baruha, slikara i studenta prava, čija je porodica došla u Beograd iz Niša, kog sam poznavao iz studentskih demonstracija i akcija kao simpatizera komunističkog pokreta u Beogradu, Radmila Milovanovića, studenta prava iz Vranja, sa kim sam se povezao na preporuku Sime Pogačarevića, rukovodioca partijske organizacije iz Vranja, koju mi je preneo sekretar leskovačkog okružnog komiteta KPJ Blagoje Nikolić (R. Milovanovića sam kasnije is-

ključio iz ove grupe zbog njegovih levih skretanja), studenta N. N. koga sam upoznao u Parizu, ali o njemu namerno ne dajem bliže podatke, da mu ne bih naškodilo. Peti član te šestočlane grupe bio je Ljubiša Ilić, student agronomije, koga sam upoznao preko B. Baruha. Bora i Ljubiša živeli su u Parizu od male stipendije ili pomoći. Baruh je dobivao neznatnu pomoć od jevrejske opštine (400 frs) i jednog beogradskog trgovca iste narodnosti (100 frs). Zato su obojica, kao siromašni studenti bili prisiljeni da rade kelnerske poslove u jednom zadružnom vegetarijanskom restoranu u latinskom kvartu, iza crkve *St. Sulpice*, gde sam povremeno obedovao.

U okviru grupe prorađivali smo marksističku literaturu, partijsku štampu i interne spise, držali referate i diskutovali o političkoj situaciji u svetu i Jugoslaviji, o Sovjetskom Savezu, o pojedinim pitanjima partijske politike (npr. o nacionalnom pitanju, narodnom frontu, seljačkom pitanju, konspiraciji, radu među studentima itd). Članovi ove i ostalih grupa odlazili su na političke manifestacije KPF i Narodnog fronta, gledali sovjetske filmove u pariskim bioskopima i posebnoj kinoteci sovjetskih filmova koja se nalazila u kvartu *Bagnolet*.

Tokom vremena, pojedinci iz te grupe politički su sazrevali, pa sam B. Baruha i Lj. Ilića učlanio u Francusku komunističku partiju, a B. Baruha kao čoveka koji je ispunjavao uslove za konspirativan rad u ilegalnom komunističkom pokretu i u KPJ. B. Baruha sam lično primio u našu partiju i kao takvog uveo u jugoslovensko studentsko partijsko rukovodstvo koje sam oformio nešto kasnije, sredinom 1935.

Svi članovi KPJ na radu u Francuskoj, sem članova CK KPJ, učlanjivani su u KP Francuske. Jedino smo one koji nisu ispunjavali uslove za rad u ilegalnim uslovima učlanjivali samo u francusku partiju, da bi se dalje politički izgrađivali.

Tako je naša prvobitna simpatizerska grupa KPJ prerasla u partijsko-simpatizersku grupu, pošto su u njoj, pored mene, kao članovi partije bili i B. Baruh i Ljubiša Ilić (samo kao član KPF).

ULAZAK BARUHA U PARTIJU

Razgranjavanjem partijsko-simpatizerskog rada među studentima došlo je do stvaranja novih simpatizerskih grupa. Svaki član jugoslovenskog studentskog partijskog rukovodstva, čiji sam sekretar bio i u koje sam uveo one studente koje sam učlanio u KPJ (ovo studentsko partijsko rukovodstvo obuhvatalo je u početku, pored mene, Radivoja Uvalića, studenta prava i njegovu ženu Zlatu, u čijem smo se stanu sastajali, Crnogorca Vukašina Radunovića, studenta istorije i Boru Baruha) imao je zadatak da stvori svoju simpatizersku grupu. Nove simpatizerske grupe stvorili su R. Uvalić, V. Radunović i B. Baruh.

U simpatizersku grupu R. Uvaliča (koji je tada radio kao činovnik u *Office scolaireu* – školskoj ustanovi pri jugoslovenskom poslanstvu, a koga sam učlanio u partiju i uveo u jugoslovensko partijsko rukovodstvo na preporuku partijskog aktiviste Ljube Ilića) bili su u različita vremena Pavle Savić, student fizičke hemije i njegova žena Branka, kao i tri studenta prava: Vladimir Poležina, Brana Marinković i Đorđe Nikolić.

U simpatizerskoj grupi B. Baruha bili su Ivo Šeremet, slikar, njegova žena Tanja, skulptor Steva Bodnarov i NN o kome ne dajem podatke da mu ne bih naneo štetu.

Simpatizerska grupa B. Baruha sastajala se u njegovom ateljeu u *Impasse de Rouet No 14* i u stanu Šeremetovih. Pošto je ta grupa bila neka vrsta podgrupe prvobitne partijsko-simpatizerske grupe (Dimitrijević-Baruh), ja sam redovno dolazio na njene sastanke i lično rukovodio političkim radom u njoj.

U neposrednoj blizini Borinog ateljea ili u istoj zgradi stanovao je španski komunist, emigrant, čijom se ćerkom Elvirom oženio B. Baruh.

RAD U JUGOSLOVENSKOM STUDENTSKOM UDRUŽENJU

Posle marseljskog atentata (ubistva kralja Aleksandra) 9. oktobra 1934. otpočeli su masovni progoni Jugoslovena u Francuskoj. Tada je, između ostalih, uhapšeno nekoliko članova stare uprave Jugoslovenskog studentskog udruženja u Parizu (uglavnom studenata iz Hrvatske, među kojima je bilo i pristalica samostalaca, opozicione partije Svetozara Pribićevića, koji je tada bio u emigraciji. Neki od njih su zadržani u zatvoru više od mesec dana). Sve to je zaplašilo ostale jugoslovenske studente u Francuskoj i dovelo do prestanka rada ovog udruženja.

Posle oslobađanja osumnjičenih i pohapšenih studenata dolazi do postepene obnove rada ovog udruženja. Početkom 1935. godine održano je nekoliko sastanaka jugoslovenskih studenata, sazvanih od ostataka stare uprave, i do međusobnog upoznavanja starih i novih jugoslovenskih studenata koji su se redovno sastajali u kafani *La Capoulade*, gde su u jednom uzdignutom delu sale održavani ti sastanci. Tada smo se dogovorili da održimo skupštinu Udruženja, negde u proleće 1935, izaberemo novu upravu i u potpunosti obnovimo rad ovog udruženja. Za obnovu rada Udruženja posebno su bili zainteresovani komunistički nastrojeni studenti (uglavnom već pomenuta simpatizerska grupa koju sam vodio) koji su preko ovog udruženja pokušavali da stvore studentski narodnfrontovski opozicioni pokret, ali su za to bili i drugi opoziciono nastrojeni studenti u Parizu.

Za obnovu rada Udruženja posebno sam se lično zalagao, jer je to bio jedini mogući legalni oblik skupljanja i masovnog političkog delovanja među jugoslovenskim studentima.

Pošto sam već bio poznat kao učesnik demonstracija, koji je bio hapšen u Beogradu, i koji je otvoreno zastupao prokomunističke stavove u predavanjima i diskusijama, između ostalog i na sastancima ovog udruženja, nisam mogao da nastupim kao kandidat za novog predsednika. Zato smo se dogovorili da to bude Bora Blagojević, asistent Pravnog fakulteta u Beogradu, koji je kroz mesec dana trebalo da se vrati u zemlju, a da ja budem kandidovan za potpredsednika, koji će ga zameniti na čelu nove uprave čim on ode. Sa ovom kombinacijom saglasio se i sam B. Blagojević.

Naša opoziciona narodnofrontovski orijentisana lista odnela je pobjedu na skupštini Udruženja, porazivši režimsku listu podržavanu od jugoslovenskog poslanstva, uprkos činjenici da su članovi Udruženja bili uglavnom stipendisti. Na taj način komunistička simpatizerska studentska grupa koju sam oformio u Parizu početkom 1935. faktički je preuzela rukovodstvo Udruženja jugoslovenskih studenata u Parizu. Od stare uprave "primili smo jedino pečat Udruženja, nepotpuna pravila i dug od 65 franaka".

U toj upravi, čiji sam faktički predsednik postao mesec dana posle izbora, pored mene bili su dvojica članova pomenute komunističke simpatizerske grupe: Bora Baruh, kao sekretar udruženja, i Ljubiša Ilić, kao član uprave. Treba istaći da su uprkos faktičkom komunističkom rukovodstvu ove organizacije, ostali članovi uprave pripadali raznim opozicionim političkim strujama. Tako je čitav sastav uprave i njen rad među studentima imao izrazit narodnofrontovski opozicioni karakter. Pri tome su korišćena narodnofrontovska iskustva beogradskog studentskog pokreta, koji je okupljao studente u zajedničkoj borbi protiv diktature i nastojanja režima da ugrozi autonomiju Univerziteta, oteža školovanje siromašnim studentima, uvođenjem taksi i drugih ograničenja i stvorio nacionalističke režimske studentske organizacije fašističkog karaktera.

U periodu rada ove uprave u Jugoslovenskom studentskom udruženju u Parizu održano je nekoliko antifašističkih predavanja i vođene su akcije protiv nepravilnog dodeljivanja stipendija i pomoći studentima od strane poslanstva.

Zadržavajući izrazito opozicioni karakter prema režimu u zemlji, pomenuta uprava ovog udruženja vodila je ogorčenu borbu protiv dva pokušaja cepanja jugoslovenskog studentskog pokreta u Parizu: stvaranja režimskog nacionalističkog Jugoslovenskog akademskog studentskog udruženja i posebnog Pravničkog udruženja isto takve režimske orijentacije. Protiv prvog cepačkog udruženja uprava Udruženja jugoslovenskih studenata u Parizu izdala je poseban letak, isključila sedmoricu njegovih osnivača i onemogućila njegovu ozbiljniju aktivnost, a drugi je pokušaj likvidiran u začetku, te takvo udruženje nije ni stvoreno.

Sem toga, uprava Udruženja jugoslovenskih studenata u Parizu "je protestovala protiv činjenice da su studenti protivzakonito držani u pritvoru i protiv ograničenja slobode školovanja i inostranstvu. Uz to je uspjela da dobije 100 franaka od *Office scolaire* na ime pomoći i 300 franaka od poslanstva za stvaranje hora. Ova muzička sekcija je "okupila pored starih članova *Jadrana* uglavnom stipendiste i ostale studente".

"Uprava je pokušala, bez uspeha, da uspostavi odnose i veze sa studentskim organizacijama u zemlji".

Karakter našeg studentskog udruženja bolje se vidi iz letka koji je Udruženje jugoslovenskih studenata u Parizu izdalo 5. juna 1935. sa potpisom *Uprava*. U njemu, između ostalog, piše: "Svima je poznata borba koju mi vodimo za zaštitu studentske nezavisnosti a protiv pokušaja da se studenti stave u službu reakcionarne fašističke politike. U momentu kada je ta borba dala povoljne rezultate, jedna grupica zlonamernih i nesvesnih studenata pretrpevši poraz na godišnjoj skupštini, kopirajući program famoznog JAK-a (fašističkog studentskog udruženja stvorenog u Beogradu), pristupila je stvaranju novog fašističkog udruženja. Njihov cilj je da za račun protivnika slobodoumne omladine pocepaju studentske redove."

Onda se nabrajaju mere koje je Uprava našeg udruženja jednoglasno prihvatila:

"1. Isključuje iz članstva Udruženja članove njihove grupe" – koji su pojedinačno imenovani.

"2. Poziva sve studente da produže otpočeti društveni bojkot tih lica, kao i svih onih, koji su povodeni ličnim ambicijama i materijalnim koristima, prenebregli opšte studentske i narodne interese."

"3. Pokreće akciju za njihovo demaskiranje pred našom i francuskom javnošću".

"Podvlačimo da iste mere ne preduzimamo protiv drugih lica – članova tog udruženja – jer je jedan deo studenata-stipendista prinuđen da usled ekonomske zavisnosti stupa u različita udruženja, sa kojim se ne slaže".

"Ali sve to neće nas sprečiti da na prve pokušaje novih provokacija kako u Parizu tako i u zemlji odgovorimo još oštrijim merama".¹

1 Korišćeni izvori: 1. Izveštaj uprave Jugoslovenskog udruženja u Parizu o radu u 1935. godini – potpisan od Dimitrijevića i Baruha – Zbirka S. Dimitrijević. 2. Faksimil letka: Jugoslovenskim studentima u Parizu, koji je Uprava Udruženja jugoslovenskih studenata u Parizu izdala povodom stvaranja Jugoslovenskog akademskog udruženja 4. juna 1935. – nađen u arhivi Kominterne.

Detaljnije podatke o radu Udruženja jugoslovenskih studenata u Parizu nalazimo u radu N. Cvetkovića: *Neki vidovi aktivnosti studenata Beogradskog univerziteta u Parizu (1935-1937 godine) sa posebnim osvrtom na delatnost Sergija Dimitrijevića* – Zbornik: Beogradski univerzitet u predratnom periodu, Narodno-slobodilačkom ratu i revoluciji, knjiga I, Beograd 1986, str. 264-268.

Negde početkom 1937. godine Uprava Udruženja jugoslovenskih studenata u Parizu nastojanjem Baruha i Dimitrijevića koji su se posebno interesovali za moderno slikarstvo, uspjela je da organizuje u Parizu u jednoj privatnoj galeriji i izložbu slika jugoslovenskih umetnika koji su tada tamo boravili. Na njoj su, koliko se sećam, učestvovali, pored Bore Baruha, Ljubica Sokić sa serijom crteža sa buvlje pijace, Peđa Milosavljević, tada jedan od sekretara jugoslovenskog poslanstva, Rajko Levi, Vasa Pomorišac (koji se pojavljuje na čuvenim fotografijama sa te izložbe), a možda i slikari Zonjić i Marko Čelebonović i skulptor S. Bodnarov.

Dimitrijević kao predsednik i Baruh kao sekretar ove uprave zajednički su vodili ovo udruženje (Ljubiša Ilić vratio se u zemlju juna 1936), verovatno oko dve godine, negde do proleća 1937, kada je izabrana nova uprava koju su preuzela dva nova komunistrički orijentisana studenta (iz simpatizerske grupe R. Uvalića). Pavle Savić, kao predsednik Uprave i Vladimir Poležina, student prava iz Makedonije, kao sekretar, čime je ovo udruženje i dalje ostalo u rukama organizovanih komunista, na čiju je politiku imalo odlučujućí uticaj rukovodstvo jugoslovenske partijske organizacije, u kome su bili S. Dimitrijević kao sekretar i B. Baruh kao član.

RAD U JUGOSLOVENSKOJ PODSEKCIJI KP FRANCUSKE

Celokupnim političkim i sindikalnim radom u komunistički orijentisanom i organizovanom delu jugoslovenske emigracije u Parizu i Francuskoj rukovodila je jugoslovenska podsekcija KP Francuske u čije sam rukovodstvo ušao u proleće 1935.

Po isteku septembra 1935, kad sam postao sekretar ovog jugoslovenskog partijskog rukovodstva pri Centralnom komitetu KP Francuske i borbeno orijentisanoj sindikalnoj centrali *CGTU* (*Confederation Générale du Travail Unifié*) unija pri kojoj je postojala neka vrsta posebne emigrantsko sindikalne sekcije u okviru *MOI* (*Main d'oeuvres immigré*), uveo sam u rukovodstvo pomenute jugoslovenske podsekcije KP Francuske (čije je sedište bilo u zgradi sindikalne centrale *CGTU* u ulici **Grange aux Belles, br. 33**) i Boru Baruha i uključio ga u rad kao svog saradnika. U tom svojstvu, B. Baruh je učestvovao u diskusijama na sastancima rukovodstva podsekcije, zajedno sa mnom odlazio je na sastanke jugoslovenskih radničkih partijskih i sindikalnih grupa u pregrađima Pariza, pomagao mi u slanju partijskog materijala, u korespondenciji sa provincijom i u umnožavanju "Organizacionog biltena" direktivnog karaktera, preko kojeg sam jednovremeno slao uputstva svim našim organizacijama u provinciji (ukupno smo izdali četiri broja), a radio je i na rasturanju partijske i iseljeničke štampe.

Da bismo shvatili koliki je to bio posao treba ukazati da je po pisanom izveštaju na početku 1936. godine postojalo 6 jugoslovenskih partijskih radničkih grupa u provinciji Francuske sa 32 člana, a u pariskom regionu dve radničko-simpatizerske grupe sa 17 članova i četiri studentske partijsko-simpatizerske grupe sa 20 članova. Od ukupnog broja njihovih pripadnika 71 (uključujući i dvojicu koja su bila van grupe) bilo je 46 članova partije.

Pored toga u simpatizere pokreta mogu se ubrojati i 104 pripadnika jugoslovenskih sindikalnih grupa. Tako je ukupan broj partijskih i sindikalno organizovanih Jugoslovena iznosio početkom 1936. godine 175 lica.

Ovom broju treba dodati i masovne organizacije predvođene komunistima: Iseljeničko udruženje (118 članova – koje je izdavalo i "Iseljenički glasnik"), Radničko pevačko društvo "Sloga" u Parizu, patronatsku organizaciju (koja je skupljala priloge u korist političkih osuđenika i izdavala list "Protiv Glavnjače", pa i samo Udruženje jugoslovenskih studenata u Parizu.

Podsekcija je od polovine 1935. godine do februara 1936. godine rasturila 4363 listova i 636 brošura.

U tom izveštaju piše: "Tehničke je poslove u početku obavljao Miša (Dimitrijević), a zatim je preuzeo Mika (Baruh). Sada mu je dodeljen pomoćnik". U njemu se precizira da je među drugovima "koji su u avgustu i septembru stupili u pokret (S. D.: u stvari podsekciju)", "Mika preuzeo tehničke poslove".

Navedeni podaci uzeti su iz Izveštaja o radu centralne jugoslovenske sekcije KP Francuske za drugu polovinu 1935. i dva prva meseca 1936. godine koji sam u svojstvu sekretara jugoslovenske podsekcije KPF poslao rukovodstvu KPJ i potpisao sa moja dva partijska pseudonima: "Miša (u odnosu na Jugoslovene) – Robert (u odnosu sa Francuzima).

Krajem 1936. godine broj organizovanih i međusobno povezanih jugoslovenskih radnika i studenata predvođenih komunistima dostizao je 700-800 lica (po ličnom sećanju).

Pri CK KP Francuske organizovane su partijske škole i kursevi za rukovodeće kadrove podsekcije (koji su trajali 2-3 meseca) na kojima su predavali rukovodioci Francuske komunističke partije (M. Thorez, J. Duclax, M. Gitton, M. Cachin, Vaillant-Couturier, F. Bronte, A. Marty, Cognot, Fajon, G. Peri, Manmousseau, Waldeck –Rochét i dr.). Partij-

sku školu za rukovodeće kadrove pohađao je Dimitrijević, a školu za političke govornike Dimitrijević i Baruh.²

Jednovremeno sa slanjem napred pomenutog izveštaja o radu podsekcije (kucan na mašini), poslat je i kratak izveštaj o radu jugoslovenskog partijskog studentskog rukovodstva kao "Izveštaj CK SKOJ-a o radu Omladinske organizacije u Francuskoj".

U njemu je naglašeno: "Rad sa omladinom ograničen je isključivo na studente, pošto radnici dolaze u Francusku kao odrasli, te zato stupaju u partijske grupe. Što se tiče studenata oni ne predstavljaju tako dobar materijal po socijalnom poreklu kao što je slučaj sa onima iz zemlje. Ovde su studenti ili sinovi bogatih porodica ili pak stipendisti, a oni se vrbuju uglavnom među državotvornim elementima, sinovima nacionalnih porodica, petokolonašima i licima koja se upotrebljavaju u policijske ciljeve." "Celokupni broj studenata prelazi 150, ali usled raštrkanosti njihovo ovdašnje udruženje okuplja oko 80 studenata. To udruženje izabralo je upravu sa programom narodnog fronta studentskog, u kojoj naša frakcija ima većinu". "U okviru udruženja usled unutrašnjih trzavica nije se mnogo što učinilo, niti su postignuti politički uspesi".

"U toku godine bilo je 4 studentske grupe sa 20 lica od kojih osam partijaca. Ovih dana su u partiju stupila još dvojica".

Od tih grupa jedna jedina (grupa Dimitrijevića) je radila u toku cele godine ostvarivši u potpunosti predviđeni program političkog i teorijskog izgrađivanja i uzimajući najaktivnijeg učešća u radu Udruženja. Druge su grupe povremeno radile i najveći je njihov nedostatak što su u potpunosti bili izolovani od društinskog rada sem dvojice članova, što predstavlja jedan od razloga neuspeha naše frakcije u ostvarivanju ovog programa, pošto ona nije imala na koga da se osloni u toku rada. Danas usled kraja školske godine i odlaska studenata, stare su grupe prestale da rade i nalaze se tri nove u formiranju u koje ulaze pored starih drugova četvoro novih".

Pošto sam jednovremeno bio i sekretar jugoslovenske podsekcije KPF i sekretar jugoslovenskog studentskog partijskog rukovodstva nije imalo smisla da potpišem oba izveštaja. Zato je ovaj drugi izveštaj, sporazumno sastavljen, rukom napisao i potpisao član studentskog partijskog rukovodstva "Mika" (B. Baruh), a ja sam kao sekretar samo dodao: video Miša³

2 Pošto se u citiranom izveštaju (ACK SKJ Fond Kl 142/1936) pominje da su "centralnu višu političku školu za kadrove MOJ-a" pohađali u čitavom periodu obuhvaćenom izveštajem trojica: Borski (pol. emigrant), Antun (radnik iz rukovodstva podsekcije) i Miša (Dimitrijević), a kurseve za političke govornike: Gromov (Ljuba Ilić), Danilo (Miron Demić), Ganča (Hadži Panzović) i Miša, verovatno je da su Dimitrijević i Baruh bili istovremeno na jednom takvom kursu za političke govornike u 1936. godini

3 ACK SKJ Fond 143/1936.

RAD NA STVARANJU INTERNACIONALNIH BRIGADA U ŠPANSKOM GRAĐANSKOM RATU

U jesen 1936, u vreme kad se postavljalo pitanje organizovane pomoći republikanskoj Španiji zahvaćenoj fašističkom pobunom i građanskim ratom, jugoslovenska podsekcija KP Francuske koja je okupljala sve organizovane jugoslovenske komuniste, partije i simpatizere odigrala je odlučujuću ulogu u organizovanju i slanju jugoslovenskih dobrovoljaca iz Francuske, Belgije, a i pojedinaca iz Sovjetskog Saveza i drugih zemalja koji su išli preko Pariza, pa samim tim i u formiranju međunarodnih brigada.

U to vreme ja sam kao sekretar ove organizacije, povezan sa centralnim komitetima jugoslovenske i francuske KP, ušao kao jugoslovenski predstavnik u ilegalni međunarodni komitet za slanje dobrovoljaca u Španiju u cilju formiranja internacionalnih brigada koje su se borile na strani republikanaca, na čijem je čelu bio André Marty, jedan od sekretara izvršnog biroa Kominterne (EKKI). U komitetu sam bio od septembra 1936. pa sve do sredine 1937. godine i lično formirao grupe jugoslovenskih dobrovoljaca i organizovao njihov odlazak za Španiju.⁴

Pošto se rad na prihvatanju dobrovoljaca bio znatno razgranao i uvećao, počev od proleća 1937. godine na tom mi je zadatku pomagao Bora Baruh, čiji je novi partijski pseudonim bio Emil. On je i dalje obavljao taj posao i posle mog udaljenja sa tog sektora rada, nakon razmimoilaženja sa grupom Marić-Kusovac, sredinom 1937. (o čemu ću govoriti kasnije).

Rad u podsekciji je bio obiman. Sa Baruhom sam bio svakodnevno. Pošto smo radili popodne, često sam se sa njim vraćao iz podsekcije oko 22 sata i svraćali bismo u jedan restoran na velikim bulevarima *Tout va Bien*, da prezalogažimo kremviše i pivo.

Sredinom 1937. godine došlo je do oštrog razmimoilaženja između mene i predstavnika CK KPJ u Parizu Iva Marića i Labuda Kusovca kao i Radivoja Uvalića (koji je vraćen iz Španije i bio je tesno povezan s njima).

Tada se nisam slagao sa nazovi revolucionarnim govorima Mirka Kujačića i Čede Kruševca u opozicionom narodnofrontovskom Udruženju jugoslovenskih studenata u Parizu u kojima se pominjao krvavi kraljevski režim u Jugoslaviji, i isticao veliki broj pobijenih i desetine hiljada pohapšenih komunista i sl. što je moglo ne samo da zaplaši stipendiste

⁴ O tome detaljno u radovima S. Dimitrijevića, objavljenim u Zborniku Španija V i u ispravljenoj verziji u časopisu "Naše stvaranje", Leskovac, br. 1-3, 1975, str 37-47, pod naslovom *Rad na stvaranju internacionalnih brigada u španskom ratu i odlazak Jugoslavena preko Pariza*.

već je pretilo i da rasturi ovo udruženje koje je tada predvodio pripadnik grupe R. Uvalića – P. Savić

Pošto je cilj našeg rada među studentima bio okupljanje jugoslovenskih studenata na jednoj opozicionoj narodnofrontovskoj platformi, njihova politička izgradnja i pripremanje za povratak i politički rad u zemlji (što se najbolje vidi iz citiranog letka prethodne uprave Udruženja), a ne rasterivanje stipendista, niti njihovo pretvaranje u politemigrante, morao sam se suprotstaviti takvoj orijentaciji Udruženja.

U posebnoj pismenoj izjavi upućenoj Politbirou KPJ i predatoj njegovom članu Lovru Kuharu istakao sam da se u dvadeset dve tačke ne slažem sa političkom linijom Marić-Kusovac, koja je protivna odlukama VII kongresa Kominterne i ne znam više kojeg kongresa KP Francuske.

Takvo moje otvoreno suprotstavljanje sektaškoj politici grupe Kusovac-Marić dovelo je do netačnih, isfabrikovanih optužbi da sam govorio protiv Staljina i protiv Toreza (generalnog sekretara KPF), da u pripremnoj doktorskoj tezi revidiram Marksa (pošto sam obrađivao pitanje formiranja cena u uslovima imperijalizma i monopolističkog kapitalizma) i razne druge prljavštine ličnog karaktera. Tada sam skinut sa funkcije sekretara jugoslovenske podsekcije KPF, jugoslovenskog predstavnika u Međunarodnom studentskom komitetu protiv rata i fašizma i sekretara jugoslovenskog studentskog partijskog rukovodstva, a P. Savić kao novi predsednik Udruženja jugoslovenskih studenata u Parizu mi je pretilo da će me isključiti iz Udruženja, jer sam se suprotstavljao "revolucionarnim" govorima Mirka Kujačića u tom Udruženju.

Pitanje mog članstva u KP Francuske nije postavljano, jer bi u tom slučaju CK Francuske partije ispitivao moje neslaganje sa politikom predstavnništva CK KPJ.

Kada je na jugoslovenskom studentskom partijskom rukovodstvu R. Uvalić u ime partijskog rukovodstva (grupa Marić-Kusovac) stavio na dnevni red pitanje navedenih optužbi, B. Baruh je zauzeo stav koji me je lično duboko razočarao. Izjavio je "da ne veruje da su sve iznete optužbe tačne, ali sve je moguće, pa se on ne može izjasniti".

Iako je iza optužbi stajalo tadašnje parisko rukovodstvo partije (delegati CK KPJ Marić i Kusovac) ne treba zaboraviti da smo B. Baruh i ja u zajedničkom radu u okviru partijsko-simpatizerske grupe koju sam vodio, radu sa podgrupom B. Baruha, u radu u Udruženju jugoslovenskih studenata a kasnije i u podsekciji KP Francuske, uz zajedničko obilaženje muzeja, izložbi, radničkih kvartova i predgrađa, zajedničko odlaženje na narodnofrontovske mitinge i manifestacije (uključujući i proslave 1. maja, 14. jula - dan pada Bastilje), učešće u velikim protestnim povorkama, izlete lista L' Humanité i dr) – tokom 1937. skoro svakodnevno bili zajedno.

Posle višemesečnog, za mene teškog, perioda udaljavanja od partijskih funkcija i neke vrste bojkota od strane jugoslovenskih partijaca, nastao je period raščičavanja situacije.

Partijska komisija u sastavu Tito, B. Kidrič i V. Vlahović (to mi je lično saopštio B. Kidrič sa kojim sam, po njegovom povratku iz Moskve vodio beskrajne razgovore, tokom kojih je upoznao moje stavove) detaljno se pozabavila političkom linijom sprovedenom u Parizu i isključila je sektašku grupu Marić-Kusovac iz partije, a istovremeno kaznila niz istaknutih partijskih rukovodilaca za pasivni odnos prema pogrešnoj partijskoj politici. Kasnije su mnogi od njih vraćeni na partijske funkcije. Od rukovodećeg pariskog partijskog kadra ostao sam jedini bez partijske kazne, pošto sam se otvoreno, pa čak i u pismenom obliku, suprotstavio pogrešnoj partijskoj politici.

Sledbenici takve politike, R. Uvalić, B. Baruh i dr. vratili su se u zemlju (Baruh 1938) bojkotovani kao frakcionaši. A neki članovi simpatizerske grupe R. Uvalića, Brana Marinković i Đorđe Nikolić, bili su politički upropašćeni i izgubljeni za pokret.

Od čitave komunističke simpatizerske grupe R. Uvalića, ostao je, koliko mi je poznato, u komunističkom pokretu samo P. Savić, koji se na vreme otcepio od frakcionaške grupe. Njega smo u školskoj 1938-1939. godini – kad sam ponovo postao sekretar studentskog partijskog rukovodstva (i ušao kao jugoslovenski predstavnik u Balkanski komitet) – primili u partiju na Kidričevu i moju preporuku. Nije isključeno da se i V. Poležina, mada se precizno ne sećam, tada izvukao, ali je kasnije, u vreme Informbiroa (jednovremeno sa I. Marićem i L. Kusovcem) skrenuo sa pravilne partijske linije.

Hvar, februara 1987.

Sergije Dimitrijević

My Political Collaboration with Bora Baruh in France

S u m m a r y

The Paris years of painter Bora Baruh are usually associated with his maturing as an artist and starting a family. His political activity was largely overshadowed by his artistic work, and no research was done to shed light on this aspect of his life. On the basis of his memories and historical sources, dr. Sergije Dimitrijevic presented Bora Baruh as a politically active intellectual in the organizations of Yugoslav Communists in France, and revealed some valuable new information.

SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

As a member of the Communist Party of Yugoslavia and under the leadership of Dimitrijevic, Baruh set up his own group of sympathizers among the students. Dimitrijevic was president and Baruh secretary of the pro-communist Yugoslav Students' Association in Paris. Baruh was also active in the Yugoslav sub-section of the French Communist Party in the capacity of the associate of its president, Dimitrijevic. Together, they endeavored to expand the communist organization among Yugoslav workers and students in France, and in late 1936 they brought in between 600 and 700 persons. Baruh also assisted Dimitrijevic in receiving and dispatching volunteers to the Spanish Republican Army. A disagreement within the top leadership of the Yugoslav communists in France separated Baruh from Dimitrijevic, who was dismissed and exposed to boycott. A party commission investigation rehabilitated Dimitrijevic, while Baruh and several others were now stigmatized as factionists, and boycotted. Baruh returned to the country in 1938.

MOZES LOPEZ PEREIRA – BARON DIEGO D'AGUILAR (OKO 1700 – LONDON 1759)*

Apstrakt. Ovaj rad donosi nepoznate činjenice i ispravlja niz netačnih podataka (nagađanja) o životu veoma uticajne jevrejske ličnosti koja je delovala u prvoj polovini XVIII veka u Austriji. Navode se razne verzije o tome kada je i gde Pereira rođen, opisuju njegove aktivnosti na carskom dvoru i pomoć saplemenicima, otkrivaju razlozi napuštanja Beča i njegova dalja sudbina, sve do smrti.

Ključne reči: Jevreji, Pereira, Aguilar.

LEGENDE I ČINJENICE

Još treba da govorim o našem velikom predvodniku, čija će nas uspomena pratiti za sva vremena, dok bude Izraela među narodima: o baronu don Agilaru, koji je kao božji anđeo hitao da izbavi svoju braću koja su se nalazila u nevolji... Tesan mi je ovaj prostor i govoriću o njemu, ako Bog da, na drugom mestu kao što sam nagovestio u predgovoru svoje knjige "Megilat sedarim" koju sam objavio prošle godine, ali ću ovde barem pomenuti jednu stvar: oni koji budu pisali o uticaju i veličini tog ger-cedeka Mošea, barona Agilara, čudiće se što je otišao i nema ga iako je ulazio i izlazio u dvore kralja Karla VI i kćeri mu Carice – koja je nameravala da protera Izrael iz austrijskih zemalja...

Tako je 1758. godine pisao Avraham Ben Mordehaj u knjizi "Megilat sedarim". Bilo je to dve godine pošto je Moše Lopez Pereira, poznatiji kao baron Diego d'Agilar, napustio Austriju i godinu dana pre njegove smrti.

Oko 120 godina kasnije, 1875. godine, pisao je o d'Agilaru A. J. Šapira:

Njegovo dobro ime urezano je za večitu uspomenu u knjigu povesti, i do poslednje generacije neće se izbrisati uspomena na njegovu čast, poštenje i pravednost. Još i danas mogu se videti u sefardskim zajednicama u Beču i Temišvaru Svici Tore sa po dve srebr-

* Ovaj rad je dobio drugu nagradu 2000. godine na 44. Nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

ne krune, na kojima je urezano asirskim slovima njegovo poštovano ime " Moše Lopez Pereira baron d'Agilar", i to pored velikih priloga jevrejskoj sefardskoj zajednici u gradu Temišvaru. Još i danas čita se njegovo ime iz spomen-knjiga u tim dvema zajednicama prilikom pomena pokojnicima na Jom hakipurim, i pominjaće se večno među imenima pravednika koji su prineli svoju dušu za sveto ime Božje.

Danas, početkom trećeg milenijuma, uprkos navedenim tekstovima iz 18. i 19. veka, gotovo nema čoveka koji nešto bliže i podrobnije zna (ako uopšte išta zna) o tom velikom čoveku. Zato smatramo za čast i dužnost da osvetlimo njegov životni put i njegove mnogobrojne delatnosti za dobrobit jevrejstva; ne manje, verovatno čak mnogo više, nego mnogih poznatih filantropa – Monteforea, Rotšilda i dr. A živeo je više od veka pre njih.

HABSBURŠKI REŽIM U AUSTRIJI

Austrijski car Leopold I (1640-1705) upustio se posle rata za špansko nasleđe protiv Luja XIV i u dva rata protiv Turske (1663/64. i 1683/99). Habsburška monarhija vladala je zemljama Bohemije, Moravske, Šlezije, Mađarske i Hrvatske. Posle rata za špansko nasleđe (1701-1714) Austrija je dobila i primorske zemlje koje su do tada bile u rukama Španije, kao i važan deo Italije.

Jevreji Austrije trpeli su teške progone. Leopold I proterao je sve Jevreje iz svoje prestonice 1670. i 1683. godine.

Leopolda je nasledio car Jozef (1678-1711), a posle njega postao je car Karl VI (1685-1740), koji je nastavio da vodi ratove za špansko i poljsko nasleđe i dva rata protiv Turaka (1716/18. i 1736/39.). Karl VI izdao je 1713. godine tzv. Pragmatičku sankciju, po kojoj je na presto mogao doći i ženski član dinastije, što do tada nije bilo moguće. To je učinio pošto nije imao muških naslednika, te da bi osigurao presto svojoj kćeri Mariji Tereziji, rođenoj 1711. godine. Stupivši na presto posle očeve smrti, ona je nastavila rat za austrijsko nasleđe 1740-48 i uzela učešća u Sedmogodišnjem ratu 1756-63, u kojem je Austrija izgubila Šleziju u korist pruskog kralja Fridriha II.

Marija Terezija, austrijska carica, češka i mađarska kraljica (1740-1780), sprovodila je apsolutizam i centralizaciju državne uprave, germanizaciju i nasilno pokatoličavanje. Mržnja Marije Terezije prema Jevrejima bila je patološka svih 40 godina njene vladavine. Ona je odredila veoma visoke namete za tzv. toleranciju prema Jevrejima, porez koji su oni nazvali "Malka-geld" (Kraljičin novac). Marija Terezija je veoma često izjavljivala da ne poznaje goru bolest od Jevreja, pa nije želela ni da ih bude u njenoj državi. Ako je

ponekad, ipak, morala da govori s nekim Jevrejinom, ona je postavljala paravan između njega i sebe.¹

Sve to ne bi bilo tako loše da nije došlo do proterivanja Jevreja iz raznih mesta, pod raznim optužbama: iz Moravske su proterani 1742. godine; iz Praga su proterani 1744. godine i vratili su se tek 1748. godine na međunarodnu intervenciju; iz Holešaua proterani su 1745. godine, iz Bude i Temišvara 1746. godine, iz Auszea 1753. godine, a 1774. godine iz Gedinga...

Baš u tom tako teškom dobu u povesti jevrejskog naroda, kada su strogo sprovedeni zakoni o ograničenju njegovih prava i donošene odluke o izgonu Jevreja, našao se Diego d'Agilar u središtu događaja. Iako su mnogi filantropi pokazali spremnost da se zauzmu za promenu odluka, pa su čak i delovali u tom pravcu, nikome to nije uspevalo. D'Agilar je stupio na pozornicu istorije i svojim uticajem postigao ono što nisu uspeli najčuveniji državnici toga doba. Mora se naglasiti da je d'Agilar nastupao kao ponosni Jevrejin, za koga nisu postojale razlike u obredima. On se borio i za Aškenaze i za Sefarde i bio omiljen i među jednima i među drugima, kao i u raznim slojevima društva.

PRETPOSTAVKE I LEGENDE O POREKLU DIEGA D'AGILARA

Narodni mit ne vodi računa ni o istorijskoj istini niti o hronologiji događaja. On pripisuje događanje ljudima koji u vreme "događaja" još nisu ni rođeni ili su već odavno mrtvi. Mnogobrojne ličnosti u jevrejskoj i opštoj istoriji obavijene su velom misterije. Uglavnom su njihovo poreklo, rođenje ili smrt ostali neobjašnjeni.

Mojsije, Moše Rabenu, bio je model po kome se razvijala mitotvorna fantazija jevrejskog naroda. Mojsije je kao beba bačen u rijeku Nil, odgojen na dvoru faraona; izveo je svoj narod iz Egipta i vodio ga 40 godina kroz pustinju; primio je Božje zapovesti, doveo svoj narod do obećane zemlje, ali nije stupio na njeno tlo, umro je u tuđini i ne zna se gde mu je grob, kako se to mesto ne bi pretvorilo u "svetište", u mesto hodočašća.

Ima još mnogo primera gde su rođenje junaka ili njihova smrt obavijeni misterijom (Samson, Isus Hristos, Muhamed...).

Ne upoređujući junaka naše priče sa navedenima, treba ipak naglasiti da je to bio slučaj ne samo sa poreklom, mestom i godinom rođenja Diega d'Agilara već i sa događajima iz Dijegovog života do njegovog dolaska u Beč, kao i posle njegovog "nestanka" iz Beča. I njegovo ime i njegovo prezime nisu uvek pisani istovetno: Diego je bio i Deogo, don Digo

¹ Bato, str. 26.

i slično, a prezime je pisano i kao De Aquila, De Agular, De Aguilar i sl. Do danas je ostala nepoznata i zemlja porekla barona d'Agilara. Pominju se Španija, Portugal i Italija. Detinjstvo u domu "nehriščana", pogrdno nazvanih "Marani" (svinje); inkvizicija, čija je on i žrtva i izvršilac; bekstvo iz Španije u Holandiju ili iz Portugala u Englesku, boravak u Amsterdamu gde se obrezao u 30. godini – i dolazak u Beč!...

Život Diega d'Agilara može da posluži kao građa ne samo istoričarima, već i folkloristima, jer su oko njega spletene najrazličitije fantastične priče i legende, od kojih ćemo izneti samo nekoliko. Većina ih nije zasnovana na istorijskim činjenicama, pa ni hronologija nije baš jaka strana tih legendi. Radi se o 17. i 18. veku, kada je bilo mnogo slučajeva povratka veri praotaca posle progona Jevreja iz Iberije i nasilnog pokrštavanja.

Neki izvori tvrde da se Moše Lopez Pereira rodio u mestu Ferara u Italiji ili u gradu Fereira u Portugalu, ali je verovatno najbliža istini verzija da se rodio oko 1700. u Madridu, a da mu je porodica poreklom iz Galisije u Španiji, iz mesta Pereira d'Agilar.²

Po knjizi "Megilat sedarim", Diego je bio sekretar Karla VI za njegove vladavine u Španiji. Tek kada je napunio 30 godina saznao je od oca, koji je tada bio na samrti, o svom jevrejskom poreklu, te je po očevoj smrti sa majkom, suprugom, sinom i dve kćerke otputovao u Holandiju. U Amsterdamu su obrezali njega i njegovog sina.³

Prema drugoj priči, Diegov otac je bio veoma imućni pokrštenjak, koji je činio razne usluge Karlu VI. Međutim, Diego je znao za svoje jevrejsko poreklo i još je u detinstvu želeo da se vrati jevrejstvu, što nije mogao da učini u Španiji, te je to učinio kada je s majkom prešao u Amsterdam. Tamo je dobio poziv od Karla VI, koji se sećao svojih veza sa Diegovim ocem, da dođe u Beč uz obećanje da će dobiti titulu barona iako je Jevrejin.⁴

Jedna od legendi navodi da je Diego, kada je malo odrastao, prešao iz Španije u Portugal (Lisabon), jer su tamo progoni Jevreja i neohriščana bili blaži, a odande je 1727. godine došao u London i, potom produžio za Beč.

Najrasprostranjenija verzija govori o Diegu kao inkvizitoru. Ona je poslužila kao podloga za neke književne sastave, iako je svaki od njih začinjen drugim začinima, shodno bogatstvu mašte onih koji su pisali.

Priča počinje inkvizicijom u Španiji, kada je inkvizitor (neki ga autori uzdižu na položaj biskupa) osudio na smrt na lomači devojkicu koja je, kao neohriščanka, krišom obavljala je-

2 Grinvald, Beč, str. 132.

3 Megila, str. 10-11.

4 Ješuo, str. 15-16.

vrejske obrede. U ponoć, uoči izvršenja kazne, odlučila je očajna devojčina majka da si lom prodre u prostorije inkvizitora i zamoli za milost. Inkvizitor, poznat po svojoj strogosti i surovosti, odbio je svaku pomisao da devojku pomiluje. Tada je žena otkrila inkvizitoru strašnu tajnu da je on jevrejsko dete, oteto od roditelja i odgojeno u samostanu; osuđena devojka je njegova rođena sestra, što je značilo da je žena koja je došla da moli za milost – njegova majka, dok je otac svojevremeno spaljen na lomači. Ova priča ima nekoliko verzija: po jednoj, inkvizitor saopštava majci da ne može da promeni odluku za sestru, ali da će on sa majkom još iste noći pobeći preko granice. Po drugoj verziji i njegova sestra beži s njima.

Jedna verzija dodaje značajan detalj: kada je inkvizitor skinuo sveštenu odoru i prevukao se, jedino što mu je ostalo bila je teška zlatna ogrlica, koju mu je u detinjstvu poklonila Marija Terezija, kćerka cara Karla VI. Po drugoj verziji, tu zlatnu ogrlicu ona mu nije poklonila u detinjstvu, već prilikom prijema koji je inkvizitor priredio u njenu čast. Tada mu je, tobože, Marija Terezija obećala, da – ako se nađe u nekoj nevolji – treba samo da joj donese tu ogrlicu, a ona će mu pomoći. Ostale verzije su slične. Jedina je razlika u predmetu koji je Marija Terezija poklonila inkvizitoru: jednom je to rukavica, drugi put je reč o šalu. Osim toga, neke legende govore da je taj poklon Diego dobio ne od Marije Terezije, već od njenog oca Karla VI još pre njenog rođenja.⁵

Iako su mnoge, gotovo sve, priče izmišljene, začinjene raznim prigodnim začinima, ostaju nam, donekle, slika epohe i mistični lik našeg glavnog junaka, veoma vrednog pomena.

Posle svih nagađanja o okolnostima pod kojima se Diego našao u Beču, u Bečkom arhivu blesnula je istina, doduše ne cela. Iako se i dalje ne zna tačno da li je živio u Španiji, u Portugalu ili u Italiji, izvesno je da su se otac Avraham Lopez Pereira i sin Moše još pre dolaska u London i u Beč bavili poslovima u vezi sa duvanom. Avraham je stigao u Beč pre sina, svakako ne kasnije od 1721. godine, kada je dobio titulu barona, koja je upisana na njegovo usvojeno ime – don Francisko de Avila i de Agilar.⁶

Diegov otac Avraham Lopez Pereira preminuo je u ponedeljak, 3. februara 1744. godine i sahranjen je na jevrejskom groblju u Beču. Tamo su sahranjeni i Diegova majka Sara (10. septembra 1746) i dvoje Diegove dece: prvenac Avraham, prozvan po dedu (12. januara 1737) i Šmuel (8. novembra 1741).⁷

5 Gelber 31, str.377-388; Gelber 46, str. 106-107; Grinvald, Beč, str. 130-134; Grinvald, Op., str. 295-300; Papo, str. 327-328; Zemlinski, str. 2-5.

6 OSA, Adelsalten ueber Don Francisco de Abella y de Aguilar aus dem Jahr 1721.

7 Vahštajn, II tom, brojevi 823, 850, 859 i broj 875. Na istom groblju sahranjen je i Diegov zet, muž njegove sestre, Jakov ben Jichak Ješurun-Alvarez iz Londona, koji je preminuo 30. aprila 1735. godine (broj 811).

Iako nema podataka o tome gde je Moše Lopez Pereira rođen, gde odrastao i gde se školovao, činjenica je da je stekao široko obrazovanje. Ne zna se ni kada je usvojio ime Diego. Pet godina posle oca, 26. 3. 1726. godine, i don Diego je dobio baronsku titulu iz ruku cara Karla VI. U povelji koja mu je tom prilikom dodeljena stoji:

Bilo mi je poznato o mudrosti i iskustvu don Diega d'Agilara i napornom vođenju administracije i unapređenju prodaje duvana na teritoriju Nemačke. Zato sam naredio da ga zamole da pređe iz Londona u moje dvorske prostorije u Beču. Pošto je pristao na to, došao je lično u moj dvor. Zahvaljujući njegovoj marljivosti i naporima, postigla je carska kancelarija velike prednosti u trgovini duvanom. Moja je želja da mu se odužim za njegovu tako pozitivnu službu i po želji don Diega d'Agilara po prednjem, ja mu ovim dodeljujem, njemu i njegovim legalnim naslednicima u rangu prvorodenog titulu barona. Po zakonima i odredbama o baronima u zemljama pod mojom upravom, kojima ovim priključujem i njega, ja naređujem da se sada izda dokument po kojem će moći da uživa u oznakama i drugim privilegijama koje pripadaju baronima u tim zemljama, i da ne postoji potreba za bilo kakvim drugim dokumentom. Neka to bude jasno. Ovo uverenje izdato je.⁸

Grb barona Diega d'Agilara, koji svedoči o njegovom visokom položaju, sačuvan je u Londonu u *College of Arms*, u odeljenju "Englesko-jevrejski grbovi".⁹

Taj amblem objašnjava od čega je sastavljeno Diegovo prezime: na njemu je orao razvijanih krila (na španskom *Aguila* – orao) na srebrnastom brežuljku sa krunom i tri stabla krušaka sa plodom (*Pera* – kruška, po tome *Pereira*). Treći činilac nije, kako bi se očekivalo, vuk (*Lobo*, na italijanskom *lupo*, po tome *Lopez*), već lav sa grivom nebeske plave boje, koji drži u svojoj desnoj šapi lovorovu grančicu, simbol slave, časti i mira (možda i snage).

Uz titulu barona, koju je dobio kao znak priznanja za usluge i aktivnosti o čijim detaljima nemamo bliže podatke, Diego je dobio važno mesto na dvoru i u ekonomskom životu carevine. Njegovo finansijsko stanje bilo je odlično još i pre dolaska u Austriju, jer mu je posao koji je obavljao prilikom trgovine duvanom donosio veoma visoke prihode.

DIEGO D'AGILAR – "DVORSKI JEVREJIN"

Diego d'Agilar koristio je priznanje i visoko mesto u hijerarhiji bečkog društva i na dvoru Habsburga za odbranu prava svoje ugrožene i progonjene braće. On je osetio da mu je dužnost da bude vođa i branilac svoga naroda i može se reći da je bio njegov najveći do-

⁸ OSA, Adelsakten ueber Don Diego de Aguilar aus dem Jahr 1726.

⁹ Rubens, Anglo-Jewish Coats of Arms.

brotvor (*nadvan*) i vrlo aktivan zastupnik (*štadlan*), koji se svojim nemalim uticajem uvek u pravo vreme, na pravom mestu i iz sopstvenog džepa zauzimao za svoju braću. Puto-
vao je gde je god bilo potrebe za to, bio u prepisci sa državicima, svojim zdravim in-
stinktom postizao mnogo više nego čitave zajednice i duhovni viđi njegovog vremena.

U jevrejskoj istoriji poznat je pojam "dvorski Jevrej" (*Hofjude*). Dvorski Jevreji su se ve-
oma zauzimali za stvar svoje braće kada je god to bilo potrebno u zemljama Evrope – u
Španiji i Portugalu, u Austriji i Nemačkoj, u Engleskoj i Rusiji. Reč je o imućnim i mudrim
Jevrejima čiji je uticaj na vladare bio znatan i koji su svojim savetima, vezama i drugim
angažovanjima – često javnim, češće tajnim – pomagali zemljama u kojima su živeli, u
mirno doba i u ratovima, kada su bili i vojni snabdevači i ponekad čak i finansijeri poha-
da, a da za to nisu tražili teritorijalne i slične naknade, ali su dobijali razne manje ili više
značajne titule.

Gotovo su svi "dvorski Jevreji" održavali veze sa mesnim jevrejskim zajednicama. Za-
hvaljujući svojim pozicijama bili su u stanju da progovore i neku dobru reč za svoje suna-
rodnike, koji su uglavnom bili lišeni gotovo svih građanskih prava i bili samo trpljeni (tole-
risani), a veoma često pljačkani i proterivani. Može se reći da nije bilo slučajeva, ako bi
im se neko obratio za pomoć, da nisu barem pokušali da mu olakšaju položaj, a ponekad
su u tome i uspevali ili su barem uticali na odgađanje antijevrejskih odluka. "Dvorski" su
imali i tesne veze sa drugim zajednicama, kao i sa jevrejskim *jišuvom* u Erec Jisraelu.

Znajući za aktivnosti "dvorskih Jevreja", katoličko plemstvo i sveštenstvo zahtevalo je
da se tim ljudima oduzmu ili ograniče sve privilegije, u čemu su često i uspevali.

Među najpoznatijim "dvorskim Jevrejima" u srednjoj Evropi krajem 17. do sredine 18.
veka bili su Šmuel Openhajmer (1630-1703), prvi Jevrej kome je dozvoljeno da se vra-
ti u Beč posle protijevrejskih zakona koje je 1670. godine doneo car Josef I i 1683. kada
je "očistio" svoju prestonicu od Jevreja, zatim Šimšon Verthajmer (1658-1724), "šta-
dlan" – zagovornik koji se zauzimao za svoju braću, te je čak prozvan "jevrejski kralj". On
je pomogao i beogradskim Jevrejima prilikom otkupa zarobljenika iz logora u Osijeku
1688. godine.¹⁰

Među "dvorskim Jevrejima" bio je i Josef Ziskin Openhajmer (1698-1738), poznat kao
Jevrej Zis, koji je bio na dvoru virtenberškog princa Karla Aleksandra, ali mu je kraj bio
gorak: na dan prinčeve smrti uhapšen je i posle raznih poniženja ubijen.¹¹

¹⁰ Zbornik JIM 6/1992., str. 183-200.

¹¹ Lik Jevrejina Zisa poslužio je kao tema za mnoge književne sastave i filmove, od kojih su najpoznatiji roman
Leona Fohlhvängera i nacistički film "Jud Suess", koji je služio kao veoma efikasna antijevrejska propagan-
da.

ŽENI LEBL

Godine 1732. sudelovao je Diego d'Agilar, zajedno sa jevrejskim bankarima Sinchajmom i Simonom Samuelom, u pregovorima sa austrijskom vladom u vezi sa zajmom od 10 miliona zlatnika za spasavanje Bečke banke.

Mnogo godina kasnije, kad je stupila na presto Marija Terezija, d' Agilar joj je pozajmio 300,000 florina za proširenje njenog dvorca Šenbrun.¹²

Poznato je da je carica taj zajam primila i upotrebila ga za određenu namenu, ali nigde nije zabeleženo da je dug vraćen.

MONOPOL DUVANA

Ne zna se tačno kada je duvan prenet iz njegove postojbine Amerike u Evropu. Neki tvrde da su to učinili ljudi Hristifora Kolumba, kada su 1492. godine otkrili tu drogu na ostrvu Tabako kraj Kube, videvši kako urođenici uvlače dim sa uživanjem i da pri tom kod njih nastupa neka vrsta opijenosti, koja otklanja osećanje umora. Smatra se da su tu biljku preneli Kolumbovi ljudi u Španiju, gde je odista i prvi put zabeležano pušenje duvana, a odande je prošireno u druge evropske zemlje. Duvan je prvi put zasaden u Francuskoj 1556. godine, a 1584. godine je prenet u Englesku, uz tvrdnju da je to biljka koja zaokuplja narod i odvlači ga od drugih misli i zanimanja.

U Evropi se u početku govorilo o duvanu kao o lekovitoj biljci. Mnogi su uživali u pušenju i u ispuštanju mirisnih kolutova dima, što je neke podsećalo na magični ritual čarobnjaka pri isterivanju "zlih duhova". Neki lekari tog vremena prihvatili su verovanje o lekovitom dejstvu duvana na razne bolesti: od rana, čireva i ujeda zmije do reume i tuberkuloze. Godine 1733. objavljena je i brošura u kojoj se tvrdilo da su za vreme epidemije od kuge pošteđeni od ove bolesti svi koji su pušili duvan.

Međutim, bilo je i potpuno suprotnih mišljenja. Još 1699. godine pisao je dr Fagon, lični lekar francuskog kralja: "Onaj koji je prvi otvorio svoju tabakeru da bi se navikao na duvan, nije znao da otvara Pandorinu kutiju, iz koje izleće na hiljade zala, jedno od drugog svirepije."¹³

Prodor upotrebe duvana sredinom 17. veka u Evropi, Aziji i drugde, pokrenuo je mnoga pitanja u vezi sa verskim propisima (*halahom*).

Sumnje i strepnje u vezi sa potrebom duvana pojavljuju se prvi put u knjigama pitanja i odgovora rabina (*response*) u Turskoj, gde se najčešće upotrebljava oblik "pio duvan"

¹² Recer, str. 39 i dalje; Gelber 1931, str. 378, napomene 6-7.

¹³ Politika Ekspres, 26. 4. 1977, str. 16.

(*šata tutin* – po turskoj reči »tutin«), i u Egiptu, gde se koristi izraz »pušenje duvana« (ašan tabak). Izvor ovog izraza je u arapskom jeziku.¹⁴

U svim zemljama pod Otomanskom imperijom bilo je, kako izgleda, prilično ljudi koji su se bavili ili proizvodnjom ili prodajom duvana, te su po tome dobijali ili preuzimali i prezimena kao Tutunović, Tutundžić i sl.

Krajem 17. i početkom 18. veka pokušavali su u Austriji nekoliko puta da uvedu monopol na duvan. Recer, u svojoj brošuri "Zakupstvo duvana u austrijskim zemljama", str. 13, navodi da je car Karlo VI bio strasan potrošač burmuta, duvana za ušmrkavanje (Schnupftabak).

Sedamdesetih godina 17. veka došlo je do nekoliko velikih požara na poljima, jer su seljaci bacali opuške i to je uzrokovalo požare i uništenje velikih količina žitarica, pa je 1670. godine zabranjeno gajenje duvana. Međutim, teško ekonomsko stanje u Austriji dovelo je 1692. godine do odluke o osnivanju monopola duvana, u nadi da će to ojačati državnu ekonomiju, ali se ubrzo uvidelo da su nade izneverene, da nije došlo do željenih rezultata, pa je već 1704. godine monopol ukinut.

Važnost d' Agilara za austrijsku ekonomiju je, pre svega, u tome što je izvršio reformu zakupstva duvana. Po dolasku u Austriju on je podneo plan dvorskoj kancelariji, po kome bi se – posle reforme koju je on imao nameru da sprovede – u državnu kasu unelo 50,000 florina godišnje više od dotadašnjih prihoda, od fiskusa – pravnog zastupstva – za usluge oko proizvodnje duvana. On je ponudio osmogodišnji ugovor o zakupu, ali je zahtevao da mu se dodeli zvanje administratora i generalnog direktora nad svim industrijskim postrojenjima i uslugama oko duvana. Još je trebalo da dobije pravo da sam određuje cene duvana, kao i da po sopstvenom nahođenju podiže fabrike duvana i da njihove proizvode plasira u zemlji i inostranstvu.

Poveriti tako ključno mesto jednom Jevrejinu svakako je palo veoma teško tako malo Jevrejima naklonjenom caru Karlu VI. Formalno Diegu je naturen jedan hrišćanin, markiz, za kompanjona (Cariquani ili Capignani), kako bi se sprečilo negodovanje hrišćanskog stanovništva. D'Agilar je potpisao ugovor o preuzimanju zakupa duvana u bohemskim i austrijskim zemljama u trajanju od osam godina, sa zvanjem administratora i superintendanta. On je plaćao zakupninu pet prvih godina po 400,000 guldena (florina), a za tri ostale godine po 500,000 guldena. Za sebe i svoju porodicu izdejstvovao je punu versku slobodu, ali u poslovanje duvanom nije smeo da ukjuči nijednog Jevrejina.¹⁵

14 Kahana, str. 317: Hatabak basifrut hahalaha – lšun tabak.

15 Viniger, I, str. 139.

Godine 1736. Diego je sklopio ugovor sledeće sadržine:

Ako bi Njegovo carsko katoličko veličanstvo izvolelo biti saglasno, da prihod od duvana u kraljevskim češkim zemljama prepusti visokopoštovanim vlastima u Češkoj, ja dolepotpisani izjavljujem, obavezujem se ovim i voljan sam da prepustim i da se povučem i cediram, pod uslovom da dok traje moj ugovor prema sledećim uslovima i po dogovoru meni izda u najam dohodak od duvana kraljevske češke zemlje, uključivo Glatz i Eger...

- 1. Ako poštovani gospodski staleži tri kraljevske češke zemlje uplate za taj prihod od duvana 440, 000 guldena godišnje u kraljevski aerarium (kasu) i time ovom sumom oslobode moj udeo zakupne količine, i da visokopoštovana carska dvorska komora izjavi saglasnost s time (da ona preuzima na sebe da njega oslobodi obaveze).*
- 2. Da mi se isplati u gotovu celokupna zaliha duvana, utenzilija (alata, oruđa) i efekta (gotove robe) prema sadržaju zakupnog ugovora između visokopoštovane kraljevske dvorske komore i po meni uređenog najamnog ugovora. Da se obavežu da će isplatiti u gotovu meni i kraljevskoj dvorskoj kancelariji svu robu koja se nalazi u tvornicama i potrošačkim skladištima spomenutih triju kraljevskih čeških zemalja.*
- 3. Da se isposluje kod njenog carskog katoličkog veličanstva da dobijem odštetu u slučaju da za vreme trajanja mog ugovora – usled eventualne ratom pretrpljene štete u iznosu od preko 200/m fl. i da mi se, u slučaju gubitka, zakup duvana u onim austrijskim naslednim zemljama produži posle isteka moga ugovora na druge četiri ili najmanje tri godine; i konačno:*
- 4. Da se sadašnji prenos duvanske berbe i preuzimanje sprovede najkasnije do početka iduće godine; u protivnom slučaju ja nisam obavezan na gornju izjavu i obavezu.*

Ovu svoju izjavu svojeručno sam potpisao i završio.

U Beču, 17. septembra 1736.

(Mesto pečata) Deogo de Aquila (Loco sigilo)¹⁶

Dva meseca kasnije, povodom Diegovog predloga, objavljeno je sledeće pismo:

Ja dolepotpisani izjavljujem ovim, da u slučaju ako bi visokopoštovani gospodski staleži kraljevine Bohemije odlučili i odobrili (resolvieren und ratihabiren) kod preuzimanja duvanskih prihoda u tri kraljevske bohemske zemlje, uključivo Glac i Eger, ili njegovo kraljevsko-carsko veličanstvo takvo preuzimanje i uporedbu sa njegovom kraljevskom dvorskom komorom (kancelarijom) kada bi htela napustiti i to potvrditi (ratihabieren), vi, poštovani gospodski staleži, umesto gospodina arendatora (zakupca) carskog duvanskog prihoda, njegovo odgovarajuće pravo na isključivo godišnje 440/m fl. od 1. januara

¹⁶ Elsner, str. 322, A.

1737. preuzeti da će uplatiti carskom aerariumu (državnoj blagajni), prema svemu gore-napisanom da mu arendatori (zakupci) od njegove ondašnje zakupne količine gore spomenute Summam eliberiren u celosti oslobode i otpišu; a osim toga, u onim kraljevskim bohemskim zemljama nalazeća se zalih duvana i tvorničke preradbe (gotove robe), da se obračuna prema sadržaju ugovora uspostavljenog sa kraljevskom dvorskom kancelarijom; u protivnom slučaju da se potruđi da to učini kod Vašeg kraljevskog veličanstva Vaša najponiznija instanca (ustanova), da bi sa vašim gospodinom zakupcem sačinjeni zakupni ugovor dotični / respektu austrijskih zemalja na tri ili četiri daljne godine izvoleo produžiti. Za dokaz toga ovde moj sačinjeni sastav.

Beč, 17. novembar 1736.

Loco Sigilo

I. Ernst Graff Schaffgotsch¹⁷

Bilo je mnogo negodovanja što je monopol duvana u svim naslednim zemljama predat Jevrejnu. Još više bilo je protesta što mu je dodeljeno mesto i pravo glasanja u komisiji, jer je to bilo u potpunoj protivnosti sa "visokim namerama koje treba pohvaliti i pozitivnom odlukom cara, čija je namera bila da uspostavi sva mogućna ograničenja za Jevreje iz zemalja Bohemije". Osim toga Diego je tražio za sebe pravo da odlučuje o ceni duvana, da otvori po svojim nahodanjima fabrike duvana i da proizvode prodaje u zemlji i inostranstvu. On je zahtevao da se svi sukobi između njega i državne blagajne rešavaju pred komisijom u kojoj će učestvovati lokalne vlasti pod nadzorom jednog od ministara i u kojoj će i on, kao upravitelj monopola, biti član sa punim pravom glasa.

Uprava državne blagajne strepela je da će d'Agilar preplaviti zemlju Jevrejima, pošto hrišćani neće želeti da služe kod Jevrejina. Tih godina car je planirao progon Jevreja ne samo iz Bohemije (Češke) već iz svih nasledenih zemalja, posle isticanja perioda dodeljenih im prava, te da tako "očisti" Austriju od jevrejskog prisustva i uticaja. Zato d'Agilar nije mogao da izdejstvuje od Karla VI ugovor na više od osam godina.¹⁸

Godine 1749. potpisan je sa Diegom nov ugovor o zakupu i određena je suma, imajući u vidu njegov doprinos za vreme rata, na 270,000 florina, Međutim, d'Agilar se odrekao dobrovoljno zakupa, te je on predat nekom Jozefu Fincigeru.¹⁹

17 Elsner, str. 323; vidi još Hofkammerarchiv, Tabakpachtung-Ablosung, C 18/II. 1748.

18 Wertheimer's Jahrbuch 5617 (1857), str. 305. Uslovi zakupa mogu se naći u dokumentu iz 1733. godine sa njegovim potpisom i pečatom, u Arhivu MUP Austrije, dok. 14/1733. Osim toga ugovor o monopolu duvana s d'Agilarom iz godine 1735 i 1748. nalazi se u arhivu Uprave finansija br. 1167.

19 Recer, str. 6 i str. 41.

KAPITULACIJE – RECIPROČNA PRAVA

Po mirovnom ugovoru u Požarevcu sklopljenom 11. jula 1718. godine ustanovljeni su uslovi kapitulacije – recipročnih prava – i između Turske i Austrije. Po tim ugovorima obezbeđen je slobodan boravak podanicima jedne u drugoj zemlji. Iako nije izričito bilo govora o Jevrejima, oni su uživali sve povlastice prema ugovorima kapitulacije: "turski Jevreji (čitaj: Sefardi) mogli su nesmetano da borave u Austriji, a nemački Jevreji – Aškenazi - u Otomanskoj imperiji.

U tim ugovorima bilo je i mnogo čudnog, jer je u to doba važila zabrana boravka u Beču austrijskim Jevrejima, dok su strani, turski Jevreji, mogli slobodno da žive i da trguju u Austriji. To je dovelo dotle da su se mnogi austrijski Jevreji iselili u Tursku, dobili na legalan i/ili ilegalan način turske teskere (pasoše), kako bi se vratili u Beč kao otomanski podanici.

Beogradski mir sklopljen je 18. septembra 1739. godine između Austrije i Turske, uz posredovanje i garantiju Francuske. Između ostalog, tim ugovorom osigurana su pomenu ta recipročna prava.

Zahvaljujući trgovinskim vezama koje su se pojačale posle tog mirovnog ugovora, u Beču se povećao broj sefardskih Jevreja.²⁰

DELATNOSTI D'AGILARA U BEČU

Izvanredna je pojava da su ljudi koji su se nalazili u nevolji, ličnoj i/ili društvenoj, znali da se obrate na pravu adresu, na filantropa Moše Lopeza Pereiru, barona Diega d'Agilara. Ko je dobio pomoć svakako da je to preneo i drugima, te je Diego postao česti cilj posete ili obraćanja Jevreja iz svih delova Evrope, ali ne samo nje. Njemu su dolazili i Jevreji iz Erec Jisraela, pa i iz Persije. On nikada nije odbijao da pruži pomoć, ne samo materijalnu već i svaku drugu. Kao jedan od primera navodimo dugotrajnu prepisku sa bogatijim jevrejskim zajednicama Italije, od kojih je Diego tražio da osnuju fondove za pomoć drugim jevrejskim zajednicama u slučaju potrebe. Istovremeno se Diego zauzimao i za te zajednice, ukoliko je to njima zatrebalo. Tako je, na primer, on nekoliko puta bio posrednik i zagovornik prilikom molbi Jevreja Mantove za dobijanje raznih privilegija.²¹

20 Beogradski mir sklopljen između Austrije i Turske na 27 godina (s tim da se može produžiti), imao je 23 člana.

21 Simonson, I, str. 324, napomena 489.

Najpoznatija Diegova akcija usledila je kada je saznao za zapovest Marije Terezije o izgonu svih Jevreja iz Praga krajem 1744. godine, kada je njihova sudbina postala preteška i potpuno beznađežna i kada niko nije mogao da im pomogne.

ODLUKA O IZGONU JEVREJA IZ PRAGA, MORAVSKE I BOHEMIJE (ČEŠKE)

Godine 1744. pruski kralj Fridrih II zauzeo je Prag. Prusi su pljačkali po gradu ne samo Jevreje, ali većinom njih. Oduzeli su im sve konje i zahtevali od njih 30,000 zlatnika. Posle mnogih molbi suma je smanjena na 6,000 zlatnika. Kada su Prag ponovo zauzeli vojnici Marije Terezije, Jevreji su se opet našli u nevolji. Kraljica je tvrdila da su Jevreji saradivali sa Prusima, bili njihovi špijuni i dobrovoljno im predali imovinu i veliku sumu novca, te je izdala naredbu za njihov izgon iz grada.²²

Naredba je izdata u Beču 18. 12. 1744. godine i objavljena je u Pragu osam dana kasnije. Jevreji su bili prinuđeni da napuste Prag u hladne zimske dane do kraja januara 1745. godine. Jevreji Češke su dobili isto naređenje s tim što su morali da napuste svoje domove i zemlju do kraja juna 1745. godine.

U jevrejskim izvorima ostalo je zapisano o stanju u Pragu:

...Loše vreme se približavalo, izgon je došao i nekoliko stotina duša stajalo je do ponoći u velikoj hladnoći dok nisu primili u ruke odluku o izgonu i već sutradan ulice su se napunile taljigama u koje su bili upregnuti konji i volovi da odvezu porodice u određeno mesto... Izrael se rasturio na četiri strane sveta sa mnogobrojnom nejakom i nedužnom decom, po velikoj i ogromnoj hladnoći, i nije u gradu ostalo do samo nekoliko njih i malo bogatijih, koji su postali taoci i morali da isplate dugove. I radostan subotnji dan propao je jer se ovaj grad-majka Izraela našao opustošen... I sve sinagoge i kuće u našim ulicama koje nisu srušene zatvorene su, sve osim sinagoge Alt Noj...²³

Diego d'Agilar dobio je pismo od jednog italijanskog Jevrejina, Imanuela Mačerata, koji je za vreme austrijsko-pruskog rata boravio u Pragu. On je zamolio Diega da mu pomogne da dođe u Beč i odande da nastavi za Italiju. To pismo je jedinstveni dokument očevidca. Kao svedok, on je opisao povlačenje Prusa iz toga grada 2. decembra 1744. godine, upad austrijskih husara i pandura (konjanika i policajaca) i navalu na Jevreje. Mnogi članovi te zajednice su pobijeni, a preživeli su trpeli teror i glad. Većina jevrejskih domova u

²² Ješuot, str. 10 i 17.

²³ Igeret, str. 36.

njihovoj četvrti porušena je, među njima i mnoge sinagoge. Čak i delovi građeni od mermera srušeni su, a Svici Tore, talitot i tfilin uništeni...²⁴

Iznjani praški Jevreji obraćali su se svima za koje su mislili da im mogu pomoći. Među njima je, naravno, bio i Diego d'Agilar.²⁵

Čim se u jevrejskim krugovima saznalo o caričinoj odluci, počelo se raditi na tome da se ona povuče ili barem odgodi. Bila je to jedna od najvećih organizovanih akcija solidarnosti Jevreja širom Evrope. Gotovo nije bilo nijedne jevrejske zajednice koja se nije angažovala u granicama svojih mogućnosti. Naročito su bile aktivne zajednice u Beču, Londonu, Veneciji, Hamburgu i Amsterdamu, pa i one u Otomanskoj imperiji. Uticajni Jevreji pokušali su da organizuju aktivnost i među diplomatima, kako bi se i ovi angažovali kod Marije Terezije da izmeni odluku.²⁶

Međutim, carica je ostala pri svojoj odluci, tako da su i pojedini privilegovani Jevreji zazirali da dođu u dvor sa molbom, jer im je ona zapretila zatvorom:

Stvar je objavljena od strane kraljevstva da se uhapsi i stavi u okove svaki Jevrej koji dođe na kraljičin dvor... Juče smo bili kod barona d'Agilara, jer ostali ljudi među nama ne žele da se izlože nemilosti i sramoti... Gospodin baron d'Agilar i svi ostali preporučili su nam da svako čini po svojoj pameti... A po onome što smo osetili juče kod gospodina barona d'Agilara, mi očekujemo da nam on bude izaslanik. On je otputovao u ponoć na neko mesto da se zauzme za nas, pa i novčano...²⁷

Nije mač izгона bio samo nad glavama jevrejskih zajednica grada Praga i zemlje Bohe-mije (Češke). Godine 1742. opljačkana je sinagoga u moravskom gradu Holešovu (Holle-schau), a prvaci te zajednice su uhapšeni. Tri godine kasnije, aprila 1745. godine, pi-sali su Jevreji iz Holešova rabinu Berišu Eskelesu u Beču da su dobili naređenje da u ro-ku šest meseci cela zajednica, koja broji oko 1,500 duša, mora da napusti svoje domo-ve. Jevreji Holešova zamolili su rabina Beriša Eskelesa da njihovo pismo preda Diegu d'Agilaru, kome su se i direktno obratili ne samo za intervenciju, već i za materijalnu po-moć.²⁸

Pored pisama, moravske jevrejske zajednice odlučile su da pošalju Diegu d'Agilaru de-legaciju od tri člana, koja je zamolila Diega da pokuša da izvrši svoj uticaj na caricu:

24 Simonson, I, str. 344, napomena 498.

25 Igeret, str. 33.

26 Simonson, I, str. 344; Mevorah 1963, str. 125-164; Mevorah 1970, str. 187-234; Mevorah 1972, str. 164-213.

27 Vahštajn, str. 315; Monatschrift 1885, str. 58-59.

28 Vahštajn, str. 315; Ocar II, str. 116-118.

Poslali smo ih na dan posle Šušan Purima, i gospodin baron Moše Agilar ih je odmah primio, a potom požurio na dvor. I Moše se popeo da nas brani, da moli kraljicu za "šuc-dekret" (zaštitni dekret) i da zaustavi glasove gomile naroda, jer su se podigli na nas kao pesak mora... I otišao je hitno kod same kraljice... da je moli da se Jevrejima ne desi nesreća... I Bog nam stvori lek pred udarac. I podiže se Moše da nas izbavi, bez zadržavanja i čekanja uz veliki trud, napor i muku, otrčao je ministrima i drugim časnicima da im javi... Doneo je kraljičin dekret generalu da ne podigne ruku na Jevreje... I sve loše osude i odluke poništene su...²⁹

Ovde smo doneli samo jedan deo aktivnosti Diega d'Agilara, kada se on zauzeo svojom ličnošću i novcem za spas svoje braće od raznih nevolja i nesreća.

Njegova aktivnost nije se ograničila samo na te velike i važne akcije. On je u Beču imao dom uvek i svima otvoren, sa mnogo velikih i luksuznih soba, ukrašen bogatim predmetima. Jevreji iz svih krajeva sveta dolazili su mu sa raznim molbama za pomoć i/ili za njegovu angažovanje kada bi se našli pred velikim problemima, koji nikada nisu bili rutinski, prosti i uobičajeni, jer su takve mogli da rešavaju i sopstvenim snagama. Diego je bio veoma mudar, pun životnog iskustva, te je i probleme rešavao na sebi svojstven način, nikad šablonski, prema prilikama i stanju stvari na licu mesta. Nema sumnje da su sve njegove intervencije bile uspešne. O tome je ostalo i pisanih svedočenja, od kojih donosimo samo nekoliko.

Jedan od onih koji su mu došli u posetu, rabin *Elijas Kecenelenbogen* iz Berdičeva, napisao je da ga je Diego primio u svome domu veoma srdačno. On ga naziva *zar* (stranac) jevrejskog porekla, s kojim je mogao da govori samo španski, holandski i pomalo hebrejski, ali je bilo dovoljno da mu kaže "Ja sam Jevrejin" ili "Ja sam *haham*, ja sam rabin", te da naiđe na najprijateljskiji prijem. U Diegovom domu bilo je mnogo soba za 'poštene goste', Jevreje iz raznih zajednica, za šadarim (izaslanike) iz Svete Zemlje ili za one koji su molili za pomoć iz cele Evrope i izvan nje, i on se trudio da oko njega bude barem minjan za molitvu. Ono što je Kecenelenbogen naglasio je da Diego uopšte nije pravio razliku među pripadnicima svoga naroda, da mu nije bilo važno kome obredu pripadaju, da li su španskog, nemačkog ili poljskog porekla, i svi su primani kod njega sa najboljim gostoprimstvom.³⁰

Beogradski rabin Šlomo ben Jehiel Salem (1705-1781) pošao je 1753. godine u Frankfurt na Odri u nameri da tamo štampa svoju knjigu "Divrej Šlomo". U predgovoru te knji-

²⁹ Ješuot, str. 16-18.

³⁰ Frankl, str. 660; citira uvod knjige rabina Kecenelenboga »Cemat haarec«.

ge on piše veoma pohvalno o d'Agilaru, koji ga je ugostio u svome domu u Beču i – po svemu sudeći – pomogao mu i novčano u štampanju knjige:

Pošao sam na put i došao do kraljevskog grada Beča, neka ga Bog čuva, kad tamo čovek veliki i važan za Jevreje, važan čovek i uzvišen na čast i poštovanje, pun milosrđa, njegovo poštovanje gospodin Moše Lopez Pereira, neka je blagosloveno ime njegovo za sva vremena...Njegov lik uvek blista kada prima svakog čoveka koji mu dođe u goste. Meni je učinio veliku čast, doveo me je u svoj dom uz ogromno prijateljstvo, postavio me za svoju trpezu, trpezu kraljevsku, jeo sam do sitosti...Neka je blagosloven čovek i njegov ugodni dom i neka su blagosloveni njegovi potomci...

Verovatno da je to za rabina Salema bio prvi lični susret sa d'Agilaram, ali je i pre toga bilo veza među njima. To se naročito odrazilo prilikom velikog požara koji je planuo u Beogradu godinu dana ranije, kada se d'Agilar angažovao ne samo tako što je poslao prilog već je molio jevrejske zajednice u Mantovi i Trstu (a verovatno i drugde, ali o tome nema dokumentacije) da pošalju novac za obnavljanje zgrade beogradske sinagoge, koja je stradala u požaru. Poznato je da je jevrejska zajednica iz Mantove poslala u tu svrhu prilog od 2,000 mantovanskih lira.³¹

EMISARI IZ SVETE ZEMLJE KOD D'AGILARA

Važnost Beča je bila i u tome što je služio i kao dodirna tačka između Severozapada i Jugoistoka, između Austrijske carevine i Otomanske imperije i kao veza između Frankfurta na Majni i gradova u Italiji i kao baza za prikupljanje priloga za fondove u korist sirotinje u Erec Jisraelu.

U Carigradu, srcu Otomanske imperije, postojala je centralna ustanova za pomoć sirotinji i za održavanje ješiva u Erec Jisraelu, naročito onih iz četiri "sveta mesta" – Jerusalima, Cfata, Hebrona i Tiberije. U njen fond su redovno upućivani prilozi iz svih većih zajednica jevrejske dijaspe, koje su se dobrovoljno obavezivale na određene godišnje svote. Upravitelji i službenici toga fonda izdavali su potvrde darodavcima i te priloge raspoređivali.³²

Međutim, pored te centralne ustanove u Carigradu, pojedini gradovi u Erec Jisraelu slali su veoma često svoje emisare (*šadar*, mn. *šadarim*) da za njih prikupe priloge. Uglavnom su u tu svrhu birani mudri, učeni i poštenu ljudi, koji su često predstavljali one koji su

31 Simonson, I, str. 336 i napomena 444; o Trstu Goldman-Vahštajn, str. 68.

32 Slična ustanova organizovana je 1809. godine u Amsterdamu. Njen inicijator bio je Cvi Hirš Leren.

ih slali, a u Evropi su ponekad pojedine šadare zadržavali po gradovima na duže ili kraće vreme, naročito u zajednicama u kojima nije bilo rabina, ili gde su se rabini savetovali sa svojim gostima u povodu donošenja izvesnih odluka, a dosta često bi šadari ostajali u nekim mestima i bili postavljeni za rabine. Naravno da su rabini odlazili u dobro situirane jevrejske zajednice. U Beogradu je tokom 17. veka boravilo oko petnaest šadara iz *Svete Zemlje*, što svedoči o stanju te zajednice do tragedije koja ih je snašla 1688. godine.

Pokazalo se da je veliki deo priloga odlazio na pokriće putnih troškova i troškova boravka šadara. Po svom zdravom instinktu praktičnog čoveka, Diego d'Agilar je bio među onima koji su digli glas protiv prakse koja je omogućavala nepotrebno rasipanje novca. Godine 1750. on je pokušao da u Beču koncentriše priloge i pošalje ih direktno u Carigrad, te na taj način spreči suvišne i nekontrolisane izdatke. U vezi s tim d'Agilar se obraćao raznim jevrejskim zajednicama.³³

Sva njegova nastojanja u tom pravcu ostala su neuspešna. Šadari su nastavljali da dolaze, a d'Agilar, protivno svojim nazorima, nije mogao da odbije ljude koji su mu pokucali na vrata i zatražili pomoć. Baš u vreme kada se trudio da koncentriše sve priloge u Carigradski fond, u Beču je boravio i bio ugošćen u Diegovom domu šadar iz Hebrona Jichak Cedaka, kome je i zajednica iz Mantove poslala prilog od 50 fjorina.³⁴

I iz daleke Persije stizali su Jevreji u Beč i dolazili u Diegov dom. Pedesetih godina 18. veka otputovao je u Evropu jedan Jevrejin i izgubio mu se trag. Njegov nećak, Jehezkel Mizrahi, pošao je da ga traži i tako došao i do Beča. Tu je saznao da mu rođak doista boravi u tom gradu i da je čak bio ugošćen u domu d'Agilara, o kome on piše slavopojke, jer je verovatno i on tamo bio ugošćen.³⁵

Jedan od šadara koji je potražio pomoć od d' Agilara bio je Hajim Josef David Azulaj (1724-1806), poznatiji po inicijalima svoga imena - HIDA, rođen u Jerusalimu, najčuveniji među rabinima svoga doba, zakonodavac, bibliograf, pisac. On je kao šadar obilazio jevrejske zajednice u Egiptu, Italiji i zapadnoj Evropi, da bi se na kraju života naselio u Livornu. O svojim putovanjima vodio je dnevnik pod naslovom "*Maagal tov*", koji do danas služi kao važan istorijski izvor. Iako slavan, Azulaj je godine 5513/1753. morao da se obrati d'Agilaru da mu ovaj napiše preporuku za jevrejske zajednice, što je on i učinio – na francuskom jeziku, na šta mu je Azulaj zahvalio na "svetom jeziku".³⁶

33 Barnaj, str. 157 i 169; Simonson, str. 357, napomena 573; Hajlperin 2, str. 462.

34 Jichak Cedaka pominje se kao rabin u Sofiji 1769. godine. Vidi: Pardo, Jore dea, 21; Avila I, 11.

35 Ben-Cvi, str. 192-193.

36 Azulaj, str. 22. Uzgred, jedna od d'Agilarovih kćeri udala se 1762. godine za nekog holandskog trgovca po imenu Azulaj.

I rabin Elijas Kacenenelbogen iz Berdičeva, kao i mnogi drugi, naglašava da d'Agilar nije pravio nikakve razlike među Jevrejima svih obreda, svi su za njega bili ravnopravni. Treba naglasiti da je d'Agilar u Beču pripadao krugu poznatog jevrejskog bankara Šmuela Openhajmera.³⁷

Između njega i bečkih Aškenaza vladala je ne samo harmonija, već su se mnogi obraćali baš d'Agilaru raznim molbama. D'Agilar je bio i *sandak* (kum) Kopelu, sinu Mordehaja-Markusa Margaliot-Jafe Šlezingera.³⁸

Na samrtnoj postelji u Beču, pred svedocima, zabeležena je u nedelju 28. elula 5514/15. 11. 1754. godine poslednja Mordehajeva želja:

Ja molim gospodina Agilara, kuma moga najmlađeg sina dečaka Kopela, neka poživi, koji je još u krhkim godinama ali sposoban da primi na sebe teret Tore i pobožnost: Ne sumnjam da će pod nadzorom iz njega izrasti veliki hrast, no moja supruga, neka poživi, nema mogućnosti da mu stvori uslove za razvoj, te postoji bojazan da dečak besposličiji i skrene s pravog puta, ne dao Bog. Zato ga molim da se sažali na njega i da ga pazi dok ne postane zreo, da mu pruži određenu pomoć, koliko mu duša odredi, kako bi se vaspitavao na Božjim putevima. A kad dođe do svadbe, neka mu podari koliko mu srce kaže...

PRETPOSTAVKE O RAZLOGU DIEGOVOG ODLASKA IZ BEČA

Jednoga dana se saznalo da je Diego d'Agilar napustio Beč. Niko nije znao zašto niti kud je oputovao taj tako cenjen i bogat čovek, koji je pripadao najvišem društvenom sloju, imao titulu barona i bio zakupac duvana čitave carevine, rado viđen i na dvoru, pa su se umnožavale pretpostavke povodom njegovog nestanka.

U raznim izvorima navode se razni datumi njegovog odlaska iz Beča. O razlogu njegovog "hitnog nestanka", "odlaska u nepoznatom pravcu", gotovo bekstva iz Beča, pisano je veoma neodgovorno u mnogim knjigama, pa i u enciklopedijama i leksikonima. Stvarane su legende kao svojevremeno o njegovom poreklu i stupanju na pozornicu u Beču. Nijedna od tih pretpostavki nije bila potkrepljena valjanim dokazima. Razni "istraživači" prepisivali su jedan drugoga, čineći lančanu grešku.

37 Grinvald-Op. str. 295-300; Zahavi, str. 228. U Beču je 1753. godine bilo popisano oko 450 Jevreja iz sledećih porodica: Arenstajn, Eskeles, Lajdersdorfer, Manasi, Openhajmer, Samuel, Sinchajmer, Šlezinger, Špicer, Verthajmer. Tada među popisanim (Verzeichnis der allhier befindlichen Judenschaft) nema imena Sefardskih ("turskih") Jevreja, jer su oni uživali povlastice ugovorima zvanim *Kapitulacije*.

38 M. M. Margaliot-Jafe Šlezinger bio je sin Volfa Margaliot-Jafe Šlezingera, koji je 1720. godine postavljen za rabina u Beogradu.

Donećemo ovde samo mali deo nagađanja:

Jeđan "izvor" prića da je Diego ostavio sve poslove oko duvana 1748. godine, jer je bio ogorćen intrigama protiv njega na carskom dvoru i zaverom lokalnih trgovaca koji su se povezali sa trgovcima u Španiji, Francuskoj, Turskoj i Vatikanu (sic!), i tako uspjeli da slo-me d'Agilarov monopol pošto su uvezli ogromne kolićine duvana iz inostranstva.³⁹

Druga prića ima drukćiju "podlogu": pošto je d'Agilar saznao za nameru Marije Terezije da progna sve Jevreje iz njenog carstva, molio je svoje prijatelje u Temišvaru, u jevrejskoj zajednici koju je on osnovao, da se obrate sultanu u Carigradu i zamole ga za njegovu intervenciju. I doista, sultan je poslao svog kurira sa pismom za caricu, u kome joj javlja da je ćuo o njenim namerama da progna sve Jevreje, te ju je zamolio da ih sve pošalje u njegove zemlje. Pošto je, kao, Marija Terezija znala da jedino Diego mođe da bude inicijator takvog mešanja sultana u carićine poslove, nije mu preostalo drugo nego da pobegne i potraži mesto gde će naći sklonište za sebe. Na brzinu i tajno napustio je Beć, ne znajući gde će se naseliti. Mnogi su pričali da se nastanio u Amsterdamu. *"I od toga dana nije se od njega ćulo ništa, i nije se saznao ćak ni dan njegove smrti niti mesto gde je sahranjen..."*⁴⁰

Bećki sefardski rabin M. Papo (poreklom iz Sarajeva) bio je mišljenja da je d'Agilar bio prinuđen da napusti Beć, jer je španska vlada zatražila njegovu ekstradiciju, ili se plašio da će ona to tražiti. Rabin Papo nije naveo razloge te bojazni, ali je tvrdio da je d'Agilaru bekstvo pomoglo da spase živu glavu (ili – po njegovim rećima – da spase kožu).⁴¹

Uzgređ, bilo ih je koji su tvrdili da je pobegao i nastanio se u Sarajevu, pošto je u tom gradu bilo mnogo Jevreja sa imenom Perera – "Diegovih potomaka".⁴²

Postojala je i pretpostavka da je pobegao iz Beća i našao utoćište u Bukureštu ili u Bohe-miji.⁴³

Najrasprostranjenija verzija o Diegovom "nestanku" je ona koja govori o "razlogu koji je poljuljao njegovu sigurnost, primorao ga da ostavi sve iza sebe i da emigrira u drugu zemlju". Tobaže, Diego je ranije plaćao porez na toleranciju 3. 000 florina godišnje, pa mu je ta suma snižena na 2. 000 florina, ali je i to odbio da plati, jer mu se ćinilo da je suma

39 Štern, str. 160-161.

40 Šapira, str. 29-42.

41 Papo, str. 329; Rot-Mar. str. 309.

42 Eškol, str. 588-589.

43 Grinvald-Beć, str. 133.

prevelika. Kao jedan od razloga navođeno je da mu je smanjena suma prihoda koju je primao kao zakupac duvana...⁴⁴

STVARNI RAZLOZI DIEGOVOG ODLASKA IZ BEČA

Nijedan od pomenutih (i njima sličnih, a nepomenutih) razloga nije "primorao" d'Agilara na tobožnje bekstvo iz Beča. Svakako ne na tajnost, bez ostavljanja adrese, kako bi za-
taškao tragove.

Diego d'Agilar je dugo razmišljao o tom svom koraku. On je zaključio sve poslove, čak je o svojim namerama obavestio i Mariju Tereziju i zamolio je za dozvolu da napusti njenu carevinu. Dva su ga razloga navela na to. U knjizi "Korot haitim" piše da je d'Agilar otišao rabinu Presburga (Bratislave) da se oprostí od njega. Pričao mu je da će uskoro da napusti Austriju, a pošto je imao poverenja u njega on mu je otkrio da se na taj korak odlučio jer ga siledžije sa dvora stalno muče i zahtevaju da se pokrsti: "*Ich verlasse die oesterreichischen Laender, weil mich die Hofleute so sehr quaelen, mich taufen zu lassen.*"⁴⁵

Međutim, i taj izvor, koji je otkrio Diegovu "tajnu", završava rečima: "On je otišao i ne zna se kud je stigao."

Drugi, ne manje važan, razlog za njegovu tako sudbonosnu odluku krio se u tome što su neka od njegove dece, imao ih je četrnaestoro, bila odrasla i dorasla za zasnivanje sopstvenih porodica, a Diego nije video u Beču pogodne mogućnosti za to. On je te svoje misli otkrio jednom prijatelju još iz bečkih dana, Filipu Mazeju (Mazzei) iz Firence, kada ga je ovaj posetio u Londonu. Mazej piše:

U nedelju smo otišli da posetimo Jevrejina barona d'Agilara, blagajnika carice Marije Terezije, koji je imao istu ulogu i kod cara Karla VI, koji mu je dodelio titulu barona. On nas je pozvao na ručak, ne samo tog dana, već za sve vreme našeg boravka u Beču, što nismo mogli da učinimo, jer smo imali toliko poziva, i od ljudi koje smo upoznali za njegovom trepezom, tako da nismo mogli da ručamo kod njega više od 5-6 puta. Poslednji put, uoči našeg odlaska (jer smo poslednji dan želeli da ručamo u hotelu, da bismo sredili prtljag), saopštio nam je da je tražio od carice dozvolu da emigrira, jer (u Beču) nije bilo porodica njegove nacije u koje bi mogao da privenča svoje kćeri na dostojan način, već samo u Londonu i Amsterdamu. I odista, pet godina kasnije imao sam to zadovoljstvo da

44 Gelber 31, str. 382, napomena 14; Volf 1876, str. 69.

45 Frenkel, str. 660.

*ga nađem u Londonu sa njegovom porodicom. On je bio mnogo srećniji nego kada su kod njegove trpeze bili svi velikani Beča, ministri i ambasadori raznih velikih sila...*⁴⁶

Diego se odlučio za London, jer je odande i stigao u Beč. Tamo su živeli neki članovi njegove porodice, barem brat i sestra. Stvar nije bila tajna, jer ga je – kako je gore navedeno – svako tamo mogao naći, kao što ga je našao i Mazej. Osim toga, kratko vreme po dolasku, 17. 6. 1756. godine, dodeljen mu je dekret o državljanstvu, na kome stoji i njegova adresa: *Aldermans Walk, City of London*. U tom dekretu piše da je nekoliko godina po odlasku iz Londona u Beč, a za zasluge koje je učinio Nj. V. Caru, dobio 1726. godine titulu barona Svete Rimske Carevine.⁴⁷

POSLEDNJE GODINE ŽIVOTA

Odmah po dolasku u London, 1756. godine, Diego se prihvatio dobrovoljnog rada u svojoj novoj zajednici i izabran je u njenu upravu. On nije prekinuo ni veze sa prijateljima iz ranijih dana i godina i pozivao ih je da kod njega gostuju. Mnogima nije bilo jasno kako čovek, koji je u Beču postao legenda, može tako lako i brzo da se prilagodi novim uslovima, mnogo skromnijim od onih iz nedavne prošlosti.

U Londonu je postojala još od 17. veka – zahvaljujući delatnosti Menašea Ben Jisraela – velika i bogata jevrejska zajednica bivših neohrišćana (na hebrejskom: *anusim*, pogrdno nazvanih *marani*, odn. svinje). Oni su se vratili veri svojih praotaca i 1701. godine sagradili velelepnu sinagogu *Bevis Marks Synagoge*, koja postoji i danas. U tzv. *Mahamad of the Spanish and Portugues Congregation of London* bili su članovi ljudi koji čak do danas uživaju poštovanje. Između ostalih bile su tamo porodice *Mandes da Costa*, *Franco*, *Lousada*, *Samuda* i drugi, sa kojima je Diego d'Agilar stupio u tazbinske veze, o čemu će biti reči u nastavku. u delu o d'Agilarovim potomcima. Gotovo svi njegovi sinovi i kćeri njegove venčali su se u sinagogi Bevis Marks i tamo još postoje brojevi njihovih ketuba.

Diegu d'Agilaru – Mošeu Lopezu Pereiri – nije bilo suđeno da dugo uživa u Londonu: umro je već tri godine kasnije, u 66. godini. O njegovoj smrti 10. avgusta 1759. godine obavestio je svoje čitaoce *The London Magazine* 1795, str. 433.

46 Mazej, I, 83-84.

47 Enderized in London: Privy Council Warrant Book, Vol. XV, Patent Rolls 11, Geo. I, Part 3, No. 13.

"TRAŽE SE NASLEDNICI"

Zvuči neverovatno, ali manje od sto godina kasnije, 20. aprila 1855. godine, poznati londonski jevrejski list *The Jewish Chronicle* javlja da je natpis na Diegovom grobu gotovo potpuno izbrisan i ne može se čitati, te da bi dešifrovanje bilo veoma skup posao. Ono što je najčudnije je to da *The Jewish Chronicle* konstatuje da Diego nema potomaka, ali bi ipak dalja ispitivanja možda bila korisna, te poziva svoje čitaoce da osvetle povest te značajne osobe.⁴⁸

Pošto je *The Jewish Chronicle* list koji i danas postoji, a ako ga to pitanje i dalje zanima, u nastavku mu pružamo željene podatke.

Ono što je još zanimljivije je činjenica da su mnogi bečki listovi objavili tridesetih godina 20. veka vest da se traže naslednici ogromnog bogatstva, milijarde sterlinga, koje je pripadalo potomcima barona Diega d'Agilara. Listovi koji su vest objavili nisu imali pojma o Diegovim potomcima. "Novinarska patka" – ako je to bila – uspela je i na teritoriji Kraljevine Jugoslavije. Ukupno se listovima prijavilo preko 40 porodica koje su tvrdile da su najbliži rod. Njihova prezimena su bila Adler, Agular, Birnbaum, Perera, Wolf...

O JEVREJSKOJ SEFARDSKOJ ZAJEDNICI U BEČU

Iako A. F. Pribram tvrdi da pre 1778. nije bilo pomena o organizovanoj jevrejskoj zajednici u Beču, priznatoj od strane režima, po dokumentaciji Vrhovnog sudskog tela od novembra 1761. godine (*Wienerstaatsarchiv No. 3152*) vidi se da je u to vreme tamo živelo 584 Jevreja, od toga 17 "turskih" (čitaj: sefardskih).⁴⁹

Verovatno da ih je i tada, kao i kasnije, bilo više, ali nisu svi bili registrovani: Između 1738. i 1798. godine ostala su nam i imena glava "turskih" jevrejskih porodica. Iako neka imena nisu pravilno zapisana, donosimo ih ovde po azbučnom redu:

Albaleg Šlomo Avraham, Alkalaj Avraham, Alvarez Jakov Ješurun iz Londona, Amar Jehuda, Amigo Avraham, Asael Jichak, Asmolibi Geršon, Aškenazi Naftali, Behor Aharon Levi, Behor Šmuel, Ben Manoah Avraham, Benvenisti Benjamin Reuven, Farhi Hajim, Henrikez Jehuda, Hezi Jakov Josef, Kalev Avraham, Kamondo Naftali iz Carigrada, Kazuel Hajim Šmuel, Konfino Elazar, Leon Avraham, Leteri Šlomo Šmuel, Lugonija Ja-

48 JCh, 20. 4. 1855, p. 114: Baron Diego d'Aguilar – An inquiry. There is no descendant of the Baron Diego d'Aguilar. His Epitaph is worn. To decipher it would be a very expensive task. Further searches would be of an advantage. Can any of our readers throw light on the history of this remarkable personage?

49 Pribram, II, 393, 397, 405 sq.

kov Vita, Maji Jakov, Majo Šmuel, Maniš Jakov, Megre Šlomo, Nisim Aharon Šmuel, Nisim Mevorah, Nisim Moše Avraham, Nisim Moše Jakov, Nisim Nahman Jakov, Nisim Šlomo, Pači Jakov Josef, Ruso David Rafael, Ruso Jakov Rafael, Šaltiel Šlomo, Sefard Aharon, Sefard Moše, Šlomo Tuvija i Ventura Matatjahu.⁵⁰

UKRATKO O PORODICI DIEGA D'AGILARA

Moses Lopes Pereira – baron Diego d'Agilar preminuo je u Londonu 10. 8. 1759. godine.⁵¹

Diegova supruga, baronesa Simha (The Hon. Baroness Simha d'Aguilar) preminula je decembra 1755. godine.⁵²

Njegova sestra Ester bila je udovica londonskog Jevrejina Jakova sina Jichaka Ješuru-na Alvareza. Ester se udala za Jakova u Beču, gde joj je suprug i umro 30. 4. 1735. godine.⁵³

Diego je imao brata Josefa, koji je živio u Londonu i tamo i preminuo 1774. godine.

Diego-Mošė i Simha imali su – koliko nam je poznato – najmanje 14-oro dece. Svi su dobili čisto hebrejska imena: Avraham, Šmuel, Efrajim, Lea, David, Jehudit, Avigajil, Ester, Hananel, Šlomo-Josef, Benjamin... Svi su uvedeni u jevrejske knjige rođenih kao deca Mošea Lopeza Pereire (Moses Lopez Pereyra), i u zagradi je zapisano i prezime d'Aguilar.

1. AVRAHAM

O Avrahamu, sinu d'Aguilara, znamo jedino da je umro kao dete, u subotu, 12. 1. 1737. godine, odn. hebrejske 5497. godine.⁵⁴

2. ŠMUEL

I Šmuel (Samuel) umro je kao dete, u utorak uveče, 8. 11. 1741. godine, odn. hebrejske 5502. godine.⁵⁵

50 Gelber 31, str. 376 i str. 382, napomena 15.

51 The London Magazine 1732-1785, p. 433.

52 Anglo-Jewish Notabilities, p. 200, p. 137.

53 Arnet, Maria Theresia 4, str. 142; Vahštajn II, broj 811.

54 Vahštajn, II, broj 823 (str. 226)

55 Vahštajn, II, broj 850 (str. 267)

3. KČI

Ne znamo ime te Diegove kćeri, rođene u Beču 1733. godine. Ona je umrla u Engleskoj 11. 2. 1803. godine. Izgleda da nije bila udata.⁵⁶

4. EFRAJIM

Efrajim je rođen u Beču 1739. godine. Pre njega Simha i Moše imali su dva sina, Avrahama i Šmuela, ali su oni umrli rano, te se on vodio kao prvorođeni, što znači i kao sin koji je dobio naslednu titulu barona. Njegov životni put veoma je pokvario odličnu reputaciju oca.

5. MOŠIO

O ovom sinu Diega d'Agilara znamo samo da je rođen u Beču početkom 1745. godine. Sačuvan je odgovor d'Agilara, datiran 10. 2. 1745. godine, na čestitku koju mu je tim povodom uputio Verthajmer.⁵⁷

6. LEA

Diegova kći Lea udala se 4. nisana 5521/1761. godine za Rafaela sina Jakova Franka. Jakov Franko je preminuo 1781. godine, a Lea 11. 11. 1808. godine. Lea i Jakov imali su sina Avrahama (1765-1799), čija je supruga bila Rifka (1757-1795), kći Menašea Pereire.⁵⁸

7. DAVID

David Lopez Pereira bio je oženjen Rivkom kćerkom Baruha Lusade. Umro je 1790. godine.⁵⁹

8. JEHUDIT

Jehudit Lopez Pereira udala se 20. adara 5531/1771. za Isaka sina Jakova Baruha Lusade iz Džamajke (Isaac de Jacob Baruch Lousada of Jamaica). Sva njihova deca venčala su se u Bevis Marks sinagogi, što se može videti po venčanicama (*ketubot*):

Deca:	Broj ketube:
Emanuel	1444
Lea	1446
Moše	1434
Rahel	1578
Rebeka	1519

56 Miscellanies in honour of E. N. Adler: Jewish obituaries, str. 34: Miss d'Aguilar, daughter of Diego, Baron d'Aguilar of the Holy Empire, at Clapton, aged 70, February 11, 1803.

57 Lieben, str. 437: Diego d'Aguilar an Wertheimer, Wien, 10. 2. 1745: "Ich habe Ihr gehertes Schreiben vom 19. vorigen Monats, in welchem Sie mir Ihre liebevollen Glueckwuensche anlaeslich der Geburt meines Soknes Moschio uebermitteln..."

58 BMR, 904; LM 1761, str. 220; GM, str. 465. GM 1831 (I)

59 BMR, 1030; Miscellanies in honour of E. N. Adler, str. 34; Anglo-Jewish Historical Exhibition 1887, No. 1717 (Exhib. Rev. B. W. Ascher). Cf. Narkiss, pl. XLVI, No. 123, Plate LXXXII.

Grb Aguilar-Lousada sačuvan je na jednom kineskom porcelanskom tanjiriću.⁶⁰

Jehudit Lusada umrla je 1825. godine.

9. AVIGAIL

Avigail-Eleonora udala se 7. tamuz 5532/8. 7. 1772. za Jakova sina Mošea Franka. Umrla je 1818. godine.⁶¹

10. ESTER

O Diegovoj kćeri Ester znamo da se udala u londonskoj sinagogi Bevis Marks 10. hešvana 5534/krajem 1773. godine. Suprug joj je bio lekar i pesnik Isak Henrikez Sekveira (Isaac Henriques de Sequeira) 1738-1816.⁶²

11. HANANEL

Hananel Lopez Pereira, sa stanom u *Enfield Chase, Middlesex*, oženio se 8. teveta 5538/1778. godine. Sa suprugom Rivkom, kćerkom Josefa Trevesa, imao je šestoro dece. Njihovi unuci bili su veoma slavni.

12. KČI

O ovoj kćeri d'Agilara ne zna se gotovo ništa, osim što se 1762. godine udala za nekog holandskog trgovca iz poznate porodice Azulaj i donela mu veliki miraz od 10.000 funti sterlinga.⁶³

13. SOLOMON-JOSEF (Beč 1753-Liverpul 28. 10. 1817)

Solomon-Josef d'Agilar pokrstio se i postigao značajnu vojnu karijeru u Engleskoj. On i supruga Roza imali su, koliko nam je poznato, jednu kćer i dva sina. Jedan od njih, Diegov unuk, Džordž Čarls (1784-21.5.1855) pošao je očevim stopama, postao general-lajtnant i dobio titulu ser (Lieutenant-General Sir George Charles d'Aguilar). On je komandovao britanskim jedinicama u Kineskom ratu 1841/4 2. godine. Njegova supruga je bila ledi Eliza, kći Petera Drinkvotera, umrla je manje od dva meseca posle muža, 9. 7. 1855. I njihov sin, Diegov praunuk, ser Čarls Lorens d'Agilar (Sir Charles Lawrence d'Aguilar, G.C.B. – 1821-1912) bio je britanski general.⁶⁴

60 Rubens, Esq. A.J.C.A. pl. II, Plate CLXXXI: "Anglo-Jewish Coats of Arms" (Englesko-jevrejski grbovi); Anglo-Jewish Notabilities, 1954. Broj 683, sa slikom tanjira.

61 BMR, 1048; LM, p. 345.

62 BMR, 1069; Bibliotheca Anglo-Judaica, Jacobs and Wolf; JE; Kayserling: "Bibliotheca Espanola-Portuguesa-Judaica"; Paul Emden: Jews of Britain i dr.

63 Anglo-Jewish Notabilities, 226; LM 1732-1785; str. 626.

64 The Challenge to Jewish History, 1940, str. 14; Anglo-Jewish Notabl., str. 6; Dictionary of National Biography; GM 1855 (II); Who was who, JCh, 8.2.1912, Annual Register.

14. BENJAMIN

O Benjaminu d'Agilaru se zna samo da je rođen u Beču 1754. godine, da je živio negde na Karibima (East Indies) i preminuo 12. 7. 1813. godine.⁶⁵

BIBLIOGRAFIJA

- ADLER Elkan Nathan Adler, *London*, Philalelphia, 1930.
- AJHIS American Jewish Historical Society.
- AJN Anglo-Jewish Notabilities.
- ALGAZI Jakov Jisrael Algazi, *Emet leJaakov*, Carigrad, 1764.
- AMI Archiv d. Ministeriums f. Inneres. Acten. Tabakpachtung mit d. Juden Aguilar 1738. Nr. 14.
- ARNET A. von Amet, *Die ersten Regierungsjahre Maria Theresias*, Wien 1864, Vol. I/III.
- ATAR Hajim ben Moše Ben Atar, Eric hahajim, Beč, 1933.
- AVILA Eleizer ben Šmuel de Avila, *Beer majim hajim*, Livorno 1806. I deo, znak 11
- AZJ *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, Ein unaparteiisches Ogran fur alles judische Interesse, Herausgegeben von Ludwig Philipson, Leipzig, 50/1854, S. 630, 51/1854. S. 650; 1894, S. 657.
- AZULAJ Hajim Josef David Azulaj, *Maagal tov*. Jerusalem 1934, str. 22
- BARNAJ Jakov Barnaj, *Jevrejsko naselje u Eric jisraelu između godina 1740-1767. i njegove veze sa dijasporom*, manuskript, Jerusalem 1975. str. 157, 167 i napomene 50, 55, 56.
- BARNET Lionel D. Barnett, *Bevis Marks Records*, Oxford, 1940.
- BATO Ludwig Bato, *Die Juden im Alten Wien*, Wien, 1928.
- BAUMGARTEN Emanuel Baumgraten, *Zur Mahrish Ausseer Affaire* in: Gedenkbuch, Breslau, 1900. S 524.
- BEN-CVI Jichak Ben-Cvi, *Izvori za istoriju Jevreja Persije*, "Sfunot" 2/1958, str. 192-193.
- BEN-ŠUŠAN H. Ben-Šušan, *Istorjija jevrejskog naroda*, Tel-Aviv 1969, str. 26.

65 Miscellanies in Honour of E. N. Adler, str. 35; Hearthfield 410 (Anglo-Jewish Notabilities, str. 137).BIBLIOGRAFIJA

- BERGL J. Berlg, *Das Exil der Prager Judenschaft*, in: JAHRBUCH CSR I (1929), p. 267.
- BIBLIOTHECA Jacobs and Wolf, *Bibliotheca Anglo- Judaica*,
- BMR Bewis Marks Records, London
- CHALLENGE The Challenge to Jewish History, 1940.
- CION "Cion", časopis
- DEG Peter Deeg, *Hofjuden*, Nurnberg, 1939.
- DNB *The Dictionary of National Biography* (From the Earliest Times to 1900, Oxford
- ELSNER Ludwig Oelsner, *Diego d'Aguilar im Jahre 1736*, in: Jahrbuch Isr. pp. 305-352.
- EMDEN Emden
- EŠKOL Eškol, *Izraelska enciklopedija*, str 588-589.
- FESTŠRIFT Festschrift A. Schwartz (1917), str. 511-512.
- FLEŠ Heinrich Flesch, *Urkundliches über die mährischen Familienstellen*, Monatsschrift, Frankfurt a/M 1927, str. 267-274.
- FRANKO M. Franco, *Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897.
- FRANKL Ludwig August Frankl, Gesschichte Diego de Aguilar's, AZJ, 50/1854, str. 630-634; AZJ, 51/1854, str. 656-661.
- GAON Moše David Gaon, *Jevrejska sefardska zajednica u Beču*, "Mahberet", Jerusalem, 1959, str. 127-129; 1969, str. 28-30.
- GEDENKBUCH Gedenkbuch zur Erinerung an David Kaufmann, Breslau, 1900. str. 524.
- GELBER-JSOS N.M. Gelber, *The Sephardic Community in Vienna*, JSOS 10/1948, str 360-362.
- GELBER 31 Natan Mihael Gelber, *Za povest Jevreja sefarda u Beču*, "Mizrah umaarav", 3-4, str. 376-382.
- GELBER 46 N.M. Gelber, *O počecima jevrejske sefardske zajednice u Beču*, Spomenica za rabinski seminar u Beču, jerusalim 1946, str. 105-111.
- GELBER-REJ 97 N. M. Gelber, *Contribution a l'Histoire des Juifs Espagnols a Vienne*, Rej 97/1934, str. 114-151.
- GELBER-REJ 98 N. M. Gelber, *Contribution a l'Histoire des Juifs Espagnols Vienne a*, REJ 98/1934, str 44-49.

ŽENI LEBL

- GM *Gentlemen's Magazine*, London
- GRINVALD-Op. Max Grunwald, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis*, Wien und Laip-
zig, 1913, str 163-183, 295-300.
- GRINVALD-Beč Max Grunwald, *VIENNA*, Philadelphia. 1936.
- GOLDMANN Goldmann, Wachstein & Taglicht, *Nachtrage oder Rand-Bemerkun-
gen*, Wien, 1936.
- HAJLPERIN-1 Jisrael Hajlperin, *Pravila u Moravskoj državi*, str. 142.
- HAJLPERIN-2 Jisrael Hajlperin, *PINKAS "Vaad 4 aracot"*, "Cion" I str. 462.
- HERITAGE *The Sephardi Heritage*
- HYAMSON-1 Albert M. Hyamson, *The Jewish Obituaries in the Gentleman's Mag-
azine*.
- HYAMSON-2 The Sephardim of England
- IGERET *Igeret mahalat*, iz istorije Jevreja u Pragu 1742-1757 – Hronika iz
1741. godine, Zbornik "Al-jad", br. 8, berlin 1895.
- ISRAELIT Der Israelit, 35. godište, 16. 8. 1894, str. 1226.
- JA JudischesArchiv, Wien 1928.
- JAHRBUCH ČSR *Jahrbuch der Gesellschaft fur Geschichte der Juden in der Cecho-
slovakischen Republik*, I Prag, 1929, str, 267; IV, Prag 1932, str
355-379.
- JAHRBUCH ISR. *Jahrbuch fur Israeliten*, Herausgegeben von Josef Wertheimer, 517,
Wien, 1856.
- JCh *The Jewish Chronicle*, London
- JE The Jewish Encyklopaedia
- JEŠUOT Benjamin Jisrael Frenkel, *Ješuat Jisrael*, 1757. izdanje Baumgraten,
1856.
- JGJJ *Jahrbuch fur die Gescichte der Juden und des Judenthums*, IV
(1869), str. 159.166.
- JHSE The Jewish Historical Society of England,
- JJLG JJLG 3 (1905), str. 34-35.
- JL *Jud Lexikon*, V 1927, str. 85.
- JOSEF Josef daat, str. 128.
- JQR The Jewish Quarterly Rewiew, Vol. 1/1889. (Letters from Austria).
- JSOS *Jewish Social Studies*.

- GREC Jubelschrift Graetz (1887), str. 279-313.
- KACENELENOGEN Elias Katzenellenbogen, "Zemach Haarez", Furth, 17, Vorrede.
- KAHANA Jichak Zeev Kahana, *Mehkarim basifrut hatšuvot*, Jerusalem 1973.
- KAJZERLING-1 M. Kayserling, *Bibliotheca Espa35ola-Portuguesa-Judaica*
- KAJZERLING-2 M. Kayserling, *Geschichte der Juden in Portugal*, Leipzig, 1867.
- KAUFMAN-Jes. David Kaufmann, *Isaac Jeshurun-Alvares*, JQR, vol. 1/1889.
- KAUFMAN-Heine Davida Kaufmann, *Aus Heinrich Heine's*.
- KAUFMAN-Ges. David Kaufmann, *Gesammelte Schriften II*, Frankfurt a/M. 1910.
- KAUFMAN-Wien David Kaufmann, *Dei letzte Vertreibung der Juden aus Wien und Vorgeschichte (1625-1670)*
- KAUFMAN-Wert. David Kaufmann, *Urkundliches aus dem Leben Samson Wertheimer*, str. 103
- KAUFMAN-Burm. David Kaufmann, *B. D. Burmania und die Vertreibung der Juden aus Bohmen und Mahre*, in: *Jubelschrift Graetz (1887)*, str. 279-313.
- KOBLER Juden and Judentum in deutschen Briefen aus drei Jahrhunderten, Herausgegeben von Franz Kobler, Wien, 1935.
- KRAUS Krauss, *Joachim Edler von Popper*, str. 565.
- KRENGEL J. Krengel, *Dei englische Intervention zu Gunsten der bohmischen Juden*, MGWJ 44 (1900), str. 268-269.
- LEMAN Marcus Lehmann (1831-1890), *The Family Aguilar*, Translated from the German, New York, 1958.
- LIBEN-1 S. H. Lieben, *Briefe von 1744-1748, Uber die Austreibung der Juden aus Prag*, in: *Jahrbuch ČSR IV*, Prag, 1932, No. 30, p. 411.
- LIBEN-2 S. H. Lieben, *Handschriftliches zur Geschichte der Juden in Prag 1744-1745*, JJLG (1905), str. 34-35.
- LM The London Magazine
- LEVI M. Lewy, (1846-1908), *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temisvar*, 1890, str. 71-784.
- MAZEI *Memorie della vita e delle peregrinazioni del Fiorentino Filippo Mazzei*, I str. 83/84, Lugano, Tipografia della Svizzera Italiana, 1845 (No. T 6. 538).
- MEGILA Avraham ben Mordehaj, *Megilat sdarim*, Berlin 1895.
- MENSI Franz Freiherr v. Mensi, *Die Finanzen*

ŽENI LEBL

- MEVORAH Barouh Mevorah, *The Imperial Court-Jew Wolf Wertheimer as diplomatic mediator*, SH, Jerusalem, 1972, str. 164-213.
- MEVORAH-63 Baruh Mevorah, *Nastojanja u Evropi za sprečavanje izгона Jevreja iz Bohemije i Moravske 1744-1745*, "Cion" 28/1963, str. 125-164.
- MEVORAH-70 Baruh Mevorah, *Opštejevrejska i diplomatska aktivnost jevrejske zajednice u Hamburgu za sprečavanje izгона Jevreja Bohemije 1745. godine*, "Mehkarim", Haifa 1970, str. 187-234.
- MGWJ Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums, Berlin, 1885, str. 58-59; 44 (1900), str. 268-269.
- NINJO Jakov Šaltiel Ninjo, *Emet lejaakov*, Livorno, 1843.
- OBITUARIES Miscellanies in honour of E. N. Adler: Jewish obituaries
- OCAR Otzar hasifrut, 2, str. 116-118.
- OPENHEIM D. Oppenheim, *Segment zur Geschichte des Diego de Aguilar*, AZJ 25/ 1855, str. 324-325.
- OSA Oesterreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien.
- PAPO Rabbi Dr M. Papo, *The Sephardi Community of Vienna, The Jews of Austria*, ed. by Josef Fraenkel, London, 1967, str. 327-346.
- PARDO David Prado, *Mihtam ledavid*, Solun 1772, Jore dea 21.
- PIČOTO James Picciotto, (1830-1897), *Sketches of Anglo-Jewish History*, London, 1875.
- PREJERS Johann R. Preyers, *Monographie der k. Freistadt Temesvar*, Temesvar, 1853.
- PRIBRAMA. F. Pribram, *Urkunden u. Akten zur Geschichte der Juden in Wien*, dva toma.
- REJ Revue des Etudes Juives, Paris
- RECER Josef von Retzer, *Tabakpachtung in den osterreichischen Landern von 1670 bis 1783*.
- ROT-Def. Cecil Roth, *The Jews in the Defence of Britain (XIII-XIX Centuries)*, in: JHSE – Transactions, No. 15/1946, str. 15-16.
- ROT-Jews Cecil Roth, *History of the Jews in England*, Oxford, 1941.
- ROT-Magna Cecil Roth, *Magna Bibliotheca Anglo-Judaica*
- ROT-Mar. Cecil Roth, *A History of the Marranos*, London, 1932.
- RUBENS Alfred Rubens, *Anglo-Jewish Coats of Arms* (Englesko-jevrejski grbovi)

SALEM	Šlomo Salem, <i>Divrej Šlomo</i> , Frankfurt na Odri, 1753.
ŠAPIRA	A. J. Šapira, <i>Prikriveni ili Diego de Agulars</i> , "Bet haocar", Varšava 1875.
SH	Scripta Hierosolymitana, Publication of the Hebrew University, Jerusalem.
SHJP	<i>Stuidies in the History of the Jewish people and the Land of Israel</i> , The University of Haifa.
SIMONSEN	D. Simonsen, Danemark und die Juden in Prag, in: Festschrift A. Schwartz (1917), str. 511-512.
SIMONSON-1	Šlomo Simonson, <i>Istorija Jevreja u Mantavi</i> , Jerusalem, 1963.
SIMONSON-2	Šlomo Simonson, <i>O odnosima između Bohemije-Moravske i Italije u 17. i 18. veku.</i> , Spomenica za N. M. Gelbera, Tel-Aviv 1963, str. 127-163.
ŠNE	Johannes Heinrich August Schnee, <i>Dei Hoffinanz und der moderne Staat</i> , Berlin, 1953-67.
SOLOMONS	Israel Solomons, <i>David Nieto and some of his Contemporaries</i> , in: JHSE, Vol. XII, London 1931.
ŠTAJN	A. Stein, <i>Die Geschichte der Juden in Bohmen</i> , Brunn, 1904.
ŠTERN	Selma Stern, <i>The Court Jew</i> , Philadelphia, 1950.
TAGLIHT	J. Taglicht, <i>Nachlasse der Wiener Juden im 17. und 18. Jahrhundert</i> , Wien und Leipzig, 1917.
TICE	Hans Tietze, <i>Dei Juden Wiens</i> , Leipzig-Wien, 1933.
TRAJBIČ	Abraham Treibitsch, <i>Koroth Haitim</i> , Bamberg, 1851.
VAHŠTAJN	Bernhard Wachstein, <i>Die inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien</i> , dva toma, Leipzig, 1917.
VILSON	Wilson, <i>Wonderful Characters</i> , str. 64.
VINIGER	S. Winiger, <i>Grosse Judische National- Biographie</i> , 1925.
VOLF-1869	G. Wolf, <i>Die Vertreibung der Juden aus Bohmen</i> , in: JGJJ, IV (1869), str. 159-166.
VOLF-1876	G. Wolf, <i>Geschichte der Juden in Wien, 1156-1876</i> , Wien, 1876.
VOLF-1885	G. Wolf, <i>Gescichte der Israelitischen Cultusgemeinde in Wien, 1820-1860</i> , Breslau, 1885.
VOLF-L.1	Lucien Volf (1875-1930), <i>The Jessurun Family</i> , JQR, vol. 1/1889, str. 439-441.

ŽENI LEBL

- VOLF-L.2 Lucien Wolf, *Essays in Jewish History*, London, 1934.
- WHO Who was who, *Jewish Chronicle*, 8. 2. 1912, Annual Register.
- ZAHAVI D. A. Zahavi (Goldhammer), *Beč*, "Arim veimaot bejisrael", Jerusalem 1946.
- ZBORNIK Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu
- ZEMPLINSKI Adolf von Zemlinskiy, *Geschichte der Turkisch-Israelitischen Gemeinde zu Wien (Historia de la Comunidad Israelita Espanola en Viena)*, Wien, 1888.
- ZGJ Zeitschrift für die Geschichte der Juden.

Jennie Lebel

Moses Lopez Pereira – Baron Diego D'Aguilar (circa 1700 – London 1759)

S u m m a r y

The life of Diego D'Aguilar offers enough material for study not only to historians but folklorists as well, since it inspired a number of fantastic stories and legends, of which we present only a few. Most of them are not based on historical facts and their chronology also leaves a lot to be desired. They date from the 18th century, when many Jews decided to re-embrace the faith of their forefathers, which they had to abandon after the expulsion from Spain and through forced conversions into Christianity.

Baron D'Aguilar's background remains a mystery to this day. Spain, Portugal and Italy are mentioned as the likely countries of his origin, then a childhood spend in a home for the so-called New Christians, known under a derogatory name of the "maran" (pigs); the Inquisition, of which he was both victim and member, his flight from Spain to Holland, or maybe from Portugal to England...

According to one version, Diego was the secretary of the Emperor Carlos VI of Spain. At the age of 30, he found out about his Jewish background from his father. After his father died, he left for Holland with his mother, wife and son. Both he and his son were later circumcised in Amsterdam.

Some sources suggest that Moses Lopez Pereira was born in the town of Ferrara, in Italy, or Ferreira, in Portugal. Be it as it may, the most likely version is that he was born in 1700 in Madrid, in a family of Galician descent, originally from a place called Pereira D'Aguilar.

The most broadly accepted version of the legend of Diego portrays him as a member of the Inquisition. This was used as a basis for some fictional stories, all of which were spiced with new details depending on the author's imagination.

The tale is set in Spain during the Inquisition, when an inquisitor (a bishop, according to some authors) sentenced a young neo-Christian girl to death by burning at a stake for having secretly practiced Jewish rituals. At midnight, before the execution, the girl's mother, devastated by desperation, decided to force her way into the inquisitor's rooms and beg for mercy. The inquisitor, notorious for his sternness and cruelty, refused to even consider pardoning the girl. Then the woman revealed a terrible secret to him: he was a Jewish child, taken away from his parents and raised in a monastery; the girl that he had sentenced to death was his sister, and the woman begging him for mercy was his mother, while his father had already been burned at a stake. This story too has several versions: according to one, the inquisitor explains to the mother that his decision is irreversible, but flees with her across the border that same night. According to another version (and there are others), they are joined by his sister.

Diego's work should be assessed in light of the fact that he had labored for the benefit of his brothers during the reign of Maria Theresa, the Austrian empress and the queen of Hungary and Bohemia, an absolute ruler who introduced a strongly centralized government, Germanization and forced conversions to Catholicism. She imposed a very high "tax on tolerance", a levy known among the Jews as Malkageld, the queen's money. Throughout her 40-year reign, she had a pathological hate for Jews and persecuted them cruelly.

D'Aguilar used his reputation and high position in the social hierarchy of Vienna and the Habsburg court to defend the rights of his deprived and persecuted brothers. He felt that it was his duty to lead and defend his people. It is safe to say that he was their main benefactor (nadvan) and a very active representative (stadlan). He used his considerable influence to, at the right time and in the right place, defend the cause of his people, sometimes at his own expense. He went wherever he was needed, maintained correspondence with statesmen and, relying on his good instinct, achieved considerably more than the entire communities and spiritual leaders of his time.

It is a remarkable phenomenon that people in both personal and other kinds of trouble, knew who to turn to for help: the philanthropic Moses Lopez Pereira, Baron Diego D'Aguilar. The news about his good deeds traveled fast, and Diego received many Jews from all over Europe, including Belgrade, but also from Israel and even Persia. He never denied them help – financial as well as other – in the form of advice, connections and his analytical skills.

We have mentioned just a segment of D'Aguilar's activities, when he personally intervened and paid with his own money to help his less fortunate brothers. His activ-

ities went beyond big and important tasks. His spacious and luxurious Vienna home was always open to all. The Jews from all over the globe came to him with all kinds of requests for assistance in situations that they could not have handled on their own. D'Aguilar was very wise, experienced, and approached each new problem as a fresh challenge. Undoubtedly, all his interventions were successful. There are many documents to corroborate this, some of them presented in this paper. The rest of what is known about D'Aguilar still remains to be published, as well as the details about the work of his 14 children and their successors, some of them converts to Christianity, who distinguished themselves in many fields in Britain and elsewhere as scientists, parliamentarians, soldiers, artists, etc.

JEVREJSKO GROBLJE U ŠIKARI KOD SOMBORA I PONEŠTO O SUDBINAMA ŽIVIH*

Apstrakt. Jevrejsko groblje u Somboru osnovano je 1805. godine u naselju Šikara, a zvanično je otvoreno 1820. godine. Iako je predmet ovog rada Jevrejsko groblje, život Jevreja, njihov kulturni i socijalni položaj, od prvog dolaska 1789. do 1998. godine, zaokuplja više pažnju autora. Upoznavši veliki broj istorijskih i statističkih podataka, on nije mogao da odoli iskušenju da te podatke uključi u svoj rad i tako upotpuni sliku bitisanja jednog naroda na tlu Bačke.

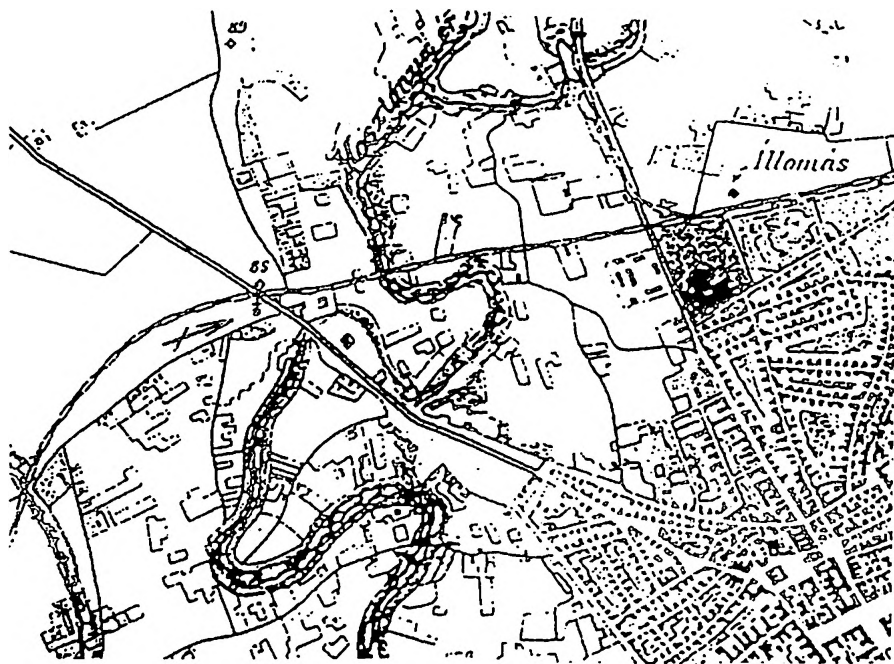
Ključne reči: Jevreji, groblje, Jugoslavija, holokaust.

Jevrejsko groblje je izuzetan kulturnoistorijski objekat. Njegovo čuvanje i održavanje upravo je jedan od pokazatelja kulturnog i civilizacijskog nivoa srpskog naroda, koji u tom kraju čini većinski deo stanovništva. Srbi nisu zaboravili ono što se ne bi ni smelo zaboraviti, a to je sledeće. Kao što su same Srbe održale njihove svetinje (svetli grobovi, pre svega) tako je bilo i sa drugim narodima, te je otuda poštovanje prema tuđim svetinjama ljudska i moralna obaveza svakog naroda ponaosob. Na toj obavezi, o kojoj uostalom govori veoma duga tradicija, temelje se u znatnoj meri mostovi prijateljstva među narodima.

Mali broj Jevreja rođenih u Somboru i okolini imao je tu sreću da bude sahranjen na Jevrejskom ili Katoličkom groblju. Većini su kosti rasejane po evroazijskim stratištima, ili su sagorele u krematorijumima Aušvica, Dahaua, Mathauzena, Jasenovca i drugih koncentracionih logora.¹

* Ovaj rad je dobio treću nagradu 1999. godine na 43. Nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

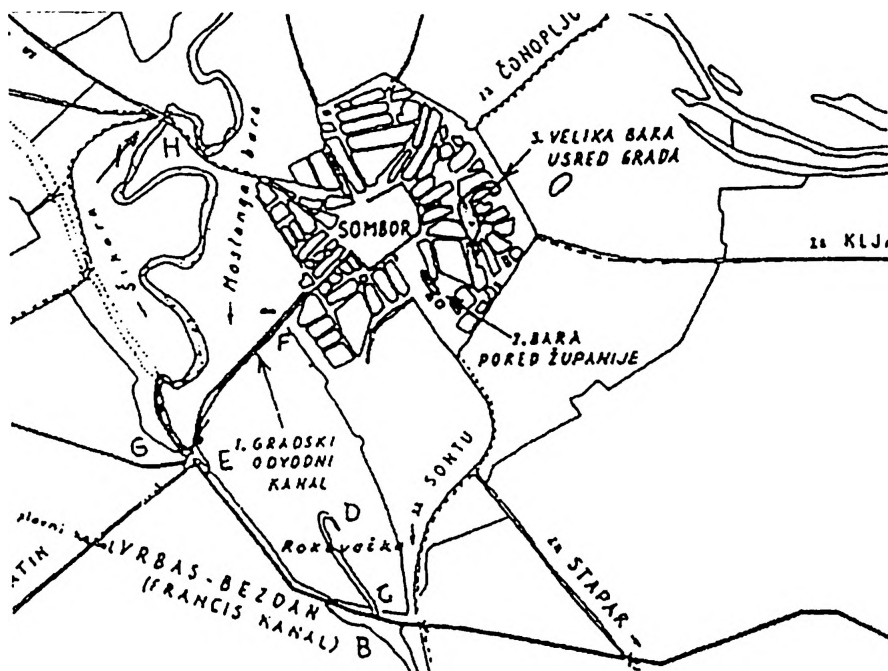
1 Dragoje Lukić, Rat i deca Kozare, Beograd, 1979. (Svetu Još uvek nije poznat genocid izvršen u ND Hrvatskoj – u logoru Jasenovac koji su osnovale ustaše u cilju sistematskog likvidiranja Srba. A likvidiranje je imalo stravične razmere, o čemu svedoče i podaci koji se isključivo tiču stradanja dece. Od 23. avgusta 1941. do 22. aprila 1945. godine u NDH je umoreno 60.234 deteta od 1 do 14 godina, a od toga 3.710 Jevreja, 42.791 Srba itd. Samo u Jasenovcu je likvidirano 19.432 deteta – 1.911 Jevreja, 11.888 Srba – ili ceo jedan grad veličine Apatina.

Slika 1. Generalna mapa somborskog atara 1825/1831. godine u kojoj su ubeleženi prazni tereni za prodaju (i bare).

Ne mogu da pišem o Jevrejskom groblju u Šikari kod Sombora a da se ne osvrnem na vreme doseljavanja Jevreja u grad Sombor, privredni i kulturni centar severozapadne Bačke; na njihove običaje, teškoće, snalaženje, a ponajviše na njihovu žilavu borbu da opstanu u multinacionalnoj sredini koja ih nije lako prihvatila.

Ipak, upitao sam se kako to da su se Jevreji, narod koji je stalno bio u rasejanju, dobro uklopili u somborsku sredinu. Među njima bilo je i trgovaca, lekara, advokata, zanatlija, industrijalaca i drugih vrednih ljudi, broj im se se iz godine u godinu povećavao i pred Drugi svetski rat dostigao 1200. Analizirajući istorijske podatke, utvrdio sam da postoje sudbinske podudarnosti dva naroda, srpskog i jevrejskog. Za veliku porodicu Severnih Srba mnoge godine su tragične a možda ponajviše 1334. godina, kada su Germani na Lajpciškom parlamentu, između ostalog, doneli dva zakona: "onaj ko progovori srpski ka-

Slika 2. Mapa Sombora i bliže okoline iz 1905. godine. Jevrejsko groblje je ucrtano ispod kote 85.

žnjava se smrću" i "zabranjuje se Srbima da naseljavaju gradove".² Za Južne Srbe, pod turskim jarmom, prevaspitavanje otete dece u janičare ili pravo paše na prvu bračnu noć (iks primae noctis), bile su specijalnosti turskog pogroma. Ove i druge činjenice stvarale su kod oba naroda prečutno razumevanje u nedaćama i spremnost na ispomaganje.

Koja je to sila terala jevrejski narod da se seljaka iz jednog u drugi kraj sveta? Odgovora ima mnogo i oni se mogu naći u brojnim arhivama i knjigama.³ Zahvaljujući brižljivom istraživačkom naporu mnogih generacija Somboraca, u Istorijskom arhivu i Gradskom muzeju prikupljena je i sačuvana bogata arhivska građa, što mi je omogućilo da izvesne vidove sudbine bačkih Jevreja precizno sagledam.

2 Književnost Lužičkih Srba, Kragujevac, No.7 i 8, 1984.

3 Entiger, *Istorija jevrejskog naroda*, Beograd 1996.

DOLAZAK JEVREJA U SOMBOR I OSNIVANJE JEVREJSKOG GROBLJA

Na području Bačke, posle proterivanja Turaka, sa ustaljenjem austrijske vlasti i urbanizacijom većih naselja naročito duž Dunava i Tise, pokazalo se nužnim da se lokacije groblja određuju na dalekoj periferiji, često na teško pristupačnim ali oceditim područjima. Koliko će lokacija biti udaljena od centra i da li će se ona nalaziti na terenu koji odgovara nameni, zavisilo je od generalne politike državnih i gradskih vlasti. Tako se pokazalo i u slučaju Jevrejskog groblja kraj Sombora.

Slika 3. Pogled sa obale Mostange na Jevrejsko groblje (foto: D. Prodanović, 1998)

Dugo sam bio u nedoumici da li je naselje Šikara, u kome se nalazi Jevrejsko groblje, danas prigradsko naselje ili deo grada Sombora. U odeljenju za plan i statistiku Opštine Sombor, rekli su mi da je do pre 45 godina to bilo u celini prigradsko naselje, a da je s vremenom potpalo pod nadležnost grada. Najbolje se to vidi iz popisa stanovništva. Prema popisu iz 1953. godine u Šikari je bilo 314 porodice ili 1137 stanovnika, a prema popisu iz 1971. godine 152 porodice ili 553 stanovnika. Iz ovih brojki bi se moglo zaključiti da se više od pola stanovnika iselilo. Istina je, međutim, u tome da je veći deo Šikare pripao gradu a manji udaljeniji, i dalje je zadržao status prigradskog naselja.

U vreme kada je gradonačelnik Josip Marković, po odluci Magistrata grada Sombora, 1805. godine odredio mesto gde će se Jevrejsko groblje nalaziti, ili 1820. godine, kada

je groblje zvanično otvoreno, u blizini nije bilo naselja, osim poneki salaš. Prema tome, Jevrejsko groblje je bilo namenjeno ne samo za sahranjivanje Jevreja naseljenih u gradu, već i u selima koja gravitiraju gradu.⁴

Prvi Jevreji koji su se tu naselili nisu smeli stanovati u užem području grada, a i posle smrti morali su ostati na dalekoj periferiji. Između grada i groblja nalazila se Mostonga–bara, koja je nastala razlivanjem rukavca krivudave reke Mostonge (slika 1 i 2). Na karti Sombora iz 1825. godine, u kojoj je 1831. godine gradski geometar Petar Aradski ucrtao Mostonga–baru i druge bare u gradu i okolini, nemamo ucrtanu poziciju Jevrejskog groblja. Na karti iz 1905. godine, međutim, prikazana je pozicija Jevrejskog groblja, Mostonge i naselja Šikare.

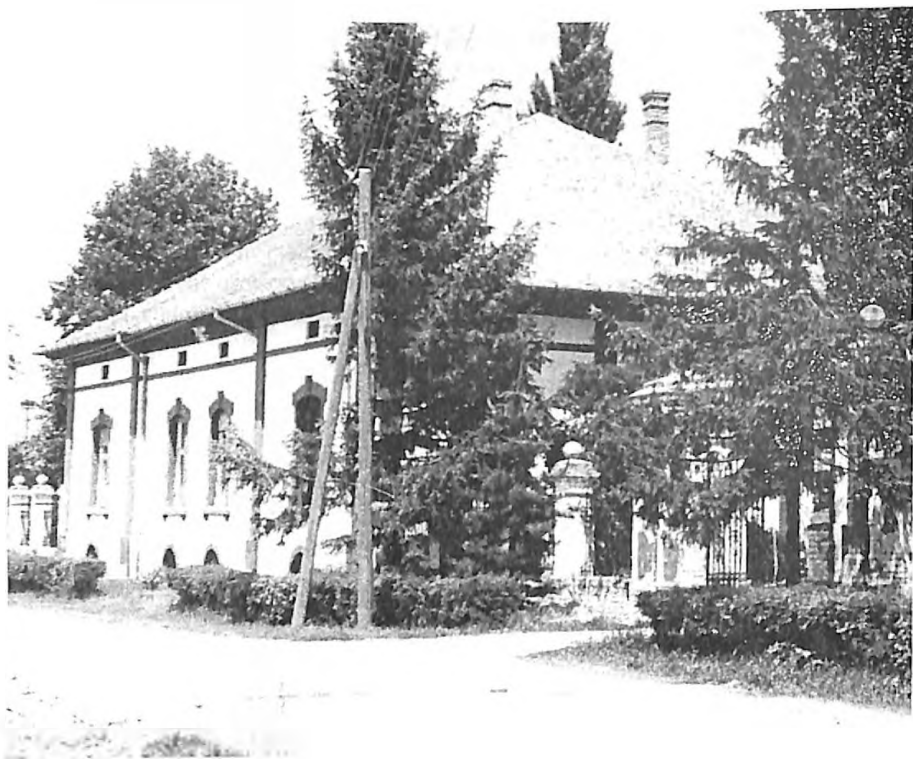
Pedesetih godina XX veka kada sam išao na izlet sa đlačkom omladinom iz Sombora u šumu Šikaru ili u privatnu posetu školskom drugu Vladimiru Ljickaru, koji je stanovao u zgradi osnovne škole gde mu je majka bila učiteljica, morao sam pri tom proći pored Jevrejskog groblja u ulici Šikarski put br. 3 (slika 3).

Naselje Šikara nosi naziv po šumi koja se prostirala na preko 190 jutara. Napredni gradonačelnik Sombora Josip Marković, po nacionalnosti Bunjevac, 1805. godine dopremio je žir iz Slavonije i zasadio ga. Šuma je tako osvežena hrastom lužnjakom. Drvo je uskoro postalo izvor prihoda za uvek siromašnu gradsku kasu. "Naselje Šikara se nekada završavalo kod Krpeža, podno šume. Kuće domaćina Krpeža bile su na obali Zapadne ili Šikara Mostonge, koje sada više nema jer je presušila. Šikarčanima je najbliže groblje Malo groblje u Somboru gde se sahranjuju," – kaže Budimka Hinić.⁵

Na ulazu u naselje Šikara, sa desne strane Bezdanskog puta, nalazi se naselje Strilić koje je dobilo ime po železničkoj stanici. Ulicom Jurija Gagarina (ranije Čatalinski put) dolazi se do uprave ekonomije Srednje poljoprivredno-prehrambene škole, smeštene u zgradi nekadašnjeg veleposednika Čire Falciona, koji je zgradu sazio 1864. godine (slika 4). Zgrada je zbog masivne ograde od cigala i gvožđa nazvana "kaštel". Italijanska porodica, jevrejskog porekla, Falcione doselila se u Sombor u vreme Napoleonovih ratova i tu je podigla nekoliko lepih zgrada. Čira Falcione je dao 10.000 kruna da se na mestu gde se ukršta put za Bezdan i pruga Sombor-Bogojevo (puštena u promet 1870. godine), izgradi stanica Elza Salaš (Elza – ime supruge). Ovaj naziv je ostao sve do 1924. godine kada stanica dobija ime – Strilić.

4 Upitnik, *Jevrejsko groblje u Somboru*, 13.09.1993. godine, Jevrejski istorijski muzej, Beograd. Milenko Beljanski, *Letopis Sombora od 1801/1860. godine*, Sombor, 1981. Antal Bodor, *Prospekt za izložbu "Somborski Jevreji"*, Sombor, 1994.

5 Budimka Hinić, rođena Josić, Sombor, Šikarski put 86, razgovor vođen 1998.

Slika 4. Kaštel Ćire Falciona (foto: D. Prodanović, 1998)

Jevrejsko groblje se prostire na blagom uzvišenju udaljenom oko 200 m od poslednjih gradskih kuća na putu za Bezdán, odnosno od betonskog mosta preko reke Mostonge ili 2 km od Venca Radomira Putnika, kružne ulice oko grada Sombora, a nekada Velikog šanca, izgrađenog oko 1685. godine za vreme turske okupacije (1541-1687).

Za poslednjih sto godina uží centar grada se urbanistički menjao (slika 5 i 6). Da bi se iz centra došlo do Jevrejskog gróblja, mora se poći Batinskom a potom ulicom Dvanaeste vojvođanske udarne brigade u kojoj dominira velika raskrsnica, konačno oblikovana 1996. godine. Levo od raskrsnice je ulica Tome Rosandića, poznatija kao Gospin sokak, a desno Solunskih boraca koja se završava kod Gradske bolnice. Sa leve i desne strane ulice Solunskih boraca vide se i danas tragovi Mostonga-bare u vidu pojaseva trske i žabokrećnih barica, delimično ispunjenih šutom.

Slika 5. Pogled na glavnu ulicu, Trg sv. Đorđa i prvi arterski bunar pušten u rad februara 1891. Snimljeno oko 1900. godine.

Kada se prođe raskrsnica ulazi se u naselje Pangara (naziv keltskog porekla; bangara – stara gospođa, prim. autora). Desno u ulici Stanka Paunovića, odmah do prodavnice STR Oprema, stajala je nekada ćuprija preko Mostonge na Bezdanskom putu. Na tom mestu je sada blago ulegnuće na pešačkoj stazi (reka je bila duboka oko 2 m). Ćupriju je 1760. godine bio obnovio, koristeći drvene grede, apatinski majstor za 4 forinte. "Na ćupriji se plaćao ulaz u grad i tu je bila granica Gornje Varoši – kaže Ljubo Marić. U bari sam 1916. godine lovio šarane i drugu ribu. Regulacijom Mostonga je promenila tok i granica Gornje Varoši pomerena je do novog betonskog mosta bliže Šikari."⁶ Građani pričaju da je nekada raskrsnica, u vreme visokog vodostaja bila ostrvo. Tada je nivo reke rastao za 2-3 m, a ponekad i 5 metara!

Pitam se kako su Jevreji prevozili svoje pokojnike preko vodenih prepreka do groblja. Prema zabelešci Milenka Beljanskog (1923-1997), novinara, i Mite Petrovića, profesora

6 Aleksandar Tasić, *Tragovima Mostonge*, PČESA 98, Novi Sad, 1998. Ljubo Marić, Sombor, *Železnička naselje*, razgovor vođen 1998. godine

Slika 6. Izgled centra grada, jun 1998 (Loto: D. Prodanović, 1998)

Učiteljske škole, velike poplave su nastupile 1869/70. i 1872. godine, kada je dve trećine somborskog atara bilo poplavljeno, mnoge kuće od naboja porušene.⁷

Od raskrsnice nastavlja se pravo i stiže do novog betonskog mosta. Stojeći na mostu setio sam se šta mi je govorio upravnik ekonomije Josip Pavlović. Govorio je o pogibiji Čire Falciona i njegove supruge Elze 1945. godine. Događaj mu je ispričao Milenko Beljanski, bio je svedok. Priča je reprezentativan primer stradanja na ovim terenima, a za beležio sam je 28. januara 1998. godine sedeći u toploj sobi upravnika u "kaštelu".

"Proneo se glas kroz tek oslobođeni Sombor da narodne vlasti hapse sve bogataše-buržuje i odvođe ih u nepoznatom pravcu. Jedan od biroša je dojavio u grad Čiru Falcione šta mu se sprema. On je brže-bolje sve dragocenosti preneo u "kaštel" i sklonio. Uniformisani ljudi su došli u "kaštel" da Čiru odvedu u grad. Supruga Elza počela je da vrišti, nije ga puštala. I nju su odveli. Ali nisu stigli dalje od betonskog mosta, jer su ih tu oboje streljali. Dragocenosti nikad nisu pronađene."

7 Milenko Beljanski, *Zapisi o Somboru, ljudima i predolima*, Sombor, 1977. Mita Petrović (1848-1892), Pijaća voda, Pančevo, 1887.

Slika 7. Ulaz u Jevrejsko groblje (foto: D. Prodanović, 1998).

Groblje je i danas (6. jun 1998. godine), kao i nekad što je bilo, okruženo lepo urađenom ogradom od žute cigle i kovanog gvožđa (slika 7). Kada sam kroz stara gvozdена vrata ušao unutra, iznenadio sam se koliko je groblje obraslo u korov i bršljan.

Na prste su se mogli izbrojati grobovi koji se uredno održavaju. Levo i desno od vlagom načete kapele nalaze se manje zidane zgrade. Iz leve sam čuo dečije glasove. Pojavila se mlada žena, izbeglica iz Bosne, i rekla da zalupam na susedna vrata gde živi jedna baba. Vrata mi je otvorila Berta Hudič (73 godine). Ponudila me je da sednem i dohvatila jednu ovcu knjigu u koju je Brun Ignac 1939. godine ubeležio umrle po abecednom redu. Pored imena nema datuma niti ikakvih drugih podataka. Čitam prezimena: Aezel, Adler, Abraham, Ascher, Bacskai, Breiner, Blass, Kerenyi, dr Ofner, dr Olah, Flein, Vamosi, Vajda, Weis, Winter, itd. Pitam: "Otkud toliko nemačkih i mađarskih imena?"

Stara Berta Hudič daje mi broj telefona sekretarice Jevrejske crkvene opštine Suzane-Žuže Đorđević, koja me radi dobijanja potpunijih informacija upućuje na Antala Bodora, nekadašnjeg kustosa Gradskog muzeja a sada penzionera. Antal mi je rekao da u njegovom prospektu sa izložbe "Somborski Jevreji" mogu pronaći istorijske podatke o Jevrejima, kao i u dokumentaciji Gradskog muzeja i Gradske biblioteke "Karlo Bijelicki". Subotom u Gradskom muzeju prisutan je samo dežurni službenik, te mu iznosim svoje

želje. U Gradskoj biblioteci stoji mi na raspolaganju gotovo cela edicija Milenka Beljanskog o Somborcima i Somboru.

Zahvaljujući predusretljivosti kustosa–istoričara Milke Ljuboja–Hajrung iz Gradskog muzeja, poštom mi stiže u Beograd veći broj dokumenata. Saznajem da je naslednik Marije Terezije, car Josif II (1780–1790), izdao dva za Jevreje značajna zakona. U zakonu iz 1787. godine obavezao je Jevreje u carevini da moraju ponemčiti imena, a u zakonu iz 1788. godine da moraju plaćati Kameralnu taksu, pošto su etnička grupa niže klase.⁸

Do 1789. godine nije bilo Jevreja u Somboru. Prema dokumentima iz 1779, u okolnim selima bilo je nešto Jevreja doseljenih iz Nemačke, kao i iz Češke, Slovačke i drugih krajeva prostrane carevine. Ovi Jevreji šalju molbu Magistratu grada da im odobri prelazak u grad. Prvi doseljeni Jevrej u Sombor bio je Jakob Štajn iz obližnjeg sela Čonoplje, koji se bavio perjarenjem i prodajom životnih namirnica i pri tome nije bio član nijednog ceha.⁹

Migraciona kretanja Jevreja polovinom XVIII veka nisu tekla lako. Bojeći se konkurencije trgovci u gradovima opirali su se njihovom nastanjivanju. Ceh trgovaca u Somboru takođe je pružao otpor. Bilo je više podnesaka Magistratu grada. U podnesku iz 1792. godine traži se objašnjenje kako je izvesni gospodin Hajduška pored već tri naseljena Jevreja dobio dozvolu bez saglasnosti ceha. Predsednik ceha Janoš Mađar (Grk, pomađario ime; vlasnik nekadašnje zgrade gde je sada robna kuća "Beograd", prim. autora) traži da se dozvola opozove, "pošto 30 trgovaca, koliko ih ima u Somboru, teško žive". U predstavci Namesničkom veću 1798. godine traži se zabrana izdavanja dozvola za boravak Jevrejima, "jer ih ima više nego što bi trebalo."¹⁰

Dve godine posle doseljavanja Jakoba Štajna dozvolu dobijaju samo Avram Hajduška i Franc Štajn, no već 1798. godine broj jevrejskih domaćinstava se penje na osam. Ova domaćinstva ne dobijaju dozvolu za gradnju kuća u užem centru grada, već isključivo van Velikog šanca. U početku nemaju nikakvih građanskih prava, čak ne mogu da budu članovi nijednog ceha. Popisom iz 1806. godine utvrđuje se da u Somboru ima 15 jevrejskih porodica. Gradski lekar 1808. godine zahteva da se Jevreji sahranjuju zajedno i da se na njihovom groblju podigne mrtvačnica. U to vreme se Jevrejsko groblje prostire na 200 orgija (1 orgija iznosi oko 4 m²), a ubrzo se proširuje za još toliko i zida se stan za

8 Fond Magistrata sl. kralj. grada Sombora. Istorijski muzej, Sombor (dalje Fond), dokumenti: 612/1787, 488/1789, 1001/1789, 304/1787.

9 Fond, dokument 554/1788.

10 Fond, dokument 364/1792, dokument 411/1798.

grobara. Iste godine grad daje na trogodišnji zakup tri lokala Isaku Esterajheru za 609 forinti kirije.

Sada već brojniji Jevreji, da bi udruživanjem postali jači, 1809. godine osnivaju Jevrejsku crkvenu opštinu (Communitas Judaica), koja 1810. godine podnosi Magistratu zahtev za izgradnju crkve, sinagoge.¹¹ Gradski advokat Pavle Fratričević, budući gradonačelnik (1813), saopštava Jevrejima da kao građani ne mogu uživati blagodeti države, ali je saglasan da mogu podići sinagogu, samo ne na gradskom već na privatnom zemljištu. Za potrebe verskih obreda Jevreji su se okupljali u kući Filipa Hajduške. Međutim kuća je ubrzo prodana i oni više nisu imali gde da se mole.

Godine 1810. Avram Hajduška je zatražio od Magistrata odobrenje za obavljanje trgovačkih poslova.¹²

Oštra poslovna konkurencija jevrejskih trgovaca u gradu je očigledna, pa 53 trgovca, ostalih nacionalnosti, 1811. godine podnose zahtev caru da se zatvore svih šest jevrejskih radnji. No, pored toga, Jevreji iste godine i dalje traže dozvolu za razvijanje trgovačkih poslova. To čini Lorenc Hercog smatrajući da ima pravo da otvori radnju pošto se trgovinom bavi dvadeset godina ("Do sada sam trgovao tako što sam išao od kuće do kuće. Kako uredno plaćam porez, to se nadam da će mi molba biti povoljno rešena."). Lazar Štajn se takođe obraća Magistratu, jer želi da kupi kuću pošto mu je otac više od dvadeset godina u Somboru imao dućan. ("Želim da otvorim dućan i trgujem sa vinom, čime se bavim dve decenije."). Solomon Vajs, nasuprot otporu svojih sunarodnika, traži da zakupi opštinsko pravo držanja jevrejske gostionice, gde bi izdavao hranu i primao na noćenje. Nudi na ime zakupa 609 forinti godišnje. Gradu svakako odgovara priliv sredstava, pa mnoge molbe prihvata jer su gradske potrebe velike. Administracija se namnožila a broj pomoćnih službenika narastao na 100 zaposlenih.¹³

Gradski senator i komesar za trgovinu Avram Mrazović (1756–1826) je 1813. godine raspisao dražbu za izdavanje u zakup jevrejske gostionice. Avram Mrazović je dve godine pre toga napustio upravničku dužnost u Normi (prva učiteljska škola; zgrada se nalazila u porti Crkve sv. Georgijija; potpuno je renovirana 1863. godine, prim. autora).

Vredno je da se zabeleži da je 1813. godine umro Jožef Kiš idejni tvorac Francovog kanala (sahranjen u Vrbasu), koji je vrlo brzo po svom dolasku u Bačku, oko 1760. godine uvideo privredni značaj regulacije površinskih voda. Francov kanal, danas Veliki bački kanal, pod njegovim rukovodstvom građen je od 1793–1803. godine.

11 Fond, dokument 406/1810.

12 Fond, dokument 18/1810.

13 Milenko Beljanski, 1981, navedeno.

Ceh trgovaca u Somboru 1816. godine traži da se Jevrejima na pijačnom i vašarskom prostoru određuje zasebno mesto, kao i da se zabrani dolazak na vašar onim Jevrejima koji nisu iz Sombora. Pošto u gradu ne postoji jevrejska škola Lorenc Hercog za obrazovanje svoje dece angažuje i plaća Salamona Grinfelda. Konačno se na placu poštara Bartolomeja Volfa 1818. godine podiže sinagoga. U periodu od 1818. do 1831. godine redovno se vrši popis Jevreja, čiji broj raste na 100, beleži se njihov priraštaj i imovno stanje. Među jevrejskim trgovcima je najbogatiji Lazar Štajn, sa kapitalom od 550 forinti. Sombor 1824. godine ima 20.082, a 1827. 21.086 stanovnika.

Počev od 1825. godine i u narednih sedam godina Jevreji grade svoje javno kupatilo. Godine 1828. osniva se Jevrejska crkvena opština na novim osnovama, ona ima svoj pravilnik i na sastancima se redovno vode zapisnici. Pravilnik je napisan na jidišu i zajedno sa prvim zapisnicima ukoričen u knjigu. Uz saglasnost cara, iste godine, zabranjuje se Jevrejima, nečlanovima ceha trgovaca, da robu prodaju u Somboru, osim na četiri godišnja vašara.¹⁴

Pravni položaj Jevreja se potpuno menja kada 1840. godine dobijaju mogućnost da žive gde izaberu, sa ograničenjem naseljavanja u rudarskim mestima. Od 1841. i zaključno sa 1908. godinom Jevrejska crkvena opština vodi matične knjige venčanja, rađanja i umiranja. U matičnoj knjizi rođenih upisano je 219 imena.¹⁵

Jevreji mole 1844. godine da se pravo zakupa jevrejske gostionice izvrši putem dražbe, a 1845. godine da se nekim jevrejskim porodicama dozvoli sakupljanje žira u gradskoj šumi Šikari. Iste godine ceh trgovaca moli da se otvori trgovačka škola, a Moric Levental piše molbu da mu se dozvoli otvaranje škole za lepo pisanje i komercijaliste. U školi bi se učili i razni jezici. Ceh trgovaca je podržao njegovu molbu. U to vreme u Somboru rade i dva jevrejska lekara, Jozef Lihtenštajn i Simon Rajner, oni leče pacijente jevrejske nacionalnosti.

PRILIKE U BAČKOJ I SOMBORU U PERIODU OD 1848–1914. GODINE

Početak marta 1848. godine na ulice Beča izlazi 40.000 demonstranata sa oružjem u ruci, ruši se Meternihov režim, uspostavlja se sloboda štampe i primorava car da obeća ustav. Bečki studenti pozivaju narode u Austriji u borbu za slobodu. Prva se odaziva Pešta. Mađarski plemići, iako su uživali ekonomske privilegije, tražili su političku vlast, poseban društveno-politički status za svoju zemlju. Masa oduševljeno pozdravlja govore

¹⁴ Đorđe Antić, *Iz prošlosti Sombora*, Sombor, 1966.

¹⁵ Milenko Beljanski, *Jevreji venčani u Somboru (1886–1942)*, Sombor, 1995.

pisaca i patriota Petefija, Vašvarija, Jokaija i Jakova Ignjatovića. Jakov Ignjatović će tražiti prijem kod svojih saboraca radi dogovora o zajedničkoj borbi, ali ga neće dobiti. Mađarske nacionaliste interesuje samo jedinstvena mađarska nacija, a od svih drugih naroda traže da se povinuju njenoj vlasti. Lajoš Košut (1802–1894) osporava pravo Srbima na narodnost i otcepljenje, kao i drugim narodima, za čija prava kaže "...odlučite mač!"¹⁶

Mađarski ekstremizam gurnuo je ostale narode u savez sa Austrijom. Jevreji su nipodaštavani, a bilo je i ubistava. Mađari u "zemlji krune svetog Stevana" bili su u manjini, u nekim područjima ih gotovo nije ni bilo ili ih je bilo veoma malo (Slovačka, Transilvanija). Međutim njihove ideje su podstakle nemađarske narodnosti da se traže politička i nacionalna prava (Srbi, Hrvati, Slovenci). Držeći se carskih obećanja, datih u vreme Velike seobe na južnu Ugarsku, Srbi su početkom maja 1848. godine na skupštini u Sremskim Karlovcima proglasili autonomiju Vojvodine i izabrali Stevana Šupljikca (1787–1848) za vojvodu, a mitropolita Josifa Rajačića (1785–1865) za patrijarha. Svetozar Miletić (1826–1901) formuliše zahteve Srba za kulturnu autonomiju i očuvanje stečenih privilegija. U Sremu dolazi do prvih sukoba između Srba i Mađara, glavne borbe se vode kod Mitrovice i oko Sentomaša, kao i u južnom Banatu, gde se Nemci i Rumuni pridružuju Mađarima. Na čelu srpske narodne vojske je general Đorđe Stratimirović.¹⁷

Iz popisa stanovništva 1852. godine vidi se da u Somboru živi 22.363 stanovnika, od toga su 119 Jevreji. Iste godine Magistrat ukida privatne škole, pa i privatnu jevrejsku školu. Jevrejska opština odmah osniva javnu osnovnu školu za jevrejsku decu, a ustrojstvo škole je usaglašeno normativima iz 1783. i 1791. godine. Za prvog učitelja postavljen je

16 Slavko Gavrilović, *Srpski narodni pokret u Vojvodini 1848/49*, Beograd, 1998.

17 Uz velika stradanja i brojne bitke sa Mađarima, srpska narodna vojska dospeva februara 1849. godine na liniju Temišvar-Sombor. U Sombor ulazi 12. februara pod komandom vojvode Stevana Knićanina. Sutradan je u gradu održana skupština lokalne samouprave. Reorganizovana mađarska vojska 23. marta osvaja Kulu i šalje ultimatum Somboru: ukoliko ne plati 40.000 srebrnih forinti biće do temelja spaljen. Građani Sombora su skupili novac i Sombor je pošteđen dok je Novi Sad bombardovan 12. juna 1849. godine i potpuno uništen. Ali prodor ruske vojske u središte Mađarske, primorao je mađarsku vojsku da se preda. Kod Vilagošta, 13. avgusta 1849. godine, izvršena je predaja.

Zahteve Srba sa Majske skupštine Austrija nije prihvatila, ali im je dala jedan vid autonomije. Franjo Josip patentom od 18. novembra 1849. godine osniva Vojvodstvo Srbiju (Rumski i Iločki srez, Bačka, Tamiška i Torontalska županija) i Tamiški Banat, sa sedištem u Temišvaru, a ne u Novom Sadu. Sombor postaje sedište okruga.

Velike žrtve i stradanja u skoro dvogodišnjem ratu, nisu nijednom narodu donele boljitak, a konačni pobednik je bila Austrija. Decembra 1860. godine car ukida obe pokrajine i celu teritoriju stavlja pod mađarsku upravu. Dolazi do političke nagodbe 1867. godine i stvaranja Austro-Ugarske monarhije. Osmog decembra 1868. godine u mađarskom parlamentu usvojen je zakon o narodnostima, kojim su potpuno ignorisani nemađarski narodi; date su izvesne slobode govora, ali samo u školstvu, sudstvu i crkvenoj službi. Jevreji su dobili šira prava. Sa Hrvatskom je potpisana nagodba uz uslov da se hrvatska politika podredi mađarskim interesima i rukovodna mesta zauzmu Mađari.

Adolf Polak, a za upravnika Moric Barah. U školi je devetoro muške i petoro ženske dece. Naredne, 1853. godine, nastavu u školi vodi učitelj Volf D. Bergler. Nezavisno od toga što je škola otvorena i dalje postoji potreba za kućnim obrazovanjem, pa učitelj Joakim Fleš iz Stanišića traži 1853. godine dozvolu od Magistrata da podučava somborsku jevrejsku decu. Jevrejska opština kupuje kuću pored sinagoge i u nju useljava osnovnu školu. Broj ženske dece u jevrejskoj osnovnoj školi raste i zato se 1880. godine u školi zapošljava prva učiteljica Joža Singer. Kada je 1872. godine u Somboru osnovana gimnazija, u kojoj se nastava održava na mađarskom jeziku, među 41 učenikom nalazi se osam Jevreja. Osnovna škola je vremenom dobijala na značaju, pa je 1899. godine upisano 104 učenika: 94 Jevreja, 5 katolika, 2 reformatorske vere i jedan Srbin. Predsednik školskog odbora je dr Armin Brun, a učitelji A. Brauner, S. Partoš i dr J. Cajzl, advokat. Jevrejska javna osnovna škola radila je sve do 1919. godine (moguće do 1921), do stvaranja novog sistema školstva u novoj državi.

Godine 1854. za rabina je postavljen David Kon, koji preuzima i dužnost vođenja osnovne škole. Povećana briga za obrazovanje omladine povlači i brigu o tradicionalnom verskom životu. Iz tih razloga se u periodu od 1862. do 1866. godine gradi nova sinagoga na staroj lokaciji, u sadašnjoj ulici Erne Kiša.

Iz popisa od 1861. godine vidi se kakva je nacionalna struktura stanovnika Sombora: 11.410 Srba, 6.627 Bunjevaca, 2.436 Mađara, 2.097 Nemaca, 211 Jevreja, itd. Već 1870. godine broj Jevreja raste na 419, a nakon deset godina na 637 osoba. Sve više Jevreja se naseljava u užu centar grada, unutar Velikog šanca. Jevrejska zajednica postaje sve koherentnija, što se ogleda kroz osnivanje društva za pomoć ugroženim i bolesnim, a osnivaju se i brojne zadužbine.¹⁸

Iz knjige venčanih Jevreja, između ostalog, može se videti kojim se sve zanimanjima bave. U 80% slučajeva su trgovci, a od ostalih zanimanja preovlađuju zanatlije: perjar, tapetar, stolar, klesar, sajdžija, kišobrandžija, krojač, moler, itd. Početkom XX veka Jevreji pohađaju više škole, pa nalazimo zanimanja lekara, advokata, bankara, inženjera, a broj Jevreja se u Somboru penje na preko hiljadu. Nameće se potreba da se škola i sinagoga prilagode novim uslovima.

Uticaj mađarskih vlasti, pa i katoličke crkve, očigledno je ogroman na Jevreje nastanjene u većim gradovima. Sve se više uključuju u kulturni život Mađara i polako ali sigurno asimiliraju. U isto to vreme u Nemačkoj i Češkoj Jevreji su potpuno "emancipovani", primili su kulturne i verske običaje lokalnog stanovništva. Jevreji nastanjeni u manjim mestima, npr. duž Tise, zadržali su tradicionalne kulturne i verske običaje. Prelomni trenu-

¹⁸ Milenko Beljanski, *Letopis Sombora od 1877. do 1906.*, Sombor, 1982. Antal Bodor, 1994. navedeno.

tak za ove Jevreje je bila 1867. godina, kada je stvorena Austro-Ugarska carevina i Ugarska dobila široka politička ovlašćenja. "Ta je godina bila za Ugarsku polazna tačka rapidnog nacionalnog i gospodarskog uspona", piše J. Holander.¹⁹

"Od te godine datira asimilacija ugarskog Jevrejstva. U oduševljenju zbog vlastitog oslobođenja proglasio je mađarski narod 1868. godine emancipaciju Jevreja, t.j. dao im je građansku ravnopravnost. Od tog vremena stalo je ugarsko Jevrejstvo da upija u sebe mađarsku kulturu, da je unapređuje svim svojim silama, tako da je za kratko vreme stajalo u prvoj liniji na području gospodarstva, znanosti i umetnosti."

Koliko su Jevreji bili u zabludi brzo će se pokazati, javlja se niz antisemitskih pokreta osamdesetih godina XIX veka. Među somborskim Jevrejima u drugoj polovini sedamdesetih godina (582 Jevreja) nastupa raslojavanje koje kulminira 1877. godine. To raslojavanje je bilo posledica uticaja mađarizacije. Deo Jevreja sklonih starim tradicionalnim verskim običajima osniva ortodoksnu crkvenu opštinu. Na sreću, razmirice su brzo izglađene. Te godine se pored jevrejske škole gradi stan za rabina. Marko Štajn trgovac, ostvaruje godišnji prihod od 799 forinti, a Anton Fembah, žitarski trgovac, 1.491 forintu. Marko Štajn, kao i ostali kućevlasnici po Vencu, dobija nalog od gradske uprave da ispred kuće (u blizini sadašnje pošte) o svom trošku izgradi čupriju preko Šanca, šetalšte i posadi dva drvoreda.²⁰

Za nagli razvoj medicinskih i prirodnih nauka značajna je 1877. godina, kada odmah posle završenih studija u Sombor dolazi dr Milan Jovanović Batut, jedan od osnivača Medicinskog fakulteta u Beogradu i prvi predsednik Jugoslovenskog lekarskog društava. Ostao je u Somboru tri godine. Batut zajedno sa kolegom dr Đorđem Maksimovićem i Mitom Petrovićem, profesorom prirodnih nauka, populariše medicinska znanja i u tom cilju izdaje list *Zdravlje* koji se štampa kod Ferdinanda Bitermana. Ovu prvu štampariju osnovao je Karlo Biterman 1844. godine. U štampariji je štampana najstarija sačuvana somborska publikacija "Izveštaj Niže realne škole", izdata na nemačkom jeziku 1854. godine. Među deset knjižara i knjigovezaca nalaze se i jevrejski knjižari: Šamuel Šen osnovao radnju 1862. i, mnogo kasnije, veoma poznati Šimon Perištajn osnovao knjižaru 1939.

Godine 1878. umire somborski kulturni velikan Karlo Bijelicki, osnivač gradske biblioteke. U to vreme u Somboru je evidentirano 604 Jevreja. Za predsednika Jevrejske crkvene opštine izabran je Mor Štern, koji uvodi nova pravila u organizaciju opštine. Na mesto sekretara dolazi Šandor Jonaš koji je bio obavezan da vodi zapisnike na mađarskom je-

19 Josip Holander, *Jevreji u Vojvodini*. Jevrejski almanah za godinu 5689 (1928/29), Vršac, 1928.

20 Milenko Beljanski, 1982, navedeno.

ziku. Vesrko društvo "Hevra Kadiša" 1891. godine donosi odluku da pomoć Društva mogu koristiti isključivo Jevreji koji poštuju tradicionalne verske propise. Na zahtev Jevrejskog ženskog društva upućuje se materijalna pomoć prognanim ruskim Jevrejima i izdvaja 300 forinti za gradnju jevrejske bolnice.

Austrougarska vlast na početku XX veka iznenada uvodi značajne novine u politici i kulturi. Ministarstvo prosvete Ugarske ukida 1903. godine nastavu srpskog jezika u gimnaziji, koji je od 1882. godine imao status vanrednog predmeta. Nastoji se da se mađarizuje srpski i mađarski živalj; mađarski jezik se uvodi na svim nivoima društvenog života. U Somboru dolazi do otpora mađarizaciji koji dostiže vrhunac 1909. godine. Centri otpora su u Učiteljskoj školi i Srpskoj čitaonici, čiji je predsednik pesnik Laza Kostić.

Jevreji biraju novog rabina Š. Fišera, koji od opštine dobija stan preko puta Jevrejske škole. Grad 1905. godine pušta u rad električnu centralu, tako da dolazi do elektrifikacije značajnijih objekata. Te godine se završava adaptacija sinagoge i uvodi električna struja. Adaptacija je koštala 40.000 kruna. Hajduška i Frankl otvaraju 1906. godine fabriku hleba na Sonćanskom putu.

Kapitalistički interesi, potreba za osvajanjem svetskog tržišta i kolonija sa jeftinom radnom snagom i sirovinama, stvaraju dve suparničke moćne grupe sila: na jednoj strani su sile osovine (Nemačka, Austro-ugarska i Bugarska), a na drugoj Engleska, Italija i Francuska. Traži se povod za rat (casus belli) i nalazi se u Sarajevu 1914. godine, gde su ubijeni prestolonaslednik Ferdinand i njegova supruga Sofija. U organizaciji ubistva učestvuje i bivši učenik Preparandije Veljko Čubrilović. U nastupajućim događajima XX veka Jevreji, kao i svi drugi građani u Austrougarskoj monarhiji, učestvuju u Prvom svetskom ratu protiv Srbije.

JEVREJI U SOMBORU IZMEDJU DVA SVETSKA RATA

Jevreje zlostavljaju Mađari koji, poraženi, odstupaju pred srpskom vojskom. "Vojnici koji su se vraćali sa fronta (novembar 1918) zajedno sa seoskim ološem – piše J. Holander – zapalili su i opljačkali stotine jevrejskih kuća, proterali na stotine starosedelačkih porodica, ... (nekažnjeno su) prolivali nedužnu krv. To je poslednja scena mađarskog imperija!"²¹ Da li je to bila stvarno zadnja apokalipsa Jevreja? Ubrzo će se pokazati da, nažalost, nije. U Drugom svetskom ratu Jevreje čeka još stravičniji pogrom (holokaust) od strane nazovi nemačkih i mađarskih prijatelja i komšija.

²¹ Josip Holander, 1928. navedeno.

Kulturni napredak Sombora i celog regiona, na prekretnici vekova, opredeljuje omladinu da se upisuje u više škole i na univerzitete u Beču, Pešti i drugim gradovima. Jevrejska omladina sledi isto opredeljenje, pa dolazi do formiranja jevrejske inteligencije. U Somboru imamo lekara, advokata, bankara, inženjera, prosvetnih pedagoga. U javnom životu grada zapaženo je njihovo delovanje. Manji deo ove inteligencije je poreklom iz Sombora, a većina je pridošlica jer je Sombor postao atraktivan grad za ambiciozne građane. *Advokati*: Josip Bruk (1883), Judevit-Lajoš Cajzl (1868), Stevan Gusman (1905), Eugen Gutman (1902), Nikola Mezei (1916), Bela Nadž (1846), Ivan Pilip (1912), Hugo Rajh (1906), Armin Šer (1873). *Lekari*: Ernest Acel (1900), Stevan Aušpic (1912), Meari Aušpic (1914), Mirko Bokor, Tibor Ervin, Mihajlo Feldeš (1886), Andrija Fišer (1914), Nandor Poper (1887), Ružica Rip (1916), Stevan Špicer (1871), Janoš Veg (1902), Julije Tabori (1894), Josip Frankl. Zubari: Rudolf Aušpic, Karlo Bruk (1902), Josip Gutman (1927), Imre Lederer (1895), Eugen Nađ (1866), Zoltan Solomin (1912). *Profesori*: Dezider Šauberger (1913), Franja Traub (1891); *Inženjeri*: Mikša Bergel (1910), Viktor Selenfrojnđ (1891) i drugi.²²

Nakon dve godine od rata narod je živnuo, ide na mnoge zabave. "Kad omladina izlazi na korzo, na koncert u "Lovački rog" (kasnije hotel "Sloboda) ili u pozorište oblači haljine i odela po najnovijoj modi" – piše mi Klara Landau Bondi. Klara Landau sa 16 godina se zadevojčila, zabavlja se sa oficirom Đorđem Preradovićem. U to vreme filmski programi i zabavni modni časopisi razbuktavaju romantična sanjarenja omladine.

Ipak, ostali su neki patrijarhalni običaji: omladina mora da se vrati kući pre 19 časova, mati prati kćerku na zabavu i odlučuje o partneru za igru, mladoženja traži ruku od oca izabranice, itd. Zadržana su tradicionalna nacionalna okupljanja u kasinama i čitaonicama. Odvojeno se okupljaju poznatiji srpski, mađarski ili nemački prvaci i održavaju nacionalne zabave. U Jevrejskoj školi ili u Jevrejskoj crkvenoj opštini održavaju se priredbe i verske svetkovine.²³ Osnovne i srednje škole postaju državne i u njih se uvodi srpski jezik, kao samostalni nastavni predmet. U škole se upisuju pripadnici svih nacionalnosti, pa je to pravo iskoristio i veći broj jevrejske dece.

Krajem 1922. godine za predsednika "Hevre Kadiša" postavljen je Engel Mavro, veoma ambiciozan čovek. On pokreće razne društvene akcije sa ciljem da se poveća prihod udruženja. Njegovim zalaganjem Jevrejsko groblje se proširuje, gradi se nova ograda i renovira mrtvačnica. Na godišnjoj skupštini udruženja 1924. godine istaknute su zasluge pojedinaca, pa su neki od njih unapređeni u pomoćnike predsednika: Gašpar Telč,

22 Milenko Beljanski, *Somborski Jevreji*, (1735-1970), Zbornik, 4, 1979. Pavle Šosberger, *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad, 1998.

23 Klara Landau Bondi, *Jerusalem*, Izrael, 1998. Pismo čuva autor.

Laf Lifšic, Ignatija Herman i Lajoš Brajer, deda profesorke Flore Brajer. Statistički podaci iz perioda 1926/30. godine pokazuju da u Somboru živi 1.150 Jevreja, od kojih su 240 članovi jevrejske opštine.²⁴

U Somboru se neguje filmska tradicija. Za popularizaciju filma, jedne od najatraktivnijih zabava Somboraca dvadesetih godina XX veka, vezano je ime Gašpara Telča. Bio je vlasnik bioskopa "Kod dva lava". Pošto je bio popularan, nije prošla nezapaženo udaja njegove kćerke Irene 1926. godine. Ispostavilo se da postoje rođačke veze između porodica Telč i Gutman. Ivan Gutman, akademik SANU, obavestio me je da je devojačko prezime njegove babe Etelke bilo Telč. Prema tome, vlasnik bioskopa bio mu je rođak. Njegov otac, dr Mirko Gutman, advokat znao je da se u šali požali da je kao dete, bez obzira na srodstvo, morao da kupuje ulaznice za bioskop.²⁵

Za glavnog rabina 1926. godine postavljen je Simon Gutman (1884–1939), pisac i čovek od retkog dostojanstva i velikog poverenja. Simona Gutmana krasio je jedan poseban dar: da među Jevrejima stvara dobre odnose i razvija toleranciju. Iako nose isto prezime, rabin Gutman nije bio u srodstvu sa porodicom Ivana Gutmana. Ivanov deda Zigmund Gutman došao je iz Svetozar – Miletića u Sombor, gde se oženio Etelkom. Oboje su umrli pre Drugog svetskog rata. Imali su troje dece: kćerku Julijanu, sinove Eugena i Mirka.

Trgovački poslovi, finansijske transakcije i druge profitabilne delatnosti omogućili su jedinim Jevrejima da dođu do znatnog kapitala. U Somboru je tridesetih godina XX veka u vlasništvu Jevreja 79 trgovačkih radnji (30 zanatskih, 20 veletrgovina, 7 većih zemljeposeda i jedna robna kuća koju je otvorio Zigmund Polaček –Dajč & Polaček). Mnogi Jevreji ulažu kapital u nekretnine i u osnivanje proizvodnih industrijskih pogona. Među prvima industrijske pogone podižu: David Grosberger otvara pogon mebla za nameštaj (1925), Julius Haj pogon sapuna, Adolf Geviric pogon kišobrana i rukavica, Grabinski i Adler otkupljuju 1937. godine od švajcarskog vlasnika mlekaru, Josip Rozental organizuje proizvodnju trska–štukature. Od tih mnogih pogona, posle nacionalizacije 1948. godine i mnogih reorganizacija, do danas je opstala mlekaru, koja se nalazi u sastavu DP Somboled.²⁶

Razgovor koji sam vodio sa Evom Timar, polovinom oktobra 1998. godine, koja živi u Beogradu, veoma je zanimljiv i njena sećanja dopunjuju sliku Sombora između dva rata. Od Eve sam doznao za Klaru Landau Bondi, koja živi u Izraelu. Ona u pismu piše: "Ka-

24 Simon Gutman, *A Szombor zsidók története*, Sombor, 1928.

25 Ivan Gutman, 1998. Kragujevac. Pismo čuva autor.

26 Milenko Beljanski, 1979. navedeno.

žete da je groblje u strašnom stanju, da grobovi propadaju, da im se ne može približiti. Na inicijativu dr Čičovačkog, lekara iz Sombora, preduzela sam akciju da sakupim novac za popravku groblja. Nažalost, mnogi su Somborci umrli. Navodno se sad nešto popravilo. Jevreji su bili dobri građani, potpomagali su finansijski i kulturni razvoj grada. Mislim, da umrlima treba pokazati dužnu pažnju!"²⁷.

Klara Landau piše i to da mladi Jevreji i Srbi nisu znali šta je to antisemitizam. Njeni najbolji drugovi u školi su bili Srbi, Mađari i Bunjevci i zato kaže: "Mi smo imali lep život. Posle škole se išlo na korzo (šetalište), gde smo se susretali sa dečkima. Posle škole se išlo u bioskop ili na igranku u Sokolski dom ili u očevu plesnu školu. Nedeljom se išlo u Lojd na "fife o'clock!"²⁸

Malo je starijih Somboraca koji nisu poznavali Klarinog oca Gezu Landau, učitelja igranja, a i majku, takođe veštu u igranju. Doselili su se iz Subotice poslednje godine Prvog svetskog rata. U prostorijama Lojda, oko 1922. godine, otvorili su Školu za učenje društvenih igara i lepo ponašanje. Obuka se odvijala u vidu nedeljnih kurseva u zimskom i letnjem periodu. Somborska omladina je rado učila sve vrste igara, pa i balet. U Školi su se održavale i prigodne priredbe povodom raznih svečanosti. Svake godine, u vreme praznika radosti Purima, marta-aprila meseca, održavan je dečiji maskenbal. Praznik Purim (u prevodu kocka i sudbina, prim. autora) održava se u spomen spasenja Jevreja od uništavanja u vreme vladavine persijskog cara Kserksa.

"Mislim da je to bilo 1937. godine" – priča Suzana Đorđević – "kada je održan dečiji bal za vreme Purima i ja sam učestvovala u priredbi. To je bila prilika da talentovana deca pokažu svoje znanje igranja."

Geza Landau povremeno, po pozivu, gostuje u Somborskom pozorištu kao koreograf. Radio je koreografije za dramske komade: "Kuća lutaka" (1927), "Krcko Oraščić" (1931), "Kapriciozni Belzebub" (1937) i balet po Puškinovoj baladi "Bahčesarajska fontana". Reditelj ovih komada je bio Pavle Lebović, otac Đorđa Lebovića, dramskog pisca (drama "Nebeski odred"). Sve predstave su finansirala razna dobrotvorna društva. Geza Landau nikad nije uzeo honorar, za njega je nagrada bila aplauz publike. Iskusni učitelj igranja i koreograf, krajem tridesetih godina, kao da je predosetio tragičnu sudbinu, piše udžbenik za klasični balet na srpskom jeziku. Rukopis udžbenika je njegova kćerka Klara pronašla posle rata i dala ga baletskoj biblioteci u Tel-Avivu na čuvanje.

27 Eva Timar, Beograd, 1998. Zabeležen razgovor.

28 Klara Landau Bondi, 1998, navedeno.

Zahvalan sam profesorki Flori Brajer na ljubaznom pismu, posebno na njenim sećanjima na mog pokojnog oca, njenog profesora, i na informaciji da se njen otac Julije Brajer (1894–1973) bavio književnim radom. Do tada mi je bilo poznato da se jedino Pavle Šebešćen (1909–1941), po nacionalnosti Jevrej, rođen u Somboru, bavio književnim radom, posebno dramom. Po profesiji je bio advokat. Napisao je dva dramska komada, "Večna mladost" i "Evica u gradu", koji su bili prikazivani na domaćim i stranim scenama, kao i na sceni Somborskog pozorišta. Julije Brajer bio je izuzetno slobodouman čovek, mnogo je čitao i pisao. Istorijske činjenice je skupljao obilazeći manastire i muzeje. Za temu kratkog romana "Prokleta ćuprija" odabrao je period Velike seobe Srba do bitke kod Sente, period od 1690–1697. godine. Roman izdaje pod pseuconimom Ben Jomtov. Autor 1939. godine zaključuje ugovor o snimanju filma sa filmskim studiom u Pragu. Ceo projekat, međutim, propada ulaskom Nemaca u Prag. Istoriografija filma svrstava Brajera u šest priznatih filmskih scenarista u staroj Jugoslaviji.²⁹

Uporedo sa književnim radom, Julije Brajer se bavio i slikanjem. Sliku u ulju "Trg Sv. Đorđa u Somboru" čuva Katica Stojanović, rođ. Stanišić, iz Beograda (slika 8). "Dolazak Hitlera na vlast izaziva u njemu revolt – kaže Flora Brajer – javno iznosi svoje mišljenje.

Slika. 8 "Trg Sv. Đorđa u Somboru", ulje, 44x64 cm, Julije Brajer, 1940.

29 Ben Jomtov, *Prokleta ćuprija*, Novi Sad, 1933, reprint Sombor, 1990.

... Nije držao jezik za zube i sve što su ga više stišavali to je glasnije vikao da Hitler neće pobediti!"

Dolaskom nacionalsocijalista na vlast u Nemačkoj 1933. godine, preko Bačke prelazi talas jevrejskih izbeglica od kojih većina nastavlja dalje prema Palestini. Aprilsku okupaciju Jugoslavije dočekalo je oko 4.000 jevrejskih izbeglica.³⁰ Uoči 1941. godine broj Jevreja u Somboru dostiže oko 1200.

JEVREJI U SOMBORU U VREME I POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Najveće stradanje za Jevreje započinje 12. aprila 1941. godine ulaskom Hortijevih vojnika u žutim uniformama u Sombor i Bačku. Jedna grupa radno sposobnih Jevreja, njih oko 400, krajem aprila upućena je na zatrpavanje rovova i rušenje utvrđenja kod Gakova, a zatim na izgradnju kamenog puta Stapar–Bački Brestovac. U sabirne logore u Bačkoj Topoli i Baji deportacije započinju 3. maja 1941. godine. Deportuju se masovno Srbi doseljeni u Bačku posle 1918. godine (Naredbom o deportaciji) i izvestan broj Jevreja. "Moj otac Julije Brajer deportovan je u Bačku Topolu« - kaže profesorka Flora Brajer.³¹

U podrumu Gradske kuće i Kronić–palate na Vencu, skupljani su Jevreji i Srbi iz grada i okoline. Stanovali smo te 1941. godine u zgradi preko puta Kronić–palate (Kosovska 1, zgrada zidana 1821). Iz podruma palate čuli su se dozivanje i plač dece. Dovikivali su nam kroz podrumske prozore svoja imena i mesta odakle su rodom i molili da javimo njihovoj rodbini gde se nalaze. To nismo mogli učiniti, jer svako pojavljivanje građana na ulici kod hortijevih vojnika izazivalo je histeričan strah da se radi o komitima.³² Tako je na ulicama grada stradalo mnogo građana, a među njima i nekoliko lokalnih Mađara. Kada se ovim ubistvima dodaju i ubistva koja su vršena po unapred sastavljenom spisku, u gradu je ubijeno prvih dana rata oko 85 građana.

Sudbinu progonjenih doživela je i moja porodica. Period izbeglištva i stradanja od 1941. do 1945. godine nikad neću zaboraviti, posebno ne one trenutke kada smo stajali ispred uperenih cevi mašinki na domaku sela Kremna na Tari u Srbiji. Oko 20. aprila moj otac Nikola, profesor srpskog jezika (došao u Sombor 1931), odveden je iz Preparandije i bukvalno ugran u prenatrpani podrum Gradske kuće. Iz dugačke kolone koja se kretala od Gradske kuće prema železničkoj stanici (deportacija u Baju), izvlači ga njegov bivši

30 Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, Beograd, 1997.

31 Eva Timar, navedeno.

32 Flora Brajer, pismo čuva autor.

učenik, po nacionalnosti Mađar. Ali, u roku 24 časa biva proteran u Srbiju. U Beogradu, na Terazijama, susreće se sa još jednim svojim bivšim učenicom Milanom Čordašićem. "Znao sam ga kao mimog i staloženog čoveka, a tada sam video da se ispod kože skromnog čoveka krije hrabar čovek i patriota."³³ Majka, sestra i ja bežimo iz Sombora u Srbiju 13. maja 1941. godine. Zahvaljujući divnim ljudima u Užicu, na planini Tari, Jagodini, u Kikindi sačuvali smo živote.

Komandant grada general Sentandrej ucenjuje Jevreje, optužujući ih da su pomagali komite i nalaže isplatu otkupa. Generalu je predato preko 500.000 penga. Veće iznose su dali David Grozberger (100.000), Rudolf Rozenberg (60.000), Šandor Vajs (80.000). I pored toga, usledilo je 2. juna 1941. godine drugo deportovanje Jevreja iz Kronič–palate u sabirni logor u Baji. Naredne godine, 1942, radno sposobni Jevreji upućuju se na istočni front radi izgradnje fortifikacija. Treće veće deportovanje Jevreja bilo je 26. aprila 1944. godine, kada su deportovana sva deca i stariji. Glumica Tatjana Bermel priča da su jednog dana njene drugarice Jevrejke od 10 do 18 godina skupljene kao da idu na izlet. Tu je bilo i cveća. Iz logora se malo njih vratilo, a jedna od tih je bila kći Ofnerovih – Julka. Dopisivale su se kada je otišla u Izrael. Ova deportovanja bačkih Jevreja u logore smrti bila su planska – sa namerom potpunog uništenja jevrejske zajednice. Naočigled sveta, mađarske i nemačke državne vlasti vršile su genocid.

U Sombor se posle Drugog svetskog rata vratilo svega 236 Jevreja. Između 1946. i 1950. godine većina njih se iseljava u Izrael. Od 1965. godine Jevreji u Somboru više ne mogu da koriste staru sinagogu za svoje verske obrede, već samo u ulici Rada Končara.

Više decenija na mestu predsednika Jevrejske crkvene opštine bio je dr Mirko Gutman, advokat, otac Ivana Gutmana, a na mestu sekretara njegova tetka Julijana. Kao posebnu zanimljivost Ivan Gutman navodi: "Moj otac je svoje prezime prvo pisao kao Gutman, a potom Guttman i na kraju Guttman. Sva tri načina pisanja prezimena bila su suprotna nemačkom pravopisu i time je pokazao na određen način da nije Nemač."

Iz odeljenja statistike u opštini Sombor dobijam podatak da je prema popisu iz 1991. godine opština imala 96.105, a sam grad 48.993 stanovnika. Nacionalna struktura stanovnika u gradu bilo je: Srba 25.903, Jugoslovena 8.925, Mađara 4.925, Hrvata 4.073, Bugojevaca 2.274, Jevreja 15, itd.

U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu nalazim dokument o stanju somborskog Jevrejskog groblja 1993. godine. Groblje zauzima katastarske parcele 2802 i 2803 ili oko 8.000 m². Broj grobnih mesta je 395; od toga 380 imaju vidne nadzemne spomeni-

33 Milan Čordašić, *Rukopis "Sećanja na profesora Nikolu Prodanovića"*, Beograd, 1998.

ke, tri su masovne grobnice (jedna je spomen obeležje na žrtve holokausta iz perioda 1941/45).³⁴ Na spomeniku najveće masovne grobnice piše: "Zbirna grobnica 700 Jevreja iz Mađarske i Jugoslavije. Bili na radu u Borskom rudniku i oktobra 1944. ubijeni kod Crvenke. Podignuto 1964. Odmah blizu ulaza nalazi se monumentalni grob sa četiri stuba i lučnim svodovima (slika 9). Na dnu jednog stuba urezano je ime Zsigmund Roheim, rođen 1921, umro u 31 godini. Moguće je da je Zigmund bio u srodstvu sa Karoljem Roheimom, velikim preduzimačem, koji je 1888. godine bio izabran za predsednika jevrejske crkvene opštine. Ličnim sredstvima Karolj je kupio orgulje za sinagogu i osnovao muški hor. Nakon smrti 1902. godine, njegova supruga je osnovala zadužbinu sa njegovim imenom.

Na 225 spomenika su vidljivi natpisi: hebrejski – 36, hebrejsko-mađarski ili nemački – 161 i hebrejsko-srpski – 4 (slike 10 i 11). Svi grobovi su okrenuti prema istoku, osim zbirne grobnice i groba Mader Šandora (1891–1933), nekadašnjeg vlasnika radnje šešira koja se nalazila u zgradi Gradske kuće. Najstariji kameni spomenik na groblju je dečiji sa uklesanim hebrejskim pismom iz 1805. godine.

Slika 9. Porodična grobnica Roheim (foto: D. Prodanović 1998)

³⁴ Upitnik 1993. navedeno.

Slika 10. Grobovi sa početka XIX veka (foto D. Prodanović, 1998)

Slika 11. Stari i novi spomenik (foto D. Prodanović, 1998)

Na kraju 1998. godine u Somboru živi, prema izjavi sekretara Jevrejske opštine Suzane Đorđević, svega 7 Jevreja i 34 polu—Jevreja (jedan od roditelja je Jevrej). Ovaj mali broj Jevreja nije u stanju da održava svoje groblje u Šikari. Vitalna i ambiciozna Klara Landau, iako već u osamdesetim godinama, uspela je da sakupi skromnu sumu novaca, tako da je krajem 1998. godine izvršena hitna adaptacija mrtvačnice i uklonjen veći deo korova. Kada se pristupilo čišćenju spomenika od korova i bršljanja, videlo se da to nije moguće učiniti sa svima zbog opasnosti od rušenja.

Na kraju ću se poslužiti rečima akademika Ivana Gutmana: "Na sahrani moje tetke Julijane, pre dve godine, shvatio sam da je, barem kada je Sombor u pitanju, Hitler postigao cilj. Iako je rat preživelo nemali broj somborskih Jevreja, njihova biološka sila je uništena i cela zajednica se postepeno gasi. Uskoro će u Somboru Jevreja biti samo na Jevrejskom groblju!"

Želja mi je da ovaj pisani spomenik potraje, jer zub vremena ozbiljno nagrizava kamene spomenike na Jevrejskom groblju i, pogotovo, ljudska sećanja!

Zahvalnica: Zahvaljujem na saradnji Evi Timar, Flori Brajer, Klari Landau Bondi, Ivanu Gutmanu, Milki Ljuboja—Hajrung, Aleksandru Čuliću, Olgi Jekić—Čulić i mnogim drugim dragim saradnicima.

MEMOARSKI PRILOZI

OLGA JEKIĆ rođena ČULIĆ (1934),
penzioner, Novi Sad, Trg Republike 11.

Obradovao sam se jednom pismu i čitajući ga divio se ljudskoj solidarnosti. Olga Jekić piše da je njena majka Ruža (1910—1980) skrivala Jevreje u Somboru u dvorištu kuće u ulici Paje Kujundžića broj 11. U istoj kući stanovala je vlasnica, Nemica, član "Kulturbunda", koju je često posećivao njen brat, nemački vojnik. Nije sigurna koje je to vreme bilo, ali zna da još nije bila pošla u osnovnu školu (u prvi razred pošla je septembra 1941). Majka joj je zabranjivala da prilazi malom tavanu, golubarniku, gde su se krila dva muškarca (otac i sin) i jedna žena. Oca Dragomira (1910—1955) liimara, ubrzo su Mađari odveli u "munkaše", pa je majka preuzela brigu o "ljudima u crnom". Brat Aleksandar (1939) imao je samo dve godine. Posle završenog rata u kući se nije pričalo o tim događajima. "Majka nikad nije u mom prisustvu bilo šta rekla o Jevrejima koji su se kod nas sakrivali." Po savetu brata Aleksandra, prvi put je u ovom pismu javno iznela ovaj događaj. U telefonskom razgovoru sa Olgom saznajem još neke pojedinosti. Pretpostavlja da su Jevreji došli na preporuku porodice advokata dr Ofnera, u čijoj su kući oni jedno vreme stanovali. Njihova imena ne zna i ne zna da li su bili građani Sombora.

(Na osnovu kazivanja Olge Jekić-Čulić, Flore Brajer, Branka Popadića, Uglješe Ćosića i unuke Julijane Rajčić, autor je sastavio priču "Priateljima po jedna somborska ruža" – priču o svim onim neznanim koji su pomagali Jevrejima u Somboru. Priča je objavljena u knjizi "Sombor u prohujalom vremenu", I tom, Novi Sad, 2003).

EVA TIMAR rođena **BALOG** (1926),

građevinski inženjer, penzioner, Beograd, Triše Kaclerovića 18.

Evu Timar sam posetio u njenom stanu polovinom oktobra 1998. godine.

"Otac, Julije Balog, bio je iste struke, građevinski inženjer – preduzimač. Deda, pradeda i preci su iz Sivca, gde su bili zanatljije, stolari i stakloresci. Otac je došao u Sombor 1922. godine posle diplomiranja i tu se oženio. Roditelji nisu bili ortodokсни Jevreji, bili su neolozi – koji ne drže strogo do rituala. Sinagoga u ulici Rada Drakulića bila je neološka. Uoči rata stanovali smo u ulici Vojvode Petra Bojovića, gde je sada radnja gvozdara.

Pamtim da je 1941. godine na pijaci, simboličnog naziva, "U lancima" bilo puno leševa. Mađari su streljali mnoge Srbe i Jevreje. To je bilo veoma strašno. Prvih dana, mađarski vojnici su došli u našu kuću i tražili komite. Terali su oca da silazi u podrum i penje na tavan. Jevreji su odvođeni na rad, u "munkaše", na kaldrmisanje puta Stapar–Brestovac. Otac je na ovom poslu bio angažovan kao građevinski preduzimač, kao organizator posla. Jevreji koji su 1942. godine poslani na izgradnju fortifikacija i uklanjanje mina na istočnom frontu, u većini slučajeva nisu se vratili, stradali su od mina i tifusa. U to vreme u Somboru se vrši hajka i hapšenje omladinaca, članova SKOJ-a (Savez komunističke omladine Jugoslavije, prim. autora). Sudeња su bila kratka, mnogi su odvedeni u logore a pojedini na streljanje. Da bi manifestovali svoju snagu povodom napada na Sovjetski savez, Mađari su omladinca Vujadina-Bana Sekulića, isprebijanog i bez jednog oka, vozili fijakerom ulicama i Vencem, a potom streljali 14. avgusta 1941. godine.

Predavanja u osmom razredu gimnazije bila su za učenike završena. Maturski ispit je počeo, kada su iznenada 19. marta 1944. godine u Sombor ušli Nemci. Maturski ispit je prekinut i gimnazijalci su tek posle rata položili maturu. Preuzevši vlast, Nemci su zajedno sa mađarskim nacistima "njilašima" odmah pristupili sprovođenju dekreta o Jevrejima od 3. januara 1942. godine. Bilo je izvesnih nastojanja da se Jevreji sklone kod partizana. Međutim, Nemci su brzo radili. Doneli su odmah nekoliko uredbi, a jedna od prvih je bila da se mora nositi žuta zvezda.

Dan uoči deportovanja, svi Jevreji su znali da će biti deportovani u logor. Pojedine komšije i prijatelji Srbi dolazili su da nas teše i daju nadu u povratak.

Rano ujutro, 26. aprila u 5 sati, po nas je došlo sedam, pretežno uniformisanih ljudi koji su očigledno unapred imali razrađene zadatke. Jedan od njih je tražio da sastavimo spisak predatog nakita. Otac je već ranije bio odveden, pa smo ja i majka, onako sitne, vukle vreće sa nužnim stvarima. Smešteni smo u "svilaru" pored Gradskog pozorišta. Svilara je stari magacin za svilenu bubu. Opet noću, došli su mađjarski žandari i sve su nas poterali Bajskim putem na železničku stanicu. Noćni mir usnulog grada jedino je remetila duga i široka kolona ljudi sa zavežljajima i koferima, starica i dece, majki sa bebama u naručju ili u kolicima.

U prenatrpanim vagonima prvo smo stigli u Baju, a zatim smo deportovane u Aušvic. Moja majka je ubijena u Aušvicu, u gasnoj komori 28. oktobra 1944. Ja sam prebačena u druge logore. Kada sam izašla iz logora imala sam 30 kilograma. U logoru sam srela 16-godišnju Juliku Ofner sa kojom sam se vratila u Sombor. Ponovo smo se videle tek 1990. godine kada sam bila u Izraelu. Julika je posetila Sombor 1991. godine i tražila da vidi nekog od Čulića! Po svemu sudeći, nije uspela. Veoma je bila potresena kada je obilazila svoj rodni grad. Julika više nije živa.

U tim ratnim zbivanjima mnoge jevrejske kuće su bile do temelja opljačkane. Slikar Milan Konjović i Janoš Hercog, na sreću, vrednije knjige i slike su sklonili u Gradski muzej. Sasvim slučajno, u knjizi "Umetnička topografija Sombora", koju je napisao Pavle Vasić, našla sam da je naša slika "Na zapadu ništa novo" u muzeju. Sliku je naslikao Andrija Handža iz Subotice, od koga je otac kupio sliku oko 1935. godine. Gradski muzej nam je vratio sliku 1986. godine."

Posmatram sliku okačenu na zidu. Slika Andrije Handže je karikatura urađena u tušu. Divim se veštini umetnikove ruke i kompoziciji koja prikazuje kolonu nemačkih vojnika u punoj ratnoj spremi. Ispred i iza kolone nalaze se spodobne smrti ogrnute belim platnom i sa kosama o ramenu.

KLARA BONDI, rođena LANDAU (1921),
učiteljica igranja, penzioner, Izrael.

Olga Jekić kaže za Klaru Landau, kod koje je učila balet, da je bila izuzetna lepotica, vitka i stasita, koja se znala veoma dobro i sa ukusom oblačiti. Klara mi je uputila dva pisma iz Izraela, iz kojih izdvajam interesantne pasuse.

"Otac je bio učitelj igranja a mati domaćica, rođena u porodici plesača. Moj životni put: u Somboru sam živela 26 godina, oko jedne godine sam provela u logorima (Auschwitz,

Rawensbrück, Neustadt-Glawe), po dve godine u Beogradu i Zagrebu, a zadnjih 50 godina u Jerusalemu. Doživela sam mnogo toga lepog i tragičnog, kao i sav jevrejski narod.

Nažalost, lepe i bezbrižne godine 1941–e su prestale kad su Mađari okupirali Bačku. Preživeli smo tu prvu noć užasno, jer su mađarski vojnici predvođeni od raznih Švaba ulazili u jevrejske i srpske kuće. Mi smo se sklonili kod suseda. Pronašli su nas, a komšija Švaba, Toma Tončić, pokazao je na našu kuću i rekao da tamo stanuje Geza Landau i da tamo ima komita. Mađarski vojnik je odveo moju sestru u našu kuću i silovao. Tu noć su među mnogima ubili Ivana Santu, koji je bio sin novinara Santa. Četiri godine smo živeli u strahu i bez novca, jer Jevreji nisu mogli raditi. Ja sam u našoj kući držala nekoliko mladih učenica koje sam podučavala baletu. Ali, pošto su nam rekvirirali sobe, oficir koji je stanovao kod nas zabranio je dalje podučavanje, muzika mu je smetala. Nismo smeli ići ni u kino ni u pozorište, skoro ni na ulicu.

Aprila 1944. godine Nemci su ušli u Bačku, pa su nas sve odveli u koncentracione logore. Došli su po nas u kuću, isterali i zatvorili vrata za nama. Moj tata je već ranije bio odveden i šest nedelja je bio kao taoc u Bačkoj Topoli. Nas – mamu, sestru i mene odveli su u svilaru pored pozorišta. Tu su nas dve odvojili od mame... – tu sam mamu poslednji put videla. Mi smo još videle tatu u Topoli, pre deportacije, bez naočara i zuba.

Putovali smo pet dana u vagonima za životinje, bez jela i mogućnosti da obavljamo fiziološke potrebe. Stigli smo u Aušvic 2. maja 1944. godine. I tu počinje naše užasno stradanje: u Aušvicu, Ravensbriku i konačno Neustadt Glawe u severnoj Nemačkoj, gde smo se i oslobodili. Ja i moja sestra imale smo po 35 kilograma. Zajedno sa nama od prvog dana je bila Eva Polaček (Eva Polaček živi u Brazilu, prim. autora).

Polačekovi su imali veliku tekstilnu radnju u glavnoj ulici pod nazivom "Deutsch & Polaček". Jedan Novosađanin je u knjizi "Mauthausen" veoma dobro opisao Evina stradanja."

Sa Klarom Landau Bondi nastavio sam prepisku, jer je ona imala mnogo toga da kaže.

Dragoljub Prodanović

Jewish Cemetery in Sikara Near Sombor

S u m m a r y

During the office of mayor Josip Marković, the Sombor Magistracy selected a site for the Jewish cemetery in 1805, in the village of Sikara, around 2 km away from the city center and by the flooding Mostog River. The first gravestone, belonging to

a child's grave from that year, has been preserved to this day. In 1808, the city's chief physician demanded that the Jews were buried together in one place and a morgue build at the cemetery. At first, the Jewish cemetery covered an area of 800 m², but soon doubled in size. The undertaker's home was also built there.

In late 1922, Engel Mavro became president of the "Hevra Qaddish". An enterprising man, Mavro launched a number of social activities aimed at augmenting the society's budget. It was thanks to his efforts that the cemetery was enlarged, a yellow-brick and iron fence built around it and the morgue renovated.

Today, reclining monuments can be seen on the east side of the cemetery, and the more recent ones, mainly made of black marble, on the west side. The cemetery now covers an area of 8,000 m². There are 395 graves, of which 380 with visible tombstones, three plus two mass graves (one is a memorial site), commemorating the victims of the Holocaust 1941-1945. The inscription on the bigger mass grave of the two says, "The Mass Grave of 700 Jews From Hungary and Yugoslavia". Letters are still visible on 225 gravestones: 36 in Hebrew, 161 in Hebrew-Hungarian or German, and only four in Hebrew-Serbian. The few Jews still living in Sombor (in total seven, of Jewish parents) are in no position to take care of the cemetery, which is now overgrown with weed and ivy. Before Mrs. Klara Landau launched a charity drive in late 1998, neat graves could be counted on the fingers of one hand. The morgue was in a dilapidated state, its walls seriously damaged by damp. The city cleaning service and the Jewish Religious Community were responsible for the maintenance of the cemetery.

The first Jewish settler in Sombor was Jakob Stein, originally from a nearby village of Conoplje. He got a permission to move in, in 1789. He was a feather and food merchant. Two years later, another two Jews were allowed in the city: Abraham Hajduska and Franc Stajn. In a 1792 letter to the Magistracy, the merchants' guild requested an explanation as to why Hajduska, in addition to another three Jews already living in the city, got the permission without them being asked for opinion. The guild's chairman, Janos Madjar (a Greek who took a Hungarian name), asked for the permission to be revoked, stating the already difficult living conditions of the city's 30-odd merchants. In another letter addressed to the Hungarian Administrative Council in Pozun, in 1798, it is requested that the Jews be denied permission to move to the city, since they were already too many. That year, the number of Jewish families rose to eight. They were not allowed to build houses inside the central city zone, and could only stay in the distant outskirts. In comparison with other citizens, the Jews did not have any civil rights, nor the right to belong to any guild.

The Emperor Joseph II (1780-1790) decreed in 1787 that all Jewish persons living in the empire should take German names. Failure to do so implied prohibitive fines. Another law from 1788 introduced the Cameral tax, which replaced the old tolerance tax (a tax levied on the members of "inferior" ethnic groups – author's re-

mark). In the period between 1818 and 1831, there were regular censuses in the city. The number of Jews rose to one hundred, and the richest among the Jewish merchants was the descendent of the first Jewish immigrant, Lazar Stajin, who paid an annual income tax of 550 forint.

In 1828, the Jewish organization underwent a thorough reshuffle. Rabbi Simon Gutman takes this year as the beginning of a properly organized Jewish community, and all previous forms of organization as its precursors. This time, it had a statute, written in Yiddish, and a secretary. The Jewish community functioned as an administrative-political organization and, after the emancipation, a religious one, too. The Jews' legal status changed significantly when in 1840 they were allowed to choose the place of residence, with one limitation: they were banned from minors' towns. The Community now also kept birth, marriage and death records, thanks to which its work in the period 1841-1908 can be easily analyzed from various aspects.

In 1852, Sombor had a population of 22,363, 119 of them Jews. Until then, Jewish children attended a private elementary school. After the Magistracy abolished all private schools in 1852, the Jewish community founded a public elementary school in a building next to the synagogue, in compliance with the regulations of 1783 and 1791. In 1899, the school had 104 students and three teachers. It was operational until 1919, the year of the school reform which introduced general-type state schools.

According to the 1900 census, out of a population of 29,609, living in the city and on the adjacent farms, 882 were Jewish. In the next five years, the number of Jews exceeded 1,000. Cultural development of Sombor and the entire region, at the turn of the century, drove young Jewish people to colleges and universities of Vienna, Budapest and other big cities, thus breeding a Jewish intelligentsia. Jews in Sombor were doctors, lawyers, bankers, engineers, teachers and many played important roles in the city's public life. Few were originally from Sombor, and mostly arrived from other towns in the region as Sombor became the cultural and political center of northwestern Backa.

After the liberation of Sombor in 1944, Mirko Gutman, an attorney-at-law, headed the Jewish community there for many decades, and his sister Juliana was the secretary. At the end of 1998, only seven Jews and 34 half-Jews (of one Jewish and one non-Jewish parent) remained in Sombor.

JEVREJI U SPORTSKOM ŽIVOTU ŠIDA*

Apstrakt. Godine 2000. navršilo se 90 godina od početka sportske aktivnosti u Šidu. U toj aktivnosti, sve do 1941. godine, značajnu ulogu su imali i Jevreji Šida. Šid je gradić u zapadnom delu Srema, koji je u vreme između dva svetska rata imao oko 6000 stanovnika. Jevreja je bilo oko 60, tj. 1 % od ukupnog broja stanovnika.

Ključne reči: Jevreji, sport, fudbal, Jugoslavija.

Ove godine, tj. 2000, proslaviće se devedeset godina od početka sportske aktivnosti u Šidu. U toj aktivnosti značajno mesto pripada Jevrejima.

Šid je gradić u zapadnom delu Srema, na putu Beograd – Zagreb. U vreme između dva svetska rata bio je sresko mesto. Tada je imao oko 6000 stanovnika. Jevreja je bilo 60, prema podacima iz Pinkasa hakehilot, izdanje "Jad Vasem", Jerusalem, 1988. g. To znači da je broj jevrejskih žitelja iznosio samo 1 % od ukupnog broja stanovnika.

Jevreji u Šidu bili su dobri privrednici, odnosno trgovci, ali je manje poznato da su bili i uvaženi sportski radnici. O tome sam prikupio podatke koje ovde iznosim.

U spomen-knjizi povodom 25 godina od osnivanja S.K. "FRUŠKOGORCA", Šid (izdata 1935. g.) našao sam sledeće.

Na inicijativu omladinaca, koji su radili ili se školovali u gradovima gde su se nogometne igre već ranije održavale, počeo je rad 1910. godine na osnivanju nogometne družine. Među tim osnivačima bila su i dva Jevrejina: Kornel Lebl i Milan Kon.

Da bi nabavili potrebne sportske rekvizite sakupili su između sebe dobrovoljne priloge. Prvu nogometnu utakmicu S.K. "Fruškogorac" odigrao je u Sremskoj Mitrovici 1912. godine sa selekcijom Srpskog Sokola. Pobedio je "Fruškogorac" rezultatom 3:1. Slični klubovi bili su osnovani i u obližnjim varošicama, Iloku i Moroviću. Tako su odigravane utakmice u Šidu, Sremskoj Mitrovici, Iloku i Moroviću, sve do izbijanja Prvog svetskog rata 1914. g. Tada je klub "Fruškogorac" raspušten kao i sva ostala društva.

* Ovaj rad je učestvovao 2000. godine na 44. Nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

G. Leopold Klajn, počasni predsednik
"S.K. Fruškogorac"

Posle rata, tj. od 1919. pa sve do kraja 1925. postojali su samo tzv. ferijalni nogometni klubovi, koji su upražnjavali nogomet samo u toku letnjih ferija.

Početakom 1926. god. nije bilo u Šidu nijednog sportskog kluba, te je stoga nekolicina, tj. 15-20 mladih ljudi rešila da osnuje sportski klub. Održana je osnivačka skupština koja je izabrala upravni odbor kluba. Za predsednika izabran je Jevrejin Aleksandar Kleiman, a klubu je dato ime – "Sloga". Međutim, stari članovi "Fruškogorca" bili su nezadovoljni i na njihovu inicijativu sazvana je sutradan nova skupština i klubu je dato staro ime "Fruškogorac", a izabran je ponovo predsednik od pre rata – Nikola Dívjak.

Prvu utakmicu SK "Fruškogorac" odigrao je protiv S.K. "Sparte" iz

Rume. U timu Fruškogorca igrao je i jedan Jevrejin – Fišer.

Uprava SK "Fruškogorac" tokom 1931. godine pod predsedništvom Leopolda Kleina, jednog od najistaknutijih saradnika, pokreće akciju za izgradnju novog igrališta. Staro igralište nije odgovaralo stvarnim potrebama kluba. Krajem iste godine ova akcija urodila je plodom.

Pronađen je odgovarajući teren za izgradnju novog igrališta, te je 31. 1. 1932. godine na godišnjoj skupštini novoizabranoj upravi stavljeno u dužnost da podigne novo igralište. U novu upravu Kluba bila su izabrana i tri Jevreja: Leopold Klein, trgovac, za predsednika; Ignjat Schrotman, trgovac, za blagajnika i Majer Francoz, časovničar, za člana odbora.

Za izgradnju igrališta sakupljeni su dobrovoljni prilozi od članova Kluba i prijatelja sporta. Za nepuna dva meseca igralište je izgrađeno.

G. Ignjat Šrotman, potpredsednik

Na redovnoj godišnjoj skupštini 1935. godine izabrana je nova uprava Kluba: za predsednika je izabran J. Pavlović, a Leopold Klein, dotadašnji predsednik, izabran je za počasnog predsednika. Potpredsednik je Ignjat Schrotman, dotadašnji blagajnik, a za člana je izabran Josip Klein, sin Leopoldov.

Osim nogometne sekcije, koja je bila vrlo aktivna, u Klubu su osnovane još neke. Odmah u početku 1932. godine osnovana je ping-pong sekcija na inicijativu svog mladog i vrednog člana Ladislava (Lacike) Kleina, Josipovog brata. Ova sekcija stupila je odmah u članstvo Jugoslovenskog stonoteniskog saveza. Godine 1933. ona sudeluje u takmičenju za prvenstvo države u Zagrebu, gde se između 12 klubova plasirala na šesto mesto. Ova najmlađa sekcija marljivo radi i napreduje. Osim Ladislava u ovoj sekciji vrlo dobri i aktivni su i njegova dva brata Josip (Jožika) i Emil (Milan). U nogometnom timu SK "Fruškogorac" 1935. igrao je i Adolf (Aleksandar) Steiner – Moša, kako su ga zvali u Šidu.

Uprava S.K. Fruškogorca 1935. godine:

I. red, sede s leva na desno: I. Šijaković, S. Škrbić (sekretar), I. Pavlović (potpredsjednik), L. Klajn (predsjednik), I. Srotman (potpredsjednik), I. Nešković (blagajnik), M. Kozić;

II. red stoje: S. Stepančević, T. Hovan, S. Cvojić, V. Petrović, V. Mišćević, i J. Klajn (članovi uprave).

Osim SK "Fruškogorac" postojao je u Šidu i SK "Radnički". U upravi tog kluba više godina bio je Jevrej Josip – Joška Schrotman, trgovac. On je bio Ignjatov rođeni brat.

Ovde treba napomenuti da je trener SK "Radničkog" 1940. godine bio g. Špic, koji je posle rata bio trener "Partizana".

Ubrzo, došao je rat, a za njim okupacija, tako da su prestale sve sportske aktivnosti.

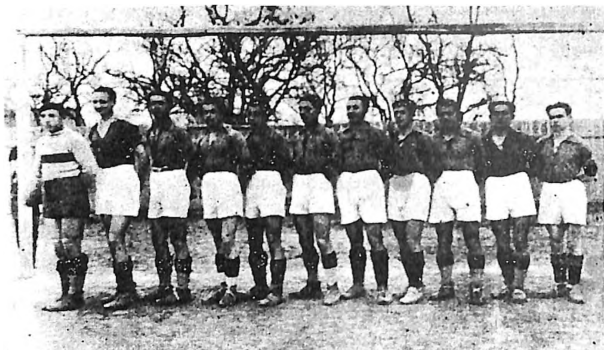
Posle rata, od 1945. do 1949. godine iz Šida se iselilo nekoliko jevrejskih porodica i otišlo u Izrael. Danas u Šidu nema nijednog Jevrejina.

Kada čitamo o Jevrejima koji su bili angažovani u društvenom životu jevrejskih i nejevrejskih organizacija u periodu pre Drugog svetskog rata posebno nas interesuje kako su oni i njihovi najbliži prošli u holokaustu. Zato hoću da napišem ono što znam o Jevrejima u Šidu koji su bili angažovani u unapređenju i radu sportskih klubova.

Prvi tim S. K. Fruškogorac iz 1913. godine:
I. red: Stanislavljević, Kon, Lazić; II. red: Tubić, Grčić, Stevančević; III. red: Lazarević,
Nedeljković, Dobranović, Krotić i Šranjić

- 1) Kornel Lebl, sudija sreskog suda u Šidu. Godine 1941-1945. bio je u zarobljeništvu u Nemačkoj kao rezervni oficir. Posle rata 1945. godine vratio se u Šid, a 1948. ili 1949. otišao je sa porodicom u Izrael. Njegova žena Olga (Olika) sa sinovima Mirkom i Sašom bila je u emigraciji u Švajcarskoj. 1945. godine vratila se u Jugoslaviju. Iz Izraela vrlo brzo preselili su se u Južnu Ameriku, odnosno Boliviju. Kornel i Olika umrli su, a njihova deca žive i danas u Boliviji (La Paz).
- 2) Leopold Klein (rođen 1881), trgovac sa ženom i sinom Ladislavom (Lacikom) bio je u emigraciji u Italiji 1942-43. i u Švajcarskoj 1943-45. Po završetku rata vratio se u Šid, a 1949. g. iselio se u Izrael, gde je i umro 1955. godine.
- 3) Ladislav (Laci) Klein (rođen 1914), bio je u emigraciji u Italiji 1942-43. g. i u Švajcarskoj 1943-45. g. Po završetku rata vratio se u Šid, a 1949. godine iselio se u Izrael, gde je umro 1964. g. Ima sina Josifa (46) koji živi u Jerusalimu.
- 4) Josip (Jožika) Klein (rođen 1912.), ubijen od ustaša u Sr. Mitrovici 1942. g. septembra meseca. Njegova kćerka Vera, rođena u februaru 1942. sada živi sa porodicom u Novom Sadu.

Prvi tim S. K. Fruškogorac iz 1935. godine:
Gavrilović, Marković, Đurčić, Cvejić, Nastić, Motić, Petrović, Štajner, Bežanović,
Lepinica i Hober

- 5) Emil (Milan) Klein (rođen 1919), bio je u zarobljeništvu u Nemačkoj od 1941-45. kao ratni vojni zarobljenik. 1945. godine vratio se u zemlju i danas živi kao penzioner u Beogradu.
- 6) Adolf (Aleksandar) Steiner – Moša (rođen 1911), bio je u emigraciji 1942-43. g. u Italiji i 1943.-45. g u Švajcarskoj. 1945. g. vratio se u Šid, a 1949. g. iselio se u Izrael, gde je i umro 1968. godine. Njegov sin Uri (50) živi u Jerusalimu.
- 7) Ignjat (Bačko) Schrotman, u julu 1942. g. odveden je od strane ustaša sa ostalim šidskim Jevrejima i njegova dalja sudbina nije poznata.
- 8) Josip (Joška) Schrotman, takođe je odveden u julu mesecu 1942. g. i njegova dalja sudbina je takode nepoznata.
- 9) Majer Francoz (rođen 1890), sa ženom i dve kćerke otišao krajem 1941. g. u emigraciju preko Ljubljane, u Italiju. Bili su u logoru Feramonti od 9. 6. 1942. do kraja rata. Po završetku rata 1945. godine otišli su u Izrael. Majer i žena mu umrli su u Izraelu, a kćerke Mira i Ela sa porodicama žive u Kirjat Mockinu, odnosno Haifi.

Aleksandar Kleiman bio je prvi predsednik Sportskog kluba u Šidu, i to vrlo kratko, 1926. godine. Međutim, interesantna je njegova ostala društvena aktivnost u Šidu. O tome je u "Monografiji Šida" zapisano: "Godine 1927. i 1928. u Šidu je živeo akademski slikar

Почасни претседници С. К. Фрушкогорца Шид.

г. НИКОЛА ДИВЈАН, надгрунтовничар
г. ЂОКА КОЗЈАН, апотекар
г. ЛЕОПОЛД КЛАЈН, трговац
г. АВГУСТ ТАЈСЛ, чиновник (претседник О. Н. П-а)

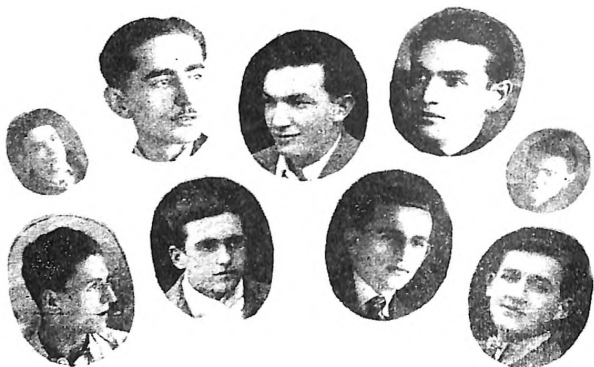
Почасни чланови С. К. Фрушкогорца Шид.

г. МАРИН БУЋАН, оресни начелник
г. А. ЈЕЛАЧИЋ, делевођа О. Н. П-а.

Aleksandar Kleiman, po narodnosti Jevrejin, a slikarstvo je studirao u Parizu. Stanovao je kod svoje sestre, udane za sajdžiju Francoza Majera, takođe Jevrejina. Za vreme dvogodišnjeg boravka u Šidu (nije imao stalno zanimanje), vrlo često se sastajao sa radnicima i pričao im o Oktobarskoj revoluciji i borbi radničke klase u Francuskoj. Imao je široko marksističko obrazovanje i dobro je poznao istoriju borbe radničke klase. U toku zime 1928. godine organizovao je kurs sa grupom mlađih radnika (njih oko 20). Na kursu je predavao političku ekonomiju, istorijski i dijalektički materijalizam i istoriju SKP (b). Za vreme boravka u Šidu dobijao je ilegalne listove Komunističke partije "Proleter" i "Srp i lekić" i davao ih na čitanje radnicima. Njegovo druženje sa radnicima bilo je sumnjivo policijskim vlastima i ubrzo je morao da napusti Šid. O njegovoj daljoj sudbini nisam uspeo da išta saznam.

Prilikom pisanja ovog rada koristio sam sledeću literaturu:

- Spomenica S.K. "Fruškogorac", Šid, 1910-1935, autor Svetislav Škrbić (štamparija Babić, Šid).

Pina-pong sekcija S. K. Fruškogorac, Šid:
M. Klajn, B. Lepinica, L. Klajn, J. Klajn, S. Radišić, Z. Matić, Z. Matić, K. Erić i N. Krotić

- Sima Tomović: Šid (monografija), štampano u Šidu 1973.
- Milan Ristović: U potrazi za utočištem, "Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945", Beograd, 1998.
- Mladenka Ivanković: Jugoslovenski antifašisti u Švajcarskoj 1941-1945, ISI, Beograd,
- Frančesko Folind: Feramonti un Lager di Musolini, Editioni Braener – Cosenza.
- Zvi Loker: Pinkas Hakehildt, Jad Vašem, Jerusalem, 1989.
- Aleksandar Demajo: Suočavanje sa svetom – Sećanja i razmišljanja jednog diplomate, Prosveta, Beograd, 1991.

U Beogradu, jula 2000. godine.

Emil Klajn

Jews in the Sporting Life of Sid

S u m m a r y

The football team "Fruskogorac", founded in Sid in 1910, was active until the beginning of the World War 1, in 1914. The founding members of the team included two Jews, Milan Kon and Kornel Lebl.

During the war and the first post-war years, the sporting life of Sid quietened down. From 1919 until 1925, football clubs were active during summer holidays only. However, in early 1926, a group of between 15 and 20 young people set out with creating a sports club. The club continued to operate under the familiar name of "Fruskogorac".

Between 1931 and 1935, Leopold Klajn (Klein) chaired the club. In 1931, he initiated the construction of a new sports ground, completed by the end of January 1932. The club's management included another two Jews, Ignjat Schrotman, treasurer, and Majer Francoz, a member of the managing board.

The 1935 annual assembly elected a new management of the club. Leopold Klein was elected honorary president, Schrotman vice-president, and Josip Klein a member of the managing board.

On the initiative of Ladislav Lacika Klein, the club's table tennis section was established in 1932. This dynamic section's most outstanding members included the very Ladislav Klein and his brothers Josip Jozika, and Milan Emil Klein.

One of the football-club stalwarts was Adolf Mosa Steiner.

Apart from "Fruskogorac", there was another club in Sid, called Radnicki. Joska Schrotman was a member of its managing board for many years. Spic, who after the World War 2 moved to "Partizan", was the club's coach.

During the World War 2 and the German occupation, all sports activities were suspended. Some of Sid's Jewish athletes were killed and some survived the Holocaust. Killed were the Schrotman brothers, Ignjat and Joska, and Jozika Klein. The survivors included: Leopold Klein, Ladislav Klein and his brother Milan Emil Klein, Adolf Mosa Steiner, Majer Francoz and Kornel Lebl.

Today, only Milan Emil Klein, the author of these memoirs, is still alive.

ELEKTRIČNA CENTRALA JAKOVA R. VARONA U KLADOVU

Apstrakt. U ovome radu razmatra se pravna sudbina jednog industrijskog postrojenja za proizvodnju električne energije u Kladovu, vlasništvo jevrejskog industrijalca, kroz prizmu društvenih promena, polovinom XX veka, manifestovanih u pojavnim oblicima privatnog vlasništva, državne uprave nad napuštenom imovinom i državne svojine. Sistematskom analizom akata vezanih za centralu Jakova R. Varona u periodu 1944-1948, ukazuje se na neadekvatnu primenu pravnih normi, kako sa aspekta socijalističkog pravnog poretka, tako i sa aspekta univerzalnih pretpostavki funkcionisanja pravne države, kao što su svojina sa statusom građanske slobode, legalitet i legitimnost vršenja vlasti.

Ključne reči: Svojina, nacionalizacija, konfiskacija, legalitet, legitimnost.

Industrijska postrojenja u Srbiji tridesetih godina prošlog veka bila su retkost, tako da je mala električna centrala sa generatorom od 42 kilovata, proizvođači osvetljenje "od mraka do deset i po sati uveče", prema beleškama kladovskog hroničara, predstavljala "jedinu kulturnu tekovinu koju Kladovo ima"¹.

Na osnovu potvrde sreskog načelnika No. 5398, od 31. 3. 1930. godine stupio je na snagu koncesioni ugovor o elektrifikaciji ove varošice, sa rokom trajanja koncesije od 32 godine i obavezom opštine da godišnje plaća koncesionarima: za uličnu rasvetu – 394. 200 dinara, za pretplatnike – 164. 250 dinara, od čega tek 30.000 dinara pada na teret samih pretplatnika.

Ortački ugovor u vezi sa realizacijom projekta elektrifikacije Kladova zaključen je 09. 8. 1930. godine između firme "Reflektor" Lazara S. Stojanovića i brata, Beograd, Jakova Varona i Arona Varona, trgovaca beogradskih i Milosava Miloševića, preduzimača, sledstveno odredbama paragrafa 723-758. Srpskog građanskog zakonika, koji između ostalog propisuje da "ugovor ortački biva onda, kad se dva ili više njih lica slože da svoj trud ili stvari ulože na to, da polzu koja se otuda dobije dele" (723), da "svaki ortak dužan je po meri dela svoga uloženoga raditi o polzi ortačkoj jednako kao drugi" (730), te da "

1 Jovan Jovanović: *Osobnosti Kladova i okoline*, Beograd, 1938, privatno izdanje, 40.

ako ortak koji ne bi ugovorene uslove ispunjavao, ili bi zbog učinjenog zlodelstva poverenje izgubio, onda bi se takovi i pre vremena iz ortakluka isključiti mogao» (755).

O realizaciji posla, prema podacima Ministarstva trgovine i industrije², investiran je osnovni kapital u iznosu od 967.000 dinara, što sa 54.000 dinara uloženih u zgrade, daje sumu od 1.021.000 dinara.

Sačuvan je dokument Opštine Kladovo No 51 od 05. 01. 1931. kojim se od strane predsednika suda, a po predmetu puštanja u rad električne centrale, načelnik Sreza Ključkog umoljava da kod nadležne vlasti izdejstvuje puštanje u rad odmah, budući da je to od opšteg interesa.

Iz dopisa Industrijske komore Beograd, br. 317 od 24. 01. 1931. godine, upućenog Ministarstvu trgovine i industrije, povodom molbe Jakova Varona³ od 22. 01. 1931. "za odobrenje obavljanja električne centrale u Kladovu", može se saznati da je, uskoro po zaključenju ugovora, došlo do spora kod Berzanskog suda, koji je pod brojem 3291, 23. 12. 1930, doneo presudu o ovlašćenju Jakova Varona da, bez pristanka firme "Reflektor", pribavi odobrenje u vidu protokolacije za obavljanje poslova, ne upuštajući se pri tom u obligaciono-pravna ovlašćenja ugovarača. Centrala iste godine počinje sa radom, a spor za raskid ortačkog ugovora prerasta u dugogodišnju parnicu, što je uslovalo da opština sedam godina ne otplaćuje svoje obaveze iz koncesionog ugovora, ulažući tek neznatne svote novca kod Državne hipotekarne banke u Nišu, sa stanjem na dan 31. 12. 1934. svega 27. 692 dinara, po partiji br. 3037.

Izabrani sud Beogradske berze svoju presudu 1.8. br. 257, od 17. 7. 1934. o utvrđenju raskinuća ortačkog ugovora u korist Jakova Varona, zasniva na činjenici da firma "Reflektor" nije dokazala, na dogovoren način, pismenom potvrdom izdatom od J. Varona, da je ispunila obaveze preuzete tačkom 2 ugovora o ortakluku, što takođe, u vremenskom razmaku od 11. 02. 1935. do 29. 01. 1936. potvrđuju prvo trgovački sud u Beogradu⁴, zatim Beogradski apelacioni sud i konačno, Kasacioni sud u Beogradu.

Ovi sudski sporovi, međutim, nisu ometali električnu centralu u isporuci energije potrošačima, o čemu svedoče, pod firmom Jakova Varona izdati "iskaz o utrošku električne struje paušalnih potrošača", oba za mesec juni 1939. godine. Iz ovih dokumenata može

2 Arhiv Timočke krajine Zaječar, Fond Okružnog NO Zaječar, k. 38, akt Ministarstva trgovine i industrije, Armija V, grana XIV, br. NT1 I/2929).

3 Jakov Rubena Varon, beogradski trgovac, rođen u Nišu 1886 godine; prema podacima Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu najverovatnije je stradao za vreme II svetskog rata, kao žrtva fašizma.

4 Arhiv Srbije, Beograd, nesistematizovana građa: Presuda Trgovačkog suda Beograd Po. 4413/43 od 11. 02. 1935, Presuda Beogradskog apelacionog suda PI- 644/35 od 11. 10. 1935 i Presuda Kasacionig suda Beograd br. 1501/35 od 29. 01. 1936. godine.

ELEKTRIČNA CENTRALA JAKOVA R. VARONA U KLADOVU

ИНДУСТРИЈСКА КОМОРА
БЕОГРАД
ТЕЛЕФОН БРОЈ 343
Бр. 317.
Београд, 1. 1921.г.

ЧЛАНОВИ РЕЧНИ КОД ПОСРЕДНИХ СТУДИЈАМА НА ПУЛИ

МИНИСТАРСТВУ ТРГОВИНЕ И ИНДУСТРИЈЕ
III. ОДЕЛЕНЕ

БЕОГРАД

Варон Јаков, трг. ова. својом молбом од 22. Јануара
т.г. обратити се Комори за одобрење за обављање електричне централе у Кладову.

Као што се из приложног предмета види ортаци нису
испунили обавезе из њиховог ортакског уговора и дошао је до су-
ђења код Београдског Суда, који је под својим бр. 3991 од 23/ХII.
пр.г. донео пресуду да г. Јаков Варон, трг. ова. може сам из-
вршити протоколацију на основу т. 4. њиховог уговора.

Достављајући Министарству цео предмет Комора је мошт
умолити то Министарство на решење да ли Комора може извршити
ову протоколацију т.ј. издати одобрење само г. Варону без
преталка фирме "Рефлектора", пошто су сопственици исте фирме
по т. 4. уговора о ортаклуку јавни личности, а они не могу
преталати за протоколацију код г. Варон тражи протоколацију и
са вкх.

13. јуни

ИНДУСТРИЈСКА КОМОРА
Секретар, *Т. Перишић*

Б. Ристић

se ustanoviti da je 104 potrošača za mesec dana imalo utrošak od 400,5 kilovata, a za 37 potrošača je utrošak naplaćivan paušalno, s tim da su strujomeri u Električnoj centrali zabeležili mesečnu potrošnju od 905 kilovata, od čega suma 579 kilovata predstavlja utrošak privatnih pretplatnika, a 326 kilovata potrošnju električne rasvete. Godišnja proizvodnja električne energije za varošicu od 2 000 ljudi bila je znatno manja od jugoslovenskog proseka za 1938. – 71 kilovat po stanovniku – a daleko ispod evropskog proseka od 400 kilovata po stanovniku, ali je izvesno da je ona za ovu sredinu imala značaj kulturne tekovine, daleko važniji no što to statistika pokazuje.

Za vreme nemačke okupacije, situirana na delu Srbije pod direktnom nemačkom upravom, pošto je vlasnik Jakov Varon 1941. godine nestao, centrala je nastavila sa proizvodnjom. rad u ratnim uslovima bio je otežan, što se ogleda i u izveštaju vršioca dužnosti bana Moravske banovine, u kome se konstatuje da su moral i disciplina posle ponovnog stupanja na posao znatno opali i da je vršenje javne bezbednosti sve teže⁵. Izmeni situacije, u smislu stvaranja uslova za održavanje postrojenja centrale u funkciji, svakako je doprineo smeštaj odeljenja Gestapoa u Kladovu i pojačana pažnja nemačkih vlasti usmerena ka neutralizaciji rada stranih obaveštajnih službi na ovom području.

Jedan od prvih pomena kladovske električne centrale u oslobođenoj Srbiji nalazi se u zapisniku sa sednice NOO Kladovo od 24. 02. 1945. godine⁶, na kojoj je predmet rasprave i obračun člana odbora Đure Jokovića "o nabavci pojedinih delova dizel motora i popravci istih za električnu centralu ovoga odbora", iz čega bi se, imajući u vidu činjenicu nestanka za vreme rata vlasnika centrale Jakova Varona, moglo zaključiti da je centrala kao imovina odsutnog lica stavljena pod državnu upravu ili sekvestar o državnoj upravi na imovinu odsutnih lica i o sekvestaru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prinudno otuđile, donesene 20. 11. 1944, s tim da se u "izveštaju Okružnog narodnog odbora Zaječar, odeljenje industrije i zanatstva, br. 1092 od 29. 8. 1945 o preuzetju – sekvestiranoj i konfiskovanoj industriji u okrugu Zaječarskom"⁷, upućenom Ministarstvu industrije i rudarstva Srbije, navodi da je centrala pod sekvestrom, što bi donekle moglo dati osnovu mišljenju da se radi o imovini koju su okupatorske vlasti prinudno otuđile, mada takvo mišljenje obesnažuju potonje upravno-pravne radnje u formi akta o sekvestraciji od 1946, kada citirana odluka – opšti akt nije više proizvodila pravno dejstvo. uporednom analizom navedenog zapisnika i izveštaja saznajemo da je, posle 22. 9. 1944. na glavnoj mašini pršla osovina, da je sa nemačkog broda koji je naišao na minu kod Oršave na Dunavu, skinut brodski motor od 30 ks i ugrađen u postrojenje centrale. Posredstvom kladovskog trgovca Anđela Anđelkovića 18. 12. 1944. od industrijalca iz Turn Severina, K. Kolana, nabavljeno je osam karika za ovaj motor, za šta je plaćeno deviznom transakcijom 23.272 dinara, (25.600 leja). Zanimljivi su podaci da je za nabavku tih delova A. Anđelković namiren 21.02.1945. isplatom od strane NOO Kladovo sume od 23.272 dinara, dok je u stavu 2. zapisnika sa sednice održane 24. 02. 1945. konstatovano da je isti A. Anđelković 20. 02. 1945 – dan pre svog namirenja – učinio pozajmicu Narodnooslobodilačkom odboru u Kladovu u iznosu od 23. 273 dinara, što ilustrativno ukazuje na neke od praktikovanih načina regulisanja dužničko-poverilačkih odnosa u tzv. fazi obnove i izgradnje zemlje.

5 Božidar Blagojević, *Negotin i Krajina*, knjiga 4, Negotin 1988, 34.

6 Zbornik dokumenta Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945, knjiga III, Zaječar, 1981, 222.

7 Arhiv Timočke krajine Zaječar, Fond Okružnog NO Zaječar, f. XXVIII, sal.1092-1.

ELEKTRIČNA CENTRALA JAKOVA R. VARONA U Kladovu

Ариџе:	
Грана:	XIV
Бр. КЗО:	
Бр. МТН:	1/2929

Фирма: **Električne centrale,**

Место: **Kladovo** ул. ---
 Среџ: **Ključki**
 Бановина: **Moravska**

траба да одговори на следећа питања:

ПИТАЊА :	ОДГОВОРИ :
1/ Код којег је суд извршена протоколација фирме? У ком зесту?	Под бр. 10.429/31 гиније одобрено протоколације због споразума под бр. 1501/35-1 Кас. суд у Београду, добиши ово овлашћење за протоколацију и у току је, да се протоколише код Окр. Суда у Негослугу-Крајина.
2/ Датум када је извршена протоколација?	
3/ ПоС којим је бројем протоколисана фирма?	
4/ Која је власт издала дозволу /ако је, Банска или Министарство/. У ком зесту?	Краљ. Банска * прва у Нишу, коју обављамо и у току је. Министарство Провина и Индустије.
5/ Датум када је издата дозвола?	Дозволе под Банско * прва ради обнове.
6/ Навести број дозволе.	дого
7/ Колико има радница? У радницима се убрајају просторије за израду или прерађивање /фабрикацију/, за оправку машини и слета, оделони за погонским машини и т.сл. Не редунају се у радницима силоси, стовариште, магацини, кенцеларије и т.сл./	У машинској уградњи се једна мала радница за најпотребније оправке алата и делова машини. Производимо електричну енергију од 220волти
8/ Колики је основни капитал у динарима?	инвестирано јом 567.000.- поред основног капитала, изишло преко 400.000 ⁰⁰ -ди Чисто уложеног новца до данас.
9/ Колико је динара уложено у зграду и покретности?	54.000.- у зграду

ВАЖНО: Одговоре исписати на овом примерку по могућству писаном машиницом. Исти морају бити потпуни, јасни и у оквиру постављених питања. Одговори се морају сваког питања одвојено, исто се тражи. Ако је простор за одговор малобројни, треба на засебном таблу додати питање и потом ставити одговор на другој помозаној страни, исто на овом образцу. Испуњени образци (три примерка) вратити власти од које су узети приликом, у року од осам (8) дана од дана пријема. Испод одговора на последње питање треба ставити печат и потпис предузетца.

Izveštaju Okružnog NOO Zaječar o preuzimanju centrale prethodile su naredbe Uprave Narodnih dobara Srbije br. 3935, od 6. 7. 1945. i Ministarstva industrije i rudarstva br. 20 427 od 7. 8. 1945, sa zapisnikom sačinjenim u Kladovu 25. 6. 1948. Toga dana komisija sastavljena od predstavnika Ministarstva industrije i rudarstva pri NOO u Zaječaru, ing. Pavlović Miloša, predstavnika Uprave narodnih dobara u Zaječaru, Lj. Stankovića, člana Sreskog narodnog odbora i referenta UND u Kladovu Sorejević Petra i Telemaha Kukarasa, rukovaoca električne centrale, utvrdila je sledeće: 1. da je centrala bivša svojina Jakova Varona (nema nikakvih dokumenata) i u ispravnom je stanju; 2. krajem januara 1945. na centrali je izvršena obnova postavljanjem dizel motora "Krepelle Allen", skinutog sa zaplenjenog broda-svojine Nemačkog Rajha, sa dva velika rezervoara od po 800 kg i jednim manjim od 100-120 kg, dve flaše za komprimovani vazduh sa odgovarajućom instalacijom; 3. u preduzeću rade glavni mašinista i pomoćnik, koji su službenici Rečne plovidbe i dva lica za održavanje mreže; 4. vrednost zgrade sa zemljištem procenjena je na 50.000 dinara a vrednost mašina i ostalog inventara na 220.000 dinara. Svega vrednost preduzeća 270.000 dinara.

Budući da izvršena procena vrednosti nije bila odgovarajuća, po naredbi Uprave narodnih dobara Srbije, ista komisija 15. 9. 1945. vrši ponovno utvrđivanje stanja centrale i vrednosti, uzimajući prilikom procene cene iz 1939 godine, "jer sadanje cene za motor i mašine nisu utvrđene ni poznate" i nalazi da je vrednost zgrade, zemljišta mašine i drugog inventara ista kao prilikom prve procene, s tim da se kao dela preduzeća vrši i procena vrednosti 4,5 kilometara razvodne mreže sa 130 stubova, 13, 5 kilometara gole žice i 400 komada izolatora, na ukupan iznos od 44.000 dinara, Dok se alat primljen od Glavne uprave rečnog saobraćaja, kao neophodno potreban za rad centrale, procenjuje na 13.000 dinara, tako da električna centrala sa razvodnom mrežom vredi 327.000 dinara⁸.

22. 01. 1946. pod brojem 115, zaveden je kod Okružnog NO, Odeljenje industrije zanatstva i rudarstva, "Zapisnik o preuzimanju električnog preduzeća u Kladovu". Toga dana Odeljenje ONO Zaječar predalo je Električnom preduzeću Srbije celokupno električno postrojenje u Kladovu kojim je dotad prihodovalo, kao i sve službenike koji su na eksploataciji centrale radili, uz konstataciju da će se spiskovi o preuzimanju, zbog vremenskih prilika, kasnije sačiniti.

Aktom Ministarstva industrije Srbije – Odeljenje za energetiku, IV centrale u Kladovu, koja 17. 3. 1946 posle detaljnog pregledanja centrale, služeći se procenom izvršenom prilikom primopredaje između Glavne uprave rečnog saobraćaja i Uprave narodnih do-

8 Arhiv Timočke krajine Zaječar, Fond Okružnog NO Zaječar, k. 38, f-3,5.

Општина Кладово
 срез Билачки
 Кладово

Општина Кладово
 срез Билачки
 Кладово

№ 57 1. Јуна 1931

Караџићу Опса Кладово

Кладово

По изградњи турбина у рад елек-
 тричне централе у Кладову суду је
 како је напоменуто. Караџић да код
 надлежне влади издржавају турбина
 у рад одмах, ако је комисија за изград
 њу са техничке стране да се
 може изградити одмах у рад, а поштују
 законом решење формално, да се доне-
 се пошто буде напредно постигнута
 по то свим претисима законом о
 радњама

Турбина у рад је битног инве-
 реса јер, што грађанство жели да му
 се одмах може прекида више

Сенатор
 Мил. Николић

Заст.
 Трајко Судић, ратн

[Handwritten signature]

bara, pristupila proceni utvrdivši, između ostalog, sledeće vrednosti: 1) motor "Krepelle Allen", sa dva rezervoara po 800 kg, jednim malim 120 kg, dve flaše za komprimirani vazduh sa kompletom – 85.000 dinara; 2) generator "Asea" od 42 kilovata – 30.000 dinara; 3) razvodna tabla kompletana – 7 000 dinara; 4) neispravni motor "Gildner" – 15 000 dinara; 5) neispravni dizel motor "Hofer šranc" – 8.000 dinara; 6) svega inventar centrale

– 151. 117 dinara; 7) zgrade centrale bez zemljišta i sa naznakom "zgrada nema svog placa" – 30.000 dinara; 8) drvena baraka uz zgradu centrale – 4 000 dinara; 9) električna mreža sa stubovima, izolatorima i žicama – 22 000 dinara (po proceni komisije od 15. 9. 1945. ista je imala dvostruko veću vrednost – 44.000 dinara); 10) sav alat u centrali 3. 470 dinara; 11) ukupna vrednost investicije el. centrale u Kladovu – dinara 210,587⁹.

Citirani zapisnik bio je pravni okvir na koji se Eletrično preduzeće Srbije – Ekspozitura Kladovo pozvalo u svom zahtevu br. 416 od 22. 5. 1946, upućenom Katastarskom odelu SNO Kladovo¹⁰, radi snimanja i uvođenja u posed. Na osnovu toga, Katastarska uprava Kladovo je pod brojem 13. službene evidencije spiska prijava u 1946. godini formirala prijavni list promena u posedovanom stanju, u kojem su navedeni: 1) rubrika «dosadašnje stanje» – posedovni list 23, parcela 582, kućni broj 4, Dobro opštine Kladovo, 2 zgrade od 1,32 ara i pašnjak 2. klase od 92,90 ari, svega 94,22 ara, 2) rubrika »oznaka promene, vremena u kojem je nastala i isprava na kojoj se promena zasniva«, neadekvatno popunjena tekstem – po odluci Mesnog odbora Kladovo br____; 3) kao prijavljeno »novo stanje« – deoba poseda, tako da se iz prethodne k. p. br. 582/2, pašnjak 2. klase od 29,31 ar, uz navođenje u rubrici »posednik« – Dobro opštine Kladovo (nepromenjen status), i k. p. br 582/3 sa dvojnomo katastarskom kulturom – kuća i 1,32 ara i pašnjak 14,48 ara, uz navođenje u rubrici »posednik« – Državno dobro, Električno preduzeće Srbije – Beograd (novi status).

Dana 25. 6. 1946. izvršeno je geodetsko snimanje radi izdvajanja objekta centrale i placa u novom stanju poseda, i to je sprovedeno na katastarskom planu br. 11 KO Kladovo kao okončana promena 28. 6. 1946. U službenoj evidenciji Katastarskog ureda za KO Kladovo, knjizi spiska promena za 1946. godinu, ovaj transfer evidentiran je pod rednim brojem 46, sa zabeležkom na spisu" Tražiti odluku MNO Kladovo o dodeli zemljišta Električnom preduzeću Srbije", budući da priloženi zapisnik br 115 nije ni ukazivao, kao potencijalni pravni osnov, na prenos prava korištenja zemljišta. U smislu Uredbe o uknjiženju prava svojine na državnoj nepokretnoj imovini, uknjiženje prava svojine moglo se vršiti na osnovu isprave kojom se nesumnjivo utvrđuje svojstvo nepokretnosti kao državne imovine, i isprave kojom nadležni državni organ određuje organ upravljanja. U našem slučaju, očigledan je nedostatak isprave kojom se utvrđuje svojstvo nepokretnosti kao državne imovine. Da paradoks bude veći, tek 21. 10. 1946. po izvršenju upisa u javnim knjigama kao državnog vlasništva, a povodom zahteva Okružnog odbora u Zaje-

9 Arhiv Timočke krajine, Zaječar, Fond Okružnog NO zaječar, k. XXXVII.

10 Ovaj i drugi navedeni dokumenti koji glase na katastarsku upravu nalaze se u arhivi Republičkog geodetskog zavoda, Služba za katastar nepokretnosti Kladovo, u okviru zbirke Isprava uz spisak promena u posedovnom stanju za 1946. godinu za katastarsku opštinu Kladovo

čaru br. 3796 od 14. 10 1946, Sreski sud u Kladovu pod brojem R-355/46¹¹ "u ime naroda" donosi rešenje da se "sekvestruje električna centrala na placu bivšeg sopstvenika Jakova Varona, katastarske opštine Kladovo, br. 582/3", i sva postrojenja u centrali specificirano po stavkama i utvrđenim vrednostima iz zapisnika Komisije Ministarstva industrije Srbije od 17. 3. 1946, "koja se celokupno stavlja pod Upravom narodne imovine". Navedeno rešenje krunski je dokaz osporavanja teze iznete u radu M. Mitrovića¹² da je ovaj objekat prešao u državnu svojinu po osnovu konfiskacije, po zakonu o konfiskaciji iz 1945. čiji je, kako on tumači, pravni osnov nacionalna izdaja buržoazije, u prilog kog osporavanja govori i opštepoznata činjenica da je konfiskacija uvek posledica krivičnog dela ili administrativnog prekršaja, a toga usled nestanka Jakova Varona¹³ ni u kom slučaju nije moglo biti. Imajući u vidu da pojam sekvestra podrazumeva određeno prelazno stanje u vidi poveravanja imovine na upravljanje i čuvanje, očigledno je da električna centrala u Kladovu, od stupanja na snagu izmene Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, 1948, nije mogla steći legalni status nepokretnosti u državnoj svojini. Naime, tek odredbom člana 20 ovog inoviranog zakona (od 29. 4. 1948) propisano je da danom njegovog stupanja na snagu, nacionalizuju se i prelaze u državnu svojinu i sva ona preduzeća koja po svom značaju ili po svom kapacitetu imaju opštu važnost za saveznu ili republičku privredu, kakvim se preduzećima smatraju sve električne centrale koje su samostalni pogoni. Tim povodom aktuelizovano je i pitanje naknade čija je vrednost po čl. 9 st. 2 ako je nacionalizovana imovina bila sekvestrirana ili po nekom osnovu pod državnom upravom, utvrđuje na dan kada je država uzela preduzeće pod svoju upravu. U tom slučaju propisana je obaveza davanja sopstveniku naknade za iskorišćavanje imovine preduzeća od strane države, za vreme dok je bila pod državnom upravom, u obliku zakonskih kamata na vrednosti nacionalizovane imovine do visine stvarne dobiti koju je država imala iz upravljanja tim preduzećem. Kao osnova za utvrđivanje vrednosti nacionalizovane imovine u datom slučaju električne centrale, mogle bi poslužiti i prethodno navedene procene državnih komisija, uz ukazivanje na evidentne nelogičnosti kakvim se čine da vrednost zgrade i placa po nalazu te komisije iznosi 50.000 dinara, što je u to vreme tek cena pedesetak muških košulja¹⁴, dok istim aršinom mereno, 4,5 km razvodne mreže sa 130 stubova, 13.500 metara žice i 400 izolatora, po istom nalazu i u isto vreme, vredi koliko i 2. 200 kilograma krompira ili 150 metara tzv. narodnog platna.

11 Arhiv Službe za katastar nepokretnosti Kladovo, zbirka isprava za 1946.

12 Momčilo Mitrović, *Nastajanje državnog sektora privrede u Istočnoj Srbiji 1944-1948*, Razvitak Zaječar 1984/1 i 2).

13 Arhiv Timočke krajine Zaječar, Fond Okružnog NIO Zaječar, f. XXXVIII, sal. 1092-1.

14 Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ – glavni procesi*, Školska knjiga Zagreb, 1979, 115 – preuzet podatak o ceni pojedinih artikala.

Razmatranje pitanja legitimiteta i legaliteta podržavljenja privatnog vlasništava, kao pokušaja privođenja cilju revolucionarnog prevrata, uputno je zasnovati na stavovima da suština marksističkog shvatanja, sa značenjem pokušaja njegovog opravdanja, nije u tome da postoje prava pojedinaca i određena pravila, već da se izvedu određeni radikalni društveni projekti, kojima su prava i pravila samo smetnja¹⁵, te da je neophodno razlikovati zakonsko važenje, koje norme zadobijaju kada su u skladu sa predviđenim institucionalnim postupkom stavljene na snagu i važenje na koje norme mogu polagati pravo po osnovu njihove zasnovanosti i pravednosti, odnosno – kako to Džon Rots u svojoj "Teoriji pravde" ističe – da svaka osoba poseduje neprikosnovenost zasnovanu na pravdi koju čak ni dobrobit društva kao celine ne može da ospori.

Pridavanje ideološkog značenja pravnim kategorijama, u sklopu takvih okolnosti, kao što je činjenica da su socijalističke revolucije pre stvarale sudove nego zakone, što je pravdano tvrdnjom da stvaranje prava može samo tada biti organizujuća delatnost, ako "u revolucionarnom pravcu iskorišćava čak i konzervativna svojstva pravne norme"¹⁶, ili da buržoasko pravo nazvano "starim pravnim pravilima" važi u novoj državi kao neka vrsta pravnog običaja¹⁷, dovelo je do situacije da je u Jugoslaviji u pretežnoj meri izvršena kofiskacija privatnog vlasništva, u procesu formiranja socijalističke državnesvojine, uz naknadni pokušaj pribavljanja legitimiteta preimenovanjem odluka vojnih vlasti i političkih tela, te privremenih narodnih predstavništava u zakonske forme. U tom pravcu, dovoljno argumentativno deluje i davno rasprostranjeno mišljenje čiji je zastupnik profesor D. Stojanović¹⁸ po kome potpuna naknada za nacionalizovanu imovinu čini iluzornim političke ciljeve nacionalizacije, jer se davanjem potpune naknade bivšim vlasnicima ne menjaju njihove dotadašnje ekonomske pozicije vlasti, "ne razvlašćuju se prisvajajući viška vrednosti, već se samo vrši reforma kapitalističkog društvenog sistema".

Polazeći od stava da se problem legitimiteta kao esencijalnog obeležja demokratije, sveden na nalaženje logičkog opravdanja pokoravanju vlasti, može postaviti samo u demokratskom političkom sistemu, jer u autokratskim režimima nijedan razlog ne bi mogao da posluži kao opravdanje, već jedino kao objašnjenje¹⁹, u kontekstu situacije da je u jugoslaviji 1948. deklarirano odricanje od staljinizma, ali ne i od staljinističkih metoda stvaranja državne svojine na sredstvima za proizvodnju i likvidacije privatnog vlasništva

15 Miroslav Prokopijević (Ur) , *Ljudska prava – teorije i primene*, Institut za evropske studije, Beograd, 1996, 28, 112.

16 Razumovski, *Problemi marksističke teorije prava*, Moskva, 1925, 77.

17 Veroljub Rajović *Uloga javnog tužioca u građanskom sudskom postupku*, Savez udruženja pravika Jugoslavije, beograd 1965, 24.

18 Dragoljub Stojanović, *Stvamo pravo*, Sl. list SFRJ, Beograd 1978, 80.

19 Pavle Nikolić, *Ustavno pravo*, Sl. list SFRJ Beograd, 1994, 191.

– možemo konstatovati da su omogućavanje transformacije javnog prava u politiku i neusklađenost delanja vlasti sa pravnom sigurnošću u periodu socijalističkog razvoja FNRJ, uslovili negaciju prava preobraženog u ideologiju, kroz negaciju osnovnih pretpostavki legalnog i legitimnog pravnog poretka.

Ranko Jakovljević

Jakov R. Varon's Electric Power Plant in Kladovo

S u m m a r y

Jakov Varon's electric power plant in Kladovo became operational in 1931, after the signing of a concession deal between "Reflektor" from Belgrade, on the one side, and Belgrade traders Aron and Jakov Varon, on the other. After a long-drawn-out court case, Jakov Varon became, in 1936, the exclusive partner of the Kladovo municipality for the production and distribution of electric power. During the World War 2, he was registered as a missing person, the fact on which the new post-war authorities in Serbia based their decision to confiscate his property, in 1944. After a number of misinterpretations of the regulations, and with the broadening of the jurisdiction of the Nationalization Act, it was listed as state property in 1948. This decision points to a problem of applying ideological criteria to legal categories, which resulted in a number of illegal steps by the Communist authorities between 1944 and 1948.

FRANJA HERCOG I RUŽA ŠULMAN ČELNICI ANTIFAŠISTIČKE BORBE U SEVERNOM BANATU, 1941.*

Apstrakt. Ruža Šulman i Franja Hercog bili su dvoje pripadnika po broju malog ali po delima i značaju u svetskoj istoriji velikog jevrejskog naroda. Ruža je rođena i umrla u današnjem Zrenjaninu, nekadašnjem Velikom Bečkereku i Petrovgradu. Franja je samo jedan deo svog života proživio u ovom gradu. Oboje su ostavili dubokog traga u istoriji Zrenjanina, Banata, pa i Vojvodine. Posebno u borbi protiv nemani nacizma i fašizma.

Gljučne reči: Jevreji, komunisti, antifašistička borba, Jugoslavija.

U čelnike antifašističke borbe u srednjem Banatu, u današnjem Zrenjaninu i okolini, neosporno spadaju Ruža Šulman i dr Franja Hercog. Ovo dvoje tada mladih ljudi su bez dvoumljenja i smelo, sa svojim istomišljenicima, drugovima i prijateljima, partijskim kamaratima, ali i uopšte slobodarima i antifašistima – krenuli u borbu protiv fašizma.

Obaveza svih časnih ljudi iz Banata, posebno Ružinih i Franjinih sunarodnika, je da ne dozvole da oni i njihovo delo padnu u zaborav. Tom cilju posvećen je i ovaj rad.

RUŽA ŠULMAN

Rođena je od oca Emanuela, Jevrejina, i majke Tereze Mesman, Nemice, 6. oktobra 1917. godine.

Ružin otac i stric bili su od onih Jevreja koji su pripadali naprednom demokratskom i radničko sindikalnom pokretu u tadašnjem Velikom Bečkereku.¹ Ta činjenica je svakako bila značajna za njen život, jer se već kao dete upoznala sa teškim životom radnika i seljaka, gradske i seoske sirotinje, rečju ljudi koji su živeli samo od svoga rada. Tako je već u

* Ovaj rad je učestvovao 2001. godine na 45. Nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

¹ Današnji Zrenjanin se od svog nastanka, u XIV veku, do 1935. zvao Petrovgrad, a potom, od 1935. do 1941. Petrovgrad, pa od 1941. do 1944. Veliki odnosno Gros Bečkerek, pa opet zakratko Petrovgrad, a od 1947. do danas Zrenjanin.

Ruža Šulman

ranoj mladosti shvatila da protiv socijalnih razlika za bolji život "poniženih i uvređenih" treba voditi baskompromisnu i neprekidnu borbu. Otuda nije nimalo čudno da se već kao učenica Trgovačke akademije², u to vreme elitne srednje škole, uključila u napredni omladinski pokret. Štaviše, 1936. godine postala je član Saveza komunističke omladine Jugoslavije, jer je i ona kao i neki drugi mladi ljudi širom ove zemlje mislila da je to organizacija koja prednjači u borbi za bolji život obespravljenih. Zbog svojih ideala i aktivnosti koja se nije dopadala većini nastavnika ni upravi škole, pred samu maturu, isključena je iz Akademije. Isključenje iz škole nije omelo Ružu da nastavi svoju revolucionarnu aktivnost. Kada je posle isključenja ovu odlučnu devojkku sreo jedan njen profesor, koji joj je bio naklonjen, upitao je šta radi, Ruža mu je ponosno odgovorila: "Radim, delim letke sa drugovima!"³ Nekako u to vreme, krajem 1936. i početkom 1937, konstituiše se napred-

2 Baštinik te škole je današnja Srednja ekonomska škola u Zrenjaninu, čak je dugi niz godina posle rata ova škola i bila u zgradi nekadašnje Trgovačke akademije.

3 Izjava Tereze Lukač, sestre Ruže Šulman, data autoru ovog rada, 20. 04. 1979. godine

no orijentisani pokret vojvodanske omladine OMPOK.⁴ U tom pokretu Ruža Šulman je bila jedna od najaktivnijih i najangažovanijih devojaka, ne samo u rodnom gradu i severnom Banatu već u celom Banatu, pa i u Vojvodini. Odmah je postala član rukovodstva mesne organizacije OMPOK-a u tadašnjem Petrovgradu (današnjem Zrenjaninu) zajedno sa mladim ali već afirmisanim prvacima toga naprednog pokreta Vladimirom Kolarovim Kočom, svojim voljenim mladićem i Stevicom Jovanovićem.⁵ Sa Vladimirom Kolarovim Kočom, ili kako su ga Ruža i njegova majka zvale – Vlajko, Ruža je izabrana u Oblasni odbor OMPOK-a za severni Banat.

Aktivnosti Ruže Šulman se nisu iscrple i završile u ompokovskim relacijama. Ona je bila aktivna još na više mesta i u mnogim pravcima, naročito nakon zabrane OMPOK-a. U periodu od 1938. do 1940. godine (do zabrane URSS-ovih sindikata) bila je član mesne organizacije Saveza privatnih nameštenika i činovnika URSS-ovih sindikata i jedini komunisti koji je delovao u toj podružnici. Inače, član tog sindikata je postala pošto je, u međuvremenu, privatno završila Trgovačku akademiju. Sa profesorkom Zorom Krdžalić Zagom imala je vodeću ulogu u ženskom pokretu u našem gradu i okolini. Pored Emilije Kolarov Mile⁶, već pomenute Zore Krdžalić, Ljubinke Vukov, Olge Ubavić i Đurđevke Jovanov⁷, upravo je ona jedna od najzaslužnijih što je ovaj pokret, do tada uglavnom feministički, tokom 1939. godine postao veoma progresivan, borben, čak revolucionarno orijentisan. Jedna od najuspešnijih akcija i najimpozantnijih manifestacija ogranka ovog pokreta u ondašnjem Petrovgradu (današnjem Zrenjaninu) bio je zbor za žensko pravo glasa. U pripremama, organizaciji i na samom zboru ona je spadala u najviđenije protagoniste. Zato je i bila izabrana u Akcioni odbor ženskog naprednog pokreta u Petrovgradu. Na ovom zboru, koji je održan u sali gradskog Crvenog krsta, u nedelju 10. decembra 1939. godine, Ruža je govorila u ime naprednih i demokratski orijentisanih omladin-ki.⁸ Smelo i vatreno se založila za to da i omladinke imaju jednaka prava kao i ostale žene. Ovaj zbor je dobro primljen od skoro celokupne javnosti u gradu.⁹

Osim toga što je bila aktivna u ženskom pokretu, Ruža je bila angažovana i kao javni i kulturni radnik. Bila je član dramske sekcije Ratarske omladine¹⁰ u gradskom kvartu

4 Omladinski kulturno-privredni pokret

5 Stevica Jovanović Jova, potonji narodni heroj Jugoslavije

6 Inače, Emilija Kolarov Milla, vaspitačica po struci, zabavljica, kako se onda taj poziv nazivao, bila je majka ružinog mladića, druga, prijateljica i partizanskog saborca protiv fašizma Vladimira Kolarova Koče, zvanog Vlajko.

7 Sve ove su bile u naprednom demokratskom pokretu uopšte, kao i komunističkom, a potom, kao i Ruža, od 1941. u narodnooslobodilačkom pokretu.

8 Već u letku za taj zbor je najavljena da će govoriti u ime omladinki – vidi: Narodni muzej Zrenjanin, Letak za žensko pravo glasa iz decembra 1939. godine, original, inv. br. 110.

9 "Politika", br. 11.326, 11 XII 1939, 10; ŽDan", br. 289, 12. 12. 1939, 40.

10 Ratarsku omladinu je u Kraljevini Jugoslaviji organizovala Zemljoaradnička stranka, koja je bila jedna od

Gradnolica u kojem su živeli prevashodno zemljoradnici. U tom delu grada stanovao je i njen mladić Vladimir Kolarov Koča, jer je tu bilo zabavište u kojem je bila zaposlena njegova majka Emilija, popularna teta Mila. Inače, Ružin mladić Koča, ili Vlajko, bio je među najistaknutijim javnim i kulturnim radnicima u tadašnjem Petrovgradu. Iako je bio student arhitekture, bavio se književnim radom, pisao je poeziju i prozu. Ovo dvoje komunikativnih i skoro svakome prijemčivih mladih ljudi, Ruža i Koča, bili su aktivni i u Udruženju akademičara, u skautima, u Sokolu, esperanto-udruženju, Crvenom krstu i na još mnogo mesta i u mnogim organizacijama i udruženjima. Vodili su biblioteke Ratarske omladine i Narodnog univerziteta, među čijim glavnim osnivačima su inače bili. Ruža je u čitaonicama pomenutih biblioteka popodne izdavala knjige, a uveče je bila angažovana na drugim mestima. Organizovala je sa Kočom probe dramske sekcije, vodila konferansu, inicirala delovanje i prisustvovala probama hora Ratarske omladine i Sokola. Pored toga pohađala je kurs za dobrovoljne bolničarke Crvenog krsta kao i kurseve nekoliko jezika (esperanta, nemačkog, mađarskog, jevrejskog). Radila je na opismenjavanju nepismenih i jedva pismenih, u prvom redu mladih radnika i zemljoradnika – ratara, kako se to onda govorilo. Podučavala je mnoge u računu (matematici), naročito đake. Uvek vedra, nasmejana, neumorna, spremna za razgovor i pomoć. Gde god bi se pojavili Ruža i njen Vlajko, onako vedri i zaljubljeni, a ipak ozbiljni, budili su optimizam, vedrinu, spremnost mladih na akciju. Uz svoga Vlajka, Ruža je uvek bila među glavnim organizatorima zabava, igranki, izleta. Okupljala je i organizovala omladinu u samom gradu, ali je po istom poslu odlazila i u okolna sela.¹¹

Svestrana Ružina aktivnost nije ostala nezapažena u redovima komunističkog, tada se smatralo avangardnog i progresivnog pokreta. Ona je za svoj rad nagrađena tako što je postala član Mesnog komiteta KPJ u Petrovgradu, potom sekretar MK SKOJ-a u istom gradu i najzad član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Vojvodinu.¹² Ruža je pripadala onim skojevskim i partijskim kadrovima koji su u tadašnjem Petrovgradu izrasli u mlade ali sposobne i neumorne aktiviste i rukovodiocce kao što su bili Svetozar Marković Toza, Sonja Marinković, Stevica Jovanović¹³, Vladimir Kolarov Koča, Olga Ubavić, Ratko Purešević, Mihajlo Predić Miša i drugi.¹⁴

Razučena delatnost Ruže Šulman, tim pre što se družila s Kolarovim, Markovićem, Jovanovićem, Ubavićevom i drugim sumnjivim zbog "komunističke aktivnosti" zaintereso-

11 Narodni muzej Zrenjanin, zbirka II, inv. br. 112, Podaci za biografiju Ruže Šulman, 2-3.

12 Žarko Zrenjanin Uča, Izabrani spisi, Novi Sad, 1974, 267; Svetozar Marković Toza, Izabrani spisi, Novi Sad, 1974, 360-361.

13 Svetozar Marković Toza, Sonja Marinković, Stevica Jovanović zbog toga što su bili članici antifašističke i antiokupatorske borbe posle Drugog svetskog rata proglašeni su za narodne heroje Jugoslavije

14 Vladimir Kolarov Koča zvani i Vlajko, student arhitekture, Olga Ubavić, Ratko Purešević i Mihajlo Predić Miša, svi studenti medicine, bili su među članicima antifašističke borbe u današnjem Zrenjaninu, Banatu i Vojvodini. Svi su pali u toku te borbe, 1941-1942. godine.

vala je petrovgradsku policiju. Držala je ona ovu mladu Jevrejku na oku, i budno pratila njeno kretanje, delovanje, kontakte i slično. Prikupivši od svojih denuncijanata i agenata podatke o njoj, policija je i nju uvrstila u red sumnjivih "zbog komunizma" a to je onda značilo maltene državnih neprijatelja. (Primera radi, razne profašističke, antijugoslovenske, antisemitske i druge reakcionarne organizacije i udruženja, kao što je bio Kulturbund, u kojem su tada već uveliko dominirali hitlerovci, policiji nisu smetale.) Ruža je, dakle, postala sumnjiva, pa su i vlasti i policija čekale povoljan trenutak da se obračunaju sa ovom hrabrom devojkom. Taj pokušaj obračuna policije sa Ružom Šulman dogodio se u proleće 1940. godine. Uoči 1. maja te godine u Petrovgradu i okolini, kao i u drugim delovima Vojvodine, rasturan je prvomajski letak KPJ. Povodom toga u ovom gradu i nekim okolnim selima uhapšena je jedna velika grupa najistaknutijih komunističkih čelnika i aktivista. Među ovim uhapšenim komunistima, na čelu sa Žarkom Zrenjaninom, tadašnjim političkim sekretarom PK KPJ za Vojvodinu, Ruža Šulman je bila jedina ženska osoba. U toku istrage policija se posebno surovo i nemilosrdno okomila baš na nju. Nadali su se da će je kao nežnu i krhku devojku najlakše slomiti. Satima i danima su je tukli i mučili, zajedno sa njenim Kočom. Kožu i meso su joj otkidali sa nogu. Ruža je i to izdržala. Na jednom saslušanju je rekla:

"Razumela sam zašto se okrivljujem, ne priznajem da sam kriva..."

... Petog maja tukli su me u policiji u četiri maha po rukama i nogama. Prekidali su tuče i metalni mi noge u hladnu vodu. Za to vreme su tukli Kolarova."¹⁵

Na lekarskom pregledu izjavila je da ima bolove "... koji potiču od zlostavljanja, tj. od tuče, ali se nije žalila pošto je smatrala da ovo mesto nije za žaljenje."¹⁶ Ova nežna devojka imala je čeličnu volju, nesalomiv duh i nepokolebljiv moral. To se dojmilo i policajaca i agenata, okorelih zlikovaca koji su je mučili, čak su i ti neljudi priznavali da Ruža ima vanrednu moralnu snagu.¹⁷ O njenoj hrabrosti i optimizmu neka posvedoči odlomak iz njenog pisma, koje je 7. jula 1940. iz zatvora Okružnog suda u Petrovgradu uputila svojoj majci.

"Petrovgrad, 7. 7. 1940.

Draga anjuka,

Tvoje poslednje pismo me je mnogo zabrinulo. Ti si postala malodušna i to baš sada kada nemaš više ni najmanje razloga za to. Ako ti je teško, a ti nemoj više pisati, samo nemoj biti tužna i malodušna. Budi vedra i hrabra

15 MR-DO, br. 7098. Zapisnik sa saslušanja Ruže Šulman kod istražnog sudije Okružnog suda u Petrovgradu

16 MR-DO, br. 7092. Zapisnik sa mišljenjem i nalazom lekara i sudskog veštaka po pregledu šesnaestorice političkih zatvorenika u Okružnom sudu u Petrovgradu

17 NMZ, Podaci za biografiju Ruže Šulman, Zbirka II, inv. br. 112, 3.

*kao što sam ja. Izgleda da je teže imati nekoga u zatvoru nego sedeti u njemu. (Kod mene je dupli slučaj!)*¹⁸ *Ovde su tri žene, seljanke, koje imaju decu i muževe i sada je vreme najvećeg rada na polju, (žetve – prim. M. C.) pa ne možeš zamisliti kako im je teško. Sve su plakale kada su prvi put ušle u sobu, ali najdalje za jedan sat ja sam već uspeła da ih nasmejem i ohrabrim i sada se već po ceo dan kidamo od smeħa...*¹⁹

Pored Žarka Zrenjanina Uče i Svetozara Markovića Toze, političkog i organizacionog sekretara PK KPJ za Vojvodinu, i svog voljenog Vlajka – Vladimira Kolarova, ona je imala najbolje držanje, kako se to onda govorilo u komunističkom žargonu. I u toku istrage i na samom sudskom procesu. Ovaj proces se završio velikom pobedom komunista. Većina optuženih bila je oslobođena usled nedostatka dokaza i brilijantne odbrane koju su vodili advokati Slobodan Maletić i dr Dušan Bratić. (Ovaj drugi je posle Drugog svetskog rata bio jedan od prvih jugoslovenskih ambasadora u Izraelu²⁰) Mnogi građani Petrovgrada, dosta naprednih ljudi iz bliže i šire okoline, pa i mnogo šira javnost pomno su pratili ovaj proces. Pričalo se tada u Petrovgradu da je i Radio-Moskva, što ne bi bilo čudno, izveštavala o njemu. Mnogim demokratski orijentisanim ljudima držanje komunista, iako nisu prihvatili tu ideologiju, bilo je simpatično. Članovima SKOJ-a i KPJ, pak, držanje Ruže i njenih drugova bilo je živi primer kako se treba držati pred, kako su komunisti govorili, klasnim neprijateljem. Kada se proces završio, prilikom izlaska optuženih iz zatvora Okružnog suda u Petrovgradu, oktobra 1940, masa komunista, članova KPJ i skojevaca, ali i drugih naprednih, demokratski orijentisanih i antirežimski raspoloženih ljudi oduševljeno su dočekali Ružu i njene drugove ispred zgrade zatvora. Jedna grupa mladića i devojaka uručila je Ruži buket crvenih ruža. Tako su joj na najlepší način izrazili divljenje i poštovanje.²¹

Posle izlaska iz zatvora za ovu hrabru devojku bilo je sasvim normalno da nastavi sa revolucionarnom i antifašističkom delatnošću. Nakon okupacije naše zemlje ona je postala jedna od najaktivnijih u pripremama za ustanak u Petrovgradu (tada Bečkereku) i okolini. Pošto je pre rata završila tečaj za dobrovoljne bolničarke, najverovatnije po direktivi svoje partije, Ruža je izabrana za rukovodioca Narodne pomoći pri Okružnom komitetu KPJ za severni Banat. (Ta delatnost ju je povezala sa Sofijom Marinković Sonjom, ruko-

18 Ruža tu misli na svog mladića Vladimira Kolarova Koču, kojeg su pored Žarka Zrenjanina i Svetozara Markovića najsurovije mučili. Koči su stavljali olovke između prstiju i, stiskajući ih, neke polomili.

19 NMZ, Pismo Ruže Šulman majci iz Okružnog zatvora u Petrovgradu, 7. jula 1940. godine, original, inv. br. 374.

20 Dušan Bratić je u periodu od 1948. do 1953. bio vanredni jugoslovenski poslanik i opunomoćenik ministra u Švedskoj, Danskoj i Izraelu. (Miodrag Cvetić, Biografija dr Dušana Bratića, rukopis 4)

21 Miodrag Cvetić, Crvena Ruža, Ulaznica, časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja, Zrenjanin, godina XIII, oktobar 1979, br. 68, 59.

vodiocem Narodne pomoći za celu Vojvodinu.) Rukovodila je prikupljanjem sanitetskog materijala, lekova, organizovala druge, mlade i stare, antifašiste na ovom poslu. Neumorno i sa njoj svojstvenim žarom ilegalno je u ovim aktivnostima okupila priličan broj naprednih i slobodarski orijentisanih devojaka i žena u gradu i okolini. Ruža je, kako smo već napomenuli, bila jedan od glavnih organizatora priprema za ustanak u Petrovgradu i okolini. Kao takva prisustvovala je početkom jula 1941. godine, pored niza drugih sastanaka, jednom veoma važnom. Na njemu je definitivno odlučeno da se u severnom Banatu dignu ustanak.²²

Već od sredine aprila 1941. godine, kada su nemačke jedinice ušle u Petrovgrad, kojem su vratili stari naziv Gros Bečkerek, Ruža je bila u nevolji. Posle svega nekoliko dana počelo je traganje za komunistima, ali i sa pogromom Jevreja. Ruža je po obe osnove bila u velikoj opasnosti. Zaista, već prve noći po ulasku jedinica Trećeg rajha i instaliranju okupatorske vlasti do zuba naoružani SS-ovci su upali u kuću Ružinih roditelja tražeći nju. Kao i o njenom mladiću Koči, i o Ruži su nemačke okupatorske vlasti dobile podatke od agenata predratne policije. Ali, i od onih Nemaca koji su bili Ružini školski drugovi, poznanici ili su sa njom delovali u nekim predratnim udruženjima i organizacijama. Uostalom bila je polu-Nemica, pa su je i po toj osnovi mnogi pripadnici nemačke nacionalnosti znali. Konačno, bila je dobro poznata u javnom, posebno političkom životu ovog grada, ali i šire. Nisu je našli jer se već bila povukla u ilegalu. Sa svojim Kočom, kasnije komandantom partizanskog okružnog štaba za severni Banat, čiji je najbliži saborac bila, bratom Samuelom Frankom i još nekim saradnicima sklonila se u vinogradu Andrije Nićetina, oca njenog i Kočinog saradnika Zorana Nićetina Mire. Okupatorske vlasti su uporno tragale za Kočom i Ružom i u zoru 23. jula 1941. godine otkrile su njihovu bazu i uhapsile ih. Pohapsili su i njihove saradnike Lazu Nikina, Zorana Nićetina Miru, Samuela Franka. Uhapšen je i otac Zorana Nićetina, Andrija. O hapšenju Ruže Šulman i Koče Kolarova prefekt okupatorske policije za Banat, Franc Rajt, zapisao je: "Ovo hapšenje je od vanrednog značaja."²³ Njena majka Tereza i sestra Tereza (udata Lukač), bile su uhapšene kao taoci za Ružu. kad su Ruža, Koča i ostali uhapšeni dovedeni u zatvor Policijske prefekture za Banat, one su bile tamo. Sestra je kroz prozor svoje ćelije videla stravičan prizor. Zabeležila je da je videla "vojnike naoružane do zuba, postrojene u četvorougao, a u sredini tog četvorougla petoro isprebijanih, izmučenih ljudi. Jedva sam prepoznala svoju sestru Ružu... Prizor je bio stravičan: njih petoro a Nemaca stotinu. Koča, Ruža, Laza, Zoran... povikali su uglas: Dole fašizam! Živela narodna revolucija! Nemci su kundacima navalili na njih, zatim su ih odveli..."²⁴

22 Đorđe Momčilović, *Zrenjaninske vatre*, Zrenjanin, 1987, 305.

23 AB AK, 6283, Izveštaj Franca Rajta.

24 List "Dnevnik", 16 VII 1981, 16.

Dva dana i dve noći okupatorski policajci i agenti, nacistički dželati, strašno su mučili Ružu i Koču. Posebno su se na nju okomili jer su znali da u njoj teče nemačka ali i jevrejska krv. To ih je dodatno žestilo i razdraživalo. Shvativši da od ovo dvoje mladih ljudi, telom nežnih, ali duhom jakih, neće ništa saznati o narodnooslobodilačkom i antifašističkom pokretu, streljali su ih nadomak voljenog grada 26. jula 1941. godine. Dok su ih u zoru toga dana sa još trojicom pripadnika NOP-a, Samuelom Frankom, kojem je Ruža bila sestra od ujaka, Stojanom Arsenovim i Tiborom Aldanom Bocijem (ova dvojica su bili iz Kinkinde) vodili na stratište, Ruža i Koča su klicali slobodi i pozivali na borbu protiv fašizma. Vera i nada u pobeđu nad fašizmom nije ih napuštala ni uoči smrtnog časa! Pre samog streljanja šef agenata Jozef Vilhelm, zvan "Krvavi Vilki", ponudio je Ruži, kao polu-Nemici, da sarađuje sa okupatorom i da se tako spasi smrti. Ona je s gađenjem odbila njegov predlog. Ponosno razgrnuvši i isturivši svoja nežna prsa rekla je: "Nikada! Umirem za slobodu!" Krvavi Vilki joj je pucao u grudi...²⁵

Tako je Ruža Šulman junački otišla u smrt sa svojim voljenim mladićem, sa svojim Vlajkom. Bili su vereni, ali nisu stigli da sklope brak, zasnuju porodicu... Svoju ličnu sreću stavili su u drugi plan. U prvom planu je bila borba protiv zla, protiv fašizma, za slobodu i sreću većine ljudi. Njihovi životi i njihova ljubav sagoreli su u ognju te borbe. Iza njih su ostale Vlajkove reči iz njegove pripovetke "Dva pupoljka", koja je, kao i većina njegovih priča i pesama bila posvećena Ruži.²⁶

DR FRANJA HERCOG

Rođen je u Segedinu, 1916. kao najmlađe dete oca Filipa – Franje i majke Sidonije, devojčako prezime Bek. Detinjstvo je proveo u banatskom selu Padeju u koje se njegova porodica doselila iz Segedina. Jedno vreme Filip i Sidonija su živeli u ovom selu, obrađivali zemlju, vodili trgovinu građevinskim materijalom i podizali svoje šestoro dece. Vredna, sposobna i preduzimljiva, porodica Hercog se iz tog mesta preselila u Veliki Bečkerek. Samo je srednji sin Pavle ostao u Padeju da i dalje vodi pomenutu trgovačku radnju.²⁷

Franja je u gradu, V. Bečkereku, pohađao gimnaziju.²⁸ Kao đak viših razreda ove veoma cenjene i elitne škole, zbližio se sa svojim vršnjacima Stevanom Jovanovićem Stevicom i Mihajlom Predićem Mišom, kao i neku godinu starijim Vladimirom Kolarovim Kočom i

25 NMZ, Zbirka II, inv. br. 112, 3 (O hrabrom Ružinom držanju saznalo se u istragama protiv onih okupatorskih policajaca i agenata kojima je posle rata suđeno u Petrogradu, današnjem Zrenjaninu, i Jugoslaviji uopšte).

26 Vladimir M. Kolarov, "Dva pupoljka", Jugoslavenski dnevnik.

27 Dušan Radaković, Aleksandar Janković, Saga o porodici Hercog, Beograd 2000, 14

28 NMZ, Izjava Natalije Hercog, supruge Franje Hercoga, Zbirka II, inv. br. 211, 1

Dr Franja Hercog

Ratkom Pureševićem. Ovi progresivno orijentisani mladići privukli su i Franju u napredni demokratski pokret koji je postojao u ovom gradu i u koji se uključilo dosta gimnazijalaca. Prve zadatke u tom pokretu dobijao je od Kolarova; rasturao je naprednu literaturu, naročito francuske, nemačke i ruske klasike, knjige Dž. Londona, Maksima Gorkog, Ap-tona Sinklera i drugih. Već tada se isticao i kao sportista, posebno je, kao i njegov malo stariji školski drug Ratko Purešević, dobro igrao fudbal.²⁹

Nakon završetka gimnazije Franja se 1935. upisao na Medicinski fakultet zagrebačkog Sveučilišta. Tako je krenuo stopama starijeg brata Andrije – Bandija koji je u Lajpcigu već studirao medicinu.³⁰

Vojvođanski studenti su se okupljali oko akademskog kluba "*Mihajlo Polit – Desančić*" i posebno oko vojvođanske studentske menze, koja je naročito dobro služila siromašnim studentima. Tu je Franja najpre bio blagajnik, pa ekonom, a onda i predsednik menze.

29 NMZ, Izjave Vasilija Turkulja iz Zrenjanina data autoru ovog rada, Zbirka II, inv. br. 175, 1; inv. br. 210, 1

30 Saga o porodici Hercog, Beograd 2000, 14 – 15

To je bilo veliko priznanje i čast koju su mu ukazale kolege i zemljaci ali i velika obaveza. Pored učenja i davanja ispita on je morao da brine i o radu i organizaciji menze, a to nije bilo nimalo lako, poglavito stoga što su u tom periodu, u jednoj još uvek nerazvijenoj i siromašnoj zemlji kao što je bila tadašnja Kraljevina Jugoslavija – bili jaki recidivi Velike svetske ekonomske krize. To znači da je velik broj žitelja u tadašnjoj Jugoslaviji teško izlazio na kraj sa velikom besparicom na jednoj strani i svakodnevnim poskupljenjima na drugoj. Pod Franjinim rukovodstvom, u takvim nepovoljnim uslovima, menza je vrlo dobro funkcionisala na zadovoljstvo svih njenih abonenata. Pored osnovnih studentskih obaveza, učenja i davanja ispita, kao što je već rečeno, i rada u menzi, Franja je davao osetan doprinos naprednom studentskom pokretu zagrebačkog Sveučilišta. Naročito u sukobu sa frankovačkim elementima i ustašama u studentskim organizacijama i na samom Sveučilištu. Franja je bio njihov žestoki protivnik, jer su ovi reakcionari, između ostalog, bili zagovornici i nosioci najmorbidnijih ideja, između ostalih i antisemitizma. Iako u to vreme nije bio član KPJ, on je sa drugim demokratski orijentisanim studentima, među kojima je bilo i komunista, koji su se u tim akcijama posebno isticali i predvodili ih, popularisao antifašističke ideje. Ta aktivnost je naročito bila intenzivna u drugoj polovini 1940. godine i na samom početku 1941. godine. Osnovni vid te aktivnosti odvijao se putem takozvanih "letećih mitinga". To su bile akcije kad jedan ili nekoliko studenata, u zgodnom momentu okupljenima izbacili nekoliko parola kao npr: "*Dole fašizam!*", "*Živela sloboda!*", "*Živela demokratija!*", ali i "*Živeo SSSR!*" pa čak i "*Živeo komunizam!*" To nije bilo nimalo lako i bezazleno u Zagrebu u kojem su frankovci i ustaše već uveliko javno istupali. Naprotiv, bilo je veoma opasno: s jedne strane, takve studente je vrebala i progonila policija, a s druge strane frankovci i ustaše. U tim letećim mitinzima Franja je bio živo angažovan. Jedna od takvih akcija u kojoj se on posebno istakao i, dakako, izložio pomenutim opasnostima bila je ona pred Zagrebačkim kolodvorom. On je tada održao pravi mali govor na pomenutu temu i uz pomenute parole. Na takvom mestu, vrlo prometnom, to je bilo posebno opasno, jer je tu bilo veoma mnogo policije i žandarma, uniformama ali i u "civilu", agenata, doušnika, i konfidenata od svake ruke. Plus frankovaca i ustaša. Ali bilo je mnogo i sveta tako da je to bilo jako izazovno mesto za takvu akciju. Bio je potreban samo hrabar i beskompromisan borac. A Franja Hercog je pokazao više puta da je čovek takvog kova.

Kao student Franja nije prekidao vezu sa gradom u kojem mu je živela porodica i koji je mnogo voleo. Za vreme ferija dolazio je u Bečkerek (od 1935. godine Petrovgrad) i srećao se sa drugovima i prijateljima sa kojima je ostao u bliskim i srdačnim vezama. U ovom gradu nastavio je da se bavi fudbalom koji je počeo da igra još kao gimnazijalac. U fudbalskom timu AK "*Obilić*" igrao je levog beka, a njegov prijatelj i drug Ratko Purešević, centarfora. "*Ljubiteljima fudbala i navijačima "Obilića" Franja Hercog je ostao u sećanju kao veliki borac, kakav je bio u svemu čime se bavio, ali i fer igrač. Ulazio je smelo i*

oštro u duele s protivnicima... Brz, čvrst, uporan, ali i pronicljiv i dobar tehničar, jednom rečju inteligentan fudbaler. Bio je preteča današnjih modernih bekova. Mi, mladi igrači, puno smo naučili od njega... Sećam se da je nekoliko puta dolazio u svlačionicu da razgovara... To je bila prava retkost da prvotimac razgovara sa igračima podmlatka. Za nas je uvek imao lepu reč...³¹ U istoriji zrenjaninskog fudbala ime takvog čoveka i igrača je zapisano krupnim slovima.

Aprilski rat 1941. godine prekinuo je studije i životne planove Franje Hercoga, što znači da su se završile i njegove aktivnosti u naprednom demokratskom studentskom pokretu. Pred sam napad Sila osovine i njihovih satelita na Jugoslaviju Franja i njegov kolega sa fakulteta Mihajlo Predić Miša vratili su se u Petrovgrad. Takoreći odmah po dolasku povezali su se sa starim školskim drugovima, prijateljima i saradnicima Vladimirom Kolarovim Kočom, Stevicom Jovanovićem, Ratkom Pureševićem i drugima. Sa njima i drugim mladićima iz grada i okoline krenuli su u Pančevo da se prijave kao dobrovoljci za odbranu zemlje. Nisu primljeni. Međutim, ovi slobodarski i borbena raspoloženi momci ostali su uporni u nameri da brane svoju državu. Preko Beograda krenuli su ka zapadnoj Srbiji, prema Užicu. Tamo su ih sa ostalim dobrovoljcima stigle nemačke trupe i zarobile ih. Franja i Miša Predić, koji su sve vreme bili zajedno, strpani su u jedan transport ratnih zarobljenika koji je trebao da bude otpremljen za Nemačku. U Beogradu su nekako uspeli, sa još dosta drugih vojnika, rezervista i dobrovoljaca, da pobegnu. U poslednjoj dekadi aprila opet su se ova dvojica mladića obrela u Petrovgradu.³² Po povratku Franja je uspostavio kontakt sa onima u koje je imao najviše poverenja (koji su mu bili najbliži prijatelji i drugovi). Sa Vladimirom Kolarovim Kočom i Ružom Šulman, u izvesnom smislu svojom sunarodnicom. Ona je uz svog mladića Koču, Žarka Turinskog Arsu, Voju Bošnjaka, Ratka Pureševića, takođe Franjinog bliskog prijatelja, bila jedan od glavnih organizatora priprema za ustanak u severnom Banatu. Koča ga je upoznao sa priprema za ustanak i Franja je bez dvoumljenja izrazio želju da se u njih uključi. Razgovoru Koče i Franje Hercoga prisustvovao je i Danilo Grujić Nikola, koji je već bio imenovan za komandanta Štaba partizanskih odreda Vojvodine i upravo je radio na priprema za formiranje tih odreda i dizanje ustanka u ovoj pokrajini. Danilo Grujić i Franja Hercog su se znali sa studija u Zagrebu, tako da su imali poverenja jedan u drugog. Ovaj ustanički čelnik dao je Franji zadatak da se prijavi u jevrejski sabirni logor u Petrovgradu. Okupatorska policija ga je preduhitрила, uhapsila ga je na ulici, ubrzo posle ovog dogovora. Osnovna aktivnost kojom je on u tom logoru trebalo da se bavi, i kojom se bavio kada je u nj dospao, bila je da podigne moral svojih sunarodnika, jer je većina njih bila jako uplašena, i da ih po mogućstvu organizuje. Ne bi li se nekako, postepeno, izvlačili iz logora i

31 NMZ, Zbirka II, inv. br. 210, 1

32 NMZ, Izjava Franje Hercoga, Zbirka II, inv. br. 81, 3

tako spašavali jer se slutilo da će ih zadesiti slična sudbina kao Jevreje u Nemačkoj i drugim okupiranim zemljama Evrope. Franja je iz tog sabirnog logora, u kojem režim nije bio naročito oštar (Nemci su takvim postupanjem hteli da zavaraju Jevreje u pogledu njihove dalje sudbine) održavao vezu sa Ratkom Pureševićem. Ratkova porodica je bila jedna veoma ugledna građanska familija i njemu, takođe, nije bilo teško da kontaktira sa Franjom. Ali, Ratko je ubrzo uhapšen; okupatorska policija je saznala od svojih ljudi, špiclova i denuncijanata, da je ovaj mladić jedan od glavnih organizatora priprema za ustanak u gradu i okolini. Kada ga je ščepala, ništa nije moglo pomoći ovom čelniku anti-fašističkog pokreta. Nisu mu pomogle stare veze njegovog oca, vrlo uglednog u Bečke-reku, sa jakim vezama u Beogradu, sa starim i novim saradnicima Nemaca, ni ogromne pare koje je nudio za otkup sina! Umesto Pureševića na vezu sa Franjom došao je njegov isto tako blizak prijatelj i kolega sa studija u Zagrebu, drug iz perioda dobrovoljačke euforije u aprilskom ratu, Mihajlo Predić Miša. Novi, aktuelan Franjin zadatak je bio da sa Predićem razmenjuje torbe. One su bile istovetne, one iz studentskih dana. Predić bi Franji predavao torbu sa hranom, što se od strane stražarske pratnje nekako tolerisalo, a Franja je njemu vraćao drugu, u kojoj je uvek bilo po nekoliko metaka, toliko dragocennih za borbu koja se pripremala. Franji je to polazilo za rukom jer je u jednom magacinu blizu železničke stanice i silosa radio baš na nekakvom sortiranju i pakovanju municije. Kada su pripreme za ustanak u gradu i okolini bile privedene kraju, Franja je imao još dva zadatka. Jedan je bio da organizuje bekstvo mladih Jevreja iz logora radi njihovog uključivanja u redove ustanika. Mnogi zatočeni jevrejski omladinci su to žarko želeli, ali su se bojali za svoje bliže i dalje rođake, prijatelje i sunarodnike koji bi ostali u logoru. Pored toga Franja je – to je bio drugi njegov zadatak – pošto je dao vrlo precizne informacije rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta o skladištu u kojem je radio, imao da određenog dana i sata sačeka udarnu grupu sa Mišom Predićem na čelu. Grupa je trebala da u datom momentu upadne u taj magacin i pokupi oružje, a ono što ne bude mogla da ponese – da dignu u vazduh zapalivši skladište. Međutim, iz više razloga do te akcije nije došlo, a režim prema Jevrejima se pooštravao, Franja je rešio da pobjegne iz logora. Od drugova spolja, iz pokreta, dobio je saglasnost za to. Međutim, nije mu bilo lako da se odluči na taj korak, jer su njegovi najbliži bili u logoru.

Sredinom jula 1941. godine, Franja je pobjegao iz sabirnog logora za Jevreje u Petrovgradu, stupio u vezu sa Žarkom Turinskim Arsom, komandantom okružnog partizanskog štaba za severni Banat, i tako dospeo u Petrovgradski partizanski odred.³³ Primljen je od strane partizana veoma predusretljivo jer se znalo da je prethodne zadatke, dok je bio u jevrejskom logoru, savesno i smelo obavljao, što je njegovim saborcima im-

33 NMZ, Stenogram boraca Petrovgradskog partizanskog odreda iz 1969. Zbirka II, inv. br. 71, 9.

ponovalo. Uz to, on im je kao student medicine i te kako bio potreban. Njegov osnovni zadatak je bio da se brine o zdravstvenom stanju boraca, o higijeni i sanitetu. O Franji se znalo da je do rata pripadao naprednom, u prvom redu studentskom ali i antifašističkom pokretu, bliskom levičarski orijentisanim i revolucionarnim organizacijama. Kao što su bili KPJ i SKOJ. Zato je, u duhu ondašnje prakse, u znak priznanja za ono što je dotle učinio, Franja primljen u članstvo KPJ. Ubrzo potom on je od strane Danila Grujića Nikole, komandanta Štaba partizanskih odreda Vojvodine i Svetozara Markovića Toze, komesara istog štaba, imenovan za komesara Petrovgradskog partizanskog odreda. Posebno se istakao u napadima na poljske čuvare, poljsku ili takozvanu feldspoliciju, u cilju otimanja oružja. Njegov saborac Dušan Obradović Mile je, posle rata, o njegovom držanju u akcijama veoma lepo kazivao. *"Tu je vrlo bio dobar Franjo Hercog... On je bio stariji od mene i kudikamo spretniji... tako bi me naučio... kad pridemo da stanemo na puške. Dodeš onako iznenada, staneš nogom na pušku..."*³⁴ Pored toga Franja je učestvovao i u akcijama paljenja pšenice. O tome je posle rata interesantno pripovedao.

*"Bili smo obučeni uglavnom onako u civilna odela kako je ko došao od kuće. Nastojali smo da se prerušimo u zemljoradnike koji rade na njivi. Ja sam imao opanke na nogama mada ih do tada nikad u životu nisam nosio. Na glavi sam imao onako pravi banatski propali šešir... Imao sam... motiku..."*³⁵

Uskoro nakon toga, krajem jula 1941. godine, ovaj odred je sadejstvujući sa ilegalcima iz samog Petrovgrada (Bečkerek), pokušao sa većim sabotazama i oružanim akcijama protiv okupatora. Ali, neprijateljske vojne formacije bile su daleko brojnije od partizana, dobro naoružane, samouverene zbog dotadašnjih uspeha, neke već i dobro prekaljenje u osvajanjima Čehoslovačke, Poljske, Francuske, zemalja Beneluksa, Norveške. Zato je ovaj pokušaj veće akcije protiv neprijatelja doživeo neuspeh. Ovaj, kao i drugi odredi u severnom Banatu, bio je tek u osnivanju; dakle još uvek je bio malobrojan, slabo naoružan, sa dosta zastarelim oružjem, sem ponekog pojedinca, borci neiskusni i nevični ratovanju uopšte, posebno partizanskom. Uz to tu je i ravan teren, bez većih uzvišenja i kompleksa šuma, sa velikom koncentracijom nemačkog življa i posebno vojske. Zato je Petrovgradski odred pretrepeo neuspeh i bio rasturen.³⁶

Franja Hercog i njegovi saborci Senji Mihalj i Kosta Đurić su ostali u jednoj od grupa pošto se odred rasturio da bi se lakše izvukao iz okruženja. Dogovorili su se da nekako uspostave vezu sa svojim. Senji i Đurić su krenuli ka južnom Banatu s ciljem da tamo pro-

34 NMZ, Izjava Dušana Obradovića Mile, borca Petrovgradskog partizanskog odreda 1941. Zbirka II, inv. br. 80, 4 – 5.

35 NMZ, Zbirka II, inv. br. 81, 8.

36 Đorđe Momčilović, Banat u narodnooslobodilačkom ratu, Beograd, 1977, 79.

nađu neku vezu, a Hercog je trebalo da se vrati u Petrovgrad (Bečkerek) sa istim zadatkom. Došavši u grad svratio je kod svoje sestre Julije i zeta Milorada Carana. Za izvesno vreme je našao sklonište kod sestre i zeta, to jest kod zetovog oca Rade Carana.³⁷ Uzaludno je pokušavao da uhvati vezu sa nekim iz pokreta, posebno sa Žarkom Turinskim Arsom. Okupator je bio u ofanzivi a pokret vrlo uzdrman, pa Arsa nije bio u gradu, već negde na terenu. Neki od čelnika pokreta, Franjini bliski saradnici, kao Vladimir Kolarov Koča, Ruža Šulman, bili su već streljani, neki kao Ratko Purešević i Miša Predić pohapšeni. Veze su se pokidale i Franja ništa nije mogao postići. Nije bilo dobro da ostane dugo kod svojih rođaka, niti je on to hteo, da ih ne bi izložio smrtnoj opasnosti. Razmišljao je da pređe u Bačku i pokuša da pronađe Danila Grujića ili Tozu Markovića. Ali bez tačne predstave o pokretu u Bačkoj i bez unapred dogovorenih veza, pao bi u ruke mađarskim okupatorskim vlastima. Zato je rešio da krene dublje u Mađarsku, uostalom bio je, kako se to kaže, zavičajan u njoj, rođen je, kao što se zna, u Segedinu. Otišao je u Budimpeštu, tamo se povezao sa mađarskim antifašistima, naravno ne pod svojim pravim imenom. Međutim, taj pokret nije bio naročito jak, bolje reći tadašnja vlast je bila čvrsta i dobro organizovana pa je ubrzo uhapšen. U zatvoru se nije predavao beznađu, nije hteo da čami u logoru, hteo je na slobodu, u borbu. Zato je 1942. godine uspeo da pobegne iz logora, ali ubrzo je uhvaćen i vraćen u ropstvo. Ovaj neuspeh nije ga obeshrabrio, i dalje je maštao ali i racionalno razmišljao i pravio planove kako da pobegne iz logora. Odlučan, kao i uvek, snalažljiv i komunikativan, uspeo je tokom 1944. godine da uspostavi veze sa mađarskim pokretom otpora. Uz pomoć Mađara antifašista ponovo je uspeo da se izbavi iz logora. Uspostavio je vezu sa jedinicama Crvene armije koje su već ušle u Mađarsku...³⁸

Tokom završnih borbi za oslobođenje Mađarske, Franja se razboleo od tifusa. Kao rekonvalescent prebačen je u Petrovgrad (opet grad nosi to ime od 2. oktobra 1944, kada je oslobođen). Posle nekoliko teških godina, najtežih u njegovom životu, došao je u grad u kojem je proveo najlepše godine svog života, ranu mladost i gimnazijske dane, ali u kojem je započelo i stradanje njegove porodice. Tu je saznao za tešku tragediju koja je pogodila njegovu porodicu, njegove najbliže, što je on naslućivao sve vreme od 1941. godine. U vihoru ovog groznog rata nestali su gotovo svi njegovi najdraži. Otac Filip – Franja, njegova braća Andrija i Pavle, zet Hugo i sestrić Đorđe Rajs umoreni su krajem septembra 1941. Majka Sidonija i sestra Jelisaveta, udata Rajs, umorene su sredinom januara 1942. godine. Supruga njegovog brata Pavla, Irena i njihovi kćerka Eva i sin Petar stradali su krajem juna 1944. u Aušvicu.³⁹ Iako se vodi da je dan smrti njegove sestre

37 Usmena izjava dr Mirka Carana, Franjinog sestrića, data autoru ovog rada.

38 NMZ, Zbirka II, inv. br. 211, 2.

39 Sreski sud – jug u Zrenjaninu, broj Vp. 1889/946, prepis.

Magde Darvaš isti kad i majčin i sestre Jelisavete, ona je sa mužem Laslom Darvašem tokom mađarske fašističke racije u Starom Bečeju, u Bačkoj, bačena pod led, u reku Tisu, za Božić 1942... Ali nije bilo sasvim uništeno stablo porodice Hercog... Ostale su neke stare grane i novi izdanci, s Franjom na čelu, da nastave život i priču o ovoj snažnoj porodici. Preživeli su sam Franja, njegova sestra Julija sa decom Mirkom i Svetlanom, koju je ona rodila u braku sa Srbinom iz Bečkereka Miloradom Caranom. Kod Julije je bio i preživeo rat Jovan Rajs, njihov sestrić, mladi sin sestre Elizabete i Huga Rajsa. Deca Franjinog i Juljinog starijeg brata dr Andrije Hercoga i Jelene Stanisavljević, Dragan i Verica, takođe, bili su u životu. Kao i sinovi sestre Magde i Lasla Darvaša, Daniel i Gabriel – Gabor Darvaš. Njih dvojicu je služavka Mađarica, kada su im roditelje bacili pod led, odvela u Budimpeštu. Zahvaljujući ovoj plemenitoj ženi ova deca su preživela rat i danas žive u Budimpešti.⁴⁰

Ispunjen bolom za postradalima, ali i srećan zbog onih koji su preživeli Franja je nastavio borbu za sebe i sve njih. Tokom 1945. godine lečio se i oporavljao od teške bolesti. Sledeće godine je otišao u Zagreb da okonča studije, do maja 1947. ispolgao je sve ispite i odbranio diplomski rad. Opet je, kao lekar, postao borac; sada na humanom polju. Težište svoje borbe preneo je sa oružanog i političkog polja na polje zdravstva, kao i javnog i društvenog života.

Po završetku studija došao je u Beograd i oženio se Natalijom Luković, rodnom iz Čačka, svojom devojkom i kolegicom sa studija iz predratnog vremena. Supružnici Hercog najpre su dobili posao u Beogradu. Franja je radio kao pedijatar na Dečjoj klinici. Njegova posvećenost poslu i uspesi u struci otvorili su mu lepu stručnu perspektivu. U Periodu od 1949. do 1951. izvesno vreme je proveo na specijalizaciji u Briselu i Parizu. Godine 1951. postavljen je za asistenta na Katedri za pedijatriju Medicinskog fakulteta u Beogradu. Pored toga, tokom 1948. učestvovao je na velikoj radnoj akciji, izgradnji autoputa Beograd – Zagreb. Tokom 1949. godine bio je uključen u akciju suzbijanja zaraznih bolesti na Kosovu i Metohiji, u gradu Uroševcu i okolini.

Početakom pedesetih godina njegova supruga Natalija, sa decom Đorđem i Mirjanom, dolazi u Čačak, rodni grad gospođe Natalije Hercog. Naime, ona i Franjo su se odazvali pozivu mnogih Čačana da dođu na red u čačansku bolnicu. Franja je napustio mesto asistenta na fakultetu i život u prestonici da bi otišao u unutrašnjost. Ali, za njega je od asistentskog mesta i perspektive univerzitetskog profesora bio važniji rad na neposrednoj zdravstvenoj zaštiti naroda. Stanovnici Čačka i okoline su ga lepo primili. Cenili su njegovu odluku da dođe u ovaj grad, a bio je i oženjen njihovom sugrađankom. Uz sve

40 Saga o porodici Hercog, 14.

to, jedan Jevrejin, njegov zemljak i kolega sa studija, dr Stevan Ber, ostao je u Čačku u lepoj uspomeni. Taj plemeniti čovek je od 1940. godine radio kao lekar u čačanskoj bolnici. Bio je uključen u pripreme ustanka u čačanskom kraju, a u jesen 1941. stupio je u Čačanski partizanski odred. Hrabro je poginuo kao lekar tog odreda 21. oktobra iste godine, previjajući jednog ranjenog borca. Posle Berove smrti borcima Čačanskog partizanskog odreda lekarsku pomoć je pružao dr Gojko Nikoliš, lekar Kraljevačkog partizanskog odreda.⁴¹ Došavši u Čačak Franja Hercog je, pored toga što je neumorno radio kao dečiji lekar, pratio šta se novo dešava u struci i stalno se usavršavao. Radio je ne gledajući na radno vreme. U svako doba, danju i noću, bio je spreman da ode do pacijenta, bilo u Čačku bilo u najzabačenije selo. Narod u ovom gradu i okolini je ubrzo zavoleo ovog požrtvovanog čoveka zbog njegove spremnosti da se u svakom momentu nađe na usluzi, posebno deci. Zato je već 1955. godine postavljen za upravnika bolnice u Čačku, a istovremeno je bio i načelnik Dečjeg odeljenja u toj ustanovi; bio je i načelnik zdravstvene službe u Čačku. Na čelu čačanske bolnice bio je skoro deceniju i po. Posle toga, smatrajući da je dovoljno dugo obavljao dužnost direktora bolnice, prepustio je tu dužnost mladima. Ali ostao je da radi i dalje na Dečjem odeljenju, neumorno i sa velikim entuzijazmom.

Miodrag Cvetić

Franja Hercog and Ruza Sulman, Leaders of the Anti-Fascist Struggle in North Banat in 1941

S u m m a r y

Ruza Sulman was one of the most distinguished personalities in Zrenjanin (then Beckerek and Petrovgrad) in the decade leading to the World War 2, active in its social, political, cultural and sporting life. She was also active in a number of other organizations, including labor unions.

In the years leading to the War, she joined the democratic and revolutionary Communist Movement in Zrenjanin. Like many other people in those days, young in particular, she believed it to be an avant-garde movement fighting for better living conditions of some social strata, especially workers and poor farmers, against racism and chauvinism and for gender equality, a new world and a better life for "the humiliated and insulted ones".

41 Mladen S. Stefanović, partizanski vidari, Čačak, 1973, 31 – 33; 197 – 198.

Able, daring and dedicated, she soon became one of the region's main Communist leaders. She was placed under police surveillance and arrested in May 1941. She was also the only woman tried in one of the biggest and most notorious legal cases against Communists in Yugoslavia between the two world wars. This physically fragile but morally strong girl endured the police interrogations and the trial bravely and courageously. Her entire demeanor contributed greatly to the outcome of the trial in favor of the accused.

With the German occupation of Yugoslavia in 1941, Ruza Sulman became one of the main organizers and leaders of the partisan uprising against the enemy in northern Banat. Unfortunately, she was soon arrested. She kept her poise even during her last moments facing a firing squad. Ruza Sulman's life ended near her beloved native town, in late July 1941. She was 24.

Like Ruza Sulman, Franja Hercog was one of the leading figures in the public life of Zrenjanin. In the period before the World War 2, he left a deep mark in the field of sports. As a footballer — fast, brisk, uncompromising in duels and a champion of fair play — he set standards for the future backs. But more importantly, his name is inseparable from the history of anti-fascist struggle of the people of northern Banat. In the crucial year of that struggle, 1941, when it took a lot of courage to strike back at the invincible armada of the Third Reich, Franja joined the struggle without hesitation. The little Davids of the anti-fascist struggle in Banat rose against the huge Goliath of Nazism.

In the early days of the uprising, in July 1941, Franja was one of the leaders of the anti-fascists in northern Banat. Unfortunately, already in summer that year, this movement suffered serious blows and losses. Franja had to flee to Backa and then further north, where he got arrested by Hungarian fascists and interned in a concentration camp in Hungary. But he refused to resign himself to being a passive prisoner. He made a getaway plan and escaped already in 1942, but got caught and returned behind barbed wire once again. He finally managed to escape in 1944.

Immediately after the war, Franja Hercog resumed and completed his studies of medicine in Zagreb. While during the war his main priority was to fight against Nazism and for the freedom of all human beings, regardless of race, religion and nationality, his main goal in the post-war period was public health. He made a significant contribution in the pediatric field. He spend most of his career as a physician in the town of Cacak and its environs. It is in this town that this former anti-fascist leader, great humanist and — it is safe to say — knight of medicine died.

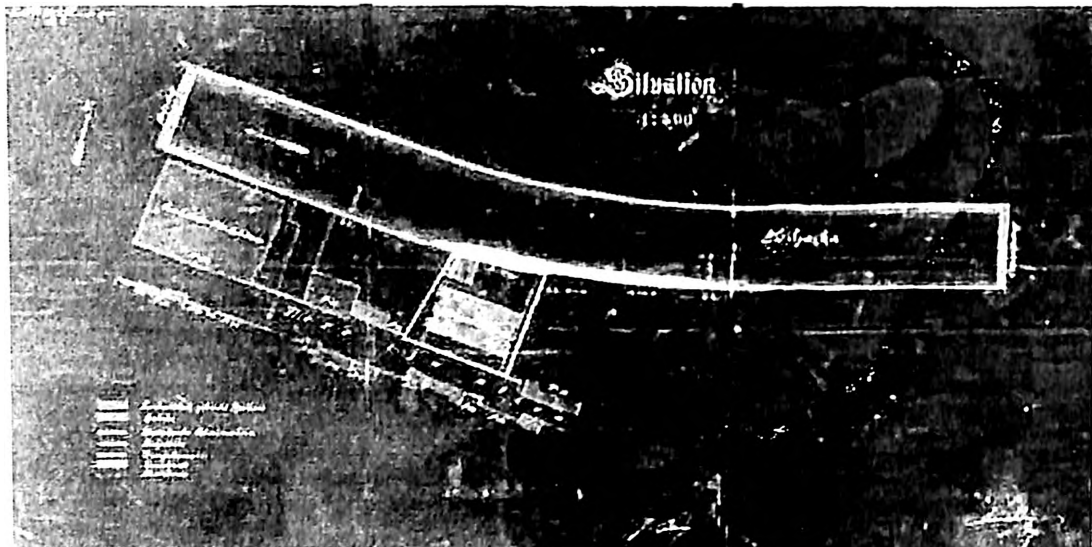
JEVREJSKI AŠKENASKI HRAM U SARAJEVU

Apstrakt. Hram Jevreja Aškenaza, izgrađen u Sarajevu 1902. godine, jedan je od najznačajnijih arhitektonskih objekata iz perioda austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. To je takođe i jedno od najuspelijih ostvarenja arhitekta Karla Parika, čiji je ukupan graditeljski opus svojim brojem i kvalitetom, među najprimjetnijim u tom dijelu arhitektonske prošlosti BiH. Polazeći od idejnog projekta arh. W. Stiassnya, arhitekt Parik je svojim projektom dao uspješnu sintezu jednostavnog i u isto vrijeme monumentalnog prostornog rješenja i skladno raspoređenog, bogatog i elegantnog dekorativnog ukrasa iz repertoara egipatske i sirijske arhitekture, što ovaj objekat i čini najuspjelijim ostvarenjem unutar pseudomaurske stilske orijentacije tog doba.

Ključne reči: Jevreji, arhitektura, sinagoga, Sarajevo.

Značajnije prisustvo i pojačanu djelatnost Jevreja Aškenaza u Sarajevu bilježimo nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Ovaj vojno-politički čin označio je kraj četiristogodišnje turske uprave. Obespravljenoš neislamskog stanovništva, nesigurnost života i imovine, zamijenio je pravni poredak koji je garantovao ličnu i imovinsku sigurnost i izjednačenost u građanskim pravima svim stanovnicima. Bila je to velika prekretnica u pravcu razvoja zaostale zemlje. U svim oblastima života kroz četrdeset godina austrougarske uprave imamo temeljit preobražaj i vidan napredak. Prodiranjem industrijalizacije i kapitalističkog načina privređivanja mijenjaju se društveni odnosi. Dolazi do razaranja feudalnog esnafskog uređenja i stvaranja novog, građanskog (kapitalističkog) društva. Unošenjem većih količina novca, izgradnjom saobraćajnih komunikacija, intenzivnom urbanom izgradnjom, osnivanjem brojnih kulturnih, prosvjetnih, naučnih, socijalnih i zdravstvenih ustanova stvoreni su uslovi za brz napredak zemlje.

Posebna pažnja bila je posvećena razvoju "zemaljskog glavnog grada" Sarajeva, koje, kao zasebna administrativna jedinica, postaje centar Bosne i Hercegovine za sve oblasti društvenog, političkog i privrednog života. Orijentalni grad esnafsko-zanatske privrede, brzo se transformiše u moderni evropski grad, sa trgovinom i industrijom kao osnovnim privrednim djelatnostima.

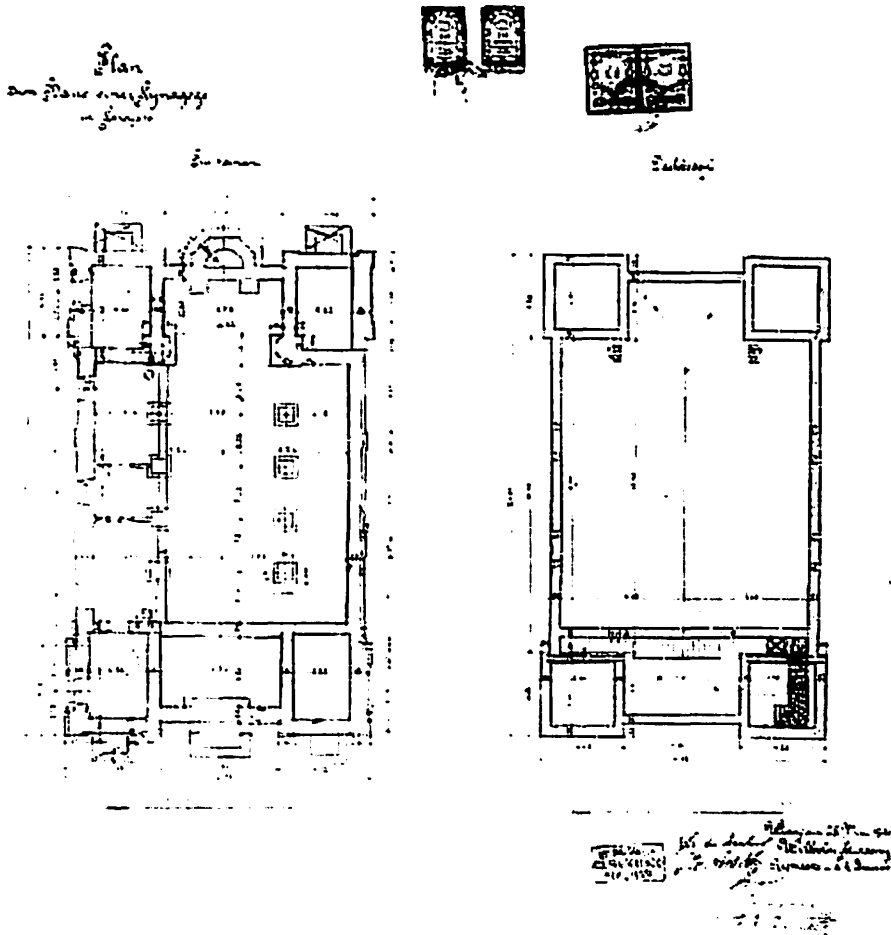

Dinamičan razvoj Sarajeva otvara nove mogućnosti i neposredno mijenja njegovu demografsku sliku s porastom broja stanovništva i izmjenom njegove nacionalno-vjerske strukture. Stanovništvo se u ovom periodu gotovo utrostručilo imigracijom iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine, ali najviše iz zemalja Austrougarske monarhije. Sve je to nužno dovelo do nacionalno-vjerskih promjena u strukturi stanovništva. Tako muslimani od apsolutne većine (69,5 %) na prvom popisu (1879), na posljednjem popisu (1910) čine tek trećinu, tačnije 35 % ukupnog stanovništva Sarajeva. Učešće katoličkog stanovništva u demografskoj slici grada povećalo se od 3,3 % u 1879. godini na čak 34,5 % na popisu 1910. godine. Jevreji 1879. godine čine 9,7 % gradskog stanovništva, a 1910. godine 12,3 %. U ovom periodu njihov broj se utrostručio. Na popisu 1879. bilo ih je u Sarajevu 2077, a nakon naseljavanja aškenaza i uz prirodni priraštaj, godine 1910. ih je bilo 6.397. Sarajevo je u ovom periodu bio grad sa najvećim brojem Jevreja u Bosni i Hercegovini. U popisima stanovništva 1879, 1885. i 1895. dati su samo zbirni podaci za domaće Sefarde i Aškenaze i tek su na popisu 1910. godine razdvojeni podaci za jednu i drugu grupu: 4985 Sefarda i 1412 Aškenaza.¹

Ove dvije jevrejske zajednice kroz cijelo vrijeme austrougarske uprave egzistirale su potpuno odvojeno. Ubrzo po doseljavanju, Aškenazi osnivaju svoju opštinu, otvaraju zasebno groblje na Koševu i posebnu školu sa nastavom na njemačkom jeziku. Pitanje

¹ Knjige zvaničnog popisa stanovništva, Arhiv BiH, Sarajevo.

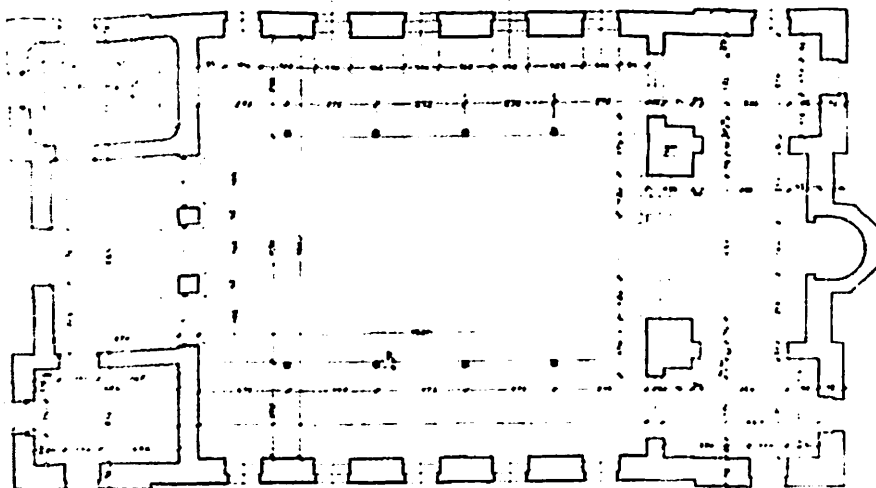
JEVREJSKI AŠKENASKI HRAM U SARAJEVU

vlastitog hrama iako, s obzirom na njegovu višeznačnu ulogu, prioritetno za jevrejsku zajednicu, zbog velikih materijalnih teškoća sporo se rješavalo.

Pored dva sefardska hrama: Velikog ili Starog hrama (Il kal grandi), sagrađenog 1581. godine u jevrejskoj stambenoj četvrti Sijavuš-pašina daira (Velika avlija)² i uz njega,

² Podatak o godini izgradnje Hrama u turskom sidžilu iz 1728/29. godine, Gazihusrevbegova biblioteka u Sarajevu (Alija Bejtić, Jevrejske nastambe u Sarajevu, Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1966, str. 26.) To je jedan od najstarijih i najvrednijih jevrejskih spomenika kulture u bivšoj Jugoslaviji. U ovoj zgradi je od 1966. godine smješten Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine.

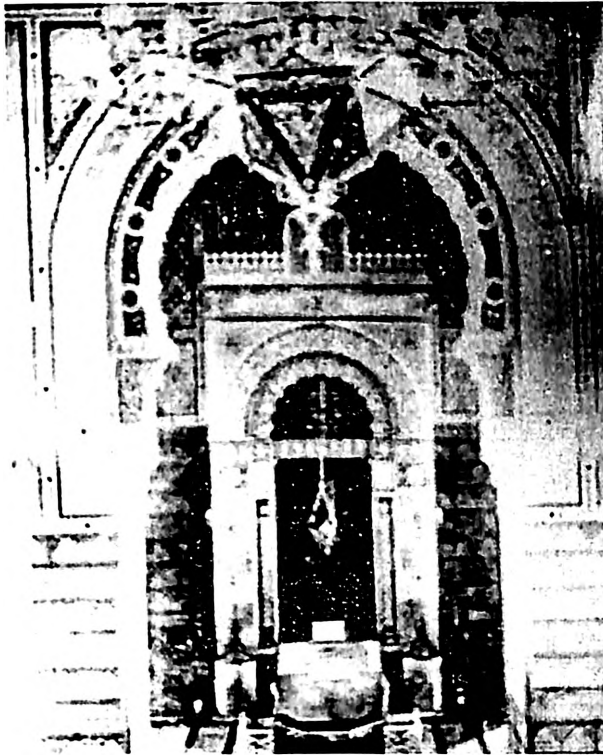

pred kraj turskog perioda sagrađenog Novog hrama (II kal muevu),³ aškenazi septembra 1879. godine na sjednici svoje opštine donose zaključak o neophodnosti nalaženja prostora za bogoslužjenje, unekoliko različitog od sefardskog. Od svojih sunarodnika, aprila 1880. godine, traže ustupanje slobodnog prostora za obrede o velikim praznicima, ali bez uspjeha. Iznajmljuju neuslovne prostorije najprije u Ferhadiji ulici, potom u Kollerovoj kući. Godine 1881. uzimaju u najam Jeftanovićevo kuću, a onda malu kuću u Tereziji ulici, gdje će ostati do izgradnje hrama 1902. godine.⁴

Na sjednici Aškenaske jevrejske opštine 1882. godine zaključeno je da se za izradu projekta zgrade hrama votira 10-20 forinti. Istovremeno su vođeni i pregovori sa franjevcima u Kreševu radi otkupa zemljišta u Čumurija ulici za 2000 forinti, ali bez uspjeha. Maja 1892. godine Opština je podnijela molbu Zemaljskoj vladi u Sarajevu da odobri zajam, sakupljanje dobrovoljnih priloga i raspis lutrije, kako bi obezbijedila potrebna sredstva za izgradnju. Vlada je odobrila samo sakupljanje priloga u Bosni i Hercegovini, dok

3 Nakon izgradnje Velikog sefardskog hrama 1930. (arhitekt Rudolf Lubynski), gubi prvobitnu, vjersku funkciju. Danas je ovdje likovna galerija.

4 Pošto su u Drugom svjetskom ratu uništene opštinske knjige i arhiva, izvor podataka o istorijatu gradnje je "Spomenica prigodom 50 godina opstanka jevrejske vjeroispovjedne opštine aškenaskog obreda u Sarajevu", inž. Oskara Grofa (Sarajevo, 1930.), koji je koristio podatke iz tada još postojećih opštinskih knjiga.

su ostali zahtjevi odbijeni. Sredstvima iz budžeta aškenaske opštine i od sakupljenih priloga, 27. septembra 1893. kupljeno je današnje zemljište, površine 1017 m², za cijenu od 9200 forinti.

U maju 1895. bečki arhitekt i građevinski savjetnik Wilhelm Stiassny izradio je idejni projekat hrama, a u oktobru iste godine Glavna skupština je odlučila da za izgradnju raspiše zajam od 50.000 kruna sa 2500 udjela po 20 kruna, što je Zemaljska vlada odbila. U to vrijeme organizovan je i prvi bal u korist građevinskog fonda, a sličnih manifestacija bilo je i kasnije.

Nakon izbora dr Moritza Rotkopfa za predsjednika, 1898. godine počinje nova era u životu Opštine, koja se formira kao moderna organizacija, a gradnja Hrama dobija realnije forme.

Glavna skupština opunomoćuje Odbor 26. aprila 1900. godine da u svrhu gradnje Hrama digne zajam od 18.000 forinti. Prema proračunima provjerenim kod građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade, troškovi izgradnje procijenjeni su na 61.000 kruna i do 13.

februara 1901. obezbijedeno je oko 20.000 kruna. Prihvaćena je ponuda građevinskog poduzetnika Ludwiga Jungwirtha, koji je u zapisniku od 28. decembra 1900. pristao da mu se do završetka izgradnje isplati 20.000, a ostatak od 41.000 u deset godišnjih rata uz 6 % kamate i amortizaciju duga od 5570,59 kruna. U predračunsku svotu od 61.000 kruna bili su uračunati troškovi izgradnje potpornog zida, kojim bi se povezala djelimično već regulisana lijeva obala Miljacke.⁵

Gradnja hrama počela je u proljeće 1901. godine, nakon što je 10. maja odobren projekat arh. Stiasnya⁶ koji nije realizovan, već je projekat prepravio i realizovao arh. Paržik. Zbog nepostojanja dokumentacije nisu poznati razlozi koji su doveli do ove izmjene. Imajući u vidu tada čestu pojavu izmjene idejnog projekta pri razradi, postoji vjerovatnoća da je Paržik tom prilikom projekat izmijenio, ali kao što je bio princip – samo u okviru zadatog stila. Uporedbom ova dva projekta, uočavamo da su izmjene u dispoziciji i dimenzijama neznatne, ali su izrazite u arhitektonskom oblikovanju i dekoraciji.

5 Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo – dopis Zemaljskoj vladi od 19. 12. 1901., Istorijski arhiv Sarajevo.

6 Arhiv Bosne i Hercegovine, originalni idejni projekat.

Nakon dvije godine gradnje, hram je 30. septembra 1902. svečano otvoren i od nadrabina, dr Weszela posvećen.⁷

Troškovi izgradnje, opremanja i oslikavanja hrama iznosili su 125.768,53 krune, od čega je do aprila 1903. bilo isplaćeno 58.989,79 kruna, a dio duga isplaćivan je još i 1930.⁸ godine.

Hram je dug 25,00 m, a širok 14,40 m. Postavljen je na pravcu istok – zapad, paralelno sa Terezijom ulicom. Ulaz je na zapadnoj strani i vodi u predvorje hrama, sa čije lijeve strane je stepenište, kojim se stiže na galeriju, koju nose osam željeznih stubova. U skladu sa tradicijom srednje i sjeverne Evrope, apsida sa škrinjom za Toru i propovjedaonica nalaze se na istočnoj strani objekta. Impozantni molitveni prostor visok 12 m jako je osvijetljen zahvaljujući visokim prozorima u prizemlju i na galeriji.

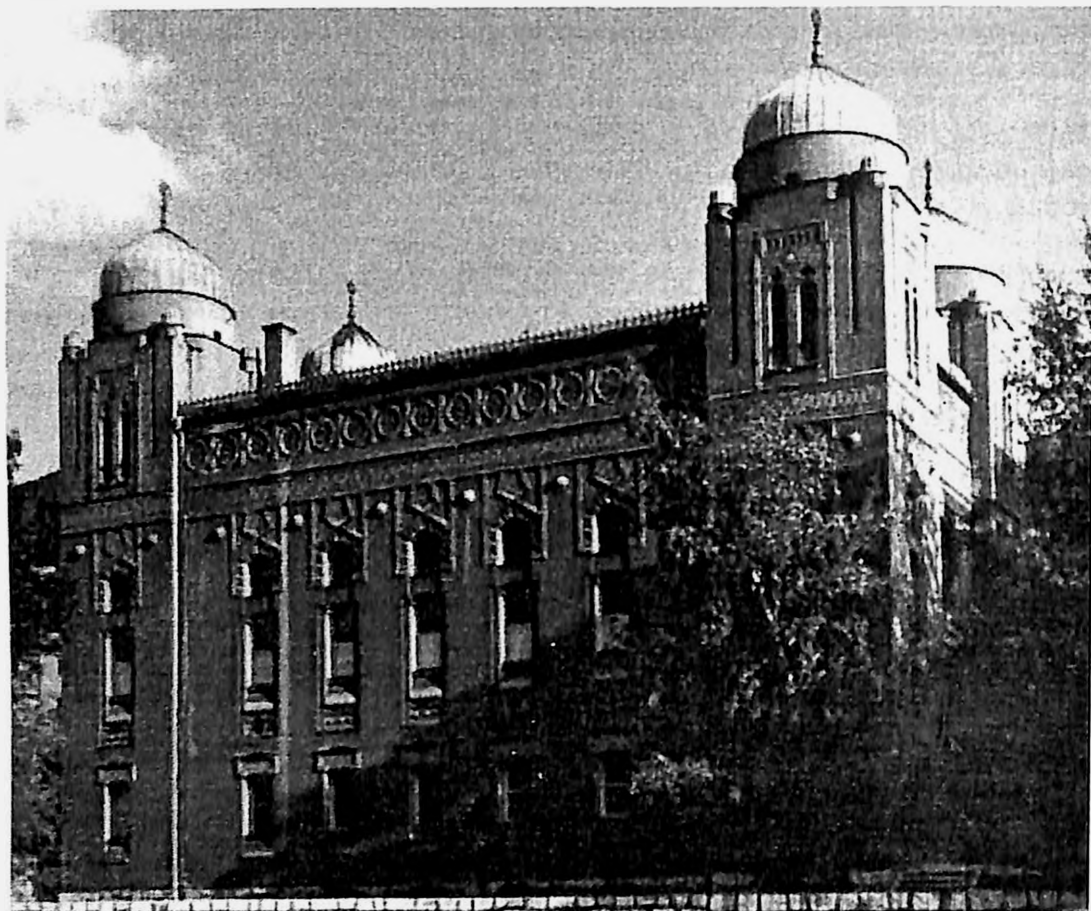
Stilsko-arhitektonska konkretizacija složene i višeznačne funkcije hrama posebno je pitanje arhitekture Jevreja. Stoljetne prisilne migracije onemogućile su kontinuitet likovnog stvaranja, tako da se u umjetničkim oblicima malo može naći isključivo jevrejskih osobenosti. Hramovi su građeni u raznim stilovima, pa i onim koji su daleko od religioznog osećanja i poimanja vjere Jevreja.

Projektno rješenje W. Stiassnya⁹ izvedeno je po ugledu na stilsko oblikovanje bečkih sinagoga toga vremena, koje karakteriše dekorativna plastika zidnih ploha sa motivima arapske arhitekture Španije, Egipta, Tunisa i Maroka. U to vrijeme stilski vokabular bečke eklektične arhitekture obogaćuje se sve više novom temom islamske arhitekture. Interes za orijentalnu umjetnost u Beču podstaknuta je izložbama Orijentalnog muzeja, osnovanog 1875, kao i uvozom umjetničkih i upotrebni predmeta iz islamskih zemalja. Znatna uticaj na sve značajniju afirmaciju ovog stilskog obrasca imale su i svjetske izložbe na kojima je orijentalna umjetnost, zbog svoje egzotičnosti, uvijek izazivala posebno interesovanje. Brojna su bila i predavanja na ovu temu, kao i knjige i stručni članci u časopisima poput "Osterreichische Montassorcht für den Orijent" i "Allgemeine Bauzeitung", posebno arhitekta Ludwiga Forstera, koji je svoj interes potvrdio i nizom realizacija u pseudomaurskom stilu. Iz njegove saradnje sa drugim velikanom bečkog istorizma, Teophilom Hansenom, u periodu od 1846-1851. nastao je niz objekata sa elemen-

7 "Sarajevski list", broj 118/1902, 3. 10., "Mali Vjesnik".

8 Oskar Grof, Spomenica ..., str. 10.

9 Wilhelm Stiassny (Pressburg, 1842- Ischl 1910), arhitekt, studirao na Politehnici i Akademiji likovnih umjetnosti u Beču. Projektovao sinagoge u Beču (1893), Wienbergu kod Praga, Gablonzu u Mađarskoj (1887), bolnicu jevrejske opštine u Beču (1875), Jevrejski institut za slijepe u Beču (1872), Dom za jevrejsku siročad u Beču (1904) itd.; (Allgemeines Lexikon der Bildentem Kunstler, XXXII, Leipzig 1938, str. 38).

tima islamske umjetnosti. Ovom stilskom orijentacijom Hansen je i neposredno uticao na svoje studente Akademije likovnih umjetnosti u Beču, koju je završio i Stiassny.

Pseudomaurska arhitektura je u ukupnoj graditeljskoj produkciji austrougarskog perioda u Sarajevu po zastupljenosti, značaju i kvalitetu izvedenih objekata, druga stilska pojava, odmah iza neorenesanse. Tadašnji najznačajniji sarajevski arhitekti, Josip Vancaš i Karlo Paržik, također bečki đaci, projektuju niz objekata u pseudomaurskom stilu, što je na prostoru Bosne i Hercegovine, posebno Sarajeva, bila razvojna faza u traženju osobnog, regionalnog arhitektonskog stilskog izraza. Ovaj stil biće ovdje najprije korišćen u gradnji objekata islamske vjerske zajednice, potom objekata tradicionalnih namjena (gradska kuptaila npr.), a onda i u gradnji stambenih i javnih objekata, posebno onih u režiji Zemaljske vlade (opštinske kuće, željezničke stanice i sl.).

Objekte ove stilske orijentacije karakteriše interpretacija stilskih elemenata samo na nivou nove dekorativnosti arhitektonskog plašta. Islamska umjetnost je samo sekundarni arhitektonski element, dok objekat i dalje ostaje akademski koncipovan, statičan i strogo simetričan.

Pseudomaursku arhitekturu prihvataju i Jevreji, jer je ona za njih bila najbliža orijentalnom kao izrazu nacionalnog. Sve to objašnjava Stiassnyevo opredjeljenje za izbor ovog historijskog stilskog uzorka za rješenje Aškenaškog hrama u Sarajevu.

Prilikom razrade Stiassnyevog idejnog projekta, arhitekt Karlo Paržik¹⁰ zadržava arhitektonsko rješenje u masama i dimenzijama, dok pravi značajna odstupanja u oblikovanju ugaonih kupola i u novoj dekorativnoj ornamentici fasada, sada s elementima iz repertoara egipatske i sirijske arhitekture, čime ostvaruje naglašenu monumentalnost hrama. Kao i ranije projektovanom Šerijatskom sudačkom školom, takođe u Sarajevu (1886), nerealizovanim projektom za sarajevsku gradsku Vijećnicu (1891), Turskim kupatilom u Banja Luci (1892), Paržik je pokazao da je izvrstan poznavalac i skrupulozan sljedbenik bečkog romantičnog istoricizma i unutar njega arapskog stilskog obrasca. Elegancija arhitektonske obrade hrama djelo je istinskog estete, koji je pokazao da norma ovoga stila vlada kako u cjelini, tako i u detalju. Ostvaruje potpuno uspješnu sintezu jednostavne i čiste arhitekture i bogate, elegantne, skladno raspoređene geometrijske arabeske fasada.

Uspjela slikarska dekorativna obrada enterijera hrama, djelo majstora Oisnera, u potpunoj je harmoniji s arhitekturom i namjenom objekta. Biljna i geometrijska slikana dekoracija razvija se mirno, smišljeno, bez međusobnih konflikata linija i širokog spektra boja. Posebno se ističe dekorativna obrada stropa glavnog molitvenog prostora, gdje se osjeća naglašen uticaj istočnjačke dekoracije tkanina, pa zapravo izgleda poput ćilima. Obrada zidnih ploha izvedena je znatno smirenije, uz prevladavanje geometrizovane dekoracije, koja oko prozora poprima izgled nježne čipkaste ornamentike.

10 Karl Parik (Paržik), poslije arh. Josipa Vancaša najznačajniji projektant u periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Rođen je u Welišu, kod Jičina u Češkoj 1857. godine. Završio je Akademiju likovnih umjetnosti u Beču, Arhitektonski odsjek kod profesora Theophila Hansena. U Sarajevo dolazi 1884. godine na Vancašev poziv i tu ostaje do smrti 1942. godine. Od 1886. godine zaposlen je u Odsjeku za visokogradnju Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade u Sarajevu, gdje je 1916. godine penzionisan u zvanju građevinskog nadsavjetnika. Od 1921. nasleđuje arh. Vancaša na mjestu arhitekta i savjetnika za graditeljstvo Vrhbosanske nadbiskupije, za koju je uradio preko 50 projekata.

Protagonista je Hanzenove teorije strogog istoricizma, a osnovno stilsko opredjeljenje mu je neorenesansa, u kojoj je projektovao najznačajnije i najmonumentalnije sarajevske objekte: zgradu Zemaljske banke, Pravosudnu palatu, zgradu Penzionog fonda, zgradu Druge muške gimnazije, zgradu Državne štamparije i izvanredan kompleks zgrada Zemaljskog muzeja.

JELENA BOŽIĆ

Hram je do danas pretrpio dvije intervencije, koje su donekle umanjile njegove arhitektonsko-stilske i prostorne vrijednosti.

Prilikom proslave 25-godišnjice izgradnje hrama, godine 1927. temeljito su popravljene fasada i krov. Tom prilikom nije obnovljen vijenac na tamburu kupole, a pokrivanje limom izvedeno je nesolidno u odnosu na prvobitnu izvedbu.¹¹

Nakon Drugog svjetskog rata hram je zadržao izvornu namjenu, pa je postao jedini sakralni objekat za cijelu jevrejsku zajednicu. Prilikom proslave 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1966 godine, izvršena je adaptacija hrama za savremenu namjenu, prema projektu arh. Mirka Ovadije. Zbog malog broja vjernika s jedne, i naraslih potreba Opštine, s druge strane, hram je horizontalno pregrađen. Gornji sprat zadržao je vjersku namjenu i autentičnost, dok je prizemlje adaptirano za društvene prostorije, pa se molitveni prostor više nije doživljavao monumentalno i reprezentativno kao dok je bio cjelovit. Ovaj zahvat neizbježno je doveo i do promjena u vršenju obreda.

I na spoljnjem izlgedu došlo je do izmjena izgradnjom ulaznog hola, koji ima važnu komunikacionu funkciju povezivanja hrama i zgrade Opštine. Ova dogradnja, sakrila je djelimično lijepu i skladnu ulaznu fasadu i onemogućila njeno cjelovito sagledavanje.

Zgrada Aškenaškog hrama sigurno je jedno od najvrednijih ostvarenja arhitekta Karla Paržika i jedan od najznačajnijih kulturno-istorijskih spomenika Sarajeva.

Jelena Božić

Jewish Ashkenazi Temple in Sarajevo

S u m m a r y

The Jewish Ashkenazi Temple, built in Sarajevo in 1902, is one of the most important architectural achievements from the period of the Austro-Hungarian rule in Bosnia-Herzegovina. It is also one of the most successful works of architect Carl Parik, whose entire creative opus, in terms of volume and quality, is among the most valuable from that period of the history of Bosnian architecture. Using architect Wilhelm Stiassny's preliminary design, Parik created a successful synthesis of simple and yet monumental space arrangement and a harmonious, rich and elegant ornamentation from the repertoire of Egyptian and Syrian architecture. The combination of these elements makes this temple the most successful architectural creation of the pseudo-Maori style, characteristic of that period.

11 "Narodna židovska svijest", 20. 5. 1927.

